

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ «ЛЬВІВСЬКА ПОЛІТЕХНІКА»

Кваліфікаційна наукова праця
на правах рукопису

ДЯЧОК ОКСАНА МИРОНІВНА

УДК УД 726 (477.84)

ДИСЕРТАЦІЯ

**ФОРМУВАННЯ АРХІТЕКТУРИ САКРАЛЬНИХ КОМПЛЕКСІВ ПІД
ВПЛИВОМ СУСПІЛЬНО - ПОЛІТИЧНИХ ПРОЦЕСІВ
(НА ПРИКЛАДІ ТЕРНОПІЛЬСЬКОЇ ОБЛАСТІ)**

18.00.01 – Теорія архітектури, реставрація пам'яток архітектури

Подається на здобуття наукового ступеня доктора архітектури

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____ Дячок О.М.

Науковий консультант: Черкес Б.С., доктор архітектури, професор

Львів – 2020

АНОТАЦІЯ

Дячок О.М. Формування архітектури сакральних комплексів під впливом суспільно - політичних процесів (на прикладі Тернопільської області) – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису. Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора архітектури за спеціальністю 18.00.01 – Теорія архітектури, реставрація пам'яток архітектури – Національний університет «Львівська політехніка». Міністерство освіти і науки України. Львів, 2020.

У дисертації досліджуються архітектура сакральних комплексів на території сучасної Тернопільської області¹, яка була сформована під впливом складних суспільно-політичних процесів. Політичні події в історії України та світу призводили до поділу українських земель, у тому числі й Тернопілля. Чинники, які визначали життя краян у цей час були пов'язані з діяльністю на теренах України Київської Русі, Галицько-Волинської держави, Королівства Польського та Речі Посполитої, Великого князівства Литовського, Османської, Австрійської, Австро-Угорської, Російської імперій, ЗУНРУ, УНР, УРСР; довгий час край був поділений на території різних держав. Усі історичні періоди пов'язані з особливими суспільно - політичними процесами, які мали безпосередній вплив на розвиток сакральної архітектури у Тернопільській області.

Актуальність дослідження зумовлена тим, що сучасні події в Україні та у світі, загострення суспільно-політичних та національно-культурних проблем спонукають до подальшого дослідження сакральної архітектури, яка має високу міру історико-культурної цінності та справила значний вплив на перебіг національної історії, розвиток культури та мистецтва, є відображенням історії розвитку та світогляду суспільства. Із проголошенням незалежності України почалося відродження національної культури, реставрація існуючих та побудова нових культових будівель, яке

Примітка.

¹Тернопільська область – до 1944 року – Тарнопільська / Тарнопольська область, утворена у 1939 році, синоніми – Тернопільщина, Тернопілля, Тернопільський край.

продовжується і сьогодні. Нові конфесійні трансформації після здобуття Томосу про автокефалію для Православної Церкви України та процеси екуменізму змушують архітекторів продовжити пошуки сучасного національного стилю в архітектурі церкви.

Аналіз наукових праць з історії архітектури показав та дозволив визначити невирішені питання у дослідженнях, у працях вчених архітектурознавців відсутній великий масив даних про архітектуру Тернопільської області; визначні пам'ятки сакрального мистецтва залишилися поза увагою дослідників; не визначені суспільно-політичні процеси, які впливали на архітектуру сакральних комплексів.

У вступі обґрунтована актуальність дослідження, зв'язок роботи з науковими програмами, мета, згідно з якою визначені завдання наукової роботи, об'єкт, предмет, межі та методи дослідження, наукова новизна, практичне значення отриманих результатів, подана інформація про особистий внесок здобувача та апробацію дослідження.

У першому розділі **«Сучасний стан вивченості та джерельна база дослідження сакральної архітектури на території Тернопільщини»** проведений історіографічний аналіз праць, який показав багатоаспектність дисертаційної роботи, розкриття наукової проблеми через дослідження історії мистецтва та архітектури, історії України, філософії, релігієзнавства, богослов'я, краєзнавства.

Основою джерельної бази дослідження були сакральні комплекси на території Тернопільської області, представлені чисельними залишками дохристиянських комплексів, православними, католицькими, греко-католицькими, іудейськими, вірменськими храмами (досліджено 122 сакральних об'єктів із списку, які внесені до державного реєстру національного культурного надбання, 24 монастиря, 192 дерев'яних храмів, 64 діючих костелів).

У другому розділі **«Методологічні основи дослідження формування архітектури сакральних комплексів під впливом суспільно – політичних**

процесів» сформульовано поняття «сакральний комплекс» та окреслено поняття «суспільно-політичних» процесів. Показано, що Тернопільська область, яка охоплює відразу три історико - етнографічні регіони: Західне Поділля, частину Східної Галичини і Південної Волині та на різних історичних етапах перебувала у складі різних держав (Київської Русі, Галицько-Волинського князівства, Польщі, Великого Князівства Литовського, Угорщини, Австрії, Австро-Угорщини, Російської імперії, УРСР) може бути виділеною для дослідження суспільно-політичних процесів, які впливали на архітектуру сакральних комплексів.

При їх дослідженні застосовано комплекс загальнонаукових (емпіричних та теоретичних) і спеціальних методів дослідження (метод натурних обстежень, історико - порівняльного аналізу, мистецтвознавчого аналізу); методологічна основа дослідження мала трирівневу структуру: фундаментальний (філософський) рівень, науковий рівень та спеціальний (суто науковий).

У третьому розділі **«Загальноєвропейські суспільно-політичні процеси та їх вплив на розвиток сакральної архітектури»** проведений аналіз розвитку суспільно-політичних процесів та релігійно-конфесійних трансформацій на території сучасної Тернопільщини в контексті розвитку європейських країн, який допоміг визначити їх вплив на архітектуру сакральних комплексів у період Раннього, Високого та Пізнього середньовіччя, в епоху Просвітництва, Реформації та в період XIX-XX століття. Увага зосереджена на розвитку архітектури тих країн, які могли мати безпосередній вплив на церковне будівництво на досліджуваній території.

У четвертому розділі **«Етапи формування та розвитку архітектури сакральних комплексів на території Тернопільського краю»** проведений аналіз дав підстави стверджувати, що неоднорідність етнічного складу (українці, поляки, євреї, вірмени та ін.), різниця віросповідання та інші суспільно – політичні процеси, обумовили різноманіття типів культових

будівель, які відрізняються об'ємно-просторовим вирішенням, стилістикою, оздобленням та іншими особливостями.

У п'ятому розділі **«Монастирі й великі сакральні центри Тернопільщини в процесах духовного та національного відродження»** досліджено, що на території сучасної Тернопільської області ще за княжих часів на головних торгових шляхах та поблизу міст розбудовувались та мали важливе стратегічне значення і оборонний характер монастирські комплекси. Протягом століть монастирі, не дивлячись на самоізолювані форми чернечого життя, завжди були надзвичайно важливими осередками духовного і культурного життя краю, а на їх архітектуру мали вплив суспільно-політичні процеси.

Досліджено історію розвитку архітектурних комплексів Тернопільського Домініканського костелу XVIII ст., Свято-Успенської Почаївської Лаври, монастиря Отців Василіан у місті Бучачі, Марійського духовного центру в с.Зарваниця та показано, що на етапи їх формування та архітектуру мали вплив суспільно – політичні процеси.

У шостому розділі **«Формування сакральної архітектури Тернопільщини під впливом суспільно - політичних процесів»** досліджений розвиток архітектури сакральних комплексів на території Тернопільської області у новітній період; визначена роль та внесок сучасних архітекторів у процес відродження храмового будівництва; введено у науковий обіг дані про сучасних архітекторів та нові храми Тернопільщини, виокремлено суспільно-політичні процеси, які впливали на архітектуру сакральних комплексів сучасної Тернопільської області.

Наукова новизна. У дисертаційній роботі:

- *вперше* проаналізований сучасний стан вивченості та джерельна база дослідження архітектури сакральних комплексів на території Тернопільської області;
- *вдосконалено* методологічну основу дослідження розвитку сакральної архітектури;

- *вперше* визначено роль суспільно - політичних процесів та проаналізовано передумови будівництва і розвитку культових споруд на території Тернопільської області;
- *поновлено* дані про етапи формування та розвитку архітектури сакральних комплексів на території Тернопільської області;
- *показана* роль монастирів і великих сакральних центрів Тернопілля у процесі духовного та національного відродження України;
- *вперше* показано внесок сучасних тернопільських архітекторів у процесі відродження храмового будівництва України;
- *вперше* виокремлено суспільно-політичні процеси, які впливали на розвиток храмових комплексів.

Практичне значення отриманих результатів. Для аналізу проблем збереження та використання сакральних ресурсів Тернопільщини проведена інвентаризація сакральних будівель і споруд, які включені до реєстру національних пам'яток архітектури і містобудування України, що дало змогу поновити архівні матеріали відділу охорони культурної спадщини управління культури Тернопільської області, а також Тернопільського обласного центру охорони та наукових досліджень пам'яток культурної спадщини Тернопільської обласної ради. У ході проведення дослідження виявлялись такі сакральні комплекси, які не ввійшли до переліку пам'яток архітектури, але мають виняткове значення для історії, культури та мистецтва краю. Тому на таких об'єктах проводились обміри, фотофіксація храмів, виготовлялись креслення, досліджувались історичні відомості, а матеріали передані у відділ охорони культурної спадщини Тернопільської області для виготовлення документації з їх паспортизації та взяття на облік (додаток С).

Результати дисертаційного дослідження використані у навчальному процесі при підготовці фахівців мистецьких спеціальностей в ході вивчення курсу «Історія мистецтва та архітектури». Дослідження можуть бути використані у педагогічній практиці, при написанні довідникових наукових праць, при атрибуції архітектурних творів, дослідженні з історії архітектури,

при паспортизації об'єктів пам'яток містобудування і архітектури для внесення їх до державного реєстру національного культурного надбання.

Проведена дисертаційна праця відкриває шлях до подальших наукових пошуків з дослідження сакральної архітектури в інших регіонах України та впливів на неї подій XX та XXI століття (вручення Томосу про автокефалію Православної Церкви України, розвиток ідеології екуменізму, пошуку сучасного українського національного стилю у храмобудуванні та ін.).

Наукові результати дисертаційного дослідження опубліковані у 38 статтях, з них 12 – у наукових фахових виданнях України; 8 - у наукових періодичних виданнях інших держав, серед них 3 статті, які проіндексовані у наукометричних базах Scopus; 1 стаття є розділом колективної монографії; 11 статей, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації; 5 статей, які додатково відображають наукові результати дисертації.

Ключові слова: сакральна архітектура, храми, конфесійна приналежність, суспільно-політичні процеси.

ABSTRACT

Diachok O.M. The forming of the architecture of sacred complexes under the influence of social and political processes (on the example of Ternopil region) – Qualifying scientific work on the rights of the manuscript. The thesis on acquiring a scientific degree of the doctor of sciences in architecture on a specialty 18.00.01 - Theory of architecture, restoration of architectural monuments. – Lviv Polytechnic National University. Ministry of Education and Science of Ukraine. Lviv, 2020.

The thesis investigates the social and political processes that took place in the modern Ternopil region and their impact on the development of the architecture of sacred complexes. Political events in the history of Ukraine and the world led to the division of Ukrainian lands, including Ternopil. Factors that determined the life of the region at this time were related to activities in Ukraine,

Poland, the Grand Duchy of Lithuania, Hungary, Austria, Austria-Hungary, the Russian Empire, the USSR, divided into different states, Western Ukrainian lands were the provinces of Austria-Hungary Empire, and the territory of Kremenets and Shumshchyna, which were part of the Russian Empire, purposefully Russified. All historical periods are associated with special social and political factors that had a direct impact on the development of sacred architecture in Ternopil region.

The relevance of the study is due to the fact that the current events in Ukraine and in the world, exacerbation of social, political, national and cultural problems encourage further study of sacred architecture, which has a high degree of historical and cultural value and has had a significant impact on national history. Cultural development and art, it is a reflection of the history of development and worldview of society. With the proclamation of Ukraine's independence the revival of national culture began, restoration of existing and construction of new religious buildings, which continues today. New confessional transformations after the acquisition of the Tomos on Autocephaly for the Orthodox Church of Ukraine and the processes of ecumenism are forcing architects to continue the search for a modern national style in church architecture.

The analysis of scientific works showed and allowed to identify unresolved issues in the study. There is no large array of data on the architecture of Ternopil region in the works of architectural scholars; the sights of sacred art have escaped the attention of researchers; social and political factors that influenced the process of formation of sacred complexes are not identified, which confirms the relevance of the study.

The introduction substantiates the relevance of the study, the relationship of work with scientific programs, the purpose according to which the tasks of scientific work, object, subject, boundaries and methods of research, scientific novelty, practical significance of the results, information about the personal contribution of the applicant and testing of the study are revealed.

In the first section **"The current state of study and source base of research of sacred architecture in Ternopil region"** historiographical analysis

of works, which showed the multifaceted nature of the dissertation, the disclosure of the scientific problem through the study of architecture, history of Ukraine, religion, theology.

The source base of the study was sacred complexes in the Ternopil region, represented by numerous remnants of pre-Christian complexes, Orthodox, Catholic, Greek Catholic, Jewish, Armenian churches (122 sacred objects from the list, which are included in the state register of national cultural heritage, 24 monastery, 192 wooden temples, 64 existing churches were studied).

In the second section "**Methodological bases of research of formation of architecture of sacred complexes under the influence of social and political factors**" the concept of "sacred complex" is formulated and the concept of "social and political" processes and factors is outlined, the hypothesis is formed and a number of research tasks are defined. It is shown that the Ternopil region, which covers three historical and ethnographic regions: Western Podillya, part of Eastern Galicia and Southern Volhynia and at different historical stages was part of different states (Kievan Rus, Galicia-Volyn principality, Poland, Grand Duchy of Lithuania, Ukraine). Austria, Austria-Hungary, the Russian Empire, the USSR) can be allocated for the study of social and political processes that influenced the architecture of sacred complexes.

The thesis uses a set of general scientific (empirical and theoretical) and special research methods (method of natural surveys, method of historical - comparative analysis, method of art analysis). The methodological basis of the research had a three-level structure: fundamental (philosophical) level, scientific level and special (purely scientific).

The third section "**Pan-European social and political processes and their impact on the development of sacred architecture**» examines European history and culture that had a direct impact on all aspects of life in Western Ukraine. Given the important role of European peoples in the civilizational processes that took place in Ternopil region, the factors that caused the emergence of new European styles and influenced the sacred architecture of Ternopil region

were studied. The focus is on the development of the architecture of those countries that could have a direct impact on church construction in the study area. To analyze the process of formation and development of sacred complexes and the dependence of this process on the artistic trends of leading European countries followed a certain periodization in the development of European culture: Middle Ages, Renaissance, Reformation, Enlightenment and the 19-th – 20-th centuries.

The fourth section **"Stages of formation and development of architecture of sacred complexes in Ternopil region"** analyzes the development of architecture of sacred complexes in modern Ternopil region, which gave grounds to argue that the heterogeneity of ethnic composition (Ukrainians, Poles, Jews, Armenians, etc.), the difference of religion and other social and political factors have led to a variety of types of religious buildings, which differ in three-dimensional solution, style, decoration and other features.

In the fifth chapter **"Monasteries and large sacred centers in the process of spiritual and national revival of Ternopil region"** it is investigated that in Ternopil region in princely times on the main trade routes and near cities there were built and they had important strategic and defensive monastic complexes. For centuries, monasteries, despite the self-isolated forms of monastic life, have always been extremely important centers of spiritual and cultural life of the region.

The history of the development of the architectural complexes: the Ternopil Cathedral, built as a Dominican church in the 18-th century, Holy Dormition Pochayiv Lavra, Basilian Fathers Monastery in Buchach, Marian center in Galicia in the village of Zarvanytsya, is shown. It was proved that the stages of their formation and architecture were influenced by social and political processes.

The sixth chapter **"The formation of sacred architecture of Ternopil region under the influence of social and political factors"** examines the development of architecture of sacred complexes in the Ternopil region in the recent period; the role and contribution of modern architects in the process of revival of temple construction is determined; data on modern architects and new

temples of Ternopil region were put into scientific circulation. Analyzing the historical events and social and political processes that took place in Ternopil in the context of the development of European history and culture, the factors that had the greatest impact on the development of sacred complexes were identified.

Scientific novelty. In the dissertation:

- for the first time the current state of study and the source base of the study of the architecture of sacred complexes in the Ternopil region were analyzed;

- the methodological basis of research of development of sacred architecture is improved;

- for the first time the role of social and political processes was determined and the preconditions of construction and development of religious buildings on the territory of Ternopil region were analyzed;

- updated data on the stages of formation and development of the architecture of sacred complexes in the Ternopil region;

- the role of monasteries and large sacred centers of Ternopil in the process of spiritual and national revival of Ukraine is shown;

- for the first time the contribution of modern Ternopil architects in the process of revival of temple construction in Ukraine is shown;

- for the first time the socio-political processes that influenced the development of temple complexes were singled out.

The practical significance of the results. To analyze the problems of preservation and use of sacred resources of Ternopil region, an inventory of all sacred buildings and structures included in the register of national monuments of architecture and urban planning of Ukraine has been done, which allowed to update the archives of the Department of Cultural Heritage of Ternopil region. The study revealed such sacred complexes, which are not included in the list of architectural monuments, but are of exceptional importance for the history, culture and art of the region. Therefore, measurements were carried at the sites, drawings were made, temples were photographed, historical information was researched, and materials were transferred to the Department of Cultural Heritage Protection of

Ternopil Region for the preparation of documentation for their certification and registration.

The results of the dissertation research were used in the educational process in the preparing of specialists in art specialties during the study of the course "History of Art and Architecture". The research can be used in pedagogical practice, writing reference books, in the attribution of architectural works, in the research of the history of architecture, in the certification of urban and architectural monuments for inclusion in the state register of national cultural heritage.

The scientific results of the research have been published in 38 articles, including scientific professional publications of Ukraine; 13 - scientific periodicals of three foreign countries, articles that are indexed in scientometric database Scopus; one article is a section of a collective monograph; 11 articles certifying the approbation of the thesis materials; 3 - three articles that additionally reflect the scientific results of the thesis.

Key words: sacred architecture, temples, confessional affiliation, social and political factors.

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ:

Розділ у колективній монографії

1. Дячок О.М. та Дацюк Н.М., 2018. Михайло Нетриб'як у сакральному просторі Тернопілля. *Мистецька діяльність у сучасному соціокультурному просторі (25 – літній творчий внесок факультету мистецтв)*. Тернопіль, ТНПУ. с. 396-407.

Статті у наукових фахових виданнях України:

2. Дячок, О.М., 2003. Духовний вимір архітектури, *Регіональні проблеми архітектури і містобудівництва. Збірник наукових праць. Одеса: Астропринт, 5-6, с. 328-331.*

3. Дячок О.М., 2017 а. Сакральні пам'ятки містобудування і архітектури у процесі формування простору міста Кременця. *Сучасні проблеми архітектури та містобудування: наук.техн.збірник. К.: КНУБА*, 49, с. 74-81.
4. Дячок О.М., Нетриб'як М.М. та Дацюк Н.М., 2017. Історія розвитку архітектури церкви Пресвятої Трійці та Покрови пресвятої Богородиці у селі Зарваниця. *Архітектурний вісник КНУБА*, 13, с. 94-103.
5. Дячок О.М., 2017 б. Вплив політичних чинників на розвиток архітектури Тернопільської катедрі (Собору Непорочного Зачаття Пресвятої Богородиці). *Вісник національного університету «Львівська політехніка»: збірник наукових праць. Львів: Вид. Львівської політехніки*, 878, с.116-123.
6. Дячок О.М., 2018 а. Тернопільські архітектори у процесі відродження сакрального будівництва України. *Сучасні проблеми архітектури та містобудування: наук.техн.збірник. К.: КНУБА*, 51, с. 26-34.
7. Дячок О. М., 2018 б. Проблеми збереження римо-католицьких храмів у малих містах та селах Тернопілля. *Містобудування та територіальне планування. К.: КНУБА*, 68, с. 159–167.
8. Дячок О.М., 2018 с. Історичні етапи формування та розвитку архітектури сакральних будівель Тернопільської області. *Архітектурний вісник КНУБА: наук.-виробн.збірник. К.: КНУБА*, 16, с. 98-108.
9. Дячок О.М., 2018 д. Історичні передумови формування архітектури оборонних храмів Тернопільської області в період з другої половини XVI – початку XVII століття. *Сучасні проблеми архітектури та містобудування: наук.техн.збірник. К.: КНУБА*, 52, с. 51-63.
10. Дячок О.М., 2019 а. Вплив соціально – політичних чинників на процес формування архітектури Свято – Успенської Почаївської лаври. *Проблеми теорії и історії архітектури України. Сборник научных трудов. Одесса: Астонпринт*, 19, с.181-191.
11. Дячок О.М., 2017 с. Вплив монастиря отців василіан на архітектуру міста Бучача. *Архітектурний вісник КНУБА*, 11-12, с. 285–293.

12. Дячок О.М., 2017 д. Особливості формування архітектурного ансамблю Почаївської Лаври. *Сучасні проблеми архітектури та містобудування: наук.техн.збірник, К.: КНУБА*, 48, с. 413-418.
13. Дячок О.М. та Пелехатий Я.О., 2017. Архітектурно-планувальна структура Успенського Собору Почаївської лаври. *Містобудування та територіальне планування, К.: КНУБА*, 64, с. 273–278.

Статті в наукових періодичних виданнях інших держав:

14. Дячок О., 2017 е. Особливості архітектурного планування монастиря отців василіан у місті Бучачі. *Science and Education a New Dimension. Humanities and Social Sciences. Budapest*, 22, pp. 7-10.
15. Дячок О., 2017 f. Історія розвитку Троїцького костелу в Микулинцях. *International Academy Journal Web of Scholar. Warsaw: RS Global Sp. Z O.O.*, 7(16), pp. 14–17.
16. Дячок О., 2018 d. Проблеми збереження дерев'яних храмів галицького Поділля. *International periodic scientific journal. Modern engineering and innovative technologies*, Karlsruhe, Germany, 6 (1), pp.65-72.
17. Cherkes, B. and Dyachok, O., 2019. Problems of maintenance of sacral buildings in small cities and villages of Western Podillya. *Przestrzeń i Forma: Szczecińska Fundacja Edukacji i Rozwoju Addytywnego «SFERA»(Польща)*, 37, pp.9 – 16.
18. Cherkes, B., Diachok, O. and Datsyuk, N., 2019. The evolution of the sacred architecture development in Western Podillya, *IOP Conference Series: Materials Science and Engineering Urban Planning Symposium – WMCAUS*, Prague, Czech Republic, February 2019.
19. Cherkes, B., Diachok, O., Kuziv, M., Markovych, M., Volska, S. And Matsyshyna Z. Search of authenticity in sacral architecture in the territory of Western Ukraine. *4th World Multidisciplinary Civil Engineering-Architecture-Urban Planning Symposium – WMCAUS*. Prague, Czech Republic, 17–21 June 2019.

20. Cherkes, B., Diachok, O. and Kolodrubaska, O. 2019. Influence of social and political factors on the architecture of wooden temples in western ukraine from the end of the 18-th by the beginning of the 20-th century. *4th World Multidisciplinary Civil Engineering-Architecture-Urban Planning Symposium – WMCAUS*. Prague, Czech Republic, 17–21 June 2019.
21. Diachok, O., 2017. Compositional Peculiarities of Planning the Pochayiv Lavra Architectural Ensemble. *Środowisko Mieszkaniowe – Housing Enviroment. Wydział Architektury Politechniki Krakowskiej*, 20, pp.81-84.

*Наукові праці, які засвідчують апробацію
матеріалів дисертації:*

22. Дячок О.М., 2013. Етномотиви в сакральній архітектурі Тернопільщини, Полтавський нац. пед. університет ім. В.Г.Короленка. *Етнодизайн: європейський вектор розвитку і національний контекст: Мат-ли Міжн. ІІ конгресу*. Полтава, Україна, 16-18 жовтня 2013.
23. Дячок, О.М., 2015. Сакральні святині Тернопільщини. М.І.Степаненко, ред., *Етнодизайн: Європейський вектор розвитку і національний контекст: зб.наук.праць. Кн.3*, 2015. Полтава: ПНПУ ім. В.Г.Короленка.
24. Дячок, О.М., 2016. Історія Тернопільського домініканського костелу. *Наукове мислення: Збірник статей учасників сьомої міжнародної практично-пізнавальної інтернет-конференції «Наукова думка сучасності і майбутнього»*. Дніпро, Україна, 22-30 грудня 2016. Дніпро: НМ.
25. Дячок, О.М., 2017 г. Художній розпис Тернопільської катедрі. *Тенденції та перспективи розвитку науки і освіти в умовах глобалізації: Міжнародна наукова конференція*. Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет ім. Г.Сковороди, Україна, 2017. Переяслав-Хмельницький: ДВНЗ.
26. Дячок, О.М., 2017 г. Зображення Богородиці в розписі Тернопільського Катедрального собору. *Наукова думка сучасності і майбутнього: 7 – а Міжнародна практично-пізнавальна конференція*. Дніпро, Україна, 2017.

27. Дячок О., 2017 і. Архітектура палацового комплексу у селі Язловець. *New achievements of world science: Proceedings of VII International conference*. Morrisville, US, 22 Jun, 2017 j. Morrisville, Lulu Press.
28. Дячок, О., 2017 j. Проблеми збереження дерев'яних храмів Тернопільщини. *Proceedings of the International Scientific Conference: Scientific development and achievements*. Scotland, UK, December 2017. Holdenblat M.A. NGO «European Scientific Platform».
29. Дячок О.М., 2018 е. Дерев'яні храми Тернопілля (проблеми збереження та реставрації). *Архітектура історичного Києва. Феномен урбанізованих ландшафтів: IV Міжнародна науково-практична конференція*. Київ КНУБА, Україна, 23-24 листопада 2018.
30. Дячок О.М., 2019 в. Пошуки національного стилю в сакральній архітектурі Галичини. Інноваційні культурно-мистецькі аспекти в сучасній картині світу: V міжнародна науково-практична конференція, Херсон, Україна, 11-13 вересня 2019. ХНТУ.
31. Дячок О.М., 2020 а. Модерне та національне у сучасній храмовій архітектурі Західної України. *Міжнародна науково-практична конференція*. Х'юстон, USA, 15 травня 2020.
32. Дячок О.М., 2020 б. Збереження католицьких храмів у селах Західної України. Міжнародна науково-практична конференція. Львів - Дубляни, Україна. 26-27 травня 2020.

Наукові праці, які додатково відображають

наукові результати дисертації:

33. Дячок, О.М., 2012. Творчий внесок Михайла Нетриб'яка в архітектурний простір Тернопільщини. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Мистецтвознавство. Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 1, с.177–180.*
34. Дячок, О.М. та Дячок В.Ю., 2013. Сакральні святині Тернопільщини. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету*

імені Володимира Гнаюка. Серія: Мистецтвознавство. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2, с.215–219.

35. Дячок, О.М., 2017 к. Тернопільський Катедральний собор: історія будівництва, розвитку та відновлення храму. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Мистецтвознавство. Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 1, с. 224–228.*

36.Черкес Б.С. та Дячок О.М., 2019. Історія формування та розвитку архітектури монастирських комплексів Галицького Поділля. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка», серія «Архітектура», 1 (1), с. 61-67.*

37. Дячок О.М., 2017 м. Архітектурно-планувальна структура комплексу Почаївської Лаври. *Virtus: Scientific Journal , 13, pp. 21–26.*

38. Diachok, O., 2020. Search of national style in western ukraine’s sacral architecture in the post-soviet period. *Norwegian Journal of development of the International Science, 42, pp.23-27.*

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ.....	21
ВСТУП.....	22
РОЗДІЛ 1. СУЧАСНИЙ СТАН ВИВЧЕНОСТІ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ САКРАЛЬНОЇ АРХІТЕКТУРИ НА ТЕРИТОРІЇ ТЕРНОПІЛЬЩИНИ.....	31
1.1. Сучасний стан вивченості проблеми формування архітектури сакральних комплексів.....	31
1.2. Джерельна база дослідження.....	43
Висновки до розділу 1.....	48
РОЗДІЛ 2. МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ ФОРМУВАННЯ АРХІТЕКТУРИ САКРАЛЬНИХ КОМПЛЕКСІВ ПІД ВПЛИВОМ СУСПІЛЬНО – ПОЛІТИЧНИХ ПРОЦЕСІВ	49
2.1. Визначення термінології та понять дослідження.....	49
2.2. Визначення методів дослідження.....	56
Висновки до розділу 2.....	69
РОЗДІЛ 3. ЗАГАЛЬНОЄВРОПЕЙСЬКІ СУСПІЛЬНО - ПОЛІТИЧНІ ПРОЦЕСИ ТА ЇХ ВПЛИВ НА РОЗВИТОК САКРАЛЬНОЇ АРХІТЕКТУРИ.....	72
3.1. Церковно-релігійне життя та конфесійні трансформації в Середньовічний період.....	72
3.1.1. Зародження християнської доктрини та основ храмового будівництва у Ранньому середньовіччі.....	73
3.1.2. Розвиток сакральних комплексів у період Високого середньовіччя.....	90
3.1.3. Процес Відродження в сакральній архітектурі європейських країн та на території сучасного Тернопілля.....	113
3.2. Період Реформації в культурологічному розвитку європейських країн та України.....	130
3.3. Історико-культурні процеси епохи Просвітництва.....	146

3.4. Культура Новітнього періоду XIX-XX століття.....	165
Висновки до розділу 3.....	204
РОЗДІЛ 4. ЕТАПИ ФОРМУВАННЯ ТА РОЗВИТКУ АРХІТЕКТУРИ САКРАЛЬНИХ КОМПЛЕКСІВ НА ТЕРИТОРІЇ ТЕРНОПІЛЬСЬКОГО КРАЮ.....	207
4.1. Сакральні об'єкти періоду існування Київської Русі та Галицько- Волинської держави.....	208
4.2. Оборонні сакральні комплекси епохи Відродження.....	217
4.3. Розвиток архітектури сакральних комплексів епохи Реформації.....	229
4.4. Барокові храмові комплекси періоду Просвітництва.....	239
4.5. Архітектура сакральних комплексів періоду з XIX – початку XX ст.....	254
Висновки до розділу 4.....	268
РОЗДІЛ 5. МОНАСТИРІ Й ВЕЛИКІ САКРАЛЬНІ ЦЕНТРИ ТЕРНОПІЛЬЩИНИ В ПРОЦЕСАХ ДУХОВНОГО ТА НАЦІОНАЛЬНОГО ВІДРОДЖЕННЯ	271
5.1. Історія формування та розвитку монастирів та їх вплив на суспільно- політичне життя Тернопілля.....	271
5.2. Тернопільський Кафедральний собор як символ духовного відродження краю.....	306
5.3. Почаївська лавра: роль святині в історії та в культурі українського народу.....	321
5.4. Монастир Отців Василіан у місті Бучачі як архітектурно-художній і соціально-культурний центр міста.....	340
5.5. Історичні передумови будівництва та розвитку Марійського духовного центру в селі Зарваниця.....	346
Висновки до розділу 5.....	362
РОЗДІЛ 6. ФОРМУВАННЯ САКРАЛЬНОЇ АРХІТЕКТУРИ ТЕРНОПІЛЬЩИНИ ПІД ВПЛИВОМ СУСПІЛЬНО - ПОЛІТИЧНИХ ПРОЦЕСІВ	365

6.1. Внесок архітекторів новітнього періоду в процес відродження сакрального будівництва та їх роль у збереженні та розбудові української нації.....	365
6.2. Суспільно-політичні процеси на території сучасної Тернопільської області та їх вплив на архітектуру сакральних комплексів.....	378
Висновки до розділу 6.....	392
ВИСНОВКИ.....	393
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	396
Посилання на використаний ілюстративний матеріал.....	443
ДОДАТКИ	
ДОДАТОК А. Список опублікованих праць за темою дисертації	458
ДОДАТОК В. Акти впровадження результатів дисертації.....	464
ДОДАТОК С.	
С.1. Храми Тернопільської області, які піддалися руйнуванню внаслідок антирелігійної політики радянської влади.....	468
С.2. Дерев'яні храми Тернопільської області, збудовані у період з XVI - другої половини XVII ст.....	483
С.3. Дерев'яні храми Тернопільської області, збудовані у період з XVII - XVIII ст.....	484
С.4. Дерев'яні храми Тернопільської області, збудовані у період з XIX – початку XX ст.....	497
С.5. Католицькі храми Тернопілля, збудовані у XIX - першій половині XX ст.....	512
С.6. Церкви Василя та Євгена Нагірних, спроектовані на території Тернопілля.....	526
С.7. Найвідоміші монастирі Тернопільської області.....	533
С.8. Найбільш привабливі об'єкти релігійного туризму та паломництва у Тернопільській області.....	539

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ

- АДІАЗБ** - Архів Державного історико-архітектурного заповідника у м. Бережани
- АДМК ЛНГМ** – архів діячів мистецтв і культури Львівської національної галереї мистецтв імені Б.Г. Возницького
- АУК ТОДА** - Архів управління культури Тернопільської обласної державної адміністрації
- ВКП (б)** – Всесоюзна комуністична партія більшовиків
- ГСРР** - Галицька Соціалістична Радянська Республіка
- ДАТО** - Державний архів Тернопільської області
- ЗОУНР** - Західна Область Української Народної Республіки
- ЗУНР** - Західноукраїнська Народна Республіка
- КДБ СРСР**– Комітет державної безпеки СРСР
- НДВ КПДІАЗ** - Науково-дослідний відділ Кременецько-Почаївський державний історико-архітектурний заповідник
- НЗ ЗТ** - Національний заповідник «Замки Тернопілля»
- НТА ІУ** - Науково-технічний архів Інституту «Укрзахідпроектреставрація»
- ПЦУ** – Православна Церква України (від Об'єднавчого собору (15 грудня 2018, повторне визнання))
- РКЦ** – Римо - Католицька Церква
- УГКЦ** – Українська Греко-Католицька Церква (у 1596 р. – Унійна Церква, з XVII с. – Руська Унійна Церква, з 1774 р. – Греко-Католицька Церква, з 1912, в папському статистичному щорічнику *Annuario Pontificio* - Українська Католицька Церква візантійського обряду, з 1999 р., затверджено на Синоді Єпископів УГКЦ, яка підкреслювала б ідентичність цієї Церкви - Київська Католицька Церква
- УНР** - Українська Народна Республіка
- УПА** - Українська повстанська армія
- ЗУЕ** - Загальна Українська Енциклопедія
- НСАУ** - Національна спілка архітекторів України

ВСТУП

На початку ХХІ століття, переглядаючи цивілізаційний напрям розвитку України, розв'язуючи політичні та національно-культурні проблеми, маємо переглянути й нашу політичну, історичну, культурну спадщину. Облікування, а також піклування про сакральну архітектурну спадщину, яка має високу міру історико-культурної цінності та справила значний вплив на перебіг національної історії, розвиток культури та мистецтва є надзвичайно важливим та актуальним.

Унікальною з огляду того, що вона охоплює відразу три історико - етнографічні регіони: Західне Поділля, частину Східної Галичини і Південної Волині, є Тернопільська область¹. Область розташована на перехресті найважливіших торговельних, культурних та воєнних шляхів, що спричинило раннє заселення та велику концентрацію пам'яток архітектури та містобудування усіх періодів. Тернопільська область за потенціалом і величиною архітектурної спадщини — один із найбагатших регіонів України. На державному обліку тут майже 1,5 тис. пам'яток архітектури, які мають найвищу архітектурну і духовну цінність. З них — 34 фортеці (третина всіх українських замків) і залишки близько 300 давньоруських городищ. Тернопільський край є надзвичайно багатим на сакральні пам'ятки, які мають важливе значення для культури України та світу. В області є святині різних конфесій – Греко - Католицька (Зарваниця), Православна (Почаїв), Римо-католицька (Язловець), синагоги у Гримайлові, Підгайцях, Струсові, Чорткові, вірменські храми у Язловці і Бережанах. Відомими на Тернопіллі є пам'ятки – свідчення давніх релігійних культів. До них відносяться печерні культові споруди, церкви, скити та ін. У Борщівському районі, який займає одне з перших місць в Україні за кількістю пам'яток історії, культури та

Примітка.

¹ Тернопільська область – до 1944 року – Гарнопільська область, утворена у 1939 році, синоніми – Тернопільщина, Тернопілля, Тернопільський край.

природи, знаходяться найдавніші пам'ятки архітектури області (28 пам'яток національного та 96 місцевого значення): 10 давньоруських городищ, Траянів вал, давньослов'янський дохристиянський печерний храм біля села Монастирок, Пуца Відлюдника, відома як «Збручанський культовий центр», або «Країна волхвів». За своїм духовним значенням надзбручанські святилища мали таке ж значення, як славетний релігійний центр балтійських слов'ян - храм Святовита в Арконі (Німеччина). Дослідження археологів І.Русанової, Б.Тимощука, М.Ягодинської дозволили визначити Збручанський культовий центр як один із найбільших язичницьких релігійних і культурних центрів слов'ян. Тернопільщина і досі активно будує храми різних конфесій, а тернопільські архітектори долучені до процесу відродження церковного будівництва в Україні. Саме тому дослідження соціально – політичних процесів, які мали вплив на сакральну архітектуру проводиться на прикладі Тернопільської області.

Політичні події в історії України та світу призводили до поділу українських земель, у тому числі й Тернопілля. Чинники, які визначали життя краян у цей час були пов'язані з діяльністю на теренах України Київської Русі, Галицько-Волинської держави, Королівства Польського та Речі Посполитої, Великого князівства Литовського, Османської, Австрійської, Австро-Угорської та Російської імперій, ЗУНРУ, УНР, УРСР. Довгий час край був поділений на території різних держав, які через політичний тиск по-різному впливали на усі сфери життя Тернопілля, а результатом цих впливів є строката й драматична історія краю. Не менш драматичною є й новітня історія Тернопільщини: поділена на території різних держав, західноукраїнські землі були провінціями Австро-Угорської імперії, а територія Кременеччини та Шумщини, які були у складі Російської імперії, ціленаправлено зросійщувались. Усі історичні періоди пов'язані з особливими соціально - політичними процесами, які мали безпосередній вплив на розвиток сакральної архітектури у Тернопільській області.

Проте історичні обставини призвели не до асиміляції, а до актуалізації духовного потенціалу регіону, збереження мовно-культурної традиції, релігійності, національної ідентичності. Усе перелічене вище пояснює, чому дослідження суспільно-політичних процесів, які мали вплив на архітектуру сакральних комплексів проводиться на прикладі Тернопільської області.

Можна припустити, що на об'ємно-планувальне, конструктивне вирішення, оздоблення сакральних комплексів мають вплив суспільно-політичні процеси, що є *гіпотезою* дослідження.

Актуальність теми. 1. Сучасні події в Україні та у світі, загострення суспільно-політичних та національно-культурних проблем спонукають до подальшого дослідження сакральної архітектури, яка має високу міру історико-культурної цінності та справила значний вплив на перебіг національної історії, розвиток культури та мистецтва, є відображенням історії розвитку та світогляду суспільства;

2. Із проголошенням незалежності України почалося відродження національної культури, реставрація існуючих та побудова нових культових будівель, яке продовжується і сьогодні. Нові конфесійні трансформації після здобуття Томосу про автокефалію для Православної Церкви України та процеси екуменізму змушують архітекторів продовжити пошуки сучасного національного стилю в архітектурі церкви.

3. Сучасний стан досліджень з історії архітектури свідчить, що у працях вчених архітектурознавців відсутній великий масив даних про архітектуру Тернопільського краю, визначні пам'ятки сакрального мистецтва залишилися поза увагою дослідників.

4. Не визначені суспільно-політичні процеси та чинники, які впливали на процес формування та розвитку сакральних комплексів, відображались на їх об'ємно-планувальних та просторових рішеннях, конструктивних особливостях та оздобленні.

Зв'язок роботи з науковими програмами. Тема наукової роботи узгоджується з основним напрямом наукових досліджень Інституту архітектури Національного університету «Львівська політехніка», зокрема, наукового напрямку кафедри дизайну та основ архітектури: «Дизайн в системі природи, суспільства та архітектури, збереження навколишнього середовища та сталий розвиток». Дисертаційне дослідження має безпосередній зв'язок з науковою роботою, яку проводить кафедра образотворчого мистецтва, дизайну та методики їх навчання Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка (тема: Духовні святині Тернопільщини, Державний реєстр. номер: 0120U102295). Робота узгоджується із масштабним дослідженням Українського інституту національної пам'яті, розпочатим у 2013 році щодо знищення сакральних будівель і споруд на території України у період з 1914 по 1989 рік, Законом України «Про охорону культурної спадщини» (зі змінами) від 08.02.2018.

Метою дослідження є висвітлення процесів формування та розвитку архітектури сакральних комплексів Тернопільської області під впливом суспільно – політичних процесів.

Для досягнення поставленої мети потрібно вирішити такі **завдання**:

1. Проаналізувати сучасний стан вивченості та джерельну базу дослідження архітектури сакральних комплексів на території Тернопільської області.
2. Обґрунтувати методологічну основу дослідження розвитку сакральної архітектури під впливом загальноєвропейських суспільно-політичних процесів.
3. Визначити передумови будівництва і розвитку культових споруд на території Тернопільської області у контексті загальноєвропейських суспільно - політичних процесів.
4. Визначити етапи формування та розвитку архітектури сакральних комплексів на території Тернопільської області.
5. Показати роль монастирів і великих сакральних центрів у процесі духовного та національного відродження України.

6. Визначити внесок сучасних тернопільських архітекторів у процесі відродження храмового будівництва України та виокремити суспільно-політичні процеси, які впливали на сакральну архітектуру Тернопільського краю.

Об'єктом дослідження є архітектура сакральних комплексів на території Тернопільської області.

Предметом дослідження є вплив суспільно - політичних процесів на об'ємно-планувальні та просторові рішення, конструктивні особливості й оздоблення сакральних комплексів.

Межі дослідження:

- географічні – сучасна територія Тернопільської області;
- часові межі – від періоду Раннього середньовіччя (відколи виявлені залишки сакральних комплексів на досліджуваній території) і до сьогодні (процес створення сакральних комплексів продовжується донині).

Методи дослідження. Відповідно до мети та завдань дослідження, у дисертації застосовано комплекс *загальнонаукових методів*: емпіричних (спостереження, опис, порівняння, бесіди, інтерв'ю) та теоретичних (структурний аналіз, абстрагування, ототожнення, ізолювання, термінологічний, порівняння, графічного моделювання), а також *спеціальних методів* дослідження (метод натурних обстежень, метод історико - порівняльного аналізу, метод мистецтвознавчого аналізу). Аналіз проводився, спираючись на достовірні джерела – архівні, публікації провідних вчених, власні польові дослідження. Метод натурних обстежень передбачав візуальне обстеження сакральних комплексів, архітектурні обміри, фотофіксацію, замальовки та ін. Метод історико-порівняльного аналізу допоміг розглянути процес формування архітектури сакральних комплексів в контексті історичного, суспільно-політичного, мистецького та культурного розвитку; досліджена ретроспектива розвитку архітектури храмових споруд на території європейських країн у порівнянні їх із розвитком на досліджуваній території. Методом мистецтвознавчого аналізу

були виявлені характерні особливості та ознаки, стилі в сакральній архітектурі різних європейських країн та на території Тернопілля.

Методологічна основа дослідження мала трирівневу структуру: фундаментальний (філософський) рівень, науковий рівень та спеціальний (суто науковий). На першому етапі була сформована джерельна база дослідження, ідентифіковано об'єкти дослідження, проводилась оцінка рівня їх збереженості. Проведено аналіз розвитку суспільно-політичних процесів у європейських країнах та визначено їх вплив на сакральні комплекси Європи, досліджено суспільно-політичні та релігійно-конфесійні трансформації на території сучасної Тернопільської області.

На другому етапі дослідження проводився комплексний аналіз процесу формування архітектури сакральних комплексів та розкриття закономірностей формування їх об'ємно-просторових структур окремих об'єктів та у комплексах.

На завершальному етапі було виокремлено ті суспільно-політичні процеси, які впливали на формування та розвиток архітектури сакральних комплексів.

Наукова новизна. У дисертаційній роботі:

- *вперше* проаналізовано сучасний стан вивченості та джерельна база дослідження архітектури сакральних комплексів на території Тернопільської області;
- *вдосконалено* методологічну основу дослідження розвитку сакральної архітектури;
- *вперше* визначено роль суспільно - політичних процесів та проаналізовано передумови будівництва і розвитку культових споруд на території Тернопільської області;
- *поновлено* дані про етапи формування та розвитку архітектури сакральних комплексів на території Тернопільської області;
- *показано* роль монастирів і великих сакральних центрів Тернопілля у процесі духовного та національного відродження України;

- *вперше* показано внесок сучасних тернопільських архітекторів у процесі відродження храмового будівництва України;
- *вперше* виокремлено суспільно-політичні процеси, які впливали на розвиток храмових комплексів.

Практичне значення отриманих результатів. Для аналізу проблем збереження та використання сакральних ресурсів Тернопільщини проведено інвентаризацію сакральних будівель і споруд, які включені до реєстру національних пам'яток архітектури і містобудування України, що дозволило поновити архівні матеріали відділу охорони культурної спадщини управління культури Тернопільської області, а також Тернопільського обласного центру охорони та наукових досліджень пам'яток культурної спадщини Тернопільської обласної ради. У ході проведення дослідження виявлено такі сакральні комплекси, які не ввійшли до переліку пам'яток архітектури, але мають виняткове значення для історії, культури та мистецтва краю. Тому на таких об'єктах проводились обміри, виготовлялись креслення, фотофіксація храмів, досліджувались історичні відомості, а матеріали передані у відділ охорони культурної спадщини Тернопільської області для виготовлення документації з їх паспортизації та взяття на облік.

Результати дисертаційного дослідження використано у навчальному процесі при підготовці фахівців мистецьких спеціальностей в ході вивчення курсу «Історія мистецтва та архітектури». Дослідження можуть бути використані при написанні довідникових наукових праць, при атрибуції архітектурних творів, дослідженні з історії архітектури, при паспортизації об'єктів пам'яток містобудування і архітектури для внесення їх до державного реєстру національного культурного надбання.

Проведена дисертаційна праця відкриває шлях до подальших наукових пошуків з дослідження сакральної архітектури в інших регіонах України та впливів на неї подій ХХ та ХХІ століття (вручення Томосу про автокефалію Православної Церкви України, розвиток ідеології екуменізму, пошуку сучасного українського національного стилю у храмовуванні та ін.).

Особистий внесок здобувача. Основні результати дисертаційного дослідження були отримані автором особисто. 29 праць, що містять зміст і результати дисертаційної роботи, автор розробила і опублікувала одноосібно, 9 праць у співавторстві, де автором розроблено постановку теми, визначено методологію дослідження (1, 13), проведено аналіз проблем, натурні обстеження сакральних об'єктів, створено методологію дослідження (18, 20, 34), у працях (4, 9, 17, 19, 36) сформована джерельна база дослідження, виконані рисунки та сформульовані висновки.

Апробація результатів дисертації. Концепція, архітектурна методологія та результати досліджень за темою дисертації впроваджені та апробовані: на 12 наукових конференціях та конгресах, серед яких: Міжнародні конгреси «Етнодизайн: європейський вектор розвитку і національний контекст», Полтава, Полтавський нац. пед. університет ім. В.Г.Короленка, Україна, 2013, 2015 [22, 23]; Міжнародні практично-пізнавальні інтернет-конференції «Наукова думка сучасності і майбутнього», Дніпро, Україна, 2016, 2017 [24, 26]; Міжнародна наукова конференція «Тенденції та перспективи розвитку науки і освіти в умовах глобалізації», Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет ім. Г.Сковороди, Україна, 2017. Переяслав-Хмельницький [25]; International conference «New achievements of world science: Proceedings of VII», Morrisville, US, 22 Jun, 2017 [27]; International Scientific Conference «Scientific development and achievements», Scotland, UK, Holdenblat M.A. NGO «European Scientific Platform» December 2017 [28]; IV Міжнародна науково-практична конференція «Архітектура історичного Києва. Феномен урбанізованих ландшафтів», Київ, КНУБА, Україна, 23-24 листопада 2018 [29]; 4th World Multidisciplinary Civil Engineering-Architecture-Urban Planning Symposium – WMCAUS. Prague, Czech Republic, 17–21 June 2019 [18, 19], V міжнародна науково-практична конференція «Інноваційні культурно-мистецькі аспекти в сучасній картині світу», Херсон, ХНТУ, Україна, 11-13 вересня 2019 [30]; Міжнародна науково-практична конференція «Public communication in science: philosophical, cultural, political,

economic and it context», Х'юстон, USA, 15 травня 2020 [31]; 3-я Міжнародна науково-технічна конференція «Ефективні технології і конструкції в будівництві та архітектура села», Львів - Дубляни, Україна, 26-27 травня 2020 [32].

Публікації. Наукові результати дисертаційного дослідження опубліковані у 38 працях, з них 1 стаття - розділ колективної монографії; 12 – у наукових фахових виданнях України; 8 - у наукових періодичних виданнях інших держав, серед них 3, статті, які проіндексовані у наукометричних базах Scopus; 11 статей - в інших виданнях, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації, 5 статей, які додатково відображають наукові результати дисертації.

Структура та обсяг роботи. Дисертація містить анотацію, перелік умовних позначень, вступ, 6 розділів, висновки, список використаних джерел із 498 позицій, додатки. Обсяг дисертації складає 539 сторінок, з них 310 сторінок основного тексту, 9 рисунків, 51 таблиця.

РОЗДІЛ 1.

СУЧАСНИЙ СТАН ВИВЧЕНОСТІ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ САКРАЛЬНОЇ АРХІТЕКТУРИ НА ТЕРИТОРІЇ ТЕРНОПІЛЬЩИНИ

1.1. Сучасний стан вивченості проблеми формування архітектури сакральних комплексів. Дослідження процесу формування архітектури сакральних комплексів на прикладі Тернопільської області вимагає розкриття питань, об'єднаних у кілька блоків. Зазначена територія в різних історичних періодах була у складі різних держав – Київської Русі, Галицько-Волинської держави, входила до складу Польського королівства, Великого князівства Литовського, Речі Посполитої, частина – до Язловецького санджаку Османської імперії, Австрійської та Російської імперії, СРСР. Така складна доля краю вимагає дослідження вітчизняної *історії* для визначення впливу на архітектуру сакральних комплексів з боку різних держав. Відомо, що сакральні комплекси різних конфесій різняться між собою як в об'ємно-просторовому укладі, так і в оздобленні храмів. Таким чином, для повноти дослідження нам необхідно було виявити релігійно-конфесійні трансформації на різних етапах історичного розвитку краю, що мали вплив на розвиток храмобудування. Отже, окремим блоком літературних джерел становлять дослідження в області *релігієзнавства*.

Західна Україна до радянського періоду завжди була частиною європейського мистецького простору, тому, безумовно, на розвиток сакральної архітектури краю мали вплив процеси, які проходили у провідних європейських країнах. Тому, другим блоком дослідницьких праць були роботи, пов'язані з *історією архітектури* на європейському просторі, що дозволило визначити суспільно-політичні процеси, які впливали на розвиток сакральної архітектури. Дослідження в галузі історії архітектури стали теоретичною основою даної роботи. Сакральна архітектура з її структурними складовими, канонами,

конфесійними особливостями, об'ємно-просторовими трансформаціями впродовж багатьох років була об'єктом наукових досліджень.

Серед праць з дослідження архітектури європейських народів виділяється видання «Всеобщая история архитектуры в 12 томах» (1966—1977). Історія архітектури та найвідоміші споруди всіх часів у дослідженні Г.Аалтонена (2012) дає відповіді на питання про утворення найяскравіших архітектурних стилів та висвітлює новітні тенденції в мистецтві будівництва. У дослідженні «Всеобщая история архитектуры» О. Шуазі (1841-1909), яке вперше було видане у Франції на рубежі XIX і XX століть та перевидане російською (2008), представлені етапи розвитку європейської архітектури до XVIII століття, в тому числі, зародження і розвиток мистецтва храмобудування. Історія української архітерознавчої науки налічує більше 200 років, проте активізація археологічних досліджень на території України відбулася після створення у 1835 році «Тимчасового комітету для розшуків стародавностей», а з 1846 року – «Археологічної комісії», до складу якої входив Т.Г.Шевченко; серед його малюнків є й зображення Почаївської Лаври на Тернопіллі (Дьомін М., 1994).

Поміж українських дослідників, які внесли значний вклад в теорію та історію архітектури України, охорону її історико-культурної спадщини, в тому числі й сакральних комплексів, слід виокремити таких вчених архітектурознавців XIX – початку XX століття: Драгана М. (2016), Красовського М. (1911), Вагнера Г. (1986; 1993), Логвина Г. (1968;1986), Павлуцького Г. (1904; 1905), Лукомського Г. (1915, 2004), Щербаківського В. (1906). Цим працям притаманний аналіз композиційних, декоративних засобів архітектури, вони написані на основі натурних досліджень старожитностей та носять, переважно, описовий характер. У першій в Україні оглядовій монографії Григорія Григоровича Павлуцького «Древности Украины. Деревянные и каменные храмы» (1905), серед здобутків українського мистецтва виділено сакральні споруди та вперше звернено увагу на питання охорони дерев'яних пам'яток. Вадим Михайлович Щербаківський у своїй праці

«Дерев'яні церкви на Україні і їх типи»(1906) вказав на цінність храмової дерев'яної архітектури та вперше звернув увагу на особливості підвищення простору в дерев'яних українських храмах. Усі праці дослідників сьогодні є доступними в електронних примірниках.

У 1946 році в складі Академії архітектури УРСР почав працювати Інститут історії і теорії архітектури (ІТА). Дослідження з історії архітектури вчених, викладені у колективних багатотомних виданнях мають послідовний та планомірний характер, охоплюють широке коло питань, у тому числі й аналіз окремих пам'яток архітектури, систематизовані, викладені у хронологічному порядку із стильовими узагальненнями. Серед них - колективні праці інституту «Історія українського мистецтва»(1966-1968) (автори - Асєєв Ю., Богданович Г., Велігоцька Н., Врона І., В'юцик А., Головка Г., Горбенко Є., Грицай М., Затенацький Я., Ігнаткін І., Кілессо С., Коломієць М., Лобачевський Б., Логвин Г., Мамолат Є., Мусієнко П., Нельговський Ю., Попова Л., Таранушепко С., Уманцев Ф., Хохол Ю., Цапенко М., Цибенко П., Юрченко П.) та «Нариси історії архітектури Української РСР (в двох томах)»(1957) (гол. ред. Заболотний В., заступник Цапенко М.; редколегія: Безсонов С., Головка Г., Грабовський І., Нельговський Ю., Северов М.; автори: Асєєв Ю., Грицай М., Ігнаткін І., Ігнатов О., Лебедев Г., Логвин Г., Онищенко М., Самойлович В., Хохол Ю., Юрченко П.), «Україна. Архітектура міст і сіл»(1959). Важливим вкладом у вивчення пам'яток архітектури було підготовлене та видане Науково-дослідним інститутом історії та теорії архітектури Академії архітектури УРСР Довідника Державного реєстру національного культурного надбання за ред. Мардера А. та Вечерського В. (2000 р.).

Узагальнююча праця «Історія української архітектури» (2003 р.), створена великим авторським колективом (Тимофійко В., Асєєв Ю., Вечерський В., Годованюк О., Дьомін М., Зіміна С., Кілессо С., Крижицький С., Мардер А., Могитич І., Мойсеєнко З., Орлов Р., Прибега Л., Пучков А., Трегубова Т., Штолько В.) за редакцією Тимофійка В., висвітлює

багатовіковий розвиток української архітектури від найдавніших часів до середини ХХ століття. Праця включає великий обсяг фактичного матеріалу із залученням численних архівних матеріалів, носить системний характер, структурована за хронологічним принципом з виділенням основних етапів розвитку української архітектури під впливом внутрішніх та зовнішніх чинників. Проте, велика кількість пам'яток архітектури Західного регіону залишились не дослідженими; особливості розвитку сакральної архітектури під впливом суспільно-політичних та конфесійних трансформацій потребують доповнення та опрацювання.

Значним вкладом у розвиток архітекторознавчої науки та були опрацьовані в ході наукового дослідження публікації сучасних вчених: Бондаренка І. (1999; 2009), Бєвза М. (1993; 2001; 2003), Бойко О. (1998), Вуйцика В. (1996; 2004), Лесика О., (1993, 1997, 2015), Лінди С. (2010, 2013), Лукомської З. (2018); Криворучка Ю. (1998; 2004; 2006), Михайлишин О. (2017), Пламеницької Є. (2001), Тараса Я. (1998; 2007 ;2013), Рибчинського О. (2005; 2015); Ричкова П. (1995), Рудницького А. (2006; 2008), Слободяна В. (1996; 2015; 2017; 2019), Слепцова О. (2012), Шевцової Г. (2015, 2016, 2019), Черкеса Б. (2000; 2003; 2008; 2010; 2019) та багатьох інших дослідників. У наукових роботах знаходимо інформацію про окремі періоди та регіональні особливості розвитку сакральної архітектури, проблеми збереження та охорони культурної спадщини, дослідження українських дерев'яних храмів, церкви окремих конфесій, архітектуру монастирських комплексів тощо. Роботи дослідників містять багато фактичного матеріалу із залученням архівних матеріалів та польових досліджень, дають додатковий матеріал для аналізу. Проте усі праці не дають нам загальної картини розвитку регіону та відповідь на питання: яким чином суспільно-політичні трансформації впливали на архітектуру сакральних комплексів на досліджуваній території.

Нормативною літературою з проектування культових споруд, у якій на основі наукових розробок, проведених Українською Академією архітектури та Українським зональним науково-дослідним і проектним інститутом по

цивільному будівництву «КиївЗНДІЕП», є «Культові будинки та споруди різних конфесій. Посібник з проектування» під загальною редакцією Куцевича В. (2009). У семи розділах посібника викладені основні містобудівні, об'ємно – планувальні, конструктивні, канонічні вимоги, рекомендації по приміненню природного та штучного освітлення, звукоізоляції, акустики приміщень, питання пожежної безпеки та інженерного обладнання (Куцевич, 2009). Посібник рекомендований для примінення на території України рішенням науково – технічної ради Держбуду України від 14 грудня 2001 року та введений у дію з 1 квітня 2002 року. У 2003 році Київ ЗНДІЕП підготував спеціальний збірник наукових праць «Сучасне храмобудування».

Сильна вітчизняна школа фахівців у сфері охорони пам'яток, реставрації, історії архітектури та мистецтвознавства проводить активну роботу по охороні та збереженні державної історико – культурної спадщини. Важливу роль у питанні збереження історико – культурних цінностей належить Українському представництву міжнародних організацій по охороні та реставрації пам'яток архітектури (ICOMOS¹, ICCROM²), Науково-дослідному інституту пам'яткоохоронних досліджень, Центру по вивченню пам'яток Національної академії наук України, Міжнародній раді музеїв та іншим організаціям. Значна частина досліджень проводилась у науково – дослідних проектних та навчальних закладах: Українській академії архітектури, Київ ЗНДІЕПі, Київському національному університеті будівництва та архітектури, Національній академії образотворчого мистецтва, Національному університеті «Львівська політехніка» та ін. Базовою організацією України з науково-технічної діяльності, що виконує супровід державних нормативних, науково-технічних документів, у сфері

Примітки:

¹ ICOMOS - Міжнародна рада з питань пам'яток і визначних місць, створена у 1965 році як неурядова громадська організація, відіграє провідну роль у світовій пам'яткоохоронній діяльності.

² ICCROM - Міжнародний центр з вивчення консервації та реставрації культурної спадщини.

реставрації пам'яток нерухомої культурної спадщини є український державний науково-дослідний та проектний інститут «УкрНДІ-проектреставрація».

Великий вклад у вивчення питань культової архітектури внесла Міжнародна школа церковної архітектури при Національному університеті «Львівська політехніка», яку заснував та очолив Криворучко Ю. Тут були проведені міжнародні конференції та підготовлені методичні матеріали щодо проектування сакральних будівель та комплексів (Криворучко, 1998; 2006). Серед перших слухачів школи був і тернопільський архітектор Михайло Миколайович Нетриб'як, який активно долучився до процесу проектування та створення храмів, на його рахунку сьогодні більше 200 церков різних конфесій.

Базовою фундаментальною працею для висвітлення питань сакральної архітектури є видання Української академії архітектури за редакцією Тимофієнка В. «Історія української архітектури» (2003). Автори Асєєв Ю., Вечерський В., Годованюк О. та ін. вперше цілісно відтворили об'єктивну історію вітчизняного зодчества від найдавніших часів до середини ХХ століття. Дослідники визначили типологічні, конструктивні, стильові, естетичні особливості різних епох та проаналізували творчість провідних архітекторів України. Великий обсяг фактичного матеріалу дозволяє проаналізувати архітектурну спадщину з погляду історії та традицій українського народу, характерних рис національного стилю в архітектурі та її місця у світовій архітектурі (Тимофієнко ред., 2003). Проте, великий масив даних про архітектуру Тернопільського краю відсутні, визначні пам'ятки сакрального мистецтва залишилися не дослідженими.

До питань традиції та національної ідентичності у новій українській архітектурі, у тому числі в сакральній, останній час зверталось ряд науковців. Серед них: Черкес Б. (2003; 2008), Лінда С. (2013), Бєвз М. (1993; 2001), Гнідець Р. (2015), Обідняк М. (2004), Тарас Я. (2013), та інші.

Ряд науковців проводили історико - архітектурний аналіз формування, розвитку та питання збереження і реставрації пам'яток архітектурної і містобудівної спадщини України. Серед них праці Бевза М. (2003), Водзинського Є. (1996), Вуйцика В. (2004), Годованюк О. (2004), Дьоміна М. (1995), Ігнаткіна І. (1958) та ін.

У монографії Вечерського В. (2001) досліджуються стилістика архітектури доби Гетьманщини (1648—1781 рр.), процес формування і розвиток містобудівних утворень, оборонних і монастирських комплексів; визначено роль і місце пам'яток у розвитку української архітектури. Значну кількість праць дослідник присвятив втраченим та відновленим пам'яткам сакральної архітектури різних конфесій, різних регіонів України, у тому числі, на Тернопільщині. Особливу увагу автор приділив і прадавнім центрам духовності – монастирям, видатним архітектурним комплексами усіх регіонів України (1999; 2008).

Питанням класифікації, типології, планувальної структури монастирських комплексів та окремих сакральних об'єктів присвятили свої дослідження Рудницький А. та Чень Л. (2006; 2008), Ричков П. (1995), Лесик О. (1993; 1997; 2012), Дибба Ю. (2001), Горбик О. (2003), Бондаренко І. (1999), Рибчинський О. (2005; 2015), Хіхляч Б. (2009), Станкевич М. (2010) та інші. Значну увагу науковці приділяли регіональним особливостям генези та історичного розвитку сакральних споруд та комплексів. Серед них праці таких дослідників як: Бондаренко І. (1999), Гнатюк Л. (2010), Дерев'янку І. (2004), Пламеницька О. (2001), Рожко В. (2002), та інші.

Архітектуру православної церкви, її історію, традиції, канони та особливості проектування досліджено у монографії Слепцова О. (2012). Горбик О. на прикладі костьолів Київщини і Волині визначила стильові риси архітектури провінційного католицького храму епохи бароко (2003).

Важливе значення для дослідженні дерев'яних українських храмів має фундаментальна двотомна праця Драгана М. «Українські деревляні церкви. Генеза і розвій форм»(2016), вперше видана у 1937 році (перевидана у 2016

році). Дослідження дерев'яного церковного будівництва проводилось за кошти стипендії, яку надав митрополит Андрей (Шептицький). Зібрані обміри, рисунки, унікальний фотографічний фонд пам'яток, відомості про облаштування інтер'єрів не тільки увійшли до монографії, а й поповнили колекцію Центрального державного історичного архіву України. Видання є унікальним і тому, що автор науково описав та зафіксував для історії багато на сьогодні вже втрачених храмів. Тематичним доповненням про дерев'яні церкви було дослідження, проведене автором українських «царських врат», написане у 1952 році та видане у 1970 році. Але, навіть під час радянської «відлиги», монографія була опублікована під назвою «Українська декоративна різьба XVI – XVII ст.» (Драган, 2016).

Харківський видавець Савчук О. крім монографії Драгана М., перевідав фундаментальну працю «Дерев'яна монументальна архітектура Лівобережної України» Таранушенка С. (2017), що вперше побачила світ у 1976 році; книга містить 1033 ілюстрацій. Унікальність монографії в тому, що більшість з описаних українських дерев'яних церков збереглися лише у книзі Стефана Андрійовича. У 2017 році з видавництва Савчука О. вийшла книга, складена із двох праць видатного українського архітектурознавця Павлуцького Г. (1861–1924): «Старожитності України. Дерев'яні та муровані храми» (1905) та «Бароко України» (1910) з шеститомника Грабаря І. «Історія російського мистецтва» (Павлуцький, 2017). Ці праці були першими дослідженнями архітектури України, написані на зламі XIX – XX століть та описують визначні пам'ятки сакрального українського будівництва, проте, не включають «підавстрійських територій», тобто – більшу частину території Тернопільського краю. Та все ж праці цікаві тим, що із майже 100 описаних архітектурних пам'яток, більшість була знищена в часи більшовицької окупації. Дослідження Драгана М., Таранушенка С. та Павлуцького Г. стали основою та продовжили подальші поглиблені дослідження автентичної церковної дерев'яної архітектури українського народу.

Серед сучасних наукових праць, присвячених дерев'яній церковній архітектурі, слід виділити праці Тараса Я. – монографію «Сакральна дерев'яна архітектура українців Карпат: культурно-традиційний аспект»(2007), яка висвітлює генезу об'ємно – планувальних рішень, досліджує чинники, які впливали на цей процес, визначає типи дерев'яних храмів та проводить архітектурно-етнографічне районування. У науковий обіг введено великий масив картографічного та ілюстративного матеріалу. Ще однією фундаментальною працею Тараса Я. є ілюстрований довідник термінів і понять, що розкриває багатовіковий розвиток української сакральної архітектури - «Українська сакральна дерев'яна архітектура: словник-довідник»(2006).

Української дерев'яна архітектура, у тому числі й її найвище досягнення - сакральні пам'ятки, що не мають світових аналогів, була об'єктом дослідження Вечерського В. (2007; 2013), Завади В. (2004), який обстежив храми Поліського регіону та монографії Шевцової Г. (2019). Важливою науковою працею для дослідження сакральної дерев'яної архітектури є «Каталог існуючих дерев'яних церков України і українських етнічних земель»(1996), створений науковим співробітником інституту «Укрзахідпроектреставрація» Слободяном В.

До праць, які доповнюють дані про архітектуру сакральних комплексів Тернопілля, є дослідження архітектури монастирів. Серед них монографії Годованюк О.(2004), присвяченій монастирям і храмам Волині, Вечерського В. (2008), Лесика О. (1993), книга Мороза В., Скленера І. та Заславського В. «Василіанські монастирі України: Галичина та Закарпаття» (2017), а також праці Вуйцика В. (2004), Підставки Р., Рибчинського О. та Хохонь М. (2013; 2014; 2015), Ричкова П. (1995), Романченко О. (2009), Рудницького А. та Чень Л. (2006; 2007; 2008), Тарутінова І. (1996), Тихого Б. (2013), Хіхляч Б. (2009).

Серед питань розвитку сакральної архітектури Тернопілля – фортифікаційна функція храмів. Таку тему досліджували у своїх працях Вечерський В.(2008), Сіцинський Є. (1925), Рибчинський О. та Хохонь М. (2015), Пламєницька О. (2001), Шаршаткіна С. (2001) та ін.

Окрему тему становлять праці, у яких досліджений вплив на розвиток сакральної архітектури етнічних груп, які проживали на досліджуваній території. Спеціальний випуск інституту «Укрзахідпроектреставрація» був присвячений дослідженню Бойко О. «Синагоги України» (1998), у роботі було досліджено та описано багато єврейських храмів Тернопілля. Архітектурі вірменських храмів України, у тому числі й тих, які знаходяться у вірменських колоніях, що існували в Язловці, Бучачі, Бережанах, Підгайцях, Сатанові та в інших містечках, присвячена монографія Арсенян М. (2019).

Сакральна архітектура у творчості зодчих кінця XIX – на початку XX століть таких як: Іван Левинський, Олександр Лушпинський, Тадей Обмінський, Василь та Євген Нагірні, Роман Грицай досліджувалась у працях таких дослідників, як: Слободян В. (2003), Черкес Б. та Грицюк Л. (2000), Бірюльов Ю. (2007), Лев Х., Слободян В. та Філевич Н. (2015; 2017) та ін. Творчість сучасних архітекторів Тернопілля досліджували Дацюк Н., Дячок В., Дячок О. та Черкес Б. (1999; 2018; 2019).

Немаловажну роль для дослідження сакральних святинь відіграли праці *мистецтвознавців* таких як: Кривавич Д., Овсійчук В. та Черепанова С. (2005), які у фундаментальному тритомному виданні «Українське мистецтво» аналізують генезу художніх стилів в архітектурі, скульптурі, малярстві; поєднання національних традицій в мистецтві з європейським досвідом. Автори показують залежність характеру будівництва в різних територіальних частинах України від уставлених традицій та ідейних переконань.

Чуйко О. (2005; 2007) проводив дослідження релігійно-культурної діяльності монастирів Галичини, традиції монастирської іконографії та вплив монастирської ідеології на формування культурно-естетичних основ національного стилю церковного будівництва. Урсу Н. (2007) досліджувала архітектуру та організацію внутрішнього простору домініканських храмів Західної Європи. Станкевич М. у своїй монографії «Бучач та околиці. Маленькі образки» (2010) описав оборонні, сакральні та світські пам'ятки Бучацького краю.

Теоретичною та інформаційною базою для визначення соціально - політичних чинників у процесі формування духовних центрів Тернопільщини стали наукові дослідження у галузях історії, філософії, релігієзнавства, культури. Серед них праці таких вчених як Бабенко Л. Л.(2011), Бажан О.(1967), Баран В. (1995), Бистрицька Е. (2012), Войналович В.(2002), Горбач С. (1998), Григорук Н. (2013); Грицак Я. (2000); Грушевський М. (1913); Дідух Т. (2014); Колодний А. М.(2000; 2005), Кондратюк К.(2008); Лук'яненко С. (1993); Марчук В. (2000), Меркатун І. (1991), Москалюк М. (2000), Стоцький Я. (2008), Шкраб'юк П. (2005) та ін.

Питання правового, економічного та політичного становища західних земель України у складі Другої Речі Посполитої, суперечливі і складні сторінки українсько-польських взаємин розкривають праці науковців таких як: Бармак М. (1998), Бистрицька Е. (2012), Васків А. (1997), Васюта І. (2006), Грабовецкий, В. (2019), Григорук Н. (2013), Гудь Б. (2012), Завадка Б. (1993), Калач В. (2011), Колодний А. (2005), Кондратюк К. (2008), Мудрий М. (1996), Новак О. (2004) та ін. Автори цих праць показують важливу роль Греко – Католицької Церкви та її духовенства в процесі формування національної ідентичності українського народу часів Другої Речі посполитої через підтримку соціально-економічного, культурно-освітнього та наукового життя у галицькому краї.

Історичне минуле українців, політичний розвиток західноукраїнських земель міжвоєнного періоду, місце і роль національно - державницьких сил у боротьбі за незалежність і соборність України висвітлюють дослідження Васюти І. (2006), Гаврилів І.(2012), Кондратюка К.(2008), Кульчицького С. (1999), Москалюка М. (2000) та ін. Особливості державної політики по відношенню до релігії в західних областях України досліджували такі вчені: Дідух Т.(2014), Войналович В. А.(2002), Моренчук А. А.(2009), Марчук В. В.(2000), Стоцький Я. В. (2008). Автори аналізують зміни в конфесійному житті ГКЦ на території Тернопільської області у 50 – 60 роках ХХ століття, з'ясовують заходи радянських органів влади, скеровані на обмеження

діяльності ГКЦ та на припинення паломництва з боку віруючих до святих місць, показують особливості підпільної діяльності духовенства та віруючих.

Ряд наукових праць присвячені діяльності Української Православної Церкви на території Кременеччини. Серед них праці Рожко В. (2002), Макарчук С.(1997), Дорошенко Д. (1940), Санніков С. (2012; 2019) та ін.

Суспільно – політичні процеси, які відбувалися на Тернопільщині, дослідження Тернопільського краю в контексті розвитку історії України, етнічні відносини та етнографічні особливості краю, історико-культурні ресурси досліджували: Гуцал П. (2008; 2013), Гарін В. (2012), Дашкевич Я. (1994), Дуда І.(2000), Дудар В.Л.(2008), Дударчук К. (2013), Субтельний О.(1991), та ін.

Духовні святині Тернопільщини в історії української культури, церковне життя краю та значення Церкви в національному відродженні України досліджувалась краєзнавцями Лук'яненко С. (1993), Новаком О. (2004), Швалюк І. (2014); Гудимою А. (2003; 2008), Геретою І. (1997), Дудою І. (2004; 2010), Мельничуком Б. (1995), Дем'яною І. (2005), Стоцьким Я. (2008; 2014), Чернихівським Г. (2006) та ін.

Важливими для написання наукового дослідження були праці отця д-ра Козака В. (2017), отця Глубіша О. (2006; 2009), отця д-ра Квича П.-Д. (2009) та інших науковців - *богословів*, твори яких присвячені Тернопільським святиням. Автори оприлюднили архівні документи, які є недоступними для мирян, більшість з них знаходяться в архівах Ватикану. Різні етапи історії храмів розглядались в контексті загальної історії, що допомогло зрозуміти зміни, які відбувалися в архітектурі у різні періоди під впливом суспільно-політичних процесів. У результаті їх досліджень вдалося достовірно відтворити історію будівництва храмів, хроніку подій, проблеми становлення та розвитку паломницьких центрів та окремих церковних будівель. Дослідженням політичної та богословської доктрини Церкви, конфесійності, богословської теології присвятили свої дослідження Кентерберійський А. (2019); Говорун К. (2019), Санніков С. (2012; 2019).

Серед зарубіжних видань, які допомагали зрозуміти етапи розвитку сакральних комплексів були праці польських дослідників XIX століття та роботи сучасних польських вчених: Barącz, S. (1882), Slaski H. (1934), Szustakowski M. (2010), Betlej A. (1995; 2009), Kachel J. (2001), Ostrowski J. (2009), Piłzpczak-Majerowicz M. (1986), Prszyboś K. (1987) та ін.

Для розроблення методики наукового дослідження були використані праці групи науковців за редакцією Петришин Г. (2006), Завади (1998), Фрідмана І. (1983), Важинського та Щербака (2016).

Таким чином, історіографічний аналіз засвідчив, що багатоаспектність дисертаційної роботи вимагає розкриття наукової проблеми через дослідження історії мистецтва та архітектури, історії України, філософії, релігієзнавства, богослов'я, краєзнавства (рис.1.1).

1.2. Джерельна база дослідження. Основною джерельною базою дослідження була сакральна архітектура Тернопільської області, представлена чисельними православними, католицькими, греко-католицькими, іудейськими, вірменськими храмами, залишками дохристиянських комплексів. Із них - 122 об'єкти із списку, які внесені до державного реєстру національного культурного надбання у 1999 році - муровані та дерев'яні храми, дзвіниці, монастирські келії та інші приміщення сакральних комплексів. Досліджено 192 дерев'яних храмів на території області.

Управління з питань внутрішньої політики, релігій та національностей Тернопільської державної обласної адміністрації у матеріалах звіту про мережу релігійних організацій в Тернопільській області станом на 1 січня 2020 року вказує на існування 46 нині діючих монастирів Тернопільської області (16 – православні, 22 – УГКЦ, 8 – римо-католицькі), із них досліджено 24 монастиря, які забезпечені культовими будівлями та приміщеннями (додаток С.7). На території області збудовано велику кількість римо-католицьких костелів, які сьогодні мають різну ступінь

збереженості. За даними обласних і районних Дієцезій Римо-Католицької Церкви в Україні досліджено 64 діючі костели, збудовані у період з ХІХ – на початку ХХ століття (додаток С.5).

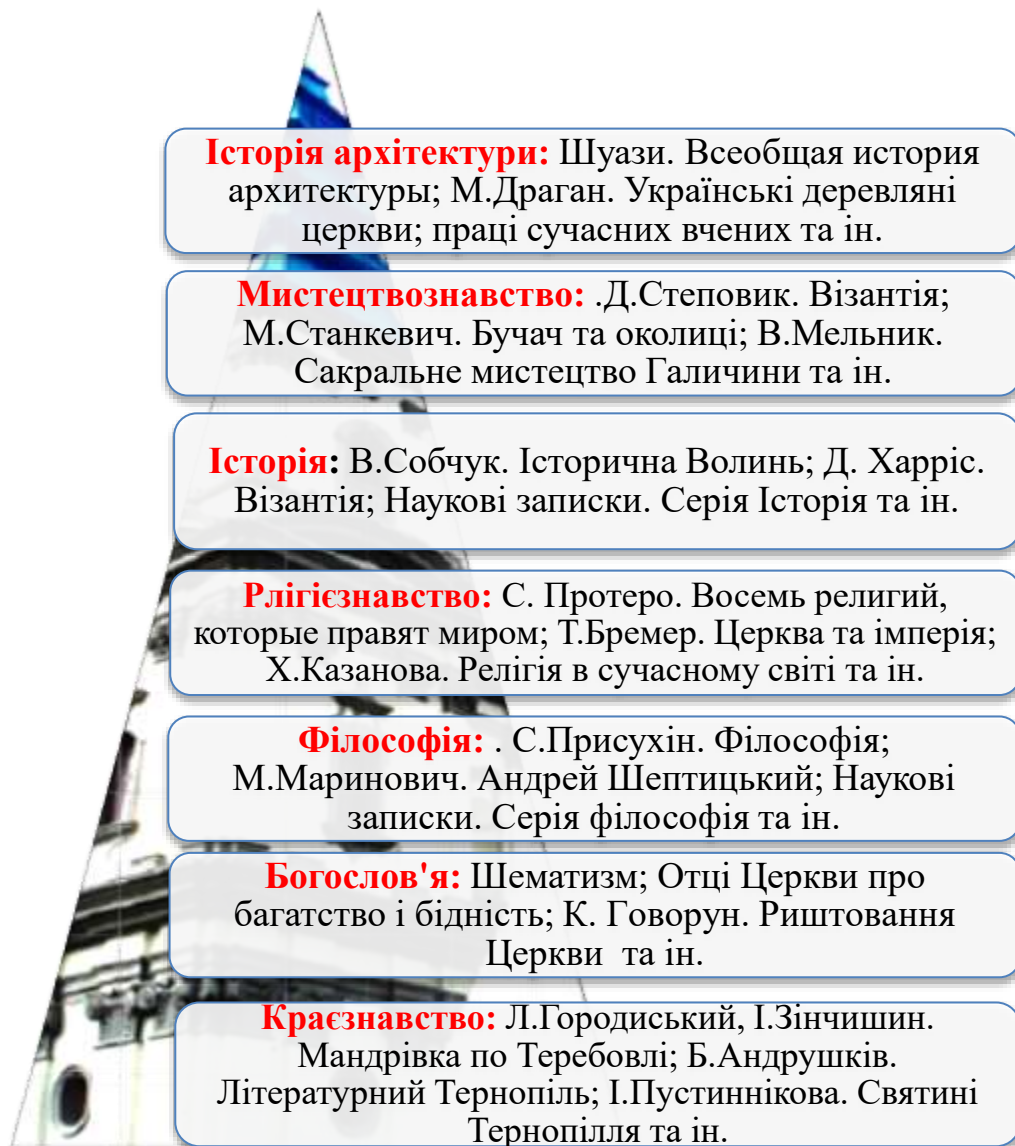

Рисунок 1.1. Багатоаспектність дослідження сакральної архітектури (на прикладі вибіркового видання)

Окремою джерельною базою наукової роботи були дані науково-дослідних закладів - заповідників, які забезпечують вивчення, охорону, реставрацію і використання об'єктів культурної спадщини в межах заповідних територій, зокрема: Національного заповідника «Давній Галич», Державного

історико - архітектурного заповідника у місті Збаражі «Замки Тернопілля», Державного історико-архітектурного заповідника у м. Бережани та Кременецько-Почаївського державного історико-архітектурного заповідника. Матеріали виставкових залів, архівні дані заповідників містять велику кількість документів та артефактів, які доповнювали факторологічний матеріал.

До важливого комплексу джерел, на підставі яких виконано дане дослідження належать матеріали архівних фондів. Так, було використано матеріали із фонду Державного архіву Тернопільської області, зокрема фонди № 258 – «Духовний собор Почаївської лаври», нижня дата якого - 1713 рік. Фонд знаходився у Варшавському православному архіві, під час німецької окупації матеріали були вивезені до Литви і в 1952 році були передані на зберігання до ДАТО. Серед матеріалів Тернопільського архіву – Фонд Волинської православної консисторії (Ф № 148 (1918-1939 рр.)), де містяться документи та звіти монастирів, документи про будівництво та ремонт храмів, плани окремих церковних споруд, відомості про пожертви та ін.

У Ф № 426, 433 матеріали за 1766-1946 рік Кременецького римо-католицького деканату містять описи майна римо-католицького костелу, які складались при зміні священнослужителів, візитаційні відомості та ін.

Фонди Ф.Р.-3240, 158 за матеріалами 1950-1965 рр. ілюструють складну та сумну історію краю, діяльність Ради у справах культів при Раді Міністрів СРСР та роботу «уповноважених», рішення облвиконкому про зняття з реєстрації релігійних общин, ліквідацію монастирів, переобладнання храмових будівель та ін.

У фондах науково - технічного архіву Українського регіонального спеціалізованого науково-реставраційного інституту «Укрзахідпроект-реставрації» (м. Львів) містяться матеріали комплексного дослідження сакральних комплексів, які проводились на території Тернопільської області: обмірні креслення, історичні довідки та проекти реставрації, тощо. Так, серед матеріалів фондів проектні пропозиції реконструкції окремих приміщень

Почаївської Лаври (Т-66); обміри та проект реставрації монастиря Василіанів у Теробовлі (Т-62), дослідницькі пошукові матеріали та проекти реконструкції костелу Кармелітів у Теробовлі (Т-33); робочі креслення реставрації Вірменської церкви у с.Язловець (Т-31); ескізний проект реставрації дерев'яної Миколаївської церкви у с.Сапогів (Т-22) та багато інших важливих для дослідження матеріалів.

Інформація Науково-дослідного відділу Кременецько-Почаївського державного історико-архітектурного заповідника (НДВ КПДІАЗ), архіву управління культури Тернопільської обласної державної адміністрації (АУК ТОДА) та Архіву Державного історико-архітектурного заповідника у м. Бережани (АДІАЗБ) також була використана у ході досліджень.

Архів діячів мистецтв і культури Львівської національної галереї мистецтв імені Б.Г. Возницького містить цінні матеріали для дослідження архітектури церков Василя та Євгена Нагірних. У «фондах Нагірних» містяться ескізні проекти та робочі креслення мурованих та дерев'яних храмів, створених зодчими, серед матеріалів є такі, що запроектовані для Тернопільської області (додаток С.6).

Фонди архіву відділу культури, охорони культурної спадщини управління культури Тернопільської обласної державної адміністрації містять матеріали та дані (графічні, обмірні креслення, фотографії тощо) про усі пам'ятки архітектури та містобудування, які охороняються державою та знаходяться на території області.

Важливою складовою джерельної бази були матеріали із приватних архівів сучасних архітекторів Тернопільщини. Були опрацьовані архіви тих зодчих, які долучилися до процесу храмовбудування: Вербовецького Ю., Водоп'яна А., Гори С., Головачака О., Дячка Ю., Кичка М., Нетриб'яка М., Чепіля Д. Серед архівних матеріалів проекти реконструкції та будівництва сучасних храмових комплексів на території області та за її межами.

До окремої групи джерел належать інтернет-ресурси, серед яких інтерактивні карти сакральних об'єктів, які розташовані на Тернопільщині.

Так, інтерактивна «Туристична карта», розміщена на порталі Державного історико - архітектурного заповідника «Замки Тернопілля», крім замків, палаців та ратуш містить інформацію про церкви, монастирі, паломницькі центри, язичницькі місця, що знаходяться на території області.

На замовлення Управління з питань внутрішньої політики, релігій та національностей Тернопільської обласної державної адміністрації та благодійного фонду «MagneticOne» створений проект «Інтерактивна карта дерев'яних храмів Тернопільщини», де подано інформацію про місцезнаходження, деякі історичні дані, фотографії 239 дерев'яних церков у різних районах області. Проте, дані дещо розходяться із тими, які містяться на порталі «Дерев'яні храми України», створеному Оленою Крушинською, де міститься фотоархів та інформація про 217 дерев'яних храмів на досліджуваній території. Серед інтерактивних проектів, які використовувались у ході дослідження, є проекти «Україна Інкогніта», «Замки і храми України», дослідження Єпископа Мар'яна Бучека та Ігоря Седельника, викладених на сайті «Костели і каплиці України». Збір даних проводився також за шематизмами, відомостями Української Православної Церкви Київського патріархату, Інтерактивної карти Української Греко-Католицької Церкви, даними обласних і районних Дієцезій Римо-Католицької Церкви в Україні, Центру міської історії Центрально-Східної Європи, які сьогодні викладені для вільного користування в електронному та інтерактивному вигляді, а також матеріалами електронної енциклопедії та централізованого сховища для зображень, відеороликів та інших файлів – вікісховища (англ. Wikimedia Commons).

Таким чином, джерельну базу дисертаційного дослідження становлять такі групи: теоретичні праці з дослідження сакральної архітектури; пам'ятки сакральної архітектури (залишки дохристиянських комплексів, православні, католицькі, греко-католицькі, іудейські, вірменські храми, ті ін.); дані державних, науково-дослідних закладів, заповідників; матеріали архівних державних фондів; матеріали із приватних архівів сучасних архітекторів;

інтернет-ресурси (інтерактивні карти сакральних об'єктів, дані Церков різних конфесій, Єпархій та Дієцезій, електронних енциклопедій тощо).

Сукупність джерел, яка мала різне походження, дала можливість створити джерельну базу, акумулювати інформацію про об'єкт дослідження та дослідити суспільно-політичні процеси, які відбувалися на визначеній території.

Висновки до розділу 1.

1. Історіографічний аналіз дослідження процесу формування архітектури сакральних комплексів на прикладі Тернопільської області показує, що багатоаспектність дисертаційної роботи розкриває наукову проблему через дослідження історії архітектури, мистецтвознавства, історії, філософії, релігієзнавства, богослов'я, краєзнавства.

2. Визначено, що у публікаціях сучасних українських та зарубіжних вчених відсутній великий масив даних про архітектуру Тернопільського краю, визначні пам'ятки сакрального мистецтва залишилися поза увагою дослідників, не визначені суспільно-політичні чинники, які впливали на процес формування сакральних комплексів, що підтверджує актуальність дослідження.

3. Показано, що об'єктом дослідження була сакральна архітектура Тернопільської області, представлена чисельними православними, католицькими, греко-католицькими, іудейськими, вірменськими храмами, залишками дохристиянських комплексів (дослідж. 122 сакральних об'єктів із списку, які внесені до державного реєстру національного культурного надбання, 24 монастиря, 192 дерев'яних храмів, 64 діючих костелів).

4. Важливою групою джерельної бази дисертаційного дослідження були дані науково-дослідних закладів, заповідників, матеріали архівних державних фондів та матеріали із приватних архівів сучасних архітекторів. До окремої групи джерельної бази дисертаційної роботи належать інтернет-ресурси (інтерактивні карти сакральних об'єктів, дані Церков різних конфесій та Дієцезій, електронних енциклопедій тощо).

РОЗДІЛ 2.

МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ ФОРМУВАННЯ АРХІТЕКТУРИ САКРАЛЬНИХ КОМПЛЕКСІВ ПІД ВПЛИВОМ СУСПІЛЬНО – ПОЛІТИЧНИХ ПРОЦЕСІВ

2.1. Визначення термінології, понять дослідження. Концептуальним підходом до визначення впливу на архітектуру сакральних комплексів суспільно – політичних процесів на території України, у тому числі Тернопільського краю, є науковий підхід до історичної періодизації¹, що передбачає розгляд розвитку Української держави як складової загальноєвропейського простору. У дослідженні використані найпоширеніші погляди на історичні факти та процеси без альтернативних наукових гіпотез, а також відповідно до сучасних наукових поглядів з урахуванням найновіших надбань української історичної науки, релігієзнавства, картографії та мистецтва (Грицеляк, Дикий та Ровенчак 2013).

Дослідження передбачає окреслення *об'єкту* та *предмету* дослідження. Визначеного поняття «**сакральний комплекс**» на сьогодні нема, тому розділимо його на компоненти: сакральна архітектура та комплекс. Енциклопедія сучасної України так визначає поняття *сакральної архітектури* – «...архітектура священних місць, споруд та дійств (обрядів). У всіх релігіях храм вважався священним місцем, де Бог являє свою присутність людям, щоб приймати їх поклоніння, проявлене у культурі, зробити їх причетними до своєї ласки і життя. Він не перебуває у світі земному, але завдяки храмові людина входить у зв'язки зі світом Бога. Об'єктами архітектури сакральної є храми, цвинтарі, монастирі, каплиці, хрести та фігури, меморіальні місця та місця об'явлень» (Криворучко, 2001). Таким чином, сакральна архітектура України є відображенням у

Примітка.

¹ Прийнята наукова періодизація історії Європи.

священних спорудах пошуку людського шляху до Бога, починаючи від язичництва до сьогоднішнього дня.

Великий тлумачний словник сучасної української мови визначає поняття «*комплекс*» (лат.— складний, зв'язок) як групу споруд одного функціонального призначення (ВТС). Таким чином, під *сакральним комплексом* ми розуміємо *групу споруд для здійснення дійств та обрядів, де людина входить у зв'язки зі світом Бога.*

Для окреслення поняття «суспільно-політичних» процесів, ми розділили словосполучення на складові – «суспільство» та «політика». Визначення поняття *суспільства* – є на різних рівнях: на повсякденному рівні це «*сукупність людей, які об'єднані конкретними інтересами, потребами, взаємними симпатіями або видом діяльності*» та у соціології, де поняття суспільство визначають як «*сукупність історично обумовлених зв'язків і взаємодій, що склалися між людьми у процесі їх життєдіяльності*». На відміну від поняття «країна» та «держава», суспільство характеризує нації, народності та племена та існувало ще у період, коли були не сформовані кордони, нації і держави та спільноти, які перебували у складі інших держав, але мали власні ідентифікатори (так звані «нації без держави»). Таким чином, поняття суспільства може бути визначене у будь-якому періоді в історії людства (Требін ред., 2015). Відома українська дослідниця – соціолог Черниш Н. (2003) визначає поняття суспільства як систему «*...взаємозв'язків і взаємовідносин між людьми, соціальними групами, спільнотами та соціальними інститутами. Це сукупність усіх способів взаємодії та форм об'єднання людей, в якій знаходить прояв їхня взаємозалежність один від одного і яка склалася історично*».

Суспільство, за визначенням Дворецької Г. (2002) – це «*...відносно стійка система соціальних зв'язків і відносин, що склалися між людьми в процесі історичного розвитку їх спільної життєдіяльності, спрямованої на відтворення умов для існування та задоволення життєвих потреб*».

Цілісність суспільства тримається завдяки дії звичаїв, традицій, законів тощо».

Отже, на нашу думку, суспільство є історично складеною соціальною системою, цілісним утворенням, у якому ключовими елементами є люди, з їх зв'язками, взаємодією і відносинами, які пов'язані загальною територією, історією, культурою, традиціями.

Стосовно дефініції «політика», то звертаємось до науки про політику – політології, де у термінологічному словнику вказано, що слово походить від давньогрецького слова polis (місто-держава) та пов'язаного з ним politike (мистецтво управління) (Ковбасюк, 2011). Давні мислителі визначали політику як «мистецтво управління державою», Платон вважав політикою мистецтво «оберігати всіх громадян і по можливості зробити їх з гірших кращими», Макіавеллі – як «знання про правильне і мудре правління». Сучасна українська термінологія так визначає поняття політики (politics) - це «сфера взаємовідносин різних соціальних груп та індивідів з приводу використання інститутів публічної влади для реалізації своїх суспільно значущих інтересів і потреб» (Ковбасюк, 2011). Сучасні політологи однією із сфер політики визначають «...діяльність з приводу суспільних інтересів, виражену у поведінці суспільних груп» (Ковбасюк, 2011)

Політика має тісний зв'язок з різними сферами життя суспільства, в тому числі й з економічною, соціальною, політично і духовною; впливає на історичні події, ідеологію, мораль та культуру нації. Важливим чинником згуртування суспільства є релігія, яка здатна на сприяння стабільності й порядку в суспільстві через сакралізацію норм і цінностей людського життя або на його дестабілізацію через провокування конфліктів на ґрунті релігійних етнічних чи соціальних відмінностей (Колодний, 1997, 2000).

Таким чином, суспільно - політичні процеси визначаємо як взаємний вплив органів державної влади на політичні процеси, та, відповідно, контроль за діями влади з боку громадянського суспільства.

Географічною межею дослідження є територія сучасної Тернопільської області (синоніми – Тернопільщина, Тернопілля, Тернопільський край). Для визначення особливості розташування області відносно архітектурно-етнографічних районів, розглянемо існуючі схеми районування території України. Аналіз схем районування на території України показує, що в науковій літературі виділяють районування за такими факторами: економічний, соціально-економічний, історико - географічний, історико - етнографічний, архітектурно – етнографічний та ін. Проте, питання меж існуючих в Україні районів, їх кількості досі залишається не вирішеним, хоч цією проблемою фахівці активно займаються від здобуття Україною незалежності, а українська етнографічна наука зародилась ще наприкінці XVIII ст. Сьогодні районування території все ще викликає дискусію у наукових колах. Міждисциплінарність у процесі розробки нових схем районування території України ускладнюється нашаруванням старих систем територіального управління та поділу територій, що історично склались, внаслідок чого існує велика кількість варіацій такого поділу (Етнографічні регіони України).

Етнокультурні регіони, що є складовою ідентичності нації, склалися протягом століть та мінялись у часі в залежності від політичних, історичних та інших чинників. Нині все частіше вживаються назви регіонів, походження яких співзвучне з географічними назвами та назвами областей, які існують вже більше як пів століття (Львівщина, Тернопільщина, Хмельниччина, Волинь та ін.). Та поряд із сучасними назвами вживаються і назви, які склалися протягом попередніх віків (Галичина, Поділля, Полісся, Волинь, Буковина тощо). Енциклопедія історії України за ред. В. А. Смолія та ін. за сучасним адміністративним поділом до Галичини відносять більшу частину Тернопільської області (Ісаєвич, 2004).

У межах сучасної України, враховуючи її сучасний політико-адміністративний поділ, історичні, природні умови, враховуючи матеріальну та духовну спадщину, етнологи виділили три історико-етнографічні регіони,

які, в свою чергу поділяються на райони. Серед них – Західний (Південно-західний) регіон, до якого входять більша південно-західна частина Вінницької, південні райони Волинської та Рівненської областей, уся Хмельницька, Тернопільська, Львівська, Івано-Франківська, Чернівецька й Закарпатська області (Макарчук, 2012). У межах регіонів виділяється декілька історико-етнографічних районів і підрайонів, з власними культурно-побутовими традиціями.

Картографічні дослідження території Тернопільської області показують, що в історико-етнографічному районуванні нема єдиної думки щодо Тернопільського краю. Так, за А.Пономарьовим, Тернопільські землі (крім Волинської частини області - по м. Вишневець) належать до Галичини, за Т.Погурельською – половина Тернопілля відноситься до Поділля (розподіл меж регіонів - річка Серет), карта з національного музею народної архітектури і побуту (В.Самойлович) та С. Макарчук відносять територію Тернопілля (крім Волинської частини) до Поділля (Західного Поділля).

Культурно-етнографічними межами Галичини на території Тернопільщини вважають територію на захід від річки Стрипа, хоч на деяких картах Галичина обмежується річкою Серет та проходить через місто Тернопіль. Таким чином, територія Тернопілля на схід від річки Стрипа (Серет) належить до історико-етнографічного району Поділля. Знаходимо й карти, де Поділля на території Тернопільщини обмежується невеликою південною частиною області. З цього робимо висновок, що це питання й досі вимагає уточнення та подальшого дослідження.

Етнографічне районування викликає ще більші дискусії. Так, за даними О.Білоус та З.Сташук – північно-західна частина Тернопілля відноситься до Опілля, південно-східна - до Західного Поділля, північні райони – до Волині (табл. 2.1). Тієї ж думки В.Пашук, який західну частину Подільської височини (на території Львівської, Івано-Франківської та Тернопільської областей) на захід від р. Золота Липа, Коропець й гирла р. Стрипа відносить до Опілля, де важливими містами є Бережани, Монастирська, Підгайці

(Пащук, 2010). С.Макарчук до Опілля відносить лише частину Львівської області (Макарчук, 2012).

Архітектурно-етнографічне районування в кінці XIX - поч. XX ст. за дослідженням народного житла було розроблене В.Самойлович, який Тернопільську область відносить до району «Карпати і Прикарпаття» (табл. 2.1). За дослідженнями Я.Тараса, архітектурно-етнографічне районування на основі формування сталих архітектурно-планувальних та конструктивних рішень церков Тернопільський край віднесений до Волині, Західного Поділля та Опілля (Північно-Західна частина області) (табл. 2.1).

Отже, область розташована відразу в трьох історико - етнографічних регіонах – на землях Західного Поділля, частині Східної Галичини і Південної Волині (табл. 2.1). Південна межа області проходить по річці Дністер, східна — по Збручу. До Волинської частини Тернопілля належить територія сучасних Кременецького, Лановецького, Шумського та північної частини Збарзького районів. Архітектурно-етнографічне районування розподіляє область на такі райони: Опілля, Волинь, Західне Поділля.

Тернопільщина розташовується у західній частині Подільського плато, на півночі межує із Рівненською, на півдні - з Чернівецькою, на південному заході - з Івано-Франківською, на заході - з Львівською, а на сході — з Хмельницькою областями України (Гуцал, 2013).

З огляду того, що в Україні на сьогодні відсутня єдина загальноприйнята схема районування, наше дослідження базується на адміністративному поділі.

Таблиця 2.1

Карти-схеми районування Тернопільської області

Істрико-етнографічна карта України за Т.Погурельською[3]

Історико-етнографічне регіони за В.Самойловичем [3]

Історико-етнографічні райони України за О. Білоуц та З. Сташук [1].

Історико-етнографічні райони України за С. Макарчуком [2].

Архітектурно-етнограф. районування за В.Самойловичем [3]

Архітектурно-етнографічне районування за Я.Тарасом [3].

2.2. Визначення методів дослідження. Наукове дослідження впливу на формування архітектури сакральних комплексів суспільно-політичних процесів (на прикладі Тернопільської області) ґрунтується на принципах історизму, об'єктивності, фундаментальності, системності, єдності логічного та історичного, національного та загальноєвропейського, теорії та практики, критичного підходу до оцінки процесів, подій та явищ, фактів та творчого використання досвіду минулого.

Для реалізації завдань та досягнення мети у дисертації застосовано комплекс загальнонаукових (емпіричних та теоретичних) і спеціальних методів дослідження (метод натурних обстежень, метод історико - порівняльного аналізу, метод мистецтвознавчого аналізу).

Емпіричні (спостереження, опис, порівняння, бесіда, опитування, узагальнення досвіду, метод експертних оцінок) дали змогу описати емпірико-методологічну гіпотезу та положення, що впливають із досліджених фактів, здійснити аналіз емпірико-методологічних даних (Романчиков, 2007).

Теоретичні методи (структурний аналіз, абстрагування, ототожнення, ізолювання, історичний метод, системний підхід, термінологічний, виведення теорій, метод порівняння, метод графічного моделювання та ін.) дали можливість визначити зміст основних понять, їх взаємозв'язки, обґрунтувати основні теоретичні положення дослідження; з'ясувати основні поняття. При дослідженні наукової літератури, аналізі творів сакральної архітектури використовувався принцип критичного аналізу та логіко-аналітичний принцип. Структурний аналіз передбачав поділ сакральних комплексів на складові елементи, синтез через об'єднання окремих рис і частин в єдине ціле та абстрагування як відхід від несуттєвих властивостей і зв'язків та виділення кількох важливих для подальшого дослідження, допомогли систематизувати об'єкти сакральної архітектури та класифікувати їх у відповідності до функцій, стилів, призначення та ін. Для отримання синтезованого уявлення

про об'єкт дослідження застосовано графічний метод – складання аналітичних таблиць, графіків, схем, картограм тощо.

Для дослідження сутності процесу формування архітектури сакральних комплексів було застосовано системний підхід, який передбачав комплексне дослідження великих і складних об'єктів як єдиного цілого з узгодженим функціонуванням усіх елементів і частин. Накопичення фактичного матеріалу дало змогу сформулювати гіпотезу та перевірити гіпотезу на практиці.

Термінологічний метод передбачав описування, аналіз та уточнення понятійного апарату, термінів і понять, ґрунтуючись на тлумачних та професійних словниках. За допомогою методу порівняння, виявлення подібності або відмінності об'єктів у цілому або в будь-яких ознаках, дозволив встановити загальні тенденції процесу розвитку архітектури сакральних комплексів.

В основі теоретичного методу здійснювався аналіз стану дослідженості об'єкту. Інтердисциплінарність дослідження зумовила багатовекторність у роботі – поєднання даних про архітектуру сакральних комплексів (об'ємно-планувальне, конструктивне та мистецьке вирішення), дослідження історії краю (соціально – політичні процеси), релігієзнавства (релігійні та конфесійні трансформації). В ході аналізу були досліджені наукові праці з історії архітектури, мистецтвознавства, реставрації, етнографії, історії, філософії, релігієзнавства, краєзнавства та інші праці.

Із досліджень історії архітектури проаналізовані праці, написані в середині XIX – на початку XX століття - Вагнера Г., Драгана М., Красовського М., Логвина Г., Лукомського Г., Павлуцького Г., Щербаківського В.. Серед сучасних вчених були виділені праці Бондаренка І., Бевза М., Бойко О., Вуйцика В., Лінди С., Лукомської З., Криворучка Ю., Пламеницької Є., Тараса Я., Рибчинського О., Ричкова П., Рудницького А., Слободяна В., Слепцова О., Черкеса Б. та ін.

Теоретичною та інформаційною базою для визначення соціально - політичних чинників у процесі формування духовних центрів Тернопільського краю стали наукові дослідження у галузях історії, філософії, релігієзнавства, культури. Серед них праці таких вчених як Бабенко Л., Бажан О., Баран В., Бистрицька Е., Войналович В., Горбач С., Григорук Н., Грицак Я., Грушевський М., Дідух Т., Колодний А., Кондратюк К., Лук'яненко С., Марчук В., Москалюк М., Стоцький Я., Шкраб'юк П. та ін.

Серед зарубіжних видань, які використовувались в ході дослідження, слід відзначити історико-археологічні праці, які часто носять лише описовий характер окремих храмових споруд, проте допомагають зрозуміти етапи розвитку сакральних комплексів. Серед них праці дослідників ХІХ століття та роботи сучасних вчених. Досліджувались друковані праці та матеріали польських цифрових архівів і бібліотек, довідкові словники, матеріали конференцій та ін.

Відповідно до принципу *історизму*, історичні та соціально-політичні процеси розглядались у їх взаємозв'язку та взаємообумовленості, що дало можливість виокремити історичні передумови та виділити головні чинники, які впливали на формування та розвиток архітектури сакральних комплексів. Внутрішні та зовнішні зв'язки архітектури сакральних комплексів з суспільно-політичними процесами виявлялись за допомогою *методу графічного моделювання*. Були складені таблиці, рисунки, які відображають динаміку історичних і суспільно-політичних процесів, які відбувалися на досліджуваній території та відображають їх вплив на розвиток архітектури сакральних комплексів. За принципом *об'єктивності*, аналіз проводився, спираючись на достовірні джерела – архівні, публікації провідних вчених, власних польових дослідженнях. За принципом *системності* вибираємо для аналізу групи об'єктів, поділені на конкретні історичні періоди, таблиці храмів, які піддавалися руйнуванням внаслідок антирелігійної політики радянської влади (дод. С.1), дерев'яних храмів, збудованих у різний історичний період (дод. С. 2, С. 3, С. 4) католицькі храми, збудовані у ХІХ -

першій половині ХХ століття (дод. С.5); церкви Василя та Євгена Нагірних, спроектовані на території Тернопілля (дод. С.6); найвідоміших монастирів (дод. С.7) та ін. Порівняння дало можливість зробити висновок про спільні та відмінні риси в архітектурі сакральних комплексів, виявити характерне та впорядкувати їх за істотними ознаками.

На емпіричному рівні важливим джерелом інформації були архівні матеріали, які містяться у збірках Державного архіву Тернопільської області, Архіву управління культури Тернопільської обласної державної адміністрації, Науково-технічного архіву Інституту «Укрзахідпроект-реставрація», Архіву Державного історико-архітектурного заповідника у м. Бережани, Науково-дослідному відділі Кременецько-Почаївського державного історико-архітектурного заповідника, архіву діячів мистецтв і культури Львівської національної галереї мистецтв імені Б.Г. Возницького, архіву Національного заповідника «Замки Тернопілля».

Матеріали були зібрані за даними Департаменту культури, релігій та національностей Тернопільської обласної державної адміністрації, Шематизмами, відомостями Української Православної Церкви Київського патріархату, Інтерактивної карти Української Греко-Католицької Церкви, даних обласних і районних Дієцезій Римо-Католицької Церкви в Україні, Центру міської історії Центрально-Східної Європи. Велику допомогу в дослідницькій роботі надали інтерактивні проекти «Україна Інкогніта», «Замки і храми України», дослідження Єпископа Мар'яна Бучека та Ігоря Седельника, викладених на сайті «Костели і каплиці України», електронні енциклопедії та централізоване сховище для зображень, відеороликів та інших файлів – вікісховище (англ. Wikimedia Commons).

Дослідження регіональних, типологічних та мистецьких особливостей архітектури храмових комплексів здійснювалось на основі безпосереднього польового дослідження. Оскільки фізично неможливо дослідити усі сакральні об'єкти на території Тернопільської області, методом вибірки визначили достатню групу об'єктів дослідження. В першу чергу були

досліджені усі сакральні пам'ятки містобудування і архітектури на території області, які внесені до державного реєстру національного культурного надбання у 1999 році, з огляду на те, що на сьогодні це найширший перелік об'єктів. Таких сакральних пам'яток було виявлено 122, до яких відносяться муровані та дерев'яні храми, дзвіниці, монастирські келії та інші приміщення сакральних комплексів. Продовження дослідження проводилось за списком дерев'яних храмів на території області, наданого Управлінням з питань внутрішньої політики, релігій та національностей Тернопільської обласної державної адміністрації – досліджено 201 церква. Дослідження монастирських комплексів здійснювалось за даними Департаменту культури, релігій та національностей Тернопільської державної обласної адміністрації – всього досліджено 24 монастирів на території області, із них – 13 діючих. За даними обласних і районних Дієцезій Римо-Католицької Церкви в Україні досліджено 64 костели, збудованих у період з ХІХ – на початку ХХ століття. Дослідження церков Василя та Євгена Нагірних проводилось за списком, підготовленим В.Слободяном із альбомів проекту «Сто церков Нагірних» (Лев, Слободян та Філевич, 2015; 2017) – всього 25 проектів на території області. Дані дослідження передані до управління культури Тернопільської обласної державної адміністрації для поновлення архівних даних та їх інвентаризації.

Визначені географічні межі не обмежили пошук сакральних об'єктів на інших територіях. Так, на Тернопільщині для аналізу недостатньо храмів періоду існування Галицько-Волинського князівства, тому для дослідження сакральної архітектури княжого періоду був вибраний храм Св. Пантелеймона (бл.1200 р.), який знаходиться у селі Шевченкове поблизу сучасного міста Галич та відноситься до Національного заповідника «Давній Галич». Також досліджені фундаменти Успенського собору ХІІ ст. з місцем поховання князя Ярослава Осмомисла, каплицю Св. Василя ХV ст.; церкву Успіння Богородиці в Крилосі (1584 — 1586 рр.), систему оборонних споруд з рядами потужних валів. Аналіз дерев'яних храмів також не обмежувався

лише територією Тернопілля. Так, для збору матеріалу здійснювались поїздки у м. Дрогобич (Львівська обл.) для дослідження комплексу церкви Св. Юрія (XV-XVI ст.), внесеної до списку Світової спадщини ЮНЕСКО, комплексу церкви Св.Трійці (XVII ст.) та церкви Параскеви П'ятниці (1815 р.). Проводився аналіз дерев'яної церкви Святого Духа у Рогатині Івано-Франківської області (імов. XVI - ст.), яка є одним із найдавніших дерев'яних храмів України і також належить до спадщини ЮНЕСКО. Разом з тим у Рогатині досліджувався костел Св. Миколая та Анни (XV—XVII ст.) — взірць архітектури готики і ренесансу та греко-католицька церква Різдва Пресвятої Богородиці (XII - ?—XVIII ст.).

Для дослідження факторів, що викликали появу нових європейських стилів та впливали на сакральну архітектуру Західної України були досліджені храми тих країн, які могли мати безпосередній вплив на церковне будівництво на досліджуваній території. Спостереження проводились у Празі (собор Св. Віта (XIV-XX ст.), Вифлеємська каплиця (1391 р.), бароковий Костел Св. Ігнатія Лойоли (1665—1678 рр.), Базилика Св. Мікулаша (1704—1755 рр.), церква Св. Мікулаша (1732—1737 рр.), церква Різдва Діви Марії (XII ст.). Поїздка у Відень дала можливість ознайомитись з такими храми міста - Собор Св. Карла Борromeя (1716 – 1737 рр.), Собор Св. Стефана (XIII—XV ст.), Палац Віденської сецесії (1897—1898 рр.), греко-католицький храм - Церква Св. Великомучениці Варвари (XVI ст.). У Варшаві оглянуті такі храми: Базилика Св. Хреста (1679 – 1696 рр.), Костел Св. Іоанна Хрестителя (XII-XIV, XX ст.), костел Св. Олександра (1818 – 1825 рр., XX ст.). Сакральна архітектура таких країн як Франція, Італія, Англія, Німеччина та рід інших країн, які мали значний вплив на розвиток сакрального мистецтва регіону, досліджувались на основі аналізу наукових, літературних, відео - та інтернет - джерел.

Короткочасні експедиції здійснювались в колективних (Зарваниця, Язловець, Бучач, Прага, Краків, Відень та ін.) та в індивідуальних турах (монастирі Почаєва, Кременця, Теробовлі, Язлівця та ін.) з використанням

технічних засобів. Індивідуальні поїздки відбувались за наміченим лінійним маршрутом та використовувались кущові спостереження, застосовувались опитування літніх людей, проводились відкриті інтерв'ю із служителями храмів та з сучасними архітекторами Тернопілля. Для збору матеріалів про сучасний стан храмобудування на території області проводились зустрічі з архітекторами, які долучилися до розвитку храмобудування на сучасному етапі (архітектор Вербовецький Ю., Водоп'ян А., Головка Я., Головчак О., Гора С., Дзюбінський С., Дячок Ю., Кичко М., Нетриб'як М., Чепіль Д., Чулій І.). Бесіди та інтерв'ю дали змогу виявити напрямки, творчі задуми, ідеї та концепції авторських храмових споруд, їх конструктивні особливості, а також дослідити передумови проектування та будівництва, проблеми та особливості їх проектування, ввести у науковий обіг дані про сучасні сакральні споруди Тернопілля.

У ході дослідження виявлено, що у селі Зарваниця, де знаходиться Марійський духовний центр, внесений до списку п'ятнадцяти найважливіших святинь католицького світу, у 1747 – 1753 рр. збудована парафіяльна барокова церква Пресвятої Трійці, із будівництва якої розпочався розвиток санктуаріуму. Проте про храм є тільки богословсько-історичні та публіцистичні відомості, не збереглося креслень будівлі; цінна пам'ятка культури і мистецтва не внесена до переліку пам'яток містобудування і архітектури України. Тому разом з групою архітекторів та мистецтвознавців факультету мистецтв Тернопільського національного педагогічного університету ім. Володимира Гнатюка було проведено натурні обстеження, зроблено обмірні креслення та опис фрескового розпису старовинної будівлі, підготовлено історичну довідку про храм. У науковий обіг вперше введено дані про пам'ятку архітектури. Матеріали дослідження також було передано у відділ культури охорони культурної спадщини управління культури Тернопільської обласної державної адміністрації для паспортизації пам'ятки архітектури і внесення її до Державного реєстру національного культурного надбання.

У ході дослідження було застосовано *спеціальні методи* дослідження. Зокрема, метод натурних обстежень передбачав візуальне обстеження сакральних комплексів, архітектурні обміри, фотофіксацію, замальовки та ін.

Метод історико-порівняльного аналізу допоміг розглянути процес формування архітектури сакральних комплексів в контексті історичного, суспільно-політичного, мистецького та культурного розвитку; досліджена ретроспектива розвитку архітектури храмових споруд на території європейських країн у порівнянні їх із розвитком на досліджуваній території.

Методом мистецтвознавчого аналізу були виявлені характерні особливості та ознаки, стилі в сакральній архітектурі різних європейських країн та на території Тернопілля.

Відповідно до поставлених завдань дисертаційної роботи, було сформовано поетапну методіку дослідження, що передбачала послідовність у діях на різних стадіях дослідження. Методологічна основа дослідження мала трирівневу структуру: фундаментальний (філософський) рівень, науковий рівень та спеціальний (суто науковий).

На філософському рівні використано *діалектичний* підхід, розглянуто процеси створення сакральних комплексів у їх взаємозв'язку та розвитку, проведено аналіз та виявлено загальне, відмінне та особливе у суспільно-політичних подіях, явищах, які впливали на розвиток сакральних комплексів.

Синергетичний підхід дозволив розкрити генезу розвитку сакральних комплексів, дослідити процеси, явища і факти у різноманітності їх проявах.

Причинно-наслідковий принцип детермінізму розкрив об'єктивні причини тих явищ, що зумовили зміни у сакральній архітектурі досліджуваного регіону. Питання тотожності культури, ментальності, а відтак і сакральної архітектури досліджені на основі принципу ізоморфізму.

На першому етапі було сформовано джерельну базу дослідження, ідентифіковано об'єкти дослідження, проведено оцінку рівня їх збереженості. Проведено аналіз розвитку суспільно-політичних процесів у європейських країнах та визначено їх вплив на сакральні комплекси Європи, було

досліджено також суспільно-політичні та релігійно-конфесійні трансформації на території Тернопілля.

На загальнонауковому рівні застосовано такі підходи: історичний, термінологічний, функціональний, системний, пізнавальний, моделювання.

Історичний підхід дав можливість дослідити генезис суспільно – політичних процесів і подій, що впливали на розвиток сакральних комплексів у хронологічній послідовності та виявити певні закономірності, зв'язки. Ми простежили зміни в архітектурі сакральних комплексів на усіх історичних етапах розвитку європейської та української культури.

Термінологічний підхід використовувався при описі, аналізі та уточненні понятійного апарату, що стосуються сакральної архітектури, а також філософії та релігієзнавства. Для визначення понять використовувались професійні, термінологічні, тлумачні словники, енциклопедичні та ін.

Комплексне дослідження історичних та суспільно-політичних процесів під впливом яких формувалась архітектура сакральних комплексів вимагала застосування *системного підходу*, який дозволив розглянути сакральні комплекси як структуру взаємопов'язаних елементів, що мають свою структуру, визначені функції, ієрархічність.

Особливість наукової роботи, зв'язок сакральної архітектури із певними етнічними та конфесійними групами, а також дослідження значення фундаторів, меценатів та особи архітектора пов'язане із *когнітивним (пізнавальним)* підходом. Внутрішні та зовнішні зв'язки архітектури сакральних комплексів з суспільно-політичними процесами виявлялись за допомогою графічного *моделювання*.

На другому етапі дослідження проведено комплексний аналіз процесу формування архітектури сакральних комплексів та розкрито закономірності формування їх об'ємно-просторових структур окремих об'єктів та у комплексах.

Третій рівень – спеціальний передбачав звернення до праць та концепцій провідних вчених; за принципом *об'єктивності* у дослідженні, опираючись

на перевірені та достовірні факти та джерела, досліджено генезу розвитку об'єктів, етапи їх становлення. Архітектурні методи *ідентифікації* полягали в аналізі сакральних комплексів як цілісної системи, в якій окремі об'єкти розглядались як підсистема комплексів. *Порівняльно-історичний* підхід застосовано для визначення суспільно-політичних процесів, які впливали на сакральну архітектуру на теренах сучасної Тернопільської області, частини якої входили до складу різних держав, та на території європейських держав. Порівняння та виявлення загальних та специфічних ознак у їх розвитку дало можливість класифікувати комплекси, виокремити ті специфічні особливості, які характерні для досліджуваного об'єкту.

Для розкриття процесу формування сакральних комплексів під впливом суспільно-політичних чинників, у роботі велась перевірка достовірності висновків, застосовували *метод періоджерел, логіко-теоретичного аналізу та критичного підходу* до накопичування інформації. Підсумком цього етапу дослідження стало формування таблиць, які містять інформацію про сучасну та історичну назву об'єктів, дані про фундаторів, дати будівництва, реконструкції, характер розвитку, фотографії та інші дані. Це дало змогу простежити еволюційні зміни в розвитку комплексів, узагальнити дані про об'єкти (рис. 2.1).

Аналіз архітектури сакральних об'єктів, передбачав дослідження історії формування та розвитку комплексу, функціональних, композиційних особливостей за такими напрямками:

- *монографічний аналіз* – дослідження сакрального об'єкта за такими параметрами, як: історія його формування та розвитку, розвиток об'ємно-просторової структури, стилістичні особливості тощо;

- *порівняльний аналіз* – порівняння сакрального комплексу з аналогічними об'єктами цього ж історичного періоду та типологічного ряду;

- *морфологічний аналіз* передбачав аналіз форми та побудови сакрального простору;

- *системний аналіз* – сукупність методів і засобів дослідження складних систем, об'єктів, процесів, що спираються на комплексний підхід, врахування взаємозв'язків і взаємодій між елементами системи;

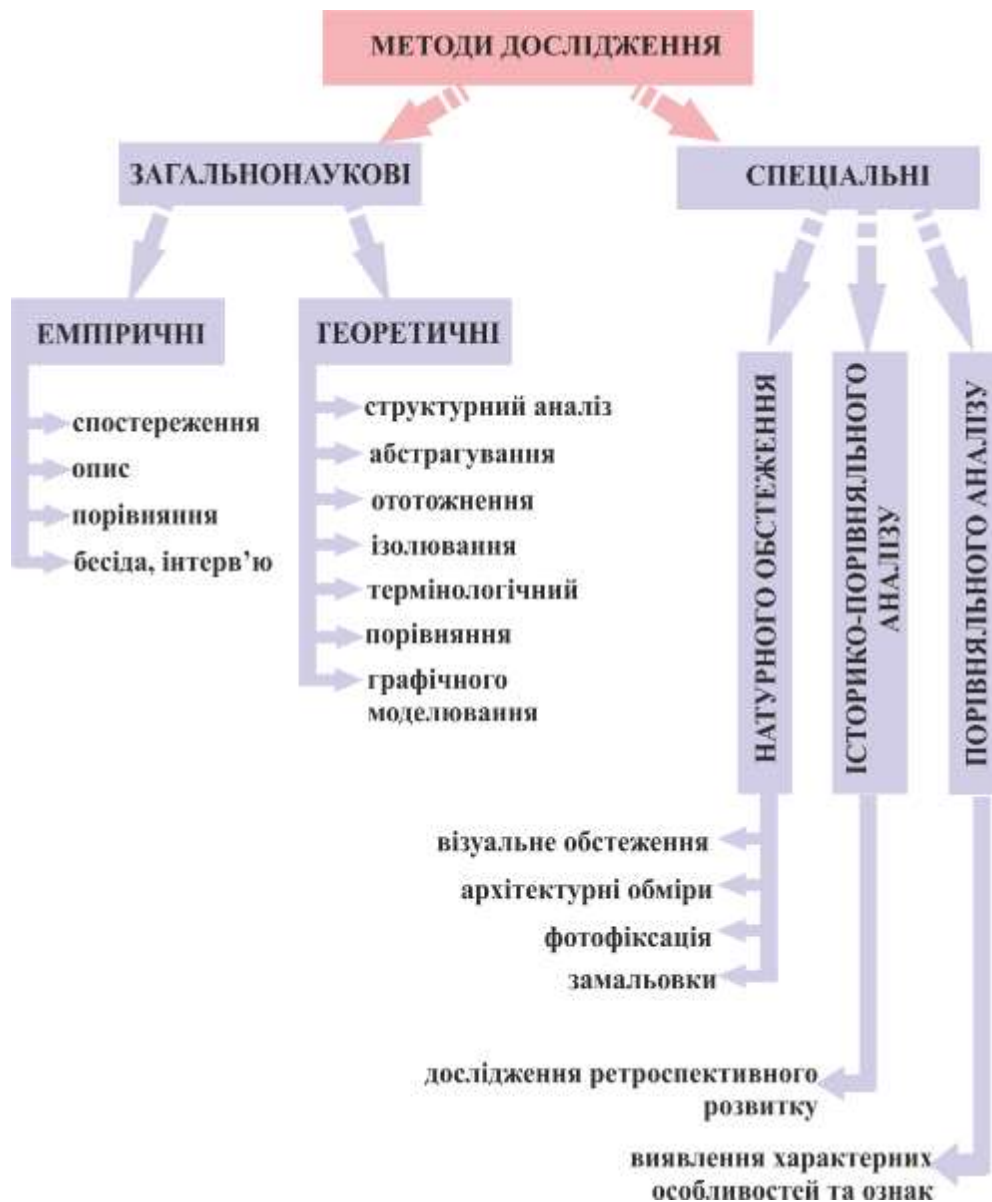

Рисунок 2.1. Методи дослідження сакральної архітектури

- *структурно - функціональний аналіз* – дослідження взаємозв'язку структури і функції у розумінні природи архітектурних явищ;

- *типологічний аналіз* – дослідження становлення типу споруди як інтегрального явища у розумінні архітектурних об'єктів, виявлення та

встановлення основ побудови їхньої предметної і структурної типології (рис.2.2).

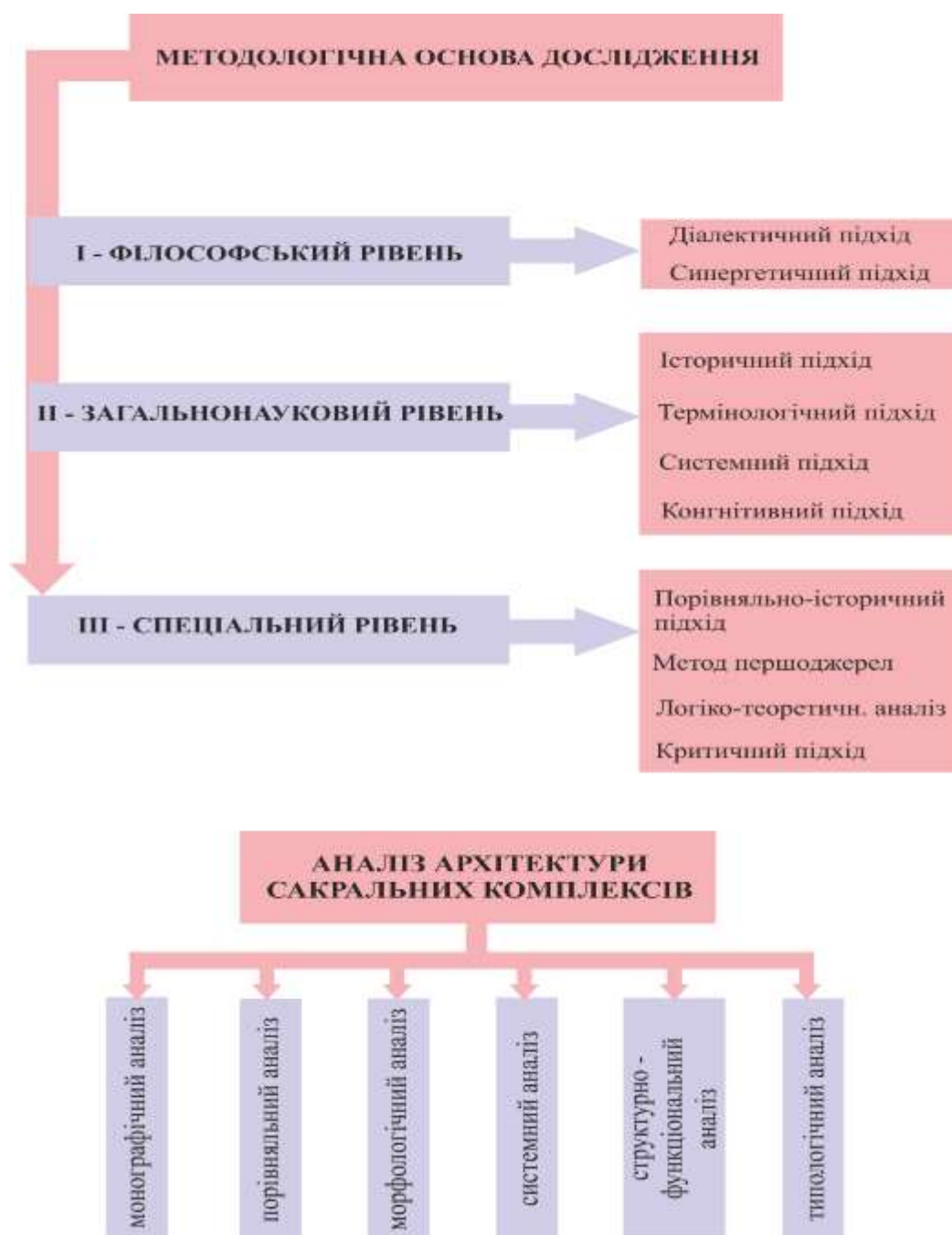

Рисунок 2.2. Методологія дослідження сакральних комплексів

Вихідні положення дисертації конкретизувались у чотирьох взаємопов'язаних концептах:

– методологічному - розкрило взаємозв'язки між основними фундаментальними науковими підходами до дослідження суспільно-політичних процесів та їх вплив на сакральні комплекси (історичним, порівняльним, системно-функційним, культурологічним, гуманістичним, комплексним) і відобразило цілісну й системну картину їх розвитку;

– історичному – передбачало дослідження проблеми кризь призму історії розвитку сакральної архітектури у залежності від суспільно-політичних процесів, які проходили у європейських країнах та на досліджуваній території з виокремленням і обґрунтуванням періодів та етапів їх розвитку в Україні;

– теоретичному – визначення системи вихідних концептуальних положень, підходів, концепцій, категоріального апарату, що сприяло обґрунтованості розкриття теоретико-методологічних засад, специфічних особливостей, періодів і тенденцій розвитку сакральних комплексів в окреслених хронологічних та територіальних межах;

– технологічному – проведення критично-конструктивного аналізу, оцінювання й узагальнення, що стало підґрунтям для розв'язання проблем пошуку ефективних технологій та сприяли реалізації мети й завдань дисертаційної роботи.

Результати та особливості проведеного дослідження представлені в описовій і графічній формі та відображені на рис.2.3. На прикладі дослідження сакральної архітектури на території сучасної Тернопільської області було виокремлено ті суспільно-політичні процеси, які впливали на формування та розвиток архітектури сакральних комплексів.

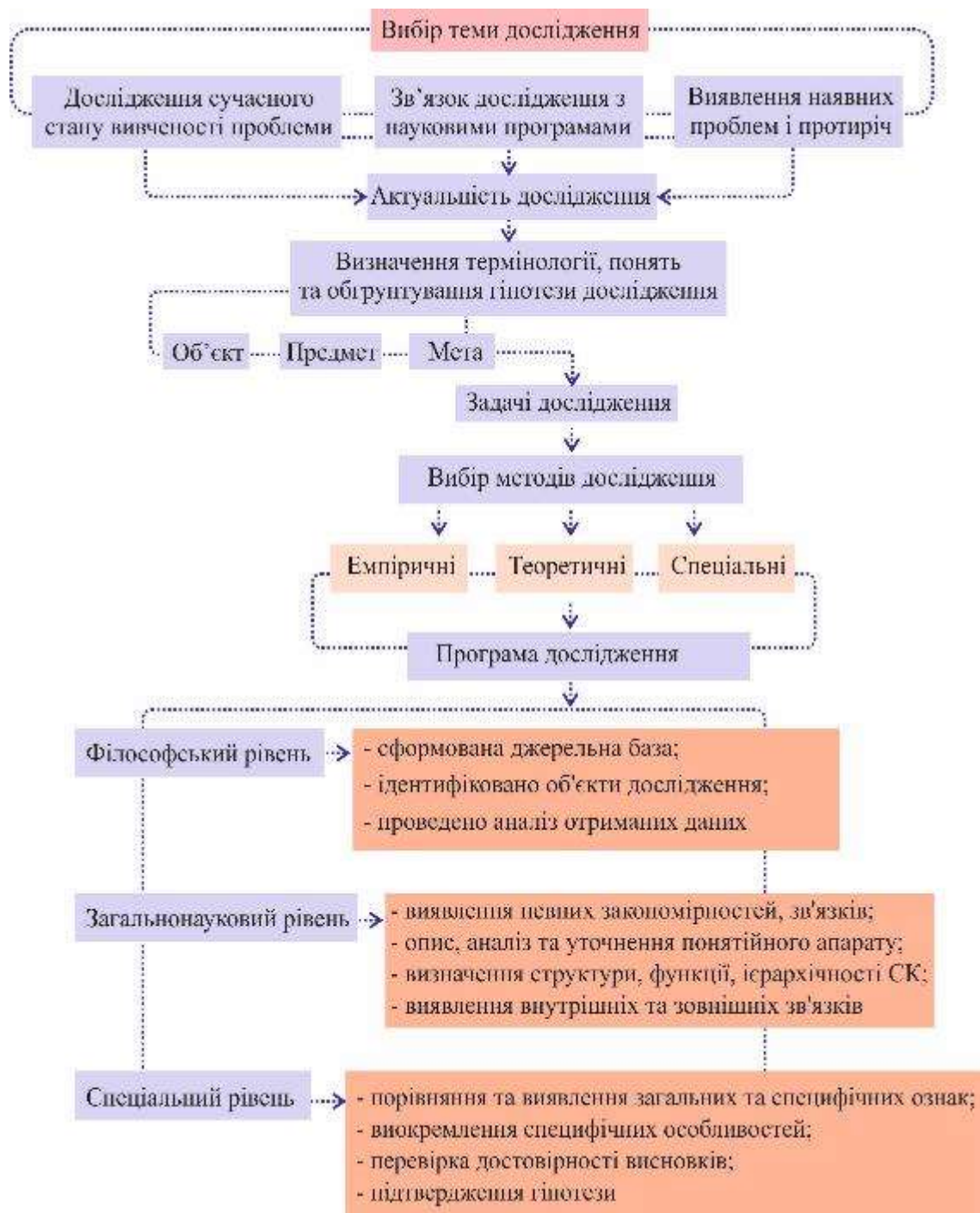

Рисунок 2.3. Послідовність дослідження архітектури сакральних комплексів

Висновки до розділу 2.

1. Для визначення об'єкту та предмету дослідження сформульовано поняття «сакральний комплекс» - це група споруд для здійснення дійств та обрядів, де людина входить у зв'язки зі світом Бога.

Для окреслення поняття «суспільно-політичних» процесів визначено поняття «суспільство» - «суспільство є історично складеною соціальною

системою, цілісним утворенням, у якому ключовими елементами є люди, з їх зв'язками, взаємодією і відносинами, які пов'язані загальною територією, історією, культурою, традиціями» та «політика» - «сфера взаємовідносин різних соціальних груп та індивідів з приводу використання інститутів публічної влади для реалізації своїх суспільно значущих інтересів і потреб». Таким чином, на нашу думку, суспільно - політичні чинники – це процеси, які відбуваються у суспільстві через прийняття певних політичних рішень.

2. Показано, що політика, маючи тісний зв'язок з такими сферами життя суспільства як економіка, соціальна, політична і духовна, впливає на історичні події, ідеологію, мораль та культуру нації. Релігія є одним з важливих чинників згуртування суспільства, здатна на сприяння стабільності й порядку в суспільстві через сакралізацію норм і цінностей людського життя або на його дестабілізацію через провокування конфліктів на ґрунті релігійних етнічних чи соціальних відмінностей.

3. Визначено та обґрунтовано межі дослідження. Проведений аналіз картографічних схем районування Тернопільщини показав, що в Україні на сьогодні відсутня єдина загальноприйнята схема районування (культурно-етнографічна, архітектурно-етнографічна, тощо), тому дослідження базується на адміністративному поділі.

4. Відповідно до мети та завдань дослідження, у дисертації застосовано комплекс загальнонаукових (емпіричних та теоретичних) і спеціальних методів дослідження (метод натурних обстежень, метод історико - порівняльного аналізу, метод мистецтвознавчого аналізу).

5. Методологічна основа дослідження мала трирівневу структуру: фундаментальний (філософський) рівень, науковий рівень та спеціальний (суто науковий).

На першому етапі сформовано джерельну базу дослідження, ідентифіковано об'єкти дослідження, проведено оцінку рівня їх збереженості. Проведено аналіз розвитку суспільно-політичних процесів у європейських країнах та визначено їх вплив на сакральні комплекси Європи, досліджено

суспільно-політичні та релігійно-конфесійні трансформації на території Тернопілля.

На другому етапі дослідження проведено комплексний аналіз процесу формування архітектури сакральних комплексів та розкрито закономірності формування їх об'ємно-просторових структур окремих об'єктів та у комплексах.

На завершальному етапі було виокремлено ті суспільно-політичні процеси, які впливали на формування та розвиток архітектури сакральних комплексів.

РОЗДІЛ 3.

ЗАГАЛЬНОЄВРОПЕЙСЬКІ СУСПІЛЬНО - ПОЛІТИЧНІ ПРОЦЕСИ ТА ЇХ ВПЛИВ НА РОЗВИТОК САКРАЛЬНОЇ АРХІТЕКТУРИ

Європейська історія та культура є важливими складовими всесвітнього культурного розвитку та мають безпосередній вплив на усі аспекти життя у Західній Україні. З огляду на вагому роль європейських народів у цивілізаційних процесах, які відбувалися на території сучасної Тернопільської області, дослідимо фактори, що викликали появу нових європейських стилів та впливали на її сакральну архітектуру. Увагу зосередимо на розвитку архітектури тих країн, які могли мати безпосередній вплив на церковне будівництво на досліджуваній території. Порівняльний аспект допоможе нам краще зрозуміти суспільно-політичні процеси та чинники у формуванні архітектури сакральних комплексів Тернопільщини.

Тернопільський край, що є частиною європейського простору, за твердженням мистецтвознавця, академіка Академії архітектури України Григорія Логвина (1968) на усіх етапах історичного розвитку мав тісні стосунки з культурою країн Західної Європи. Тому, у даному розділі для аналізу процесу формування та розвитку сакральних комплексів та залежності цього процесу від мистецьких тенденцій провідних європейських країн, будемо дотримуватись визначеної періодизації в розвитку європейської культури: *Середньовіччя, Відродження, Реформація, Просвітництво та період XIX-XX століття*. Такої періодизації дотримуються більшість європейських історичних шкіл. Розглянемо також і сучасні тенденції в розвитку сакральної архітектури на території регіону.

3.1. Церковно-релігійне життя та конфесійні трансформації в Середньовічний період. Відомо, що європейська культура розвивалась на римсько-еллінській традиції впродовж непростого і тривалого історичного

періоду. Сучасна наука визначає період середньовіччя від часу падіння Західної Римської імперії (476 р.) до епохи Великих географічних відкриттів (1492 р.), коли Х. Колумб відкрив Америку, та виділяє такі періоди історичного розвитку в Європі - Раннє середньовіччя (кінець V ст. — середина XI ст.); Високе середньовіччя (XI—XIV ст.); Пізнє середньовіччя (XIV—XVI ст.). Хоч деякі науковці вважають, що середньовіччя є регіональним явищем, ми будемо дотримуватись усталеної періодизації, визначеної інститутом історії України НАН України (Войтович, 2000).

3.1.1. Зародження християнської доктрини та основ храмового будівництва у Ранньому середньовіччі. Як стверджують дослідники історії, політична структура ранньосередньовічного суспільства була складною і суперечливою та привела до розколу Римської імперії, розділивши Захід (Рим) і Схід (Візантія) у 395 році. Важливим елементом світогляду середньовічної Європи була християнська доктрина. Зародившись у Палестині, християнство пройшло нелегкий шлях становлення та розвитку, переслідувань і мученицьких смертей за віру в Римській імперії, консолідацію християнських розрізнених громад в єдину Церкву, боротьбу з ідейними суперечностями і різними напрямками та течіями всередині самої Церкви. Міланським едиктом (313 р.) імператор Костянтин Великий дозволив на всій території імперії сповідувати християнство, за його правління зводились церкви, іноді, для їх будівництва розбирались язичницькі храми. В епоху Костянтина склались два основних типи наземних храмів – базиліки і центричні купольні будівлі, які вплинули на весь подальший розвиток християнської церковної архітектури. Символом початку нової епохи в історії Риму стала нова столиця, перенесена Костянтином Великим до Візантія, яку ще за життя імператора почали називати містом Костянтина – Константинополем. До початку IV століття було створено чотири християнські митрополії: Римську, Олександрійську, Антіохійську та Єрусалимську, в V столітті виник ще один церковний центр

– Константинополь (Слепцов, 2012). У 325 році Костянтин I скликав вище духовенство всієї імперії - Перший Вселенський собор у Нікеї (Мала Азія), на якому був прийнятий «Символ віри» та інші теологічні правила, визначена дата святкування Паски та ін. Це означало створення єдиної християнської Церкви, яка отримала найвищий центр управління в особі Вселенських соборів, що сприяли утворенню єдиної ідеології та обрядовості (Крижанівський та Плохій, 1994). На Другому Вселенському (Першому Константинопольському) соборі, який проходив у 381 році утверджено догмат Святої Трійці, у 431 році Третій Вселенський (Ефеський собор) проголосив визнання Богородиці, хоч це і призвело до відділення Ассирійської Церкви Сходу (Колодний та Лобовик, 1996) (рис.3.1) Перемога християнства довела, що у давньоримському суспільстві визріли такі суспільно-політичні й гносеологічні¹ передумови, які дозволили з'явитись новій світовій релігії. У IV –V столітті Константинопольська церква стала патріархатом. Скликаний імператором Маркіяном Халкедонський собор (четвертий Вселенський собор) у 451 році визнав Константинопольський престол «другим після Рима», далі «за рангом» були Олександрійський, Антіохійський та Єрусалимський (Після Великої Схизми 1054 р. і церковного розколу, Константинополь став першим престолом православного світу)(Саган, 2004).

Візантія стала спадкоємницею античної культури, трансформувала її елементи відповідно до вимог часу. Тісні контакти із Вірменією, Грузією, Кіпром, Аравією, Єгиптом, Лівією, Італією та іншими народами, які прийняли християнство, збагачували культуру Візантії. Так, ранні християнські храми – базиліки беруть свій початок від громадських будівель античної епохи, а центричні круглі або гранчасті – пов'язані з храмами-

Примітка.

¹ **Гносеологія**— теорія пізнання, розділ філософії; вивчає проблеми природи пізнання і його можливостей, відношення знання до реальності; досліджуються загальні передумови пізнання, виявляються умови його достовірності та істинності.

святилищами (мартиріями¹, мавзолеями²). Так як християнство не було релігією вибраних, то закриті, тісні храми не відповідали запитам церкви; натомість, багатонавні базиліки, та купольні храми, які могли вміщати велику кількість віруючих цілком задовольняли релігійні вимоги. Крім того, у Костянтинівську епоху в архітектурі і мистецтві з'явилась репрезентативна функція, пов'язана з особливостями культу і християнської філософії (рис.3.1). Пишно оздоблені інтер'єри за допомогою мозаїки, фресок, іконопису створювали «неземний світ» для віруючих. У цей час збудовані базиліка Св.Іоана і церква Св. Петра в Римі; церква Різдва у Вифліємі; Гробу Господнього в Єрусалимі (Слепцов, 2012, с.43-54).

Протириччя між східною та західною частинами Римської імперії, а разом і Східною й Західною Церквами викликали відмінності й у традиціях храмового будівництва: на Заході найбільш розповсюдженими стали базиліки, у Східній частині у V – VII ст. склався «візантійський» стиль в церковних архітектурі та мистецтві, як і в богослужінні. Остаточна перемога купольної архітектури відбулася в VI столітті з будівництвом храму Святої Софії в Константинополі (поч. буд. 537 р.). Цей шедевр ранньохристиянської архітектури, що і понині вражає відвідувачів, яскраво відображає єдність сакрального простору церкви із літургійним процесом. Професор Слепцов О., досліджуючи архітектуру Православних храмів пояснює переважання купольних храмів у Візантії символічною виразністю їх архітектурних форм. Автор переконливо доводить вплив типів і форм Візантійського зодчества на сакральну архітектуру тих країн, які входили до Східно-Римської імперії, сусідніх держав та найбільше у православних країнах Болгарії, Сербії, Грузії, Вірменії, Київській Русі (Слепцов, 2012, с.54-57). На думку дослідників,

Примітки:

¹ **Мартиріум** (мартирій, мартіріон) - культова споруда (храм, каплиця), побудована над місцем загибелі або поховання мученика, а також на місці, пов'язаним з біблійною історією

² **Мавзолей** - монумент, похоронна споруда, яка включє камеру, де містяться останки померлого, а іноді й поминальний зал.

візантійська архітектура була сполучною ланкою між античністю і середньовічною культурою (Тюрменко та Горбула ред., 2004, с.151 -166).

Вершиною візантійського зодчества стали купольні храми на парусах, які дали можливість перейти від квадрата підкупольного простору за допомогою підпружних арок до великого купола (табл.3.2) (Софійський собор. Реконструкція). Пізнішим типом візантійської церкви були п'ятикупольні храми з хрестовим планом для великих будівель та хрестові з короткими кінцями і центральним куполом для малих. Перед входом височів нартекс або притвор - двоповерхова галерея, розміщена вздовж головного фасаду; в монастирських церквах Афона верхній поверх служив бібліотекою. Біля XIV ст. встановився звичай прикрашати нартекс куполами по кутах фасадів. У вірменській архітектурній школі та похідній від неї слов'янській, нартекс відсутній, або існував у вигляді зовнішньої галереї. У IX столітті виникла традиція зводити підвищені куполи на циліндричних барабанах, що дозволило прорізати в основі куполу вікна для освітлення, однак, це підвищення розповсюдилось і на сліпі барабани.

Специфічні призначення частин будівлі, у переважній більшості, мало таку ж символіку, що і сьогодні, деякі все ж трансформувались та набули нового значення. Як стверджують дослідники сакрального мистецтва, у перших церквах був один вівтар і розміщувався він завжди в центрі абсиди, яка завершувала наву. В глибині абсиди стояв трон єпископа, крісла інших священників були розміщені півколом. Віряни займали бокові нави, чоловіки нарізно з жінками. У великих храмах з двоповерховими боковими навами, для жінок відводився верхній поверх. Нехрещені та люди, які приходили для каяття, знаходились у притворі. Престол мав різне значення на Сході та Заході. У християнських церквах східного обряду вівтарем називають головну частину храму, всередині якого розташований престол, на якому здійснюється літургійний процес та жертвник (стіл, що знаходиться біля північної стіни у вівтарі ліворуч від горного місця), де готується хліб та вино – жертва Євхаристії. У католицькій церкві та частина храму, де знаходиться

вівтар - престол називається пресвітерієм. Іноді, вівтарем називають архітектурну чи скульптурну композицію, розміщену над престолом. Так, у Базиліці Св. Миколая на Барі створений особливий вівтар-престол із мармуру, в конструкції якого передбачено віконце для преклоніння перед мощами Миколая Чудотворця.

У східній обрядовості престол – це жертovníк, в латинській церкві він символізує гробницю, яка стояла ізольовано при вході до святилища з ківорієм, балдахіном, що закривався в момент освячення «святих дарів». Візантійський вівтар відділений від нави перегородкою – іконостасом, за яким престол був ледве видним через «ворота», за які не заходили світські люди. У латинських базиліках іконостасів не було. Поблизу престолу знаходились столи для священних книг та інших предметів культу, розміщені в трансепті¹ або в маленьких абсидах, якими закінчувались бокові нави. Священики перевдягались в своє облачення в трансепті або в абсидах. У той час, коли кінці хреста у плані латинської церкви перетворились в капели, з'явилися ризниці. У центральній наві перед святилищем, підносились дві кафедри чи амвони: один для читання Євангелії, інший – для читання послання та проповідей.

За гіпотезою дослідника Огюста Шуазі в церкві Святого Климента в Римі розміщення латинського ансамблю відповідало найдавнішим християнським традиціям. На рисунку столітньої давності автор показує місце, де розміщений престол, покритий ківорієм, в глибині – трон єпископа і лави священників, на передньому плані – огорожу хорів і два амвона. Таким чином, ми маємо яскравий приклад традиційного влаштування культової будівлі найдавніших християн. Тимпани аркад і поверхні циліндричного склепіння були заповнені біблійними сценами (Шуазі, 2008, с.305-331), (табл.3.1).

Примітка.

¹ **Трансепт** (від піздньолатинського лат. transeptum з лат. trans «за» та лат. septum «огорожа») — поперечний неф в базилікальних і хрестоподібних храмах, що перетинає під прямим кутом основну поздовжню наву і виступає кінцями із загальної маси споруди.

Таблиця 3.1.

Формування архітектури сакральних комплексів у період Раннього середньовіччя

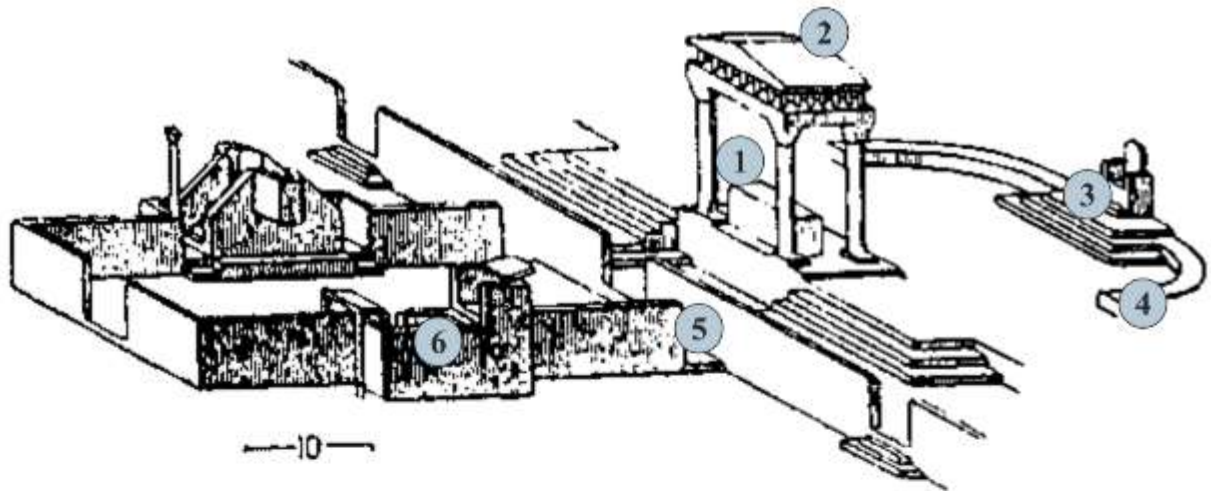
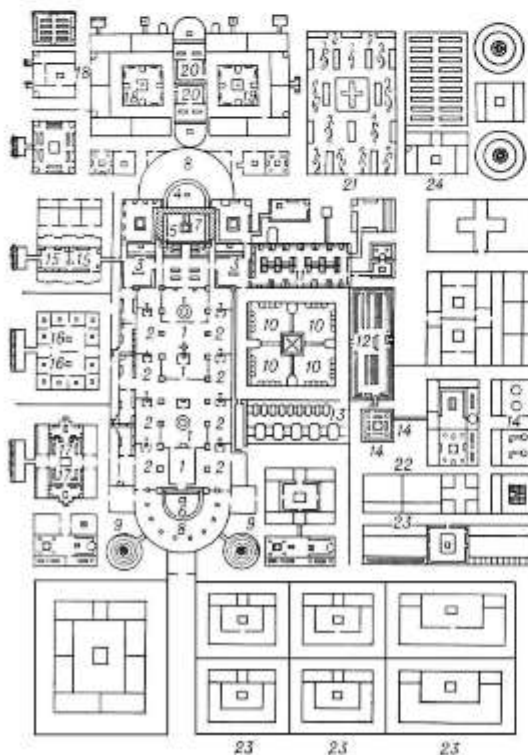

Рисунок О.Шуазі. Ансамбль церкви Св.Клімента в Римі. IX ст. [1]

1 - престол, 2 - ківорій, 3 - трон єпископа; 4 - лави священників;
5 - огорожа хору; 6 - амвон

Типова схема побудови монастирського комплексу монастирів у дороманський період - епоха Каролінгів

Монастир Санкт-Галлен (Швейцарія)[2]

План близько 820 р.:

- 1 — середній неф базиліки;
- 2 — бічні нефи; 3 — трансепт;
- 4 — східна апсида; 5 — хор; 6 — західна апсида;
- 7 — головний вівтар; 8 — дворики; 9 — башти;
- 10 — клуатр; 11 — спальня ченців;
- 12 — трапезна; 13 — погріб;
- 14 — кухня і господарські служби;
- 15 — житло абата; 16 — школа;
- 17 — будинок для мандрівників; 18 — лікарня;
- 19 — будинок послушників; 20 — капели;
- 21 — кладовище;
- 22—24 — сади і городи.

* Klaus Stöckl: Die Kunst des Mittelalters, S. 108-109. <https://www.livejournal.com/2723326.html>

Світова слава візантійських майстрів у різних видах мистецтв зберігалась до XII століття, поки в квітні 1204 року Константинополь не був зруйнований хрестоносцями через прагнення католицького духовенства підкорити православну церкву. Новий розквіт візантійського мистецтва відбувся за панування останньої династії імператорів Палеологів у період з 1261 року до взяття турками Константинополя у 1453 році та перейменування столиці Візантії у Стамбул – столицю Османської імперії. Цей період мистецтвознавці називають мистецтвом «третього розквіту», яке в часі збігалось із західним мистецтвом готики (Падіння Константинополя (1204)).

Сакральне мистецтво все активніше підкорялось прийнятими нормам та правилам – канонам та набувало певної символічності. Досліджуючи архітектуру Православного храму Слепцов О. (2012, с.117-159) виділяє такі богословські вимоги до об'ємно – просторової структури церкви, які мають символічні форми та є відображенням «Церкви Небесної»: *тридільність* (притвор, середній храм і вівтар як символ Трійці – небесного і земного світу); *символічне число бань* – верхів (однобанні – символ єдності Спасителя, п'ятибанні – символ Хреста і чотирьох Євангеліста, сім бань символізують сім таїнств Церкви, дванадцять бань є символом Христа і дванадцяти апостолів, та ін.); *орієнтація за сторонами світу* (розміщення вівтаря на схід – в сторону сходу сонця, «країни райського блаженства»); *символічна форма плану* (у вигляді хреста – Хрест Спасителя, круглі означали кафолічність, вічність Церкви і Царства Небесного, форма восьмикутної зірки – Вефліємську зірку, прямокутні в плані з виступом на сході – корабель, символ Ноевого ковчегу, змішаного типу – хрестоподібні, а всередині круглі, тощо); *купол символізує небо, хрест на ньому – символ самого Христа, перспективний портал символізує вхід у Царство Небесне, сходинка перед входом до храму означає, що Церква знаходиться в духовному піднесенні серед оточуючого світу*. Кожен християнський храм присвячений Богу і має назву в честь святого або події (Вознесенський, Марійський, Св. Петра і Павла тощо). Форма куполів у православній Церкві

також символічна. Так, сферична форма візантійських куполів символізує вічність; шоломоподібна - символізує духовну боротьбу, яку Церква веде з силами зла; форма цибулини - як полум'я свічки. Завершення веж храмів у вигляді чотиригранної або восьмигранної піраміди, що в плані утворює подобу восьмикутної Віфлеємської зірки, є образом Богоматері.

У східній архітектурі виділяють певні епохи, які зводяться до таких періодів: підготовчий етап, що являв собою східну школу римського мистецтва (до цього періоду відносять купольні базиліки Малої Азії); період формування – з IV до VI ст. (поч. буд. 537 р. Св. Софії); з VII до X ст. – період застою; з X ст. – останнє відродження, відмічене кінцевим виробленням типу церков, традиція яких збереглась на Афоні. За твердженням дослідників архітектури, латинська сакральна архітектура Візантійської імперії була лише наслідуванням базилік Стародавнього Риму, тому її хронологія чітко не виражена (Шуази, 2008, с.305-331).

В епоху Раннього середньовіччя (V – XI ст.) почали формуватися держави на території Західної Європи, Скандинавії, на землях, заселених германцями і слов'янами. У 756 році в центрі Італії на Ватиканському пагорбі сформувалась теократична держава під керівництвом Папи Римського (Шемшученко ред.,1998). До X століття майже на всій території Європи було поширене християнство. У культурі західноєвропейського ранньосередньовічного суспільства християнська релігія і церква починають відігравати провідну роль, основою світогляду та філософії стає теоцентризм¹, освіта - монополією монастирів та духовенства.

Важливою віхою в історії розвитку західноєвропейських та центральноєвропейських земель був 962 рік, у який було створене державне утворення - Священна Римська імперія (пізніше - Священна Римська імперія німецької нації), яка вважалась продовженням античної Римської імперії та

Примітка.

¹ **Теоцентризм** (грец. Theos — Бог + лат. Centrum — центр кола) — філософська концепція, в основі якої лежить розуміння Бога як абсолютного, досконалого, найвищого буття, джерела всього життя і будь-якого блага.

спочатку охоплювала територію сьогodнішньої Франції, Бельгії та Нідерландів. На відміну від інших державних утворень цієї епохи – нестійких та недовговічних, королівство, засноване франками протягом усього середньовіччя було зосередженням західноєвропейського феодалізму, початком історії Західної Європи. Ще задовго до приходу франків загальна криза рабовласницької системи призвела до занепаду міст, зменшення міського населення і різкого зменшення площі їх забудови. В таких умовах єдина церква повинна була поміщати усе населення свого міста (Колли, 1966, с. 39-65). Архітектура цього періоду в мистецтвознавстві визначається як дороманська або Каролінгське мистецтво, митці якого свідомо намагалися відновити «римські» стилі та стандарти у новій Західній Імперії. Храми – базиліки нагадували античні, але з деякими інноваціями. Зокрема, мали кілька веж з капелами на хорах; масивну західну порталну частину, збудовану впоперек до нав – вестверк, який використовувався для придворного церемоніалу у відповідності до соціально-політичної функції церкви (Попович, 2006). Розповсюдилась практика фортифікації поселень з укріпленим житлом володаря-феодала – «пфальц», в ансамбль якого обов'язково входила палацова капела. Проте, дослідники сакральної архітектури доводять, що храмовбудівництво епохи Каролінгів розвивалось не в містах, хоч там і виник міський тип пізньоантичної базиліки, а в монастирях. Підтримка чернецтва державою перетворили монастирі після реформи їх Бенедиктом Альянським в зразкові помістя з передовими методами господарювання. Так був встановлений загальнообов'язковий для монастирів тип двору, де схема забудови визначалась за вимогами бенедиктинського уставу та особливостями феодального господарства (див.табл.3.1). Провідним архітектурним типом цього періоду була монастирська церква, різноманітність об'ємно-просторових рішень вказує на пошуки найбільш раціональних рішень відповідно до ідеологічних функцій будівлі церкви в період раннього середньовіччя. З появою виступаючого трансепту і проміжного простору хора між ним і апсидою на довгі століття

склався тип плану у формі латинського хреста. Різна висота нартексу, трансепта, хора та інших елементів будівлі створювали виразну об'ємну композицію, увінчану банями, яка була динамічнішою і виразнішою за прості форми ранньохристиянських базилік та врівноважених композицій хрестокупольних церков Сходу. У дороманський період храми були збудовані у грубій кам'яній кладці з дерев'яним стропильним перекриттям (Колли, 1966, с. 39-65).

За твердженням дослідника архітектури XIX століття Огюста Шуазі (2008, с.372-424), ранні базиліки ні латинські, ні візантійські плани не мали обходу. Проте, розвиток культу мощів і реліквій викликав появу просторових схем для східної вівтарної частини храму, які з часом перетворились на схему кільцевого обходу з вінцем капел. Крім головного вівтаря з'явилися другорядні капели, що викликало необхідність розділення потоків вірян, які рухались до святилищ (див. табл. 3.2). На плані Санкт - Галленського абатства та в коментарях О.Шуазі ми бачимо дві великі абсиди на честь Петра і Павла, в центрі – головний престол; два допоміжних знаходяться на сходах, що ведуть до святилища, присвячені засновникам монарших орденів. Решта престолів розміщені вздовж бокових нав. У центральному хорі амвон (А) служив місцем для проповіді, по боках – дві кафедри для читання послань та Євангелія. Купіль (F), що раніше знаходилась в окремому баптистерії¹, розміщена при вході до нави. До святилища примикають два зали (B) і (V) для зберігання священних книг і посудин. Трансепт і значна частина центральної нави відведені для монахів, для решти вірян залишено доволі мало місця, імовірно, церква для них була лише місцем паломництва, а місцем очікування був двір у формі підкови – (H), обнесений портиком. Перед церквою знаходилися дві сторожеві бані. Отже, монахи приєднали до єдиного престолу

Примітка.

¹ **Баптистерій** - «хрестильня», прибудова до храму або окрема будівля, призначена для здійснення обряду хрещення.

ранніх церков багато інших престолів, присвячених різним святим, і план церкви у табл. 3.1-3.2 показує як вони розміщувались.

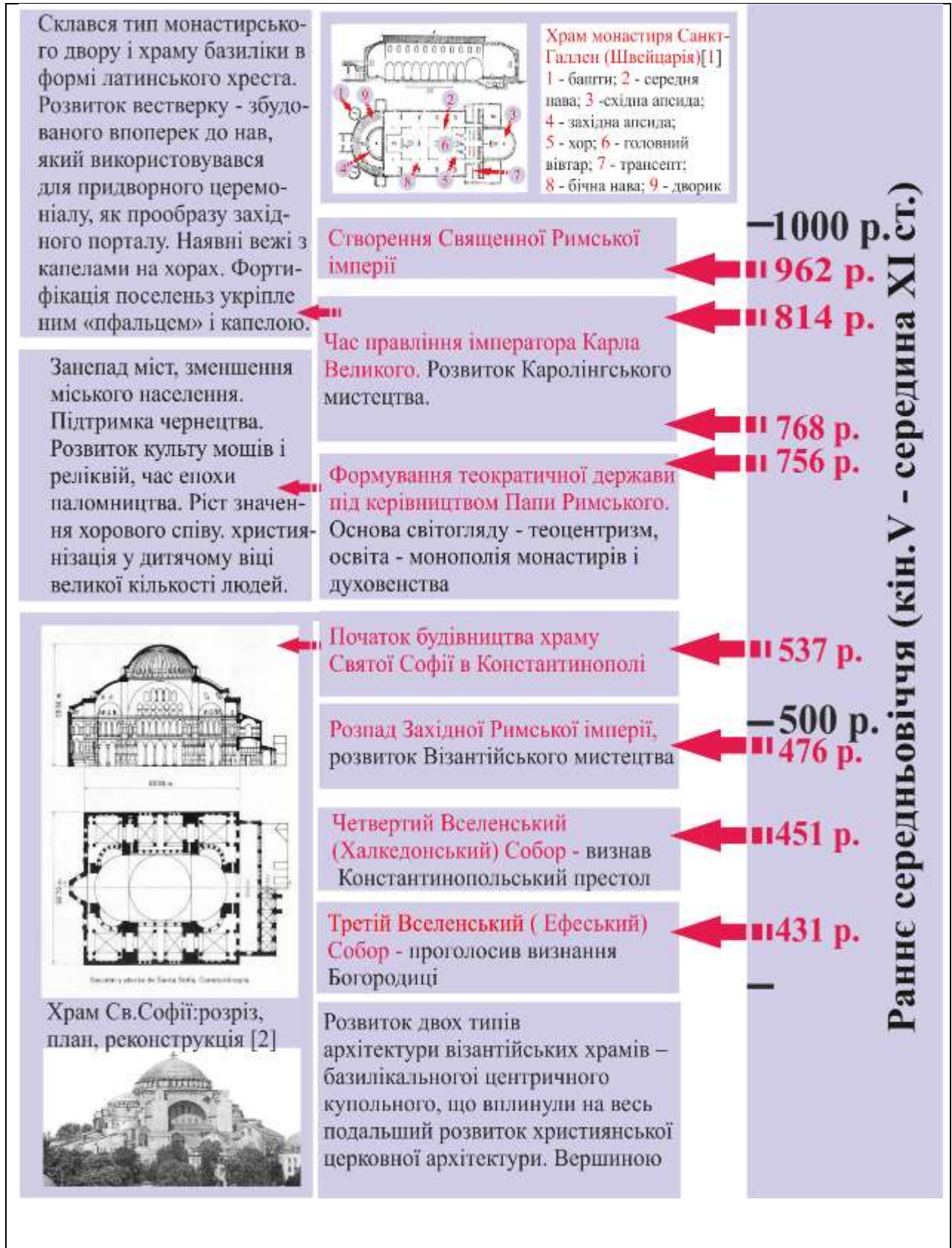
Аналізуючи схематичний план Санкт-Галленського монастиря, зроблений на основі знаменитого пергаменту 820 року, що зберігається у монастирській бібліотеці, можемо припустити, що такою була типова схема побудови монастирського комплексу бенедектинських монастирів у дороманський період. Для усіх будівель передбачалась дерев'яна фахверкова конструкція за виключенням дорміторія¹, трапезної і найважливішої будівлі монастиря – церкви. Дорміторій будували у вигляді єдиного залу, який сходами сполучався із хорами; лише згодом ченці отримали окремі кімнати – келії. Для зборів усіх монахів використовували монументальний зал капітулів, який, зазвичай, розміщувався поблизу критої одно - або двоярусної галереї – клуатру, іноді, оточеної масивною стіною. У клуатрі розміщували фонтан або колодязь. Крім того в комплекс входили будинок абата, трапезна з кухнею, школа, лікарня, господарські та інші споруди (Колли ред., 1966, с. 51-64). У 1983 році монастирський комплекс внесений до списку об'єктів Всесвітньої спадщини ЮНЕСКО як «досконалий зразок великого монастиря епохи Каролінгів» (об'єкт № 268) (Долина Рейна в австро-швейцарських Альпах), (Zettler and Klosterplan, 1990, s.655—687) (див.табл.3.1, 3.2). Зростаюче значення в церковній службі хорового співу монахів зробило необхідним в монастирських церквах з акустичних міркувань влаштувати склепіння. Кам'яні склепіння необхідні були ще й з огляду на пожежонебезпечність дерев'яних перекриттів (Колли ред., 1966, с. 39-65).

Баптистерії, які від IV століття були великих розмірів з початку IX зустрічаються не часто. Це пояснюється християнізацією у дитячому віці великої кількості людей, тому купіль замість басейну стала виглядати як велика переносна або стаціонарна чаша (Клименюк, Проскуряков та Ковальчук, 2010).

Примітка.

¹ **Дорміторій** — спальне приміщення ченців у католицькому монастирі.

Суспільно-політичні процеси періоду Раннього середньовіччя

В епоху Раннього середньовіччя, коли на європейському просторі відбувалися процеси зародження феодальної системи, формувалась християнська доктрина, відбувалася християнізація культури, на території сучасного Тернопілля існували додержавні об'єднання та племінні князівства, де стародавні русини молилися до своїх язичницьких богів. На Тернопіллі є пам'ятки – свідчення дохристиянських культів, до них відносяться печерні культові споруди, церкви, скити та ін. У Борщівському районі знаходяться найдавніші пам'ятки архітектури області: 10 давньоруських городищ, Троянів вал¹, давньослов'янський дохристиянський печерний храм біля села Монастирок (Міжгір'я). Поряд з хутором Крінцілів є Пуца Відлюдника, відома як «Збручанський культовий центр», або «Країна волхвів»² з капличкою, що є одним з об'єктів сакрального та зеленого туризму на Тернопіллі (Бігус та Уніят, 2005). До Збручанського культового центру входили давні городища-святилища Звенигород, Богитта і Говда, розквіт яких припав на IX-XIII століття, коли після вигнання волхвів із Києва сюди перемістився осередок давнього язичництва. За своїм духовним значенням надзбручанські святилища мали таке ж значення, як славетний релігійний центр балтійських слов'ян - храм Світовіда в Арконі (Німеччина). Вали городища поблизу села Звенигород внесені до переліку пам'яток архітектури і містобудування національного значення з охоронним номером 1563/0 (табл.3.3).

Примітки:

¹ Вважають, що Траянові вали на правому березі Дністра були насипані наприкінці I сторіччя нашої ери за наказом римського імператора Марка Ульпія Траяна і призначалися для захисту північних кордонів імперії від нападів ворожих племен. Проте, деякі дослідники схильні трактувати це по-іншому, відносячи час побудови валу до більш ранніх періодів. Зокрема, деякі польські археологи вважали, що вал був насипаний скіфами. Це, передусім, стосується Траянових валів лівого берега Дністра, зокрема, Тернопільської області.

² **Країна волхвів** - складається з чотирьох священних городищ. Три – Звенигород, Богитта та Говда – лежать на правому (тернопільському) березі Збруча. Четверте, Іванківцецьке – на Хмельницькому, біля села Іванківці.

Таблиця 3.3.

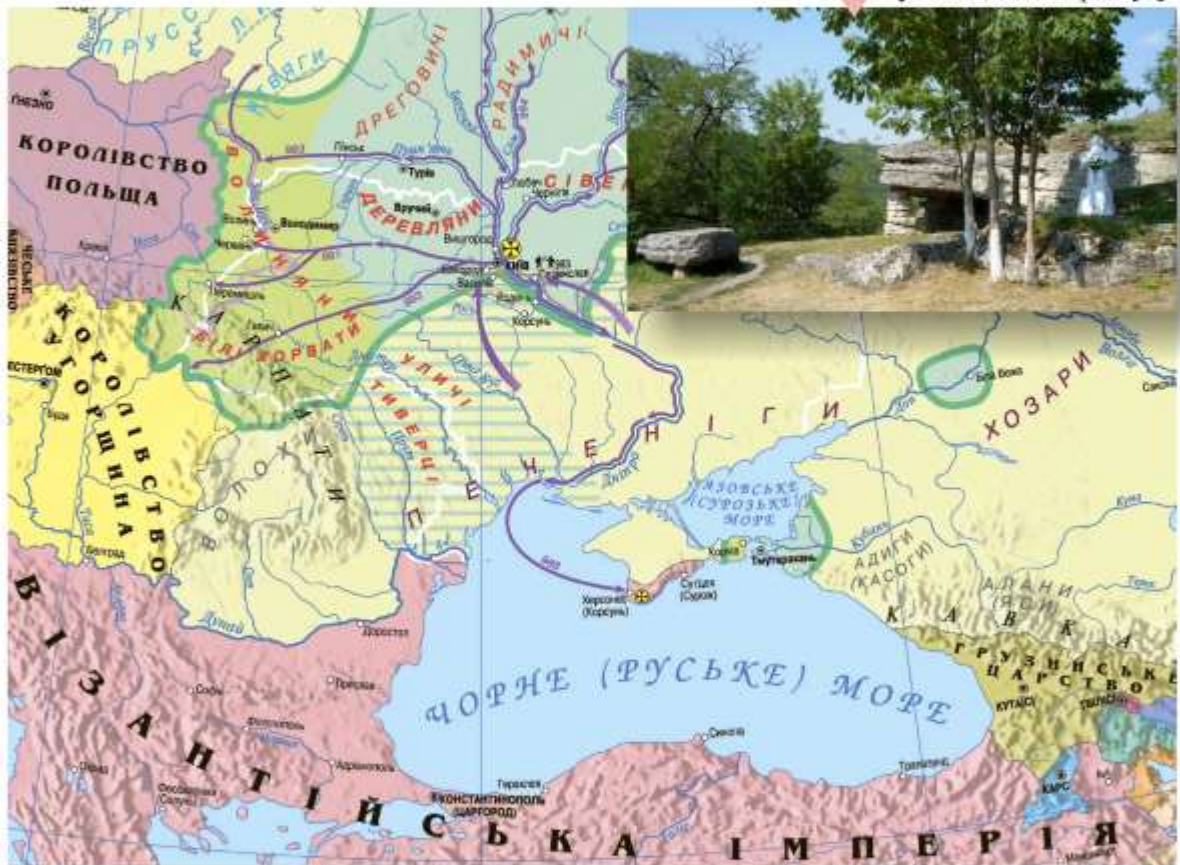
Тернопільщина у період Раннього середньовіччя

Мапа розташування основних городищ Збручанського культового центру (виконав Б. Явір Іскра)

Збручанський ідол (копія) [1]
Давньослов'янський печерний храм у селі Монастирок [2]

- Території, втрачені Київською державою внаслідок навала печенігів
- Київська держава на початку внаховання Володимира Святославича (980 р.)
- Площі Володимира
- Місце хрещення Русі
- Місце хрещення Володимира
- Території, приєднані до Київської держави за князювання Володимира Святославича (980–1015 рр.)
- Території Червоних міст (981–1016 рр. у складі Київської Русі)
- "Змієві вали" – система укріплень, зведена в X–XI ст. для захисту від хочовників
- Центри земель, переданих Володимиром в управління своїм синам
- Набії печенігів
- Племена, які спільували дагучу київським князем
- Кордони Київської держави у 1015 р.

Окреслення Володимира Святославича, Мініатюра з Радиминського літопису

Київська держава за часів князя Володимира Великого. Впровадження християнства як державної релігії [3]

Вчені - історики та археологічні дослідження доводять, що від найдавніших часів на території Київській Русі (імовірно, й Тернопільського краю) була велика кількість віровчень, серед яких окрім язичництва, відомими були також християнство¹ (грецького та латинського обрядів), мусульманство, юдаїзм. Запровадження християнства східного обряду на Русі як державної релігії відбулось у 988 році через «Володимирове хрещення», про що йдеться у «Повісті временних літ». Вирішальним у виборі між латинським і візантійським обрядами було враження князевих послів, які перебуваючи у церкві святої Софії в Константинополі так описали свою присутність на богослужінні: *« I не знали ми, чи ми на небі були, чи на землі. Бо нема на землі такого видовища або краси такої, — не вміємо ми й сказати [про се]. Тільки те ми відаємо, що напевне Бог [їхній] перебуває з людьми і служба їх єсть краща, ніж в усіх землях. Ми навіть не можемо забути краси тієї, бо всяк чоловік, якщо спершу спробує солодкого, потім же не може гіркоти взяти»* (Ісіченко, 2020).

За часів Київської Русі (у кінці X ст.), коли Київський князь Володимир Святославич приєднав територію сучасної Тернопільщини до своїх володінь, вона входила до могутньої Давньоукраїнської держави і слугувала для оборони західних кордонів. На сьогодні відомо 96 городищ, частина з яких укріплення давніх міст, частина – військові форпости (Барна, 2016, с.48 -55). Об'єднання розрізнених племен у єдину державу, криза східнослов'янського язичництва, контакти Київської Русі з Візантійською імперією, яка на той час була найбагатшою, могутньою і найбільш культурно впливовою державою, стали важливими політичними чинниками до прийняття християнства як державної релігії, що була в одновірній системі з владою. Разом з тим, церква також піклувалася про християнізацію суспільства і самої влади. Організація Києво - руської церкви не була прямим копією візантійської, а повторювала

Примітка.

¹ Питання поширення християнства ще в перших століттях нашої ери на землях Русі висвітлені у працях відомих церковних істориків, таких як Іоанн Золотоустий і Тертуліан ще задовго до його прийняття у Великому Князівстві Руському.

світський лад. Як відомо із літописних джерел, духовенство, зокрема митрополит, виконували місію послів, миротворців, були гарантами міжкнязівських угод. Відрізнявся церковний лад і своєю соборноправністю: усі церковні посади були виборні, неодмінним колективним органом при митрополиті був помісний собор, що складався з єпархіальних єпископів (Галушка, 2013).

На жаль, історичні події в Тернопільському краї не дали можливості зберегтись храмам періоду Раннього середньовіччя. Можна припустити, що у великих удільних князівствах, що виникли наприкінці XI століття, таких як Тербовлянське та Шумське, які перетворилися на значні політичні, економічні та культурні центри; у давніх літописних містах таких як Кременець, Збараж, Микулинці та інших містах у старокнязівську добу, сакральне будівництво було спорідненим з храмовим зодчеством, поширеним в Україні-Русі, яка, в свою чергу, мала спільні риси з церковним будівництвом Балкан, Вірменії, Грузії, Царгорода, Херсонесу. Імовірно, будівництво велось за візантійськими та римськими базилікальними зразками. Завдяки архітектурно-реставраційним розвідкам та науковим реконструкціям ми маємо можливість відтворити образ давніх культових будівель періоду Раннього середньовіччя – це, зазвичай, тринавні храми прямокутні в плані. Вівтарі містились зі східної сторони у напівкруглих чи гранчастих апсидах, хори були розташовані у західній вхідній частині, над поперечною навою, утвореною парами стовпів розміщувалась баня. Багато церков мали опасання навколо будівлі, окрім вівтарної частини (сьогодні збережено у дерев'яних храмах). Іноді із західної сторони примикали дві вежі або одна у північно-західному куті будівлі. Внутрішні простори були вираженими зовнішніми формами, церкви мали невелику кількість декору. Малі храми будували однонавні та у формі ротонд (Крип'якевич, 2002).

Підсумовуючи, можна виділити суспільно-політичні процеси, які в епоху Раннього середньовіччя мали вплив на архітектуру сакральних комплексів:

1). **Формування християнської доктрини**, яка утверджувалась на Вселенських соборах. В архітектурі і мистецтва з'явилась репрезентативна функція, пов'язана з особливостями культу і християнської філософії, закладались основи храмового будівництва, у яких відображались єдність сакрального простору з літургійним процесом.

2). **Взаємний вплив культури сусідніх держав** - Візантія та Рим, успадкувавши античну культуру, трансформували її елементи відповідно до вимог часу, а тісні контакти із Вірменією, Грузією, Кіпром, Аравією, Єгиптом, Лівією, Італією та іншими народами, які прийняли християнство збагачували архітектурні надбання, що відобразилось і на будівництві храмів.

3). **Протиріччя між Східною і Західною Церквами** викликали відмінності в богослужінні й у традиціях храмового будівництва: на Заході розповсюдженими стали базиліки, у Східній частині склався «візантійський» стиль в церковній архітектурі.

4). **Утворення теократичної держави (Ватикану)** (756 р.) під керівництвом папи Римського мав значний вплив на хід світової історії та на сакральну архітектуру. Відбувалось утвердження, возвеличення свого впливу на християнський світ через будівництво сакральних комплексів.

5). **Провідна роль християнської релігії та церкви, підтримка чернецтва державою** перетворило монастирі у зразкові помістя з передовими методами господарювання; створена типова схема побудови монастирського комплексу. Провідним архітектурним типом стала монастирська церква, де трансепт і значна частина нави відведені для монахів. Монахи до єдиного престолу ранніх храмів приєднали багато інших престолів, присвячених різним святим, а розвиток культу мощів і реліквій викликали появу просторових схем для східної вівтарної частини храму. Пристосування до ролі храму, що обслуговував паломників, які стікалися на поклоніння до святинь викликало особливості - ядром романської церкви служила крипта, вхід в яку розташований в бічних навах, розширений нартекс

- місце для очікування тощо. Зростаюче значення хорového співу монахів в церковній службі викликало необхідність в монастирських церквах з акустичних міркувань влаштувати склепіння.

б). Об'єднання розрізаних племен у єдину державу та приєднання території сучасної Тернопільщини до Київської Русі (кін. X ст.). **Прийняття християнства як державної релігії** розпочав широкомасштабний процес будівництва християнських храмів.

3.1.2. Розвиток сакральних комплексів у період Високого середньовіччя. До початку Високого середньовіччя почалось зародження феодальної системи, відбулось піднесення продуктивних сил в Європі – розвивалися численні ремесла, виник інтерес до античної спадщини. У період Високого середньовіччя (середина XI ст.-XIII ст.) церква все ще мала великий вплив на суспільство від заснування університетів¹ до створення схоластики²; визначальною прикметою цієї епохи були хрестові походи та розквіт християнського чернецтва. Політичний вплив папства через призначення єпископів до всіх країн поширився на усю Європу, в той же час обрання Папи проходило без можливості втручання світської влади. Та поряд з тим, швидке збільшення кількості населення у європейських країнах призвело до стрімкого росту міст, об'єднання робітників у комуни. Почалось утворення централізованих національних держав (крім Італії, де розвивались міста-держави) та посилення світської влади. Знаковою подією середньовіччя був і 1054 рік – відомий як Схизма, у який відбувся конфлікт між Папою римським і Константинопольським патріархом, під час якого вони оголосили взаємну анафему. Це спричинило розкол християнської церкви на дві гілки – у Західній Європі – Римо-католицької церкви, в Східній частині –

Примітки:

¹ Перші університети в Європі виникли в Болоньї (засн. У 1088 р. як юридична школа, статус університету з 1158 р.), в Оксфорді (1167 р.), в Парижі (1215 р.) та ін.

² **Схоластика** - це тип релігійної філософії, для якої характерне принципове панування теології над усіма іншими формами пізнання, знання (Схоластика).

Православної (Середньовіччя). У 1123 р. в Римі відбувся IX Вселенський собор (Перший Латеранський), на якому було підтверджено Вормський конкордат - угода-компроміс між Папою римським та імператором Священної Римської, яка завершила боротьбу за інвеституру¹.

X Вселенський собор (Другий Латеранський) у 1139 р. розглядав наслідки розколу в християнській церкві, та прийняв 30 канонів, серед них – celibat. Наступними, трагічними для християнської віри були події, відомі в історії як «середньовічна інквізиція». У 1179 році відбувся Третій Латеранський собор, на якому «катарську ересь» було засуджено, а вже через кілька років її кваліфікували як державний злочин. У 1184 році була підписана Папська булла, підтримана королем Священної Римської імперії Фрідріхом I Барбаросса, яка затверджувала допомогу світській владі у боротьбі з «ересью». У 1209 році папа Інокентій III започаткував хрестові походи, в яких безпощадно страчувались як єретики, так і мирні жителі. У 1215 році відбувся Дванадцятий Вселенський собор (IV Латеранський), на якому було прийняте остаточне рішення про створення інквізиції, у 1229 році Тулузький собор, який крім інших питань затвердив Єпископську інквізицію, що згодом перетворилась на Папську, а її керування здійснювали ченці домініканці та францисканці. 1245 рік – проведення Тринадцятого Вселенського собору (I Ліонський), де крім питань по усуненню та декоронізації німецького та португальського королів, розглядалось питання підготовки до нового хрестового походу. У другій половині XIII століття Папа дав дозвіл на застосування тортур. Інквізиція спровокувала різкі напади на феодалів та духовництво, що спричинило церковні реформи і у XIII столітті та призвело до виникнення жєбручих орденів (Уікхем, 2018).

Примітка.

¹ **Інвеститура** - у середньовічній Європі юридичний акт передачі земельного володіння або посади, закріплював васальну залежність і супроводжувався передачею будь-якого символічного предмета (грудки землі, палиці, кинжала, рукавички і т. д.) від сеньйора до васала. Обряд передачі відбувався після омажу і принесення клятви вірності.

Попри несприятливі умови, відбувався розвиток шкільництва, який став вагомим елементом росту культури; позначив вихід її за межі теологічних вчень. У романську епоху мистецтво розвивалось під керівництвом монастирів; в епоху готики перейшло до рук світських людей. Романський і готичний стилі у храмобудуванні відзначились синтезом архітектури з скульптурою та монументальним живописом, розвитком вітражного мистецтва (Мариняк, 2014, с. 101-119). З XI століття у будівництві почали використовувати обпалену цеглу, кахлі, черепицю; розвивалися виробництво скла, вітражів, дзеркал, нові технології обробки металів – кування, зварювання, витягування, згинання, штампування тощо (Європейська культура епохи Середньовіччя).

Історичні дослідження показують, що інтелектуальне життя середньовічного суспільства зосереджувалось у монастирях, тому найбільшого розквіту отримали монастирські церкви. Взявши за основу римську базиліку, що будувалась при великій кількості дешевої робочої сили і централізованій владі, будівничі романської архітектури у феодальну епоху змушені були відмовитись від штучних монолітних конструкцій, які вимагали великих затрат матеріалів і від античних будівельних прийомів. Бетонування горизонтальних перекриттів замінили укладанням кам'яних блоків радіальними рядами з приміненням клиновидної кладки, що викликало необхідність вирішувати навантаження розпору склепіння через добудову до опорних стовпів додаткових підпирних елементів – контрфорсів. Силу розпору в епоху готики локалізували через нерв'юрні склепіння та розпроділили через систему аркбутанів на контрфорси за межею храму. Таким чином, суцільна важка стіна романської архітектури у готичному храмобудуванні зникла, поступаючись отворам (Шуази, 2008, с.372-424).

Аналізуючи історичні події епохи середньовіччя бачимо, що XI століття – це час епохи паломництва, період розквіту християнського чернецтва, XII – вік хрестових походів та утворення міських общин і муніципального життя. Великі церкви будувались для потреб монастирів у часи війн та пожеж, що

відобразилося на їх об'ємно-просторовому вирішенню. З конструктивної сторони – це будівлі максимально вогнетривкі, в об'ємі – пристосовані до монаршого життя, про що свідчить аналіз планів, запозичених із епохи найвищого розвитку архітектури романського періоду (табл. 3.4). На рисунку можна побачити як у монастирських церквах збільшений простір хору, призначений для кліру¹ в порівнянні з тим, що у єпископській церкві це був обмежений простір. Зазвичай, як у прикладі з церквою Паре ле Моніаль, збільшення хору створювалось подовженням поперечних нав; у дуже великих абатствах – як у Клюні, Луарі робили дві такі нави і їх розміщення, на думку дослідників, може свідчити про ієрархічне розділення між монахами (Шуази, 2008, с.372-424). Відповідно до філософії християнського вчення романський храм ділився на три символічні частини: притвор або нартекс - (людський світ), нави (ангельський) і вівтар (божественний – символ раю), або тіло, душа і святий дух. Шлях віруючого від вхідного західного порталу до вівтаря символізував шлях його душі з мороку до світла і раю (Середньовіччя).

У романський період найпоширенішими були монастирські кам'яні храми у формі базилік з високою центральною і низькими боковими навами. Вони були пристосовані також до ролі храму, що обслуговував паломників, які стікалися на поклоніння до святинь. Монастирю був необхідний закритий хор з довгим трансептом; для паломників достатній був прохід в бічних навах, вхід в крипту², а перед нею - місце для очікування, нартекс. Масивні товсті стіни, важкі, у переважній більшості, – півциркульні арки і склепіння, невеликі вікна, бійниці, огорожа і сторожові вежі-дзвіниці – усе вказує, що крім сакральної функції, монастирі мали функцію оборони (Всеобщая история

Примітки:

¹ **Клір** — у християнстві — духівництво як особлива спільнота, відмінна від мирян. Особа, що належить до кліру — клірик.

² **Крипта** — у середньовічній західноєвропейській архітектурі одне або кілька підземних склепінчастих приміщень, розташованих під вівтарною і хоральною частинами храму, які слугують для поховання та виставлення для шанування мощів святих і мучеників. Інша назва крипти — нижній храм.

искусства, 1960). У комплекс католицьких монастирів входили клуатри, відомі ще з дороманського періоду, влаштовані, зазвичай, біля південної сторони храму, до нього прилягав дорміторій, будинок абата, лікарня, школа та господарські приміщення. Найвідоміші клуатри показані на (табл.3.4).

Романський стиль представлений різноманітними і самобутніми архітектурними школами, але в усіх загальним явищем був контраст між багатством зовнішнього оформлення і простотою внутрішніх приміщень: зовнішні фасади навантажені скульптурою, внутрішні стіни - гладкі. Символічні або фігурні скульптурні прикраси містилися, зазвичай, на капітелях колон, а зовні – на дверних тимпанах. Причини цього контрасту, на думку вчених, є розпис внутрішнього простору, який не всюди зберігся, але всюди передбачався. Таким чином, блискуча гра фарб всередині будівлі відповідала багатству скульптури зовні. Розташування і дещо грубувата форма мас ззовні виявляли конструкцію і план романських церков: перетин головної нави з високою банею над середньохрестям, яка акцентувала найважливішу з релігійної точки зору частину простору церкви – хор, де розміщувався вівтар і зберігалась святині; розподіл бічних нав на поверхи та розташування капел тощо. Яскравим елементом зовнішньої композиції була дзвіниця. У деяких провінціях дзвіниця виконувала роль оборонної вежі, а починаючи з XI ст. вона набула характеру феодального символу. Дзвіниці відігравали роль опори для склепінь бічних нав, ззовні мали досить різноманітний вигляд. Нерідко, особливо в Італії, дзвіниця (кампаніла) була відокремлена від решти будівлі. Нормандська школа допускала, незалежно від центральної вежі, ще вежі в обох кутах головного фасаду (Сент-Етьєн в Кані) (Шуази, 2008, с.372-424).

Таблиця 3.4.

Формування архітектури сакральних комплексів у період Високого середньовіччя

Розвиток об'ємно - просторового вирішення монастирських та парафіяльних храмів

Рисунок О.Шуазі [1]. Плани романських базилік:
Р – церква Паре ле Моніаль (перша пол. XII ст.);
С – церква в Клоні (1089 – 1125 рр.);
В – церква Сен Бенуа в долині Луару (відновл. у 1026 р.).

Рисунок О.Шуазі [2]. Порівняльні схеми планів романських і готичних храмів

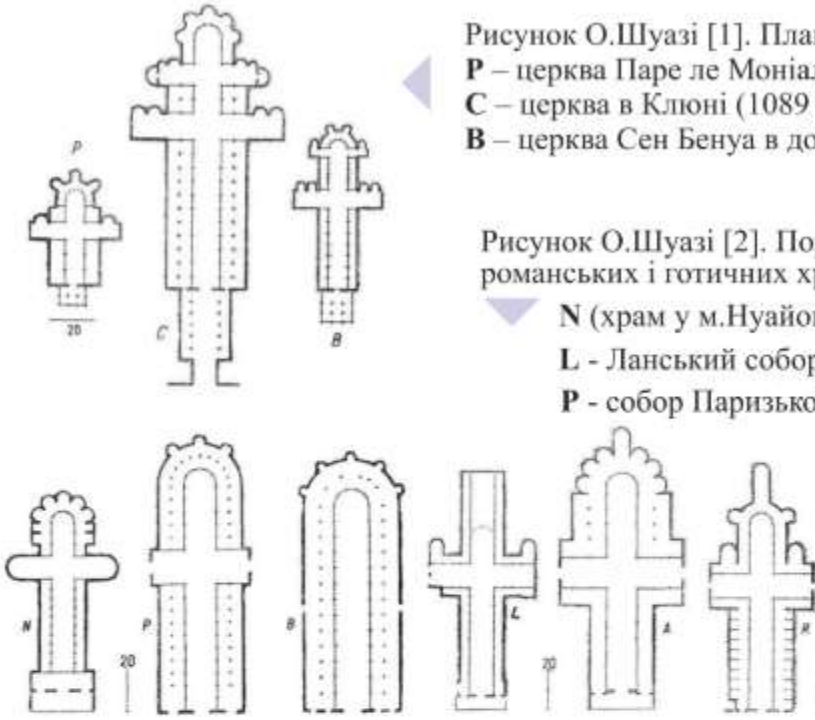

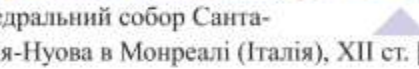

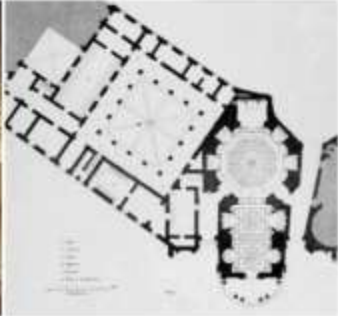
Н (храм у м.Нуайон (1145—1235 рр.)
Л - Ланський собор (поч. буд. 1155 р.)
Р - собор Паризької Богоматері (поч. буд.1163 р.)
В - собор в Бурже (поч. буд. 1195 р. ?)
А - Ам'єнський собор (поч. буд. 1215 р.)
Р - Реймський собор (поч. буд. 1212 р.)

Найвідоміші клуатри католицьких монастирів

Монастир у Муассаку (Франція), XIII ст.[3]

Кафедральний собор Санта-Марія-Нуова в Монреалі (Італія), XII ст. [4]

Санта-Марія-делла-Паче у Римі (Італія). Храм та внутрішній двір монастиря (Д.Браманте) [5]

Епоха Високого середньовіччя позначилася також розвитком міст, у яких зосереджувалась середньовічна культура, витіснивши монастирі, подальшим укріпленням феодальної державності і центральної влади, розвитком ремесел і торгівлі. Дослідники історії архітектури доводять, що саме технічні досягнення, та стрімкий ріст європейських міст, де осередком духовного життя став міський собор, сприяв розвитку нового стилю – готичного. Додатковим імпульсом розвитку архітектури стала необхідність зібрати в одному місці на недільну месу все населення зростаючого міста. Старі романські храми були для цього вже занадто тісні. Міські комуни представляли нові просторові вимоги до соборів, а нове світосприйняття, звільнене від церковної догматики, шукало декоративного збагачення, особливо західних фасадів, звернених до людних площ. Досягнення будівельної техніки і віртуозна майстерність різьбярів і скульпторів, яка розвинулась в процесі вдосконалення цехового мистецтва, дозволяли створити найвибагливіші архітектурні задуми міських замовників, які змагалися у величі і красі своїх соборів (ВИА, с. 9). Вчені - історики стверджують, що епоха формування готичного мистецтва – це час глибокого перетворення, який охопив одночасно церковне і світське суспільство. В духовенстві єпископи¹ отримали перевагу над абатами², у світському укладі зародилося муніципальне життя і «свободи» - права на самоуправління. Новий суспільний лад наклав відбиток на нові храми. У романський період великі церкви належали абатствам, а готичні – у переважній своїй більшості були єпископальні; вони були центром суспільного життя міста. Кафедральні собори були одночасно і символом релігійних вірувань, і міськими спорудами, призначалися і для громадських зібрань, і для релігійних обрядів.

Примітки:

¹ **Єпископ** — найвищий керівник церковного життя кожної єпархії у більшості християнських церков. Назва «єпископ» походить з апостольських часів і означає «наглядач»: апостоли ставили єпископів як своїх заступників, і тому їхня церковна влада вважається незалежною ні від кого і обмеженою тільки територією своєї єпархії, поза яку вона не може виходити, щоб не порушувати компетенцій інших єпископів.

² **Абат** — у західному християнстві титул настоятеля чоловічого монастиря (абатства). Відповідник ігумена в східній традиції.

Собор був архітектурним акцентом і визначав силует міста, жодна будівля не могла його перевищувати, до храму вели усі головні вулиці. Готичні храми будувались для прихожан, тому у них відпала необхідність проміжного простору між вулицею і святилищем. Вхід до церкви став прямий, без нартексу; у відкритому зі всіх сторін внутрішньому просторі з центральним вівтарем публічно виставлялись реліквії. Якщо ядром романської церкви служила крипта, то в готичних храмах крипта або відсутня, або перетворена в підземну церкву з незалежним входом; часто абсиди невеликого розміру стали замінювати вінець капел, що оточували святилище. Поперечна нава, яка призначалася для монахів, втратила своє значення і часто зникла з планів (табл.3.5) (Шуазі, 2008, с.498-556).

Огюст Шуазі наводить схеми планів готичних храмів, у яких можна простежити певні зміни в їх об'ємно-планувальному вирішенні (див.табл.3.4). Перший план - N (храм у м.Нуайон, 1145—1235 рр.) відноситься до кращих зразків перехідного стилю від романського до ранньої готики і запозичує у романської архітектури довгастий трансепт у формі поперечної гілки хреста, тут ще зберігається нартекс. Ланський собор (початок будівництва 1155 р.) (L) мав також хрестовий план з дуже довгими кінцями. Собор Паризької Богоматері (P), розпочатий в 1163 р. має слабо виступаючий трансепт; поперечна нава збережена, але вона ледь виступає за контури головної нави. У соборі в Бурже (імовірна дата початку будівництва 1195 р.) (B) поперечна нава абсолютно відсутня; церква зводиться до прямокутного залу, який закінчується абсидою. До 1200 року великі кафедральні собори (плани P і B) мали по п'ять паралельних нав, головні нави були двоповерховими. Проте, незабаром верхню бічну наву визнали зайвою, а також надмірною кількістю опорних стовпів між центральною і бічними навами; з часу заснування собору в Бурже (1195 р.) верхній поверх бічних нав зникає.

Таблиця 3.5

Готична архітектура храмів у період Високого середньовіччя

1

3

Вплив розвитку культури святих на ріст кількості капел та їх розміщення між контрфорсами:

1 - Собор Сен-Жюльєн в Ле-Мані [1]

2 - Руанський собор (вигляд зі сторони апсиди); 3 - Хор [2]

2

4

5

Вплив зміни у богослужінні на розвиток вівтарної перегородки
4, 5 - Церква Сент-Маделєн в місті Труа. Кам'яний амвон [3]

Оборонні заходи в готичній архітектурі:

6 - собор в Нарбоні [4]; 7, 8 - Собор в Альбі [5];

6

7

9 - Собор у Безьє [6]

8

9

Починаючи з XIII ст. число нав обмежується трьома; п'ять нав залишається тільки в святилищі; п'ятинальний план замінюється на план у вигляді хреста, який був у романському періоді. Прикладами такого рішення є Реймський собор (R) (1212 р.) та Ам'єнський собор (A) (1215 р.). Центральна секція, іноді увінчана ліхтарем, а зовні її місцезнаходження відзначається високим шпіцом. Романська крипта, в якій зберігалися реліквії, скасовується; її замінює рака з мощами, вміщена позаду престолу на очах у всіх. (Шуази, 2008,с.372-503). У готичних соборах таким чином зміщується акцент із середохрестя на вхідну зону – дві вежі, що фланкують західний фасад. На думку істориків архітектури, собор стає більш «гостинним».

У внутрішньому плануванні у готичних соборах також відбуваються важливі зміни. План класичного собору (у Шартрі, в Реймсі, Ам'єні та ін.) із тринальним поздовжнім корпусом і тринальним трансептом та п'ятинальним хором та, на відміну від окремих частин романської церкви, створює єдину композицію. Вертикальне членування також сприяло об'єднанню простору, для цього з певного часу навіть відмовились від емпор.

Новий стиль швидше розвивався там, де зміцнювалася духовна і світська, королівська влада, концентрувалися матеріальні засоби в руках могутніх замовників. Тому закономірно, що початок історії готичного стилю документально зафіксовано в провінції Іль-де-Франс, з центром в Парижі. У 1136-1140 роках під керівництвом абата Сугерія, що на той час був найбільш освіченою людиною, були зведені два прольоти головної нави церкви абатства Сен-Дені на північ від Парижу з новою конструкцією склепінь. Теолог, історик, радник, в 1147 році - регент французького короля Людовика VII, крім філософських творів, Сугерія написав трактат з естетики християнської архітектури, в якому обґрунтував символічне значення багатьох елементів архітектурної композиції, в тому числі вітражів і стрілкової арки (Шуази, 2008, с.372-424).

Чернечі ордени в епоху готики не мали такого впливу на архітектуру храмів, як в попередню епоху, та все ж різні монарші спільноти по-різному

влаштували свої собори. Характер архітектури кожного ордену так само своєрідний, як і їх статuti.

Так, реформовані ордени такі як цистерціанці (бернардинці) та жебруючі як францисканці з строгою дисципліною протистояли розкоші, будували свої храми суворими, що дозволяло відрізнити їх з першого погляду. За твердженням дослідників архітектури, цистерціанські церкви мали типовий план, за винятком невеликих варіантів: три нави, абсиду, часто замінену прямою стіною, прості квадратні капели, що оточували трансепт. Бенедиктинці¹, які не прийняли реформи, сприйняли готичне мистецтво з усією його вишуканістю і пишністю; нова архітектура своїм блиском відповідала запитам ордену. Їх костели як у плані, так і в деталях – стрілчасті (Шуази, 2008, с.372-424). Проповідь монахів ордену францисканців пробудили містицизм і зробили поширеним культ святих і Мадонни. Цей час накладає на собори символіку, яку не знала навіть романська епоха. Саме в цей період лінії будівель рішуче почали спрямовуватись до неба; капела, присвячена Мадонні, з кожним днем все різкіше відрізнялась від інших навколишніх. Культу святих відповідав зростаюче число капел: кожен рід, кожна корпорація прагнули мати свою капелу. Спочатку їх розташовували в галереї, що йде навколо хору; але потім цієї галереї стало недостатньою, і в середині XIII ст. стали поміщати нові капели між контрфорсами нави, для цього доводилося зносити старі стіни. Це нововведення стало реальним технічним прогресом: простір між контрфорсами, який раніше не використовувався, було включено в будівлю. Кожному з покровителів церкви відводилась своя капела, а в центрі вівтаря встановлювався престол. У соборі Сен-Жюльєн в Ле-Мані капели абсиди схожі на церковці, що згрупувалися навколо святилища (див. табл. 3.5). У XIV ст. в Руанському соборі (див.табл.

Примітка.

¹ **Бенедиктинці**, бенедиктини (O.S.B.) — найстаріший чернечий орден Римо-Католицької Церкви. Заснований Святим Бенедиктом Нурсійським, який дав орден статут (бл.529 р.) у Монте-Кассіно (Італія). Девізом є: «Молись і працюй». В епоху Раннього середньовіччя бенедиктинські монастирі були головними осередками культури в Західній Європі. Зі шкіл при абатствах вийшли практично всі видатні вчені того часу.

3.5), а в XV ст. у місті Кутанс капели представляли собою цілі прибудови. Капели були прості за планом, але надзвичайно багаті за орнаментациєю. Відсутність бічних нав дозволяло застосовувати контрфорси для підтримки склепінь без аркбутанів (Шуази, 2008, с.372-424).

Внутрішній простір католицького храму має той же, що й православний храм, тричастинний у горизонтальному плані поділ (вівтарний простір, середня частина та притвор) і ту саму семантику. У восьмитонній праці «Rationale Divinorum Officiorum» французького середньовічного вченого в галузі канонічного права та літургії Гільома Дюрана, написаній у 1294–1296 рр. в жанрі коментаря на церковне богослужіння, міститься пояснення, що відносяться також і до архітектури храму. Зокрема, Дюран зазначав, що в богослужінні (*in Divino cultu*) є безліч локальних відмінностей; *«Кожна церква, здебільшого має в достатку свої власні звичаї, і не слід вважати негожим або абсурдним почитати Бога або Його святих різноманітним співів, мелодій і святкувань ... і в скоєнні церковних таїнств відмінність звичаїв допускається законом...»*. Перша книга «De ecclesia et ecclesiasticis locis et ornamentis, de consecrationibus et sacramentis» містить пояснення особливостей архітектури будівлі середньовічного латинського храму, його внутрішнього і зовнішнього влаштування; через інтерпретацію зовнішньої символіки будівлі церкви Дюран послідовно викладає еклезіологічну¹ доктрину про «тайну» Церкви. Християнський храм, за визначенням середньовічного вченого, є літургійним простором, священним місцем, освяченим незримою присутністю Бога: *«І нехай збудують Мені святиню, і перебуватиму серед них»* (Ісх. 25: 8). Бог живе не в рукотворних стінах, а в душах і серцях людей, які збираються в храмі заради молитви і служіння Богу. Звідси символічний взаємозв'язок архітектурної будови і зібрання віруючих, іменованих однаково Церквою. Тому архітектурний план храму можна

Примітка.

¹ **Еклезіологія** - галузь християнського богослов'я, що вивчає природу і властивості Церкви.

уподібнити людському тілу: вівтарна апсида (cancellus) зображує голову; хрест (трансепт) з двох сторін - руки; інша частина, що тягнеться на захід, - тіло, а *«...жертва вівтаря означає приношення серця»*. Тому архітектура і влаштування храму зображує наочно ідею *«людини, як живого храму Божого»*, виражену Св. апостолом Павлом. Готичні храми, як правило, мають хрестоподібну форму, яка вказує на те, *«що ми повинні розір'яти себе для світу і що ми повинні слідувати шляхом Хреста»*. Але деякі храми раннього Середньовіччя мали форму ротонди - круглої або восьмикутної, що означає, що Церква поширюється, щоб заключити в себе весь світ, або ж то, що від кола світу ми прийдемо до кола вінця вічності. Вівтарна апсида, глава церкви, більш низька, ніж основна будівля церкви, показує, наскільки важливо, щоб смиренність перебувала серед священства і єпископів. Вівтарна решітка (cancellus), яка відокремлює вівтар від кліросу, означає *«відділення небесного від земного»*. Кліроси, або хори (chorus clericorum), розташовані праворуч і ліворуч від простору вівтарної апсиди (санктуарію), *«є належне місце для зборів співаків»*, які виконують антифонний¹ спів. Екседра (напівкругла ніша в стіні, увінчана півкуполлом, зображує вірних мирян. Крипта, часто зустрічається в багатьох середньовічних храмах, зображає пустельників, бо вони проводять усамітнене життя. Атріум - *«означає Христа, через Якого відкривається вхід в Небесний Єрусалим»*. Вежі церкви зображують проповідників і прелатів² Церкви, хто є її оплотом і захистом. Колони всередині храму символізують єпископів або вчителів, хто духовно підтримує храм Божий, так само як євангелісти підтримують престол Божий. Основи колон - апостоли, що підтримують єпископів і все тіло Церкви. Капітелі колон - єпископи і проповідники. Портали соборів символізують небесні ворота;

Примітки:

¹ **Антифон** (грец. αντιφωνος — який звучить у відповідь) — діалогічний спосіб почергового співу двох частин хору, що ніби відповідають один одному. Антифоном називається також жанр літургійних піснеспівів, що виконуються хором у діалогічний спосіб.

² **Прелат** — «найкращий», «найвищий» церковнослужительу католицькій, англіканській, лютеранській церквах — почесний титул представника вищого духовенства (кардинала, архієпископа, єпископа тощо).

троє вхідних дверей — Трійцю, а також віру, надію та милосердя. Химери на церковній споруді — демони, вигнані з небесного царства соборів, до того ж демони приборкані, які служать, виконуючи роль водостоків. Як бачимо, що у XIII ст. схоластичне богослов'я становило синтез християнства і аристотелівської філософії, мало яскраве відображення в архітектурі середньовічного храму (Маркович, 2016, с. 100-127).

У готичній архітектурі купелям відводилось місце ще всередині храму, але ближче до дверей. Фонтани для обмивання були замінені простими раковинами для освяченої води, вмурованими в одній з найближчих до дверей нав. У деяких церквах були створені священні колодязі, які доставляли воду для церковних церемоній. Місць для сидіння мирян не було, крім цоколя стін, якому надавали профіль лав, щоб там могли сидіти хворі; лави з'явилися в церквах, очевидно, в епоху Реформації та Протестантизму (Шуази, 2008, с.372-424).

Архітектура парафіяльних церков¹, підпорядкованих безпосередньо владі єпископату, розвивалась так, як і архітектура кафедральних соборів², проте, вони не були їх зменшеними копіями. Скромні доходи, необхідність економії коштів вимагали відмовитись від склепінь над навами, склепінням перекривали лише хор; для уникнення передачі розпору на дороговартісні аркбутани, хор влаштовували без обходу. У селах і бідних міських кварталах також масово будувались костели і будівельники пристосовувались до обмежених засобів, використовуючи нехитрі прийоми. Так, склепіння створюють лише над тими частинами будівлі, де розпір можна було погасити без допомоги аркбутанів — над абсидою або трансептом; іноді, використовували дерев'яні кроквяні дахи та стіни. На перетині нав зводили

Примітки:

¹ **Парафія** - «церковна громада» — у християнстві церковно-адміністративна організація найнижчого рівня в межах однієї діоцезії (єпископства, єпархії).

² **Собор** «кафедральна церква», «єпископський дім» — у християнстві особлива церква (храм), що є престолом (катедрою) єпископа. Перші церкви, що мали функції соборів, були відомі у Римській імперії з IV століття.

вежу – дзвіницю, іноді – її переносили до входу і в нижній частині влаштовували портик тощо (Шуази, 2008, с.372-424).

Очевидно, що безперервні війни в період феодальної роздробленості не могли не відобразитись на сакральній архітектурі. Проте, дослідники середньовічної архітектури стверджували, що до засобів оборони намагались не привертати уваги, розраховуючи на священний характер цих будівель, який мав робити їх недоторканими. З міркувань безпеки робилось потовщення підвіконних стін; основи дзвіниць представляли собою вежі, придатні для оборони. Тільки на півдні Франції, де ще живим був спогад про альбігойські війни¹, оборонні заходи не були прихованими; були збудовані такі церкви, як Катедральний собор в Нарбоні (Cathedrale Saint-Just-et-Saint-Pasteur de Narbonne), в якому контрфорси з'єднані між собою галереями з зубцями; на стінах собору в Безьє (Cathédrale Saint-Nazaire-et-Saint-Celse de Béziers) підносяться парапети з бійницями, а церква в Руайя має вигляд форту. Собор Святої Сесилії в Альбі (фр. Basilique Cathédrale Sainte-Cécile d'Albi), який перебував в самому центрі релігійних воєн, фланкований вежами і також нагадує фортецю (див. табл. 3.5) (Собор Святої Цецилии (Альби)). Церква Якобінського монастиря в Тулузі завершується галереєю – казематами (Монастир домініканців у Тулузі). На відміну від ченців будівничих, які створювали романські храми, в готичний період архітекторами храмів були цивільні городяни; відомих французьких архітекторів запрошували в Європу для творення «нової архітектури».

За твердженням французького архітектора і мистецтвознавця Віолле-ле-Дюка та історика архітектури Огюста Шуази, готичне мистецтво розвивалось

Примітка.

¹ **Альбігойські війни** — війни північнофранцузьких лицарів, а пізніше і французького короля проти альбігойців Лангедоку наприкінці XII — на початку XIII століть. Призвели до викорінення «альбігойської ересі» та остаточного підкорення регіону французькій короні. Супроводжувані винятковою жорстокістю «хрестові походи» феодалів Північної Франції і Англії, під керівництвом папської інквізиції, проти квітучих міст і землеробських провінцій французького півдня (головним чином Тулузького округу). Приводом була поява в даних місцевостях релігійної секти Катор або альбігойців (за назвою міста Альбі), яка очолила протест проти поборів римської курії.

разом із розвитком королівської влади. У містах Нуайон, Санлис, Сане, Лаон, Бурж, Реймс, Амьен, де були організовані перші міські общини і мали тісні зв'язки з королівською владою, були збудовані перші готичні храми. На думку дослідників, розвиток готичної архітектури мав і політичний контекст. Як відомо, на початку XII століття влада короля розповсюджувалась на обмежену територію сучасної Франції, решта її частина управлялась феодалами. Проте, королівська влада у розділених князівствах хоч була і невелика, проте мала «сакральний характер» через обряд миропомазання при коронуванні монархів. На початку розвитку готичного мистецтва існували місцеві варіанти, стильові відмінності в будівництві храмів; тоді архітектура відображала період феодалної роздробленості. Після XIV століття, коли в Європі феодалні провінції об'єднались у національні держави, склався національний стиль і в архітектурі (Внутреннее устройство готических церквей. Изобразительный декор).

У XIII столітті на противагу розкоші середньовічної церкви, для боротьби з ерессю, проповіді Євангелія та відновлення довіри і захисту Церкви святі Франциск та Домінік започаткували християнські жєбручі¹ монарші ордени, які канонізували обітницю бідності, цнотливості та послуху. Францисканці (1209 р.) та домініканці (1215 р.) були створені для служіння Богу всередині суспільства; їх місіонерство, проповіді, пастирська опіка, здійснення тайнств для вірян та допомога бідним були схвально прийняті простими містянами та аристократами. Появу монарших орденів спричинив ще й швидкий ріст міського населення, через що парафії не могли опікуватись такою кількістю

Примітка.

¹ Для жєбручих орденів характерна клерикалізація: Орден проповідників, який заснував святий Домінік, вже був задуманий як священицький, а францисканці, хоча і зародилися як спільнота мирян, вже впродовж 20-30 років були клерикалізовані. Великий акцент ставиться на бідності та ненакопичуванні. Рівновага між монаршим, відокремленим життям і апостольством встановлюється далеко не відразу. Цей факт, а також непомірне зростання різних орденів ведуть до необхідності врегулювання їхнього життя, а то й до заборони деяких з них. Поряд з чоловічими спільнотами розвивалися і жіночі. Спочатку монахині були гілками чоловічих орденів, і церковна влада довго не погоджувалася з вимогами монахинь створити власні структури на зразок чоловічих абатств.

віруючих. Так, у більшості міст служили ченці одного або кількох жебручих орденів. За францисканцями та домініканцями з'явилися велика кількість орденів, їх послідовників, деякі ордени реформували. Другий Ліонський Собор католицької церкви, скликаний у 1274 році серед питань, які на ньому обговорювались, затвердив домініканський і францисканський жебрацькі ордени як «великі» та заборонив багато інших - число жебручих орденів було скорочено до чотирьох: францисканці, домініканці, кармеліти (1206-1214 рр.) та августинці (1256 р.) (Другий Ліонський собор, 2018)(табл.3.6).

На території сучасної України також відбувалися складні суспільно-політичні процеси, які відобразилися на архітектурі сакральних комплексів. В XI – XII столітті сильна Русь-Україна мала національну культуру, яка, за твердженням істориків, багато в чому випереджала латинський захід. Турецька і татарська експансія загальмувала її розвиток (Кралуєк, 2013).

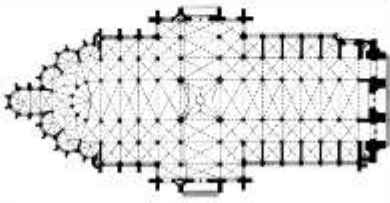

Наприкінці XI століття, після роздроблення Київської Русі мало не на 200 князівств - окремі феодалні володіння (Котляр, 1998; 2013), виникло удільне Тербовлянське князівство¹, яке займало центральну і південну частини сучасної Тернопільщини, а західна її частина входила до Звенигородського князівства. Обидва князівства ввійшли на правах земель - князівств (волостей) до Галицького князівства у 1141 році. У середині XII століття в північній частині Тернопільщини утворилось Шумське князівство, яке у 1171 році опинилося під владою князя Дорогобузького. Міста Тербовля і Шумськ, які мали зручне географічне розташування, транспортні шляхи, а також зручні водні артерії, перетворилися на важливі політичні, економічні та культурні центри (Тернопільщина в контексті історії України).

Дослідник історії та генеалогії князівських династій Леонтій Войтович вважає, що у 1199 році, коли князеві Романові Мстиславичу вдалось об'єднати Галицькі і Волинські землі, це стало підставою вважати його

Примітка.

¹ **Тербовлянське князівство** — політично-територіальне утворення навколо м. Тербовля на рубежі майбутньої (з сер. XII ст.) Галицької та Київської земель.

Суспільно-політичні процеси у період Високого середньовіччя

Другий Ліонський собор католицької церкви. Визнано 4 «великих» жабруючих орденів. Відбулися зміни в богослужінні. Розквіт готичного мистецтва під керівн. світських людей. Кафедральні собори мають ф-ю і світську, вхід прямиий, без нартексу, публічно виставляються реліквії. Поперечна нава втратила своє призначення. Зміщується акцент із середохрестя на вхідну зону.	← 1274р.	Високе середньовіччя (серед. XI - XIII ст.)	
Поч. прав. Палеологів, останній розквіт Візант. мист. (до 1453р.)	← 1261р.		
XIII Вселенський собор (I Ліонський) - підготовка до нового хрестового походу, декоронізація німецького та португальського королів	← 1245р.		
Відбувся Тулузький собор, який затвердив Єпископську інквізицію. Засновані жабруючі орденів: Францисканці (1208 р.), Кармеліти (1150 р.), Домініканці (1215 р.), Августинці (1256 р.)	← 1229р.		
XII Вселенський собор (Четвертий Латеранський) - прийняв остаточне рішення про створення інквізиції	← 1215р.		
Заклик до хрестового походу папою Інокентієм III	← 1209р.		
Константинополь зруйнований хрестоносцями	← 1204р.		
Підписана Папська булла, підтримана королем Священної Римської імперії на допомогу світській владі у боротьбі з «ересею»	← 1184р.		
XI Вселенський собор (Третій Латеранський) - засудження «катарської єресі», початок хрестових походів, інквізиції. Розвивається Романський стиль. Розквіт монастирської церкви у формі базилік, у якій збільшений простір для хору, призначений для кліру. Храми мають яскраво виражену оборонну функцію.	← 1179р.		
X Вселенський собор (Другий Латеранський) - прийняв канон цілібату	← 1139р.		
IX Вселенський собор (Перший Латеранський) - підтверджено Вормський конкордат	← 1123р.		
Велика Схизма - конфлікт між Папою римським і Константинопольським патріархом. Розкол церкви на дві гілки - католицької церкви (у Зах. Європі) і православної (у Східній Європі)	← 1054р.		
 Базиліка Св. Серця в Паре-ле-Моньяль, 1090 р. [1]	 Собор Ам'єнської Богоматері. Поч. будівництва: 1220 [2]		 — 1000 р.

одним з найвидатніших князів (Войтович, 2011, с.190-222). Таким чином, з 1199 до 1349 року Тернопільщина була у складі Галицько-Волинського князівства¹.

У час правління Данила Галицького (1253 – 1264 рр.) наступило найбільше політичне, економічне і культурне піднесення. Галицько-Волинське князівство успішно протистояло набігам ординців, будувались нові добре укріплені міста, палаци, монастирі та храми (Котляр, 2004, с. 34—36).

Князь на Тернопіллі заклав місто Данилів (нині – Шумський р-н), укріплював Кременець та ін. Вздовж річок Дністер, Збруч, Серет, Нічлава, Стрипа, Золота Липа був створений «захисний пояс». У період середньовічної феодалної роздробленості оборонні замки, рятували їх власників не лише від зовнішніх ворогів, а й від зазіхань сусідів та від повсталих селян та міщан. Дослідження археологів та істориків доводять, що на території сучасного Тернопілля в період Високого середньовіччя було більше ста замків, які, на жаль, не збереглися (Замки Тернопільщини).

Мистецтво прославляло силу і могутність княжої влади, що позначилось на монументальному стилі цього періоду, про яке дізнаємося із археологічних та літописних досліджень. Аналіз архітектурно-археологічних джерел та наукових реконструкцій дає нам підстави припустити, що церковне будівництво на західноруських землях наслідувало традиції Київської Русі, але було також і під впливом західноєвропейських та азійських культур (Гудима, 1993, с. 11-13).

Галицько-Волинський літопис так описує церкву Іоана, збудовану князем Данилом: *«Звів також Данило церкву святого Іоанна Златоустого, красну і гожу. І споруда її була така: склепінь чотири; з кожного вугла — склепіння, і стояли вони на чотирьох головах людських, вирізьблених одним умільцем; трос*

Примітка.

¹ **Галицько-Волинське князівство** (в західних джерелах також Галицьке королівство від 1253 року також Руське королівство) — центральноєвропейська середньовічна руська держава. Знаходилася на південному заході Київської Русі.

вікон прикрашені були склом римським; при вході в олтар стояли два стовпи з цілого каменя, і на них — склепіння; а верх же вгорі прикрашений був зорями золотими на лазурі; внутрішній же поміст її був вилитий з міді і з чистого олова, так що блищав він, як дзеркало. Дверей же її двоє були прикрашені каменем тесаним — галицьким білим і зеленим холмським; спереду ж їх на західних дверях був зроблений Спас, а на північних — святий Іоанн Златоустий, так що всі, хто дивився на них, дивувалися. Прикрасив Данило камінням дорогим, бісером і золотом також ікони, які він приніс із Києва, і образ Спаса і пресвятої Богородиці, що їх йому сестра Федора дала з київського монастиря святого Феодора; приніс він також ікону Стрітення з города Вручого од отця його Мстислава Мстиславича. Диву подібні були образи сі, І дзвони Данило приніс із Києва, а інші тут вилив...». (Галицько-Волинський Літопис. Переклад Л.Махновця, 2007).

Одним із храмів періоду існування Галицько-Волинського князівства, що частково зберігся до сьогодні, є церква Святого Пантелеймона (охор.№ 248), збудований у 1194 році в селі Шевченкове поблизу сучасного міста Галич Івано-Франківської області (табл. 3.7). Будівля має хрестовий план, над середохрестям увінчана куполом на високому барабані, розміщеним на підпружних арках, що спираються на чотири стовпи. Західний портал декорований двома парами колон та нагадує романські перспективні портали. Споруда поєднує романські та давньоруські риси.

Як зазначалось раніше, на території України у княжу добу невеликі храми також будували у формі ротонд. Таким винятковим, на жаль, і поодиноким об'єктом на території Тернопілля є частково збережена до сьогодні церква-ротонда, датована XII— XIII століттям, яка знаходиться у селі Чернихівцях Збарзького району. За твердженням дослідника Дибби Ю., саме частина ротонди використовується як захристія у церкві Пресвятої Трійці, збудованій у 1768 р. Обстеження показали, що ротонда має апсиду у формі трапеції та, за гіпотезою вченого, мала купольне склепіння з розпалубками (Дибба, 2001).

Татаро-монгольська навала у 1240-1241 роках принесла спустошення та руйнування краю, проте міста Кременець і Данилів, змогли вистояти, про що свідчить Галицько-Волинський літопис: «...А коли [Батий] побачив, що Крем'янець і город Данилів неможливо взяти йому, то й відійшов од них»¹. У 1255 році ординцям теж не вдалось захопити Кременецьку твердиню. Проте, у 1261 році після капітуляції русинів під час переговорів монголо-татарського полководця Бурундая з руськими князями Васильком Романовичем і Левом Даниловичем була висунута умова завойовниками - знищити добре укріплені фортеці (Бармак, 1998).

Український історик та видатний політичний діяч Михайло Грушевський (1913) стверджував, що в XI-XII столітті Українська держава розвивалася під візантійським впливом, була на одному рівні із країнами Західної Європи. Після нападів монголо-татар на київські землі та перенесення центрів православ'я до Володимира та Галича, громадянське життя «...зближалося все більше з життям західним. Від галицького життя XII – XIII ст. взагалі дуже мало виціліло. Але з того, що залишилося, бачимо виразну сполуку українсько-візантійських основ життя із західними впливами. Тутешнє українське громадянство не боялося їх, живучи в тісних зносинах зі своїми західними сусідами» (Грушевський, 1899).

Підсумовуючи суспільно-політичні процеси періоду **Високого середньовіччя**, можемо виділити ті, що мали вплив на архітектуру сакральних комплексів.

1). Стрімкий ріст міст, об'єднання робітників у комуни сприяв розвитку ремесла, виникненню інтересу до античної спадщини. Відбувалось широкомасштабне будівництво нових храмів, перебудова у камені давніших споруд та ін. Міські комуни мали нові просторові вимоги до соборів, що викликало їх декоративне збагачення (особливо західних фасадів та

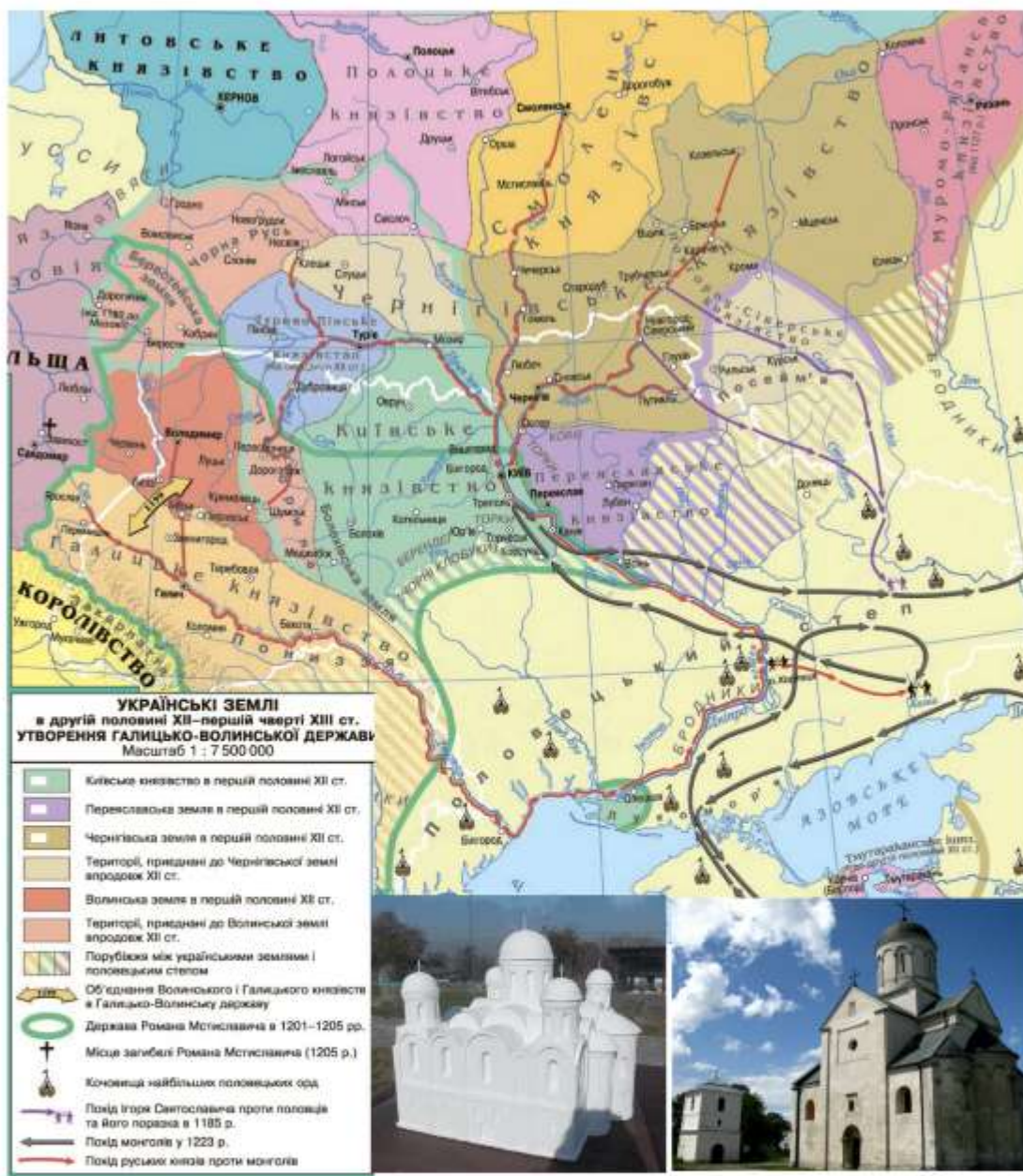
Примітка.

¹ Ізборник: Галицько-Волинський літопис. Переклад Махновця Л.

Таблиця 3.7

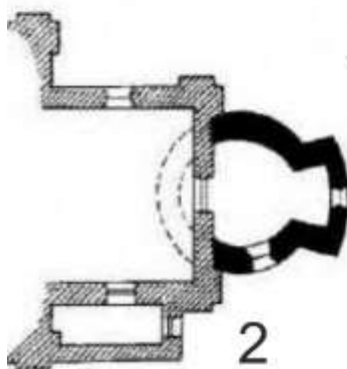
Архітектура Галицько-Волинського князівства

Утворення Галицько-Волинської держави - карта[1]

Макет Успенського собору XII-XIII ст. Нац.запов. «Давній Галич» (власне фото).

Церква Св.Пантелеймона в с. Шевченкове XII ст. (охор.№248) (власне фото).

Частина ротонди (XII—XIII ст.) у церкві Пресвятої Трійці (1768 р.) у селі Чернихівцях [2, 3]

святинищем (вхід до церкви став прямий, без нартексу), у відкритому зі всіх сторін внутрішньому просторі з центральним вівтарем публічно виставлялись реліквії. Собор став архітектурним акцентом і визначав силует міста.

2). Утворення централізованих національних держав та посилення світської влади через концентрацію матеріальних засобів в руках могутніх замовників сприяли швидшому поширенню готичного стилю, складався національний стиль в архітектурі.

3). Розкол християнської церкви на дві гілки (Схизма 1054 р.) (у Західній Європі – Римо-католицької церкви, в Східній частині – Православної) призвів до поглибленню відмінності у літургійному процесі та відмінності між католицькими і православними храмами.

4). Проведення Церковних реформ та виникнення жєбручих орденів (XIII ст.), які протистояли розкоші, архітектура їхніх храмів відображала аскетизм. Своєрідність статутів та реформи монарших орденів мали вплив на характер архітектури. Бенедиктинці, які не прийняли реформи, сприйняли готичне мистецтво з усією його вишуканістю і пишністю; нова архітектура своїм блиском відповідала запитам ордену.

5). Війни та хрестові походи відобразилися на об'ємно-просторовому вирішенню сакральних комплексів: кам'яні храми були максимально вогнетривкі, пристосовані до оборони (масивні стіни, невеликі вікна, бійниці, огорожа і сторожові вежі-дзвіниці та ін.).

6). Меценатство заможних родів, корпорацій привели до зміни об'ємно-просторової будови храмів (зростаюче число каплиць, їх розташовували в галереї навколо хору) та сприяли будівництву нових храмів і монастирів.

7). Турецька і татарська експансія на українські землі та перенесення центрів православ'я до Володимира та Галича викликала руйнування міст і

сіл; поширення набули оборонні монастирі та храми; відбувалось зближення української культури і мистецтва із західною.

8). Об'єднання Галицьких і Волинських земель було одним з найважливіших чинників, що спричинив до політичного, економічного і культурного піднесення Галицько-Волинського князівства та дало змогу протистояти набігам ординців, будувати нові добре укріплені міста, палаци, монастирі та храми.

3.1.3. Процес Відродження в сакральній архітектурі європейських країн та на території сучасного Тернопілля. Пізнє Середньовіччя (XIV – XVI ст.) в європейській культурі означилося процесом Відродження (Renaissance), але й такими важкими для більшості країн віхами в їх історії: у 1311-1312 роках папою Климентом V був скликаний XV Вселенський собор (В'єнський собор), на якому розпустили орден тамплієрів, вироблені засади, що були спрямовані для захисту Церкви від втручання державних правителів, дисциплінарні питання (різні форми бідності), відкриття кафедр у провідних університетах кафедр різних мов для підготовки місіонерів.

Такі події як: Великий голод (1315-1317 рр.), затяжні війни і спустошлива навала монголо-татарів, епідемія чуми, яка забрала життя більшості європейського населення та ін. позначились на європейському суспільстві (Уікхем, 2018). Втіленням боротьби за владу стала Велика західна схизма (1378 -1417 рр.), коли відразу два претенденти оголосили себе Папами (у 1409 р. - три), вона підірвала авторитет папства і засвідчила розкол Католицької церкви на два ворожі табори (Розкол Великий західний. Українська Католицька енциклопедія).

XVI і XVII Вселенські собори намагались подолати розбіжності між східною і західною католицькою Церквою, у 1512 -1517 роках на XVIII Вселенському соборі Церква намагалась розпочати реформи, однак через теологічні розбіжності не вдалось цього зробити (Капітоненко, 2004).

Дослідники середньовічної історії доводять, що попри такі складні історичні обставини, біля XIV століття почався період розвитку науки і культури, спричинений інтересом до античної культури, збільшенням кількості університетів і становленням сучасної науки; усе це стало основою італійського гуманізму. Через зародження капіталістичних відносин та поживлення господарської діяльності відбувалися урбанізаційні процеси, швидке зростання населення, формування класичного середньовічного суспільства. У XV столітті винахід друкарства та масове розповсюдження доступної літератури, зокрема і Біблії, спричинили поширення знань та підготувало європейську Реформацію (табл.3.8). Емоційного насичення набув з XIV-XV ст. еретичний рух – у період

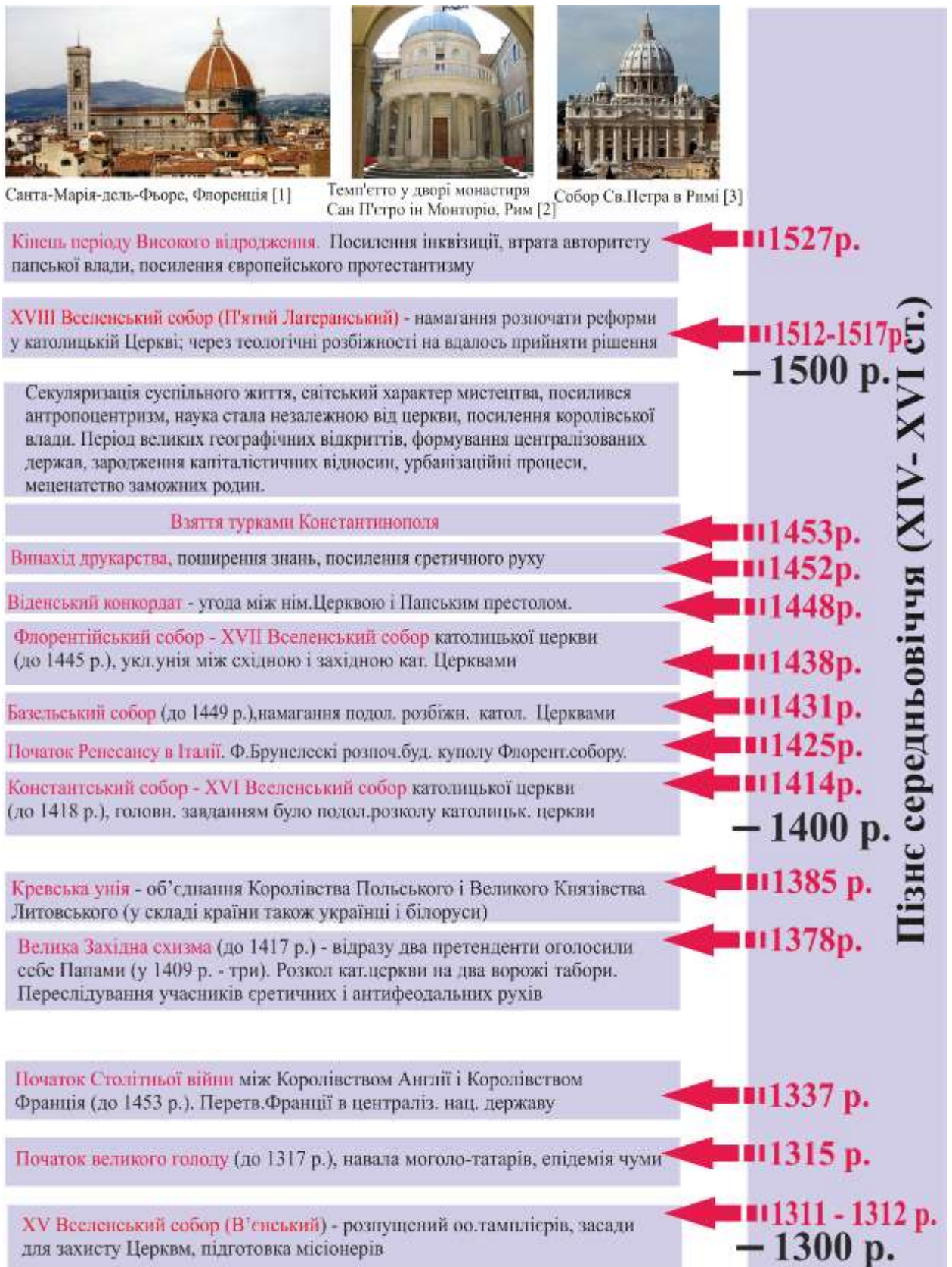
Історичні джерела доводять, що Італія в XV столітті була розділена на невеликі князівства, які змагались між собою. Впливові родини пов'язували власні імена зі славою своїх міст, були меценатами храмів. Імена знаменитих покровителів мистецтва закарбовані у пам'ятках, створених за їх сприяння — Козимо і Лоренцо Медичі, Вісконті і Сфорца, Малатеста, Монтефельтро, д'Есте, Миколай V, Пій II, Павло II, Юлій II, Лев X, Павло III та ін.

Навколо Риму і сьогодні є багато титулярних¹ церков, які збудовані на кошти їх патронів. Ця традиція збереглась і донині; сьогодні до списку титулярних церков Риму відносять 163 храми, проте пізніше назви храмам почали давати за назвою члена колегії кардиналів у сані кардинала-пресвітера (Список титулярних церков в Риме, 2019). Культура Відродження, внаслідок секуляризації суспільного життя, мала світський характер; на противагу релігійним догмам, естетично-художня спрямованість культури була направлена на людину як основну цінність і центр світу, посилювався антропоцентризм; наука стала незалежною від релігії і церкви. Італійські митці, які не сприймали ні готичної, ні візантійської естетики, намагались створити власне мистецтво. Флорентійською традицією було

Примітка.

¹ **Титулярна церква** — одна з ранніх християнських церков, збудованих навколо Риму і приписаних патронам, чий імена часто ідентифікували їх.

Суспільно-політичні процеси у період Пізнього середньовіччя

змагання серед архітекторів у намаганні перевершити своїх попередників. У таких умовах зародилось мистецтво, яке стало зразком для усього західноєвропейського світу (Санта-Марія-дель-Фйоре, 2019).

Італійські архітектори в епоху Ренесансу працювали в корпоративних організаціях, які «гарантували» добру якість виконаних робіт. Відомі імена архітекторів, що були в корпораціях не пов'язаних з будівництвом – художників (Бальдасаре Перуцці і Мікельанджело Буонарті), чеканників, ювелірів (Філіппо Брунеллескі), інкрустаторів (Джуліано да Майано і Баччо Понтеллі) тощо. Проте, перед початком роботи над проектом, усі повинні були вступити в корпорацію будівельників. Таким чином, архітектура із рук ремісників перейшла у руки професійних майстрів, які на відміну від середньовічних майстрів працювали не за каноном, а шукали неповторні та унікальні образи в мистецтві, творили за законами краси.

На думку дослідників історії архітектури, найвдалішим і найдосконалішим твором епохи Відродження, є проект базиліки, виконаний Донато Браманте – Собору святого Петра (італ. Basilica di San Pietro) — найбільшої споруди Ватикану та найбільшої християнської церкви у світі. Хоч над будівництвом крім Браманте працювали й інші митці, зокрема такі генії епохи як Рафаель Санті, Джуліано да Сангалло, Джованні Джокондо, Бальдасаре Перуцці, Антоніо да Сангалло, Мікеланджело Буонарті. Запропонований проект Д.Браманте мав не традиційний базилікальний тип храму, а центричну будівлю у формі хреста з рівними сторонами. Престол займав центральне положення під куполом. Як стверджують дослідники ренесансної культури, людина у центричній будівлі знаходиться у просторі, який на неї орієнтується; саме це визначає ренесанс – важливу роль людини у світобудові (Либман, 1964).

При будівництві собору Св. Петра, Браманте вдалось створити новий тип споруди, який визначив подальший розвиток сакрального зодчества не тільки в Італії, а й інших європейських країнах – це врівноважена

центрально-купольна композиція, побудова плану по осі симетрії, відхід від базилікального типу храму, поповерхове примінення ордерів та ін. У соборі Св. Петра престол розташований в центрі храму під куполом. У менших храмах престол знаходився в глибині святилища (Собор святого Петра в Риме). За таким же принципом була побудована невеличка, але дуже гармонійна церква Сан-Бьяджо в Монтепульчіано (арх. Антоніо да Сангалло). *Проте, образ центричної композиції виступав в протиріччя з культовими традиціями – з багатовіковою традицією базиліки. Супротив реакції, яка укріплювалась, очевидно, відобразився на історії побудови собору Св. Петра в Римі та закінчилась контрреформаційним проектом у XVII столітті* (ВІА , 1966, с. 353-358). Пізніше, італійські архітектори в епоху Пізнього Відродження будували церкви у формі видовженого латинського хреста. Ця тенденція яскраво проглядається і в подальшому будівництві собору Св. Петра та в інших храмах (табл.3.9).

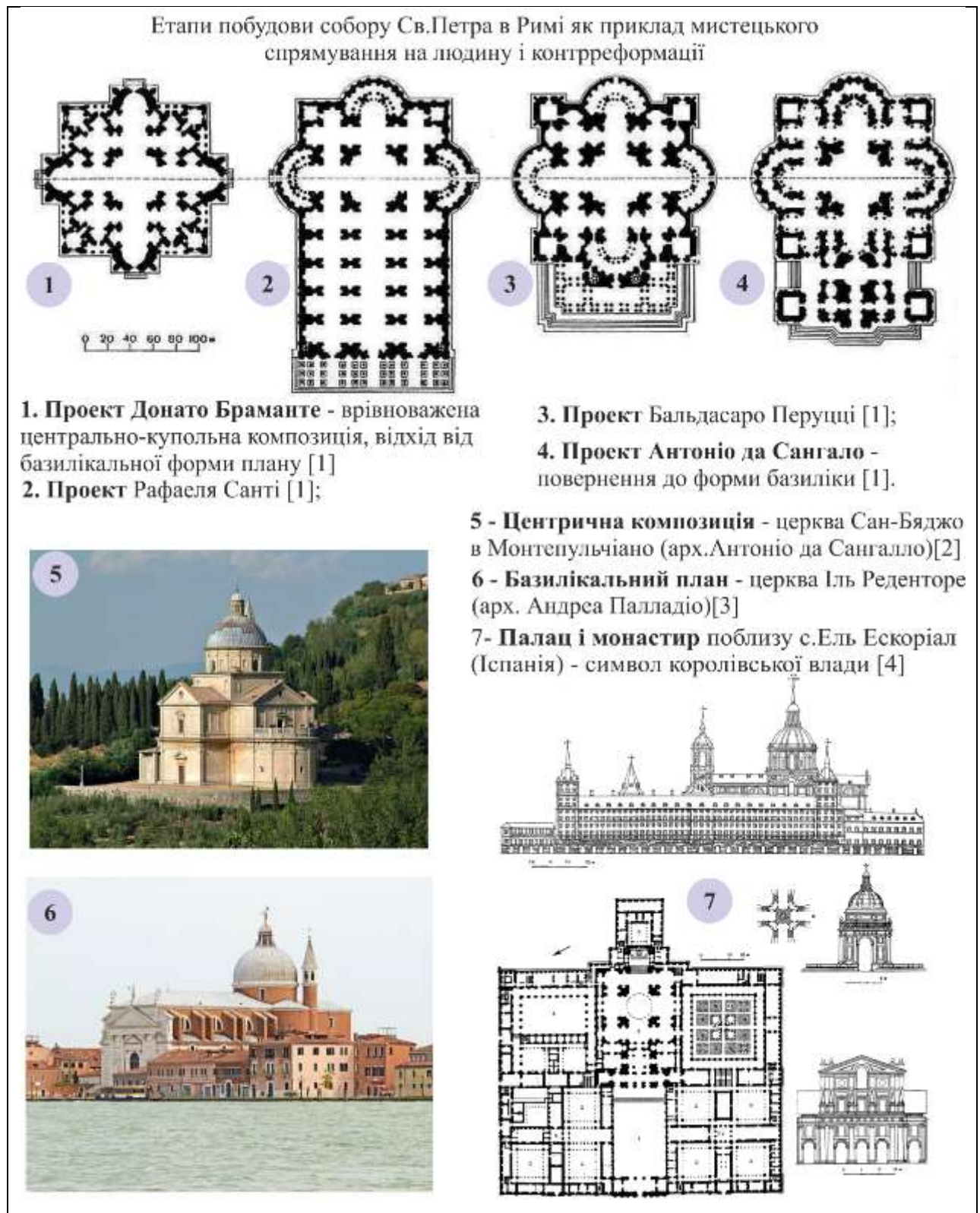
Отже, до найважливіших типів храмів італійського Відродження можна віднести центричну купольну споруду та поєднання її з традиційною базилікальною схемою з приміненням зімкнутих склепінь і склепінь на парусах. Використання ордерної системи сприймалась архітекторами як гуманістичний ідейний зміст через співрозмірність її людині, крім того зодчі відкрили композиційні можливості її органічного поєднання з іншими тектонічними системами – стіновою, арково-склепінчастою. Ідея італійського Відродження на століття визначила подальший розвиток світового зодчества та образ європейських міст до початку XX століття (ВІА, 1966, с.355).

Ідею Ренесансу після Італії підхопила Франція у XV ст. Вважається, що французьке Відродження на європейському просторі було найбільш послідовним, хоч йому передували складні соціально-політичні процеси – в першу чергу Столітня війна¹. Внаслідок військових дій та розповсюдження

Примітка.

¹ **Столітня війна** (1337—1453 рр.) — тривалий військово-політичний конфлікт між Королівством Англія і Королівством Франція. Війна тривала з перервами 116 років.

Формування архітектури сакральних комплексів у період Пізнього
середньовіччя

на європейському просторі чуми, Королівство Франції втратило половину свого населення. Довготривалий конфлікт і страшні хвороби розорили державу, але пришвидшили процес перетворення Франції з феодальної монархії в централізовану національну державу та підняли національний дух навіть у простих людей. На початок XVI століття Франція стала найбільшою автократичною¹ державою у Західній Європі (Борділовська, 2004)

Як ми зазначали раніше, Франція була батьківщиною готичного мистецтва, яке укорінилося у її культурі, традиціях. Проте, італійське мистецтво раптово стало надзвичайно популярним при французькому дворі та у дворянства, хоч в цей час в Італії культура Ренесансу вже розвивалась майже сто років. Францію заповнили італійські митці, а центром культури став королівський двір. Французьке Відродження досягнуло своєї кульмінації у середині XVI ст., але ренесансна архітектура мала свої національні риси, здебільшого – в оздобленні будівель. Ідея ордерів із вільною інтерпретацією, простота і почуття міри в деталях при загальній готичній просторовій та конструктивній будові часто використовувалась архітекторами при побудові храмів (Гаврюшенко, Шейко та Кравченко, 2006).

У сакральній архітектурі Іспанії, яка в кінці XV – на початку XVI столітті стала об'єднаною державою, були свої особливості, які зародились на фоні стійких традицій готичної та мавританської архітектури. Ювелірний стиль Платереско примінявся навіть при будівництві монастирів. Так, прикладом є монастир Сан – Марко (1514 -1549 рр.)(ВІА, т.4, 1966, с.408-411). Нові ідеологічні вимоги до церковної архітектури, які з'явилися наприкінці XVI століття, були співзвучними із строгістю і симетричністю античної архітектури. Нерв'юрні хрестові склепіння були витіснені циліндричними, зникли мавританські елементи та незвичайна декоративна насиченість та національна особливість. Грандіозним і незвичним для

Примітка.

¹ **Автократія** — форма політичного режиму держави, де вища державна влада належить одному суб'єктові. Глава держави є джерелом і носієм суверенітету державної влади.

давньої сакральної архітектури є Ескоріал – в одному комплексі поєднуються світська та монастирська функції, що демонструє владу короля. Палац і монастир збудований по велінню Філіпа II недалеко від Мадрида біля селища Ель Ескоріал. План комплексу включає королівські апартаменти, пантеон, храм, парки і внутрішні дворики та клуатр з двоярусною галереєю та маленьким храмом посередині, приміщення монастиря, бібліотеку, колегії і семінарії, зали капітули та приміщення для королівської свити (ВІА, т.5, 1966, с.403-433) (див.табл.3.9).

Хоч вважається, що ренесансне мистецтво не набуло особливого поширення в Європі, а залишилось надбанням таких центрів культури як Італія, Франція, Німеччина, для нашого дослідження цей період є важливим з огляду на те, що мистецтво епохи Відродження мало вплив також на Польщу, а з нею і на Україну, яка перебувала у її складі. Після Кревської унії 1385 року, яка об'єднала Королівство Польське і Велике Князівство Литовське, у склад великої країни входять також українці та білоруси. У XIV столітті повного розвитку досягла та мала ряд характерних рис готична архітектура Польщі, де архітектори доволі стримано використовували у зовнішньому вигляді храмів декоративні та скульптурні елементи, разом з тим широко їх приміняли у пишно оздобленому внутрішньому просторі. Намагання створити виразні об'ємні і силуетні будівлі, вертикальні членування також були стриманими. Тенденції до створення крупних об'ємів сприяло зменшенню ширини вікон по відношенню до західноєвропейської практики будівництва і збільшення площини стін. Простотою, монументальністю, спрощеним характером архітектурного оформлення відрізняється сакральна архітектура і Прибалтійських країн.

У великопольських та українських містах, які почали зростати, головними громадськими спорудами залишалися сакральні будівлі. В XVI столітті форми італійського Ренесансу розвиваються з врахуванням національних особливостей місцевої готики. Архітектура Відродження проявила себе в будівництві міщанських і шляхетських палаців, проте в

архітектурі культових споруд архітектори все ще дотримувались готичних традицій. Переважали зальні храми із рівномірно освітленими навами однакової висоти, поодинокими випадками у Великопольщі було будівництво базилік та центричних храмів, рідкісних у готичній архітектурі. Під впливом архітектури хрестоносців із заходу будують великі вежі, але високий аттик, що увінчував костели, наближував їх архітектуру до світської. Поєднання готичної основи, гладких стін з візерунчастими аттиками (як у Троїцькій церкві францисканського монастиря в Гданську) у храмах є характерним для польської архітектури. Типовими для цього періоду є капели-усипальниці, які будувались не стільки із релігійних, як із родинних спонукань та оформлялись за зразком італійського Відродження. Такі гробниці зводили біля кафедральних соборів та навіть і при парафіяльних церквах. До найвідоміших відносять капелу - гробницю єпископа Томицького при Вавельському кафедральному соборі, капела Мишковських при церкві домініканців у Кракові та інші (ВІА, т. 5, 1966, с. 591-611).

В архітектурі XVI століття в європейському мистецтві розвивається течія пізнього Ренесансу – маньєризму, яку деякі дослідники не вважають самостійною і пов'язують із раннім бароко. Головними замовниками творів були аристократи та вище духовенство. Один із центрів маньєризму був при дворі папи Римського. Цей стиль поширився також у Польщі, а з нею і в Україні. У 1584 (1585 ?) році при північній наві Львівського Латинського собору прибудована каплиця – усипальниця родини Кампіанів або Бичування Христа, у 1609 (1606 ?) –1615 роках поблизу збудовано ще одну з кращих пам'яток пізнього Ренесансу – каплицю родини Боїмів (Barącz, 1855, s. 282—283.). Львівський бернардинський костел, частково Львівський монастир бенедиктинок, Бережанський замковий храм, Жовківський костел Св.Лаврентія в оздоблення мають елементи маньєризму.

В епоху Пізнього середньовіччя на території сучасної України пришвидшувались урбанізаційні процеси – зростали міста і селища, закладені ще за давньоруських часів, та створювались нові, привілейовані магдебурзьким

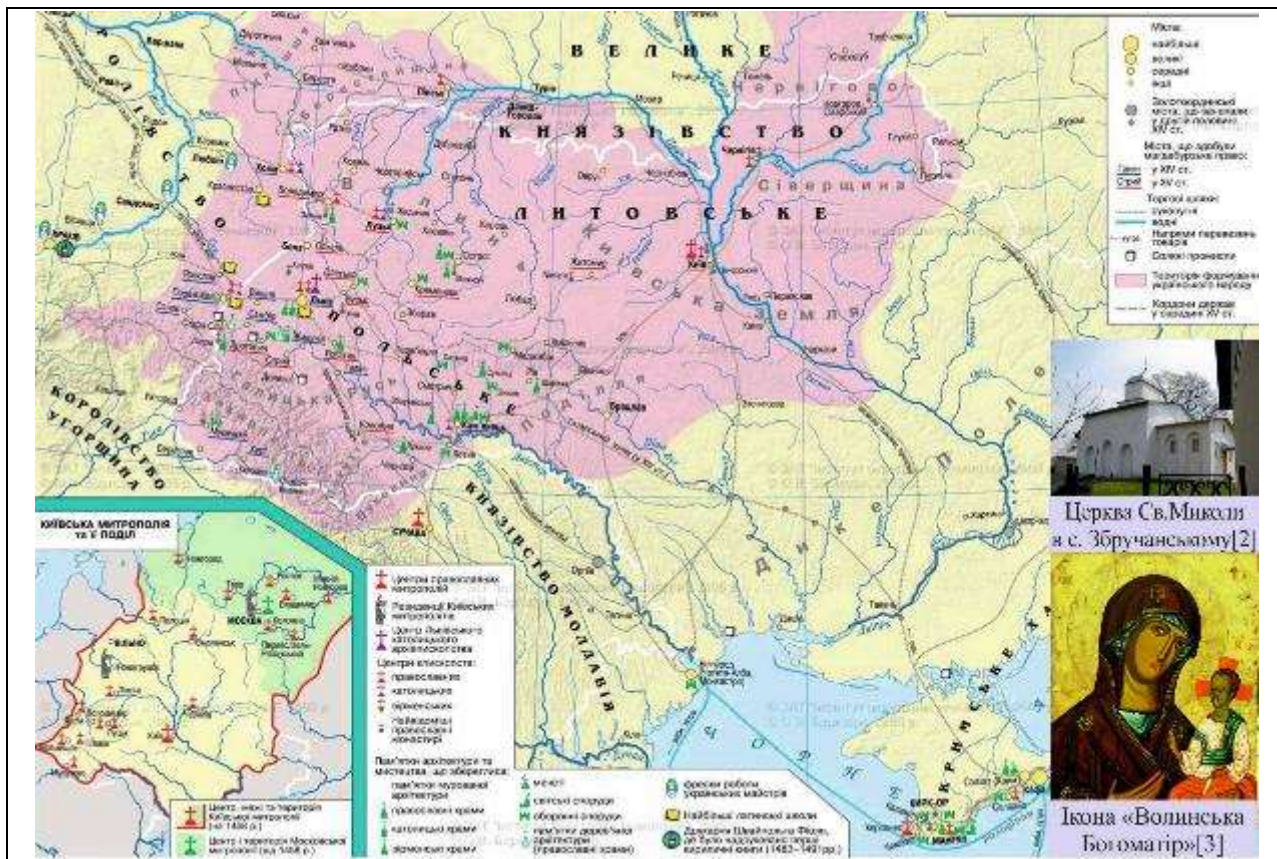
правом. Це було спричинено розвитком торгово – господарськими потребами та стратегічними потребами захисту південно – східних кордонів, адже торговими шляхами рухалися і завойовники. Через Тернопілля проходили усі три невідомі шляхи – Чорний, Кучманський, Волошський (табл. 3.10). Для захисту від набігів споруджувались замки, часто – на місці давньоруських городищ. Поряд із будівництвом укріплених замків, монастирів зводились міські укріплення. Часто податки із щорічних ярмарків, майна, землекористування були направлені на потреби оборони. Право на самоврядування окремо обумовлювало обов'язок усіх мешканців щодо будівництва та утримання у належному стані міських укріплень.

Важливу роль у реалізації містобудівної стратегії відігравали окремі магнатські родини, спочатку – руські, пізніше польські та литовські. Власники маєтків мали немалий зиск від можливості безпечно торгувати, зберігати товар, одержувати податки, тому були зацікавлені утримувати фортеці в належному стані. Це сприяло зміцненню обороноздатності і швидкому залюдненню краю. Через укріплені міста проходили основні транзитні торгові шляхи. Крім того великі землевласники і шляхта, боячись селянських повстань, перетворювали свої оселі на фортеці. Фортифікували костели, церкви, синагоги і монастирі. Навіть сільські кладовища та млини подекуди перетворили на фортеці (Мацюк, 1990, с. 43 – 47).

Дослідження першоджерел переконливо доводять, що усім без винятку міським поселенням Тернопільщини були властиві оборонні функції, проте, міра їх надійності у всіх була різною. Серед найбільш укріплених міст, які мали новітню на той час систему оборони, можна назвати Бережани, Зборів, Тернопіль, Кременець, Гусятин, Підгайці, Бучач, Тербовля та ін. Часто при плануванні маленьких містечок, коли не було змоги будувати і утримувати фортифікації, використовували природні захисні рубежі: крутовини, яри, пагорби, природні та штучні водойми тощо (Ричков, 1990, с. 20 – 22).

Таблиця 3.10

Тернопільський край на картах у період Пізнього середньовіччя

Культурне і церковне життя на Українських землях у др.пол.XIV - XV ст. [1]

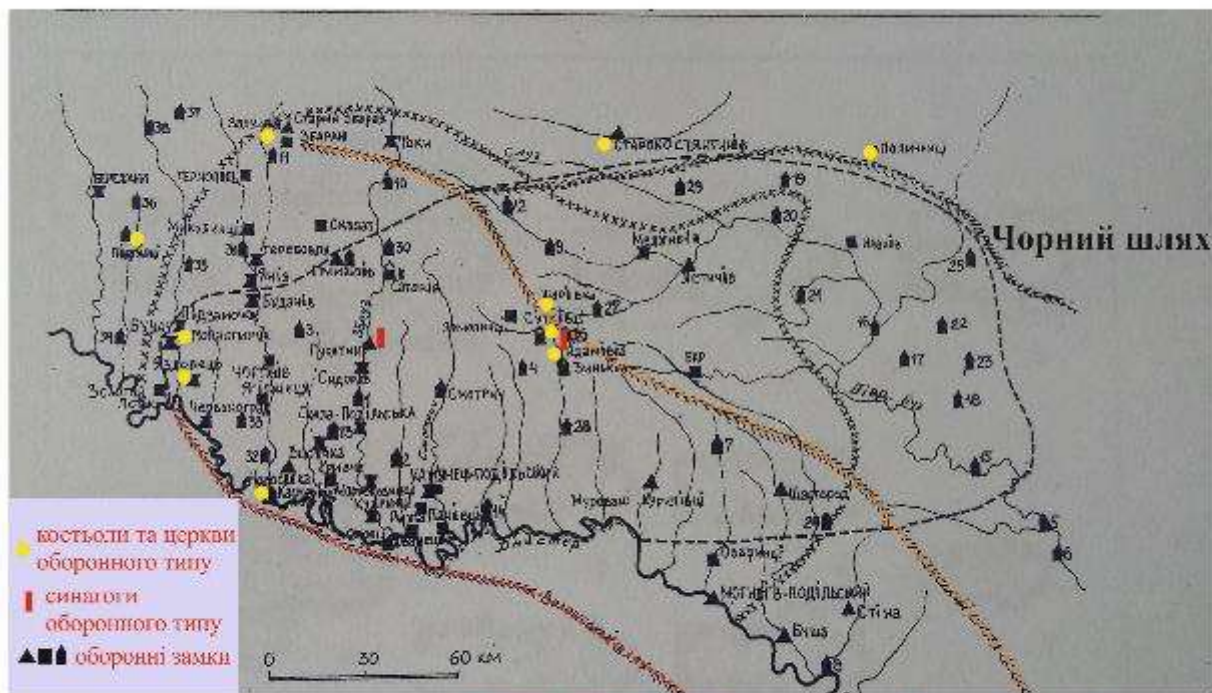

Схема шляхів пересування татар (за О.А.Пламеницькою [4])

Через постійні феодальні міжусобиці Галицько-Волинська держава почала втрачати свою могутність, що призвело до поступового занепаду економічного і політичного життя краю (Грицеляк, Дикий та Ровенчак, 2013). У 1349 році Галицько-Волинські землі, в тому числі південну і центральну територію сучасної Тернопільщини, захопили польські феодали, а литовці – підкорили північ разом з Кременцем. У 1362 році члени великокнязівського литовського роду Коріатовичів завоювали подільські землі над Дністром, більшу частину Волині та Галичини та роздарували їх литовським і руським феодалам за добру службу. Протягом двох десятиріч за землі Поділля, Східної Галичини й Волині точилася боротьба між Польщею, Литовським князівством і Угорщиною.

Після 1363 року Західне Поділля, що охоплює південно-східну частину нинішньої Тернопільщини, увійшло до володінь литовських князів Коріатовичів, які незабаром визнали себе підданими польського короля. Перебування руських земель під владою Великого князівства Литовського мало свої особливості, що дало підставу історикам називати країну Литовсько-Руською. Підкорення відбувалося, зазвичай, мирним шляхом, на відносно вигідних умовах. Литовський князь зобов'язувався боронити руські землі, за русинськими боярами залишалися їхні родові землі, їм дозволяли обіймати найвищі адміністративні посади. Державний устрій, система управління, мова, культура та віра залишались незмінними. Литовські князі дотримувались принципу: «Старого не змінюємо, нового не вводимо». Із приходом до влади великого князя литовського Ягайла, який зайняв пропольську позицію відбулися зміни в Литовсько-Руській державі.

Найвизначніші історики ХХ століття давали різні оцінки періоду існування українських земель у складі Великого князівства Литовського. Так, Антонович В. вважав, що це було продовженням князівського періоду (Грушевський, 1909). Грушевський М. (1991), Крип'якевич І. (1984) називали Литву загарбником, що позбавила Україну-Русі незалежності Дорошенко Д. (1992) у своєму нарисі історії України писав, що до Кревської Унії Велике

князівство Литовське можна вважати литовсько-руською державою, а пізніше, коли литовський князь зайняв пропольську позицію, відбулось знищення незалежність України-Русі. Сучасні дослідники вважають, що руське самоврядування було обмеженим, тому Велике князівство Литовське не могло бути українською державою (Чухліб, 2011).

Кревська Унія, підписана 1385 року князем Ягайлом зобов'язала «на вічні часи» приєднати землі литовські та руські до Польського королівства та перевести усіх мешканців у католицьку віру. Зміни традиційного укладу в державі призвели до ліквідації найбільших удільних руських князівств, посилився феодалний гніт для населення. Руська шляхта хоч і намагалась зберегти свою державність, та невдалі спроби призвели до втрати її ролі і значення провідної верстви в суспільстві. У 1387 році було створене Королівство Русі - до Польського королівства була приєднана Галичина (Чубатий, 1926).

4 серпня 1392 року між Польщею та Великим князівством Литовським була укладена Острівська угода, що розділила Руські землі, за якою Волинь відійшла до Литви, а Галичина, Холмщина і Белзчина – до Польщі. Таким чином, територія сучасної Тернопільщини була поділена між двома державами: Польща захопила галицькі землі, а Велике князівство Литовське – Збаразьку і Кременецьку волості (Русіна, 2010). Територія сучасної Тернопільщини під управлінням великих польських магнатів, королівських старост та їх адміністрацій, була включена до Руського воєводства. Місцеві феодали у XV столітті були прирівняні у правах до польських. До Подільського воєводства у 1439 році ввійшли землі Західного Поділля. До 1569 року внаслідок довготривалої боротьби між Польщею і Литвою під литовською владою залишилась Волинь, а з нею Кременець і Шумськ. На території Галичини та Західного Поділля польська влада сприяла експансії польської шляхти та католицизму. Правове становище селян, що складало основну масу населення, значно погіршилось. Збільшились натуральні і грошові повинності, з 1505 року ввелась заборона на право переходу від

одного феодала до другого, збільшилась кількість днів роботи на пана (Тернопільська область в епоху феодалізму).

Після ліквідації Волинського князівства у складі Литви у 1452 році, волості стали провінціями приватних володінь. Кременецька належала королівському домену, а Збараська волость (до 1773 р.) належала князям Збараським та іншим можновладним родинам. У 1463 р. із Збараського князівства виділилася волость із центром у Вишнівці – власність князів Вишневецьких. У 1498 році похід турецько- молдовської армії на Польщу завершився розоренням Галичини (Грицеляк, Дикий та Ровенчак, 2013).

Українські історики стверджують, що під час польсько-литовського панування українська православна Церква вже не мала такої рівноправності поряд з католицькою, яка підтримувалась чужою для України державною владою (Колодний та ін., 1996; Гудима, 1993, с. 11-13). Після вторгнення монгольських військ на Київ у 1240 році (Смолій та ін., 2003) митрополити Київської Русі перенесли свою кафедру до Володимира-на-Клязьмі, а з 1325 р. — до Москви. Тому на початку XIV століття була створена Галицька митрополія, незалежна від матірньої митрополії Києва. Провідний науковий співробітник Інституту Українознавства НАНУ Іван Паславський (2005) стверджував, що створення *«...окремої і незалежної від влади київських митрополитів церковної провінції аж ніяк не було виявом якогось їхнього етнічного чи церковного сепаратизму стосовно Києва, а зумовлювалось чисто політичними обставинами того часу»*..

Ще в XIII—XV столітті, за твердженням релігієзнавців, в Україні з'явилися єретичні рухи, як наслідок неортодоксального тлумачення Святого Письма та деяких християнських догматів. Цьому сприяв і занепад головного християнського центру – Константинополя, захопленого турками у 1453 р., і унійний союз між константинопольським Патріархом (Православною церквою) та Папою Римським (Римо-католицькою церквою), укладений 1439 р., який, за твердженням істориків, створив прецедент до об'єднавчого пошуку.

Відокремлення Московської митрополії (1458 р.) та самовільне створення Московського патріархату в 1589 році прискорило ці процеси (Колодний та ін.,1999). Кревська¹ (1385) і Городельська² (1413) унії змінили положення православної церкви в державі, литовці прийняли латино-католицький обряд, а на території Галичини православна церква без підтримки держави стала другорядною, обмежувались права православних. Актами Городельської унії литовське боярство і шляхта були прирівняні до шляхти польської, а православних «схизматиків» прирівняли до язичників. Дослідники історії релігії вважають, що цей акт став початком «релігійної нетерпимості» в польській державі, що привело до зміни віросповідання серед вищого духовництва та українських магнатів. Зміна віри привела й до зміни у національній приналежності та ідентифікації. Найдовше вірним православній вірі був український князь Костянтин Острозький, який хоч і займав високі державні посади, до своєї смерті у 1530 році захищав батьківську православну віру від католицького наступу. Син Костянтина Острозького Василь також відстоював православ'я, він заснував антиуніатські гуртки, відкривав школи і друкарню в Острозі та ін. Лише на початку XVII століття останній із князів Острозьких – Януш перейшов до католицизму (Історія релігії в Україні. Православ'я в Галицько-Волинському князівстві)(табл.3.11).

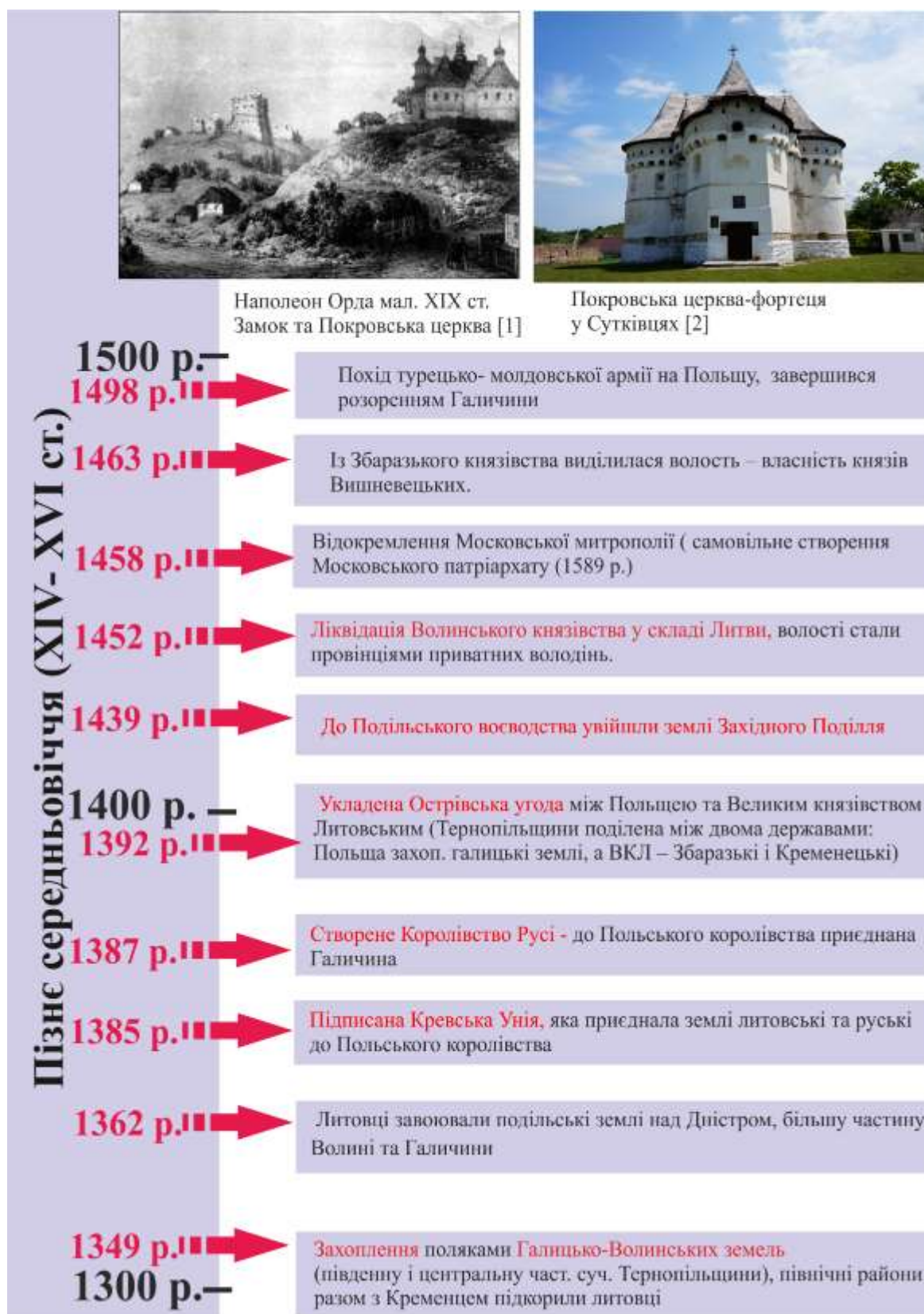
Примітки:

¹ **Кревська унія** 1385 року — угода про династичний союз між Великим князівством Литовським і Польщею, за яким великий князь литовський Ягайло зобов'язувався «на вічні часи прилучити свої землі, литовські й руські до корони Польської», перевести Велике князівство Литовське на католицтво і ставав королем єдиної польсько-литовської держави.

² **Городельська унія** 1413 — угода між Польським королем Владиславом II Ягайлом та Великим князем Литовським, Руським та Жемантійським Вітовтом. Рішення угоди, заперечуючи положення Кревської унії 1385 р., підтверджували існування Великого князівства Литовського, Руського та Жемайтійського як окремої незалежної держави. Городельська унія передбачала проведення ряду заходів, спрямованих на уніфікацію систем органів державного управління обох країн, а також унормування привілеїв шляхетських та зрівняння прав шляхти католицького віровизнання Королівства Польського та Великого князівства Литовського.

Табл.3.11

Суспільно-політичні процеси на території Західної України у період Пізнього середньовіччя

Складні суспільно-політичні процеси, які відбувалися на території Тернопільщини, викликали необхідність фортифікувати культові будівлі для потреб оборони. До сьогодні збереглися церкви, які мають виразну оборонну функцію про які детально буде викладено у наступному розділі (Дячок О. та Дячок В., с.215 – 219).

Аналіз суспільно-політичних процесів періоду *Пізнього середньовіччя* дозволяє нам виділити ті, що впливали на архітектуру сакральних комплексів.

1). *Велика західна схизма* (1378 -1417 рр.), яка підірвала авторитет папства і засвідчила розкол Католицької церкви на два ворожі табори.

2). *Право на самоврядування (магдебурзьке право)* обумовлювало будівництво та утримання у належному стані міських укріплень, частиною яких були оборонні храми, монастирі тощо.

3). *Втрата української державності.*

4). *Приєднання земель литовських та руських до Польського королівства* (Кревська унія 1385 р.) викликала експансію католицизму на захоплених територіях. Повного розвитку досягла та мала ряд характерних рис готична архітектура Польщі, а разом з нею і руська. Зміна віросповідання серед вищого духовництва та українських магнатів привела й до зміни у національній приналежності та ідентифікації; є підстави вважати, що в цей період почали будувати більше католицьких храмів.

5). *Занепад головного християнського центру – Константинополя*, що позбавило православ'я зовнішньої опори, а культура українських земель почала активно засвоювати надбання західноєвропейської культури.

6). *Секуляризація суспільного життя* привела до того, що наука стала незалежною від релігії і церкви; архітектура із рук ремісників перейшла у руки професійних майстрів, які працювали не за каноном, а творили за законами краси.

7). *Технічний прогрес, виникнення друкарства*, що прискорило зародження єретичного руху (єретики відкидали пишноту церковних служб, храмів, папське багатство тощо).

3.2. Період Реформації в культурологічному розвитку європейських країн та України.

Сповільнення розвитку економіки, політичний занепад розпочав новий період європейської культури – *Реформації* (початок XVI – друга половина XVII ст.). Як ми вже зазначали, у середньовічному феодальному суспільстві церква відігравала визначальну роль, проте, з кінця XV століття у всій Європі почав формуватись новий буржуазний клас, якому потрібно було «нове християнство» без пишних соборів та церковних служб, дорогої організації церкви на чолі з Папою. У країнах, де католицька церква господарювала, торгувала індульгенціями, проповідувала невибагливість та утримання від розкоші у мирян, а поведінка вищого духовенства була розпусною, виникали течії, направлені проти католицької церкви і папської влади. Отож, реформація¹ як форма релігійної боротьби була викликана кризою – західною схизмою² та через невиправдані надії на церковну реформу після рішень соборів 1414–1418³ та 1431–1449⁴ років та а також віденського конкордату⁵ 1448 року (Православними церквами рішення Собору відкидаються). Флорентійська унія у Візантії не мала успіхів, а Київський митрополит

Примітки:

¹ **Реформацію** пов'язують з іменами Мартіна Лютера, Жана Кальвіна та Ульріха Цвінглі — і відповідно називають *лютеранською, протестантською* або *євангелічною*.

² **Західна схизма** або Папська схизма (також відома як Велика схизма західного християнства) — розкол у Римо-католицькій церкві (1378–1417). На час її закінчення три особи одночасно вважали себе справжнім папою Римським. Розкол, причиною якого були політичні, а не теологічні суперечки, закінчився на Констанцькому соборі.

³ **Констанцький собор** - XVI Вселенський собор католицької церкви, що засідав у місті Констанці (південна Німеччина). Головним завданням собору було подолати результати великого розколу католицької церкви.

⁴ **Базельський собор** - собор католицької церкви. Головним завданням було подолання головних догматичних розбіжностей і ухвалення унії між західною (католицькою) і східною церквами

⁵ **Віденський конкордат** - угода між німецькою церквою й папським престолом. Конкордат закріпив права єпархій на створення окремих парафій та їхнє об'єднання

Ісидор, який на Ферраро-Флорентійському соборі представляв Церкву Русі, повернувшись наразився на опір московського Великого князя і духовенства. Важливим наслідком унії був розкол Київської митрополії на самопроголошену автокефальну Московську митрополію і Руську (українсько-білоруську). В останній вплив Флорентійської унії частково тривав до 1501 (умови унії стали підставою для Берестейської унії 1596 року).

Суспільно-політичний рух на початку XVI століття охопив майже всю Європу, заклав основу нової європейської культури. Реформація була спрямована проти католицької церкви, і викликала появу в багатьох країнах Європи протестантської церкви. Ідеологом і засновником німецького протестантизму був Мартін Лютер (1483-1546 рр.). він вважав помилковим визнання церкви єдиним посередником між Богом і людьми, відстоював внутрішню релігійну свободу, виступав проти зовнішньої обрядовості католицької церкви. В основі нової протестантської етики – повага до праці, аскетизм, акуратність, моральність, добродієність (Мариняк, 2014, с. 101-119).

Важливу роль у радикалізації перетворення, трансформації його на ідеологію перших буржуазних революцій відіграв кальвінізм, заснований французьким теологом Жаном Кальвіном (1509-1564 рр.), який максимально спростив релігійну обрядовість, відкинув більшість середньовічних традицій. Видатний діяч Реформації у Швейцарії – Ульріх Цвінглі вважав республіканський уклад церкви найкращим, а найдосконалішою державною формою правління – демократію. Після смерті під час війни У. Цвінглі, течія цвінгліанства злилася з кальвінізмом. Для зміцнення абсолютної влади англійський король Генріх VIII оголосив себе главою національної Церкви Англії, Папа втратив владу в державі, а головним віровченням в державі стало Англіканство. Король жорстоко розправився з католицькими священниками, які його не підтримали, було закрито 376 монастирів, конфісковані церковні землі. Спроби повернути Англію до католицької церкви в подальшому не увінчалися успіхом.

Відродження і період Реформації тісно пов'язані між собою, адже про необхідність реформування церкви виступали ще мислителі XIV-XV ст. (Мариняк, 2014, с. 101-119). Реформатори виступали не проти християнства взагалі, а проти культу святих, у тому числі і Діви Марії, проти відпущення гріхів, паломництва, поклоніння реліквіям, проти чернецтва ті ін., що призвело до скасування великої кількості замовлень на оздоблення культових будівель. Зрештою, протестантизм проявив себе як нове іконоборство: спалювались і громились храми, монастирі, скульптури, ікони, незважаючи на їх грошову і художню цінність (Islamic Extremist Iconoclasm—and Its Christian Precedents, 2015) (табл.3.12). Так, під час «іконоборчого повстання» протягом періоду з 20 по 22 серпня 1566 році у сімнадцяти провінціях на території сучасних Нідерландів, Бельгії та північної Франції відбувалися погроми, в ході яких було знищено кафедральний собор в Антверпені, вісім храмів, 25 монастирів, 10 госпіталів і 7 каплиць, спалювались церковні книги і цілі бібліотеки. У серпні тільки у Фландрії було зруйновано та осквернено 400 храмів (Іконоборство, 2019)(табл.3.12).

Після 1527 року, який ознаменував кінець періоду Високого Відродження, посилення інквізиції, втрату авторитету папської влади європейський протестантизм посилювався. Римським папам довелося століттями відновлювати свою владу, виникнення теології протестантизму в західноєвропейському світі привела до розколу католицизму на два табори — католиків і протестантів. В Англії, Шотландії, Нідерландах, Швейцарії, частині Німеччини, скандинавських країнах, де протестантизм переміг, були створені нові протестантські церкви, а протестанти отримали громадянські права нарівні з католиками (Реформація). На початку реформація у західноєвропейських країнах не надто вплинула на храмову архітектуру. Для своїх богослужінь вони використовували колишні католицькі церкви, а при будівництві нових дотримувались готичних архітектурних форм ще до XVII століття.

Особливості розвитку архітектури сакральних комплексів у період
Реформації

1. Вівтар каплиці в соборі Утрехта [1].

2. Дзвіниця Сен-Бартельмі, Ла-Рошель, Франція. Кальвіністське іконоборство [2]

3. Знищення релігійних образів Реформією в Цюріху, 1524. Народна картина [3]

4. Рельєф порталу церкви St. Stevenskerk в Наймегені, Нідерланди [4].

Архітектура реформації та контрреформації

5, 6 - Люзорний живопис і головний вівтар церкви Льє Дезу в Римі [5]

7. Церква Св. Урсули Сорбони.
Арх. Жак Лемерсьє [6]

8. Фасад церкви Сен Жерве, Париж.
Арх. Соломон де Бросс [7]

Перед протестантською архітектурою все ж стояла *особлива задача* – *створити приміщення для проповіді* – *найважливішої частини протестантського богослужіння. Зальні храми найбільше задовольняли потребу культу* (ВІА, т.5, 1966, с.510-511).

У Франції, де хоч і була сильна королівська влада, Реформація також вилилась у Релігійні або Гугенотські війни. З 1540 року в країні розпочала свою роботу інквізиція, проте ідеї протестантства не могла зупинити. Хоч державною релігією залишився католицизм, зміцніла протестантська церква була не менш фанатичною, ніж католицька, вона з такою ж нетерпимістю і жорстокістю переслідувала вільнодумців (Історія зарубіжної літератури: Середні віки та Відродження, 1982, с.232-275). Історичні джерела вказують, що у 1559 році був створений Синод пресвітеріанської церкви, а в 1561 році число віруючих протестантів було більше як 400 тисяч, серед них більшість заможні люди. Релігійно-політичні протистояння спричинили одну з найбільших в історії релігійних війн трагедію – Варфоломійську ніч – різанину католиками гугенотів-протестантів, яка відбулась у серпні 1572 року у Франції. Після цього Релігійні війни продовжилися з новою силою. Ці трагічні події мали надзвичайний резонанс у європейських країнах та вплинули на політику толерантності у Речі Посполитій. Вже у 1573 році Варшавська конфедерація, яка гарантувала свободу віросповідання була схвалена польським Сеймом (Davis and Zemon, 1974, s. 203–242).

Вважається, що родоначальником архітектури протестантської церкви був Соломон де Бросс (1571 – 1626 рр.) – один із найвпливовіших архітекторів Франції, який і сам походив із родини протестантів. До його творів належав храм у місті Шарантоні, який Бросс оновлював після пожежі (не зберігся). Це була будівля базилікального типу, з двоповерховими галереями на колонах всередині – емпорами . Авторству С.Броссу належить також фасад готичного храму Сен-Жерве в Парижі, який збудований між 1616 і 1621 роками, що має риси класицизму: три ордери колон – доричний, іонічний і коринфський поповерхово розміщені на фасаді – класичний

прийом римської архітектури. Вхід виділений трикутним, а верхній поверх плоским арковим фронтонами, який нагадує бароковий (див.табл.3.12). (Соломон де Бросс, 2015).

Реакційною політикою Католицької Церкви проти Реформації та іконоборства була Контрреформація – переслідування протестантів, поширення інквізиції, створення індексу заборонених книг тощо. Проте, в самій католицькій церкві також відбулися і позитивні зміни – за звітом спеціальної комісії про зловживання пап і кардиналів, у 1545 році був скликаний Тридентський собор який тривав до 1563 року. На соборі, який вважають одним із найважливіших у католицизмі, на противагу протестантським ідеям, знову було визнано необхідність поклоніння святим і реліквіям, розглядалися проблеми діяльності монарших орденів, відкриття семінарій для покращення духовної освіти, дозволили використовувати національні мови у богослужінні та інші догматичні та дисциплінарні питання та питання про церковні зловживання. Там же було створено 15 комісій (конгрегацій), які повинні були розробляти стратегію католицької церкви для зміцненні її позицій у світі. Собор виявився результативним як щодо деяких власних реформ, так і для відновлення морального обличчя кліру католицької церкви. Це посилило роль Святого Престолу в багатьох європейських країнах. Проте, контрреформаційні наступи на протестантів, що набували антигуманних форм, призвели до втрати впливу католицької церкви у Скандинавських країнах, в Англії, Шотландії та ін. (Любашенко, 2008).

Внаслідок контрреформації засновано нові чернечі ордени — театинців, капуцинів (відгалуження францисканців), урсулинок і єзуїтів, які зайнялися активною пропагандою католицизму як у протестантських країнах, так і на територіях, де до цього взагалі не було християнських місіонерів. Завдяки діяльності єзуїтів вдалося повернути до складу Католицької церкви Річ Посполиту. Тридентський Собор звільнив жебручі ордени від обітниць бідності, зняв обмеження на володіння власністю. Лише францисканці та

капуцини залишилися вірними своїм принципам (Реформація. Виникнення, поширення та наслідки; Товариство Ісуса, 2019; Шемшученко ред., 1998).

Важливим для культури України був 1596 рік, коли за участі Київського митрополита була підписана Берестейська унія, утворена Унійна церква (пізніше – Українська греко-католицька церква), яка признала церковну владу єпископа Риму, вийшовши з-під юрисдикції Константинопольського православного патріарха.

На початку XVI столітті в Італії зародився стиль бароко. Італія складалась із дрібних князівств та вела безперервні війни з іноземними загарбниками, а феодальна і католицька реакція в середині столітті утвердилась у всіх італійських державах. Діяльності войовничої церкви, інквізиції, духовній цензурі, єзуїтському ордену якнайкраще відповідав новий стиль, який відобразив ідеологічні реакційні вимоги католицизму, але, разом з тим, і продемонстрував прогресивні тенденції розвитку архітектури. Дехто з дослідників бароко називає єзуїтським стилем, адже завдяки цьому ордену бароко поширювалось світом. Ватикан, який намагався відновити свою владу і престиж, був головним замовником храмів не так великих за розмірами, але надзвичайно вражаючих і розкішних. *Церква вимагала архітектури, яка б сприяла релігійним поривам і укріплювала вплив католицизму.* Провідна роль у храмовому будівництві належала базилікальному типу композиції, у якому архітектори намагались створити цілісний внутрішній простір шляхом вкорочення будівлі та розширенням головної нави і трансепту за рахунок бокових нав, які перетворились у вузькі обходи або капели. Тим прийомом підкреслювалось значення середохрестя і підкупольного простору. Самостійне значення і урочистість надавалася головним фасадам. Їх химерність, пластика досягалася за допомогою розвитку аттиків, волют, розривами фронтонів, пучками декоративних колон та пілястр, тощо. Барокові храми продемонстрували нові форми синтезу архітектури з живописом і скульптурою: у кінці XVI століття і в XVII куполи храмів і склепіння покривали ілюзорним перспективним розписом як у церкві

Сант Іньяціо та віттарі церкви Іль Джезу в Римі, створені єзуїтським монахом, художником і математиком Андреа Поццо. У таких композиціях відсутні границі між архітектурними, скульптурними і живописними формами (див.табл. 3.12)(ВИА, т.7, 1966, с.51-110).

За межами Італії розвиток національних держав носив неоднорідний характер. Поряд із новими супердержавами таких як Іспанія, Велика Британія, Франція, Австрія, Швеція, Польща вибороли незалежність та почали розвиватись невеликі країни – Португалія, Голландія тощо. В Європі, наряду з бароко, співіснує стиль класицизму, а в XVII столітті центром західноєвропейської мистецької ініціативи стають такі країни як Франція та Австрія.

Вже у XVI ст. у Франції завершилось об'єднання королівства, в період абсолютної монархії французький двір став найблисучішим. Париж перетворився у важливий політичний та культурний центр у Західній Європі. Розвиток мануфактурних виробництв перетворили Францію у важливий торговий центр. Архітектура Франції в період реформації розвивається під впливом абсолютизму, тому її розвиток мистецтвознавці пов'язують із часом правління монархів. Так початок французького Ренесансу і проникнення елементів італійської класики, які поєднувались із готичною архітектурою називають стилем Людовика XII (1498–1515 рр.); розквіт зрілого французького Ренесансу пов'язують із часом правління Франциска I (1515–1547 рр.) і Генріха II (1547–1559 рр.); стиль пізнього французького Ренесансу називають стилем Карла IX (1560–1574 рр.); стиль Генріха IV (1589–1610 рр.) розвивався у час свободи віросповідання (Нантського едикту¹ 1598 року); під час правління Людовика XIII (1610–1643) архітектура розвивалась в стилі пізнього Ренесансу з елементами маньєризму та бароко; Великим стилем, що

Примітка.

¹ **Нантський едикт** — указ короля Франції Генріха IV від 13 квітня 1598, який дарував французьким гугенотам певні громадянські права, відкривши таким чином шлях до релігійної терпимості

поєднував елементи класицизму та бароко називають архітектуру (1643–1715 рр.) називають стилем Людовика XIV.

Ми не будемо детально зупинятися на характеристиці ренесансних течій в архітектурі Франції, зауважимо лише, що створення нових архітектурних ансамблів, розкішних храмів стало можливим завдяки надзвичайній концентрації королівської влади. Різні стилістичні архітектурні періоди були викликані різними соціальними та політичними чинниками (табл.3.13). Класичні елементи були викликані французькими військовими походами та захопленням античністю, барокові елементи стали вираженням доби католицької контрреформації, новий перехід до класицизму став реакцією на ідеологічні течії, породженні цією епохою. Та найчастіше французька архітектура демонструє компромісні рішення та різностилеві поєднання.

У першій половині XVII століття після закінчення релігійних війн країна швидко розвивалась, з'явилися нові міста, змінився характер архітектури, архітектори перейшли від протестантських течій до стилю бароко. Та поряд з новими тенденціями ще вживались готичні та ренесансно-класичні архітектурні форми і конструкції. Відновлюються храми, які були зруйновані під час жорстоких протистоянь та будуються нові. В цей час лише в Парижі було збудовано більше 20 церков. Французькі єзуїти за приклад мали барокову церкву Іль Джезу в Римі й за її зразком збудували ряд храмів, проте, фасади Сен-Поль-Сен-Луї в Парижі, Єзуїтів в Блуа та ін. все ж мали інакше організовані фасади.

У час правління кардинала Ришельє, який був ідеологом абсолютизму і контрреформації, культові будівлі, в тому числі церква Сорбони, собор жіночого монастиря Валь-де-Грас набувають більшого барокового забарвлення. Церква Святої Урсули в Сорбоні (див.табл.3.12) створена за образом римського купольного храму.

Монастирські комплекси різних орденів, які все ще виконували світські функції (навчальні, лікувальні, соціальні та ін.) та мали обширні території на початку XVII століття стали заважати розвиткові міст. У 1614, 1626 і 1656

роках були видані накази, які забороняли в Парижі та його околицях розширювати монастирі, що призвело до їх широкого будівництва в провінціях (монастир Урсулинок в Діжоні), а також збільшення поверховості в умовах міста (Валь-де-Грас або Порт Рояль), будуються монастирі фортечного типу (бенедектинське абатство О'Дам).

Таблиця 3.13

Суспільно-політичні процеси у період Реформації

Леонард Готье. Вид Парижу в 1607 р.

Гравюра XVII ст. [1]

У Франції завершилось об'єднання королівства, Париж перетвор. у важливий політ. та культурний центр Зах. Європи, архітектура класицизму розвивалась під впливом абсолютизму. Вираженням доби католицької Контрреформації стало бароко, реакцією на ідеологічні течії - повернення до класицизму. 1614, 1626, 1656 рр. - видані накази, які забороняли монастирям в Парижі та в околицях розширювати монастирі, що привело до їх розповсюдження в провінціях та збільшення поверховості в умовах міста.

Замкова церква Вітгенберга, де Мартін Лютер оприлюднив свої знамениті 95 тез.[2]

— 1700 р.

Нантський едикт - надавав гугенотам права, шлях до віротерпимості

1614р.

— 1600 р.

Брестський собор - утворено Унійну церкву (пізніше - Українську ГКЦ)

1596р.

Варшавська конфедерація - гарант. свободу віросповід. схвалена Сеймом

1573р.

Варфоломієвська ніч - різанина католиками гугенотів-протест.

1572р.

20-22 серпня - «**Іконоборче повстання**» - погроми, в ході яких знищено собор в Антверпені, вісім храмів, 10 госпіталів, 7 каплиць

1566р.

Створення Синоду пресвітеріанської церкви

1559р.

Триденський собор - Вселенський Собор католицької церкви (до 1563 р.), підтверджений Нікейський Символ Віри, Вульгата (латинський переклад Біблії), Кодифіковано форму служіння Літургії латинського обряду, - «Триденську месу». Вирішено створ. духовні семінарії та ін.

1545р.

Початок Реформації. Посилення інквізиції. В Італії зароджується стиль бароко. Провідна роль базилікальним храмам. Бокові нави перетв. в обхідні капели, розширення головних нав і трансепту. Підкреслене значення середохрестя і підкупольного простору. За межами Італії - класицизм. засновані нові чернечі ордени - Театинці (1524 р.), Урсулінки (1535 р.) і Єзуїти (1534 р.), які зайнялись активною пропагандою католицизму. Завдяки діяльн. єзуїтів вдалось повернути до Катол. церкви Річ Посполиту

1527р.

— 1500 р.

Реформація (поч. XVI - друга пол. XVII ст.)

Зазвичай головні будівлі монастирів концентрувались навколо одного чи кількох дворів – клуатрів (ВІА, т.7., 1966, с.113-131). У межах Реформації

архітектура в більшості європейських країнах розвивалась у стилі Ренесансу та Бароко.

1 липня 1569 року після Люблінської унії усі землі сучасної Тернопільської області опинилися у Речі Посполитій¹ під владою польського короля, що посилювало економічні утиски, обмежило політичне життя українців, почали занепадати національні традиції та культура. Частина території (теперішнього - Збаразького, Кременецького, Лановецького, Шумського і північної частини Підволочиського районів) входила до Волинського воєводства, яке було створене в 1568 році. Частина між річками Збручем і Стрипою (сучасна територія Борщівського, Заліщицького, більшість території Чортківського, невелика територія Буцацького і Гусятинського районів), належала до повітів Подільського воєводства. До Галицького повіту увійшла територія нинішніх Буцацького, Монастириського, Підгаєцького і невелика частина Тербовлянського районів, а решта земель склала Тербовельський повіт Руського воєводства. Криза української державності призвела до кризи у православній церкві колишньої Галицько – Волинської держави; попри декларації про принципи самоуправління, толерантність щодо вибору віросповідання, розпочалось насильницьке насадження католицизму. На українських землях масово закладались латино-католицькі монастирі домініканського, францисканського та інших орденів, поряд із православними єпископами назначались католицькі, зростала кількість римо-католицьких парафій (Колодний та ін., 1996; Побуцький, 2006, с. 31–42; Шеретюк, 2006, с.150-162).

Найдавнішими парафіями римо – католицької церкви на території сучасної Тернопільської області є Буцацька (із 1373 р.), у селах Сокільники (Тербовлянський р-н) та Саранчуки (Бережанський р-н), які були створені на

Примітка.

¹ Адміністративно-територіальний поділ **Речі Посполитої** склався внаслідок підписання Люблінської унії 1569 і утворення І Речі Посполитої Обох Народів у складі Корони королівства Польщі (Корони) і Великого князівства Литовського (Литви), які зберігали певну автономію внутрішнього устрою.

початку XV століття. Монастирі чернечих орденів були майже в усіх повітових містечках краю (Стоцький, 2008). Так, монастирі францисканців (бернардинів) були засновані в Гусятині (1610 р.), у Збаражі (1627 р.), Бережанах (1638 р.). У 1617 році теребовельський староста Пьотр Ожга запросив до міста Теребовлі один із чотирьох жєбруючих орденів - Босих Кармелітів, а у 1620 році виділив їм землю для будівництва келій та костелу. У містечку Вишнівці в 1645 році князем Яремою Вишнівецьким, який перший із княжої родини прийняв католицьку віру, був закладений монастир цього ордену. У 1635 році графом Станіславом Потоцьким до міста Чорткова були запрошені монахині – кармелітки. На території Тернопільського краю і сьогодні невеликі костелики різної степені збереженості є чи не у кожному селі.

Релігійна боротьба проти католицької церкви та реформація, яка відбувалася у країнах Західної Європи докотилася і до Речі Посполитої. Разом із утвердженням католицизму, на території Тернопільщини виникали протестантські конфесії, які підтримали велика кількість української шляхти та княжих родів, а ті, в свою чергу, наvertsали до цієї віри і своїх підданих. У дослідженні Огієнка про діяльність українського вченого, політичного, громадського і церковного діяча митрополита Іларіона, де вказується: *«Верхи білоруського й українського громадянства, незадоволені з власного духовенства, дуже легко підпадали реформаційним впливам і переходили в кальвінізм. А коли кальвіністом став і литовський канцлер князь Микола Радивил, то він потягнув за собою до нової віри багато знатних православних домів, таких, наприклад, як Вишневецькі, Кишки, Фирлеї, Ласоцькі, Морштини, Воловичі, Гойські, Сапіги, Ходкевичі й багато інших; є відомості (правда, перебільшені), ніби в Новгородському воєводстві з 600 православних шляхетських родин у батьківській вірі залишилося тільки 16 домів — усі інші перейшли на кальвінізм. Окремі протестантські громади розкинулися скрізь по Галичині, Волині, Поділлі й Побужжжі»* (Огієнко, 1993).

За твердженням вченого, Реформаційний рух реалізував на українських землях ідеї такі ж, як і в європейських країнах – національні: загальне

зацікавлення серед української шляхти і міщанства церковними справами й пробудження інтересу до української історії та української мови, переклад Святого Письма і вживання в богослужінні живої народної мови, друкування церковної літератури українською мовою. Релігієзнавці стверджують, що на початку XVII століття кількість протестантів настільки збільшилась, що майже зрівнялася з кількістю до православних та католиків.

Ідеї гуманізму та Реформації, що проникли в Україну, спричинили, на думку істориків, активізацію громадського руху та національно-культурне відродження (Любащенко, 2001; Протестантизм в Україні). Крім поширених напрямків європейського протестантизму – кальвінізму, лютеранства, цвінгліанства, на українських землях набули розповсюдження і радикальні течії такі як антитринітарії¹, социніани², моравські брати³ та інші.

Для боротьби з Реформацією, протестантами та для оновлення католицької Церкви в Україну були заслані єзуїти – члени католицького ордену, які, поряд з протестантами проводили активну місіонерську роботу, відкривали школи, колегії, друкарні. Історики та релігієзнавці двояко оцінюють роботу єзуїтського ордену – з одного боку вони поширювали науку, прилучали українців до європейської культури, адже на той час єзуїтські кологіуми були кращими навчальними закладами в Україні. З іншої сторони – нерідко «платою за навчання» було зречення дітьми православних заможних родин батьківської віри і національної приналежності.

Примітки:

¹ **Антитринітарії** (від грецького — проти та лат. Trinitas — Трійця) — термін, що вживано на ознаку тих вірян, що не визнають догмату Святої Трійці про єдину сутність трьох іпостасей Бога — Бога-Отця, Сина Божого і Святого Духа.

² **Социніанство** — раціоналістична течія у протестантизмі, яка виникла у Південній Європі під час Реформації та отримала назву від свого засновника, італійця Фаусто Паоло Соцціні. Социніани заперечували догмат Трійці, існування перворідного гріха, не визнавали таїнств, вважали, що людина може врятуватися, живучи в спілкуванні з яким завгодно християнським суспільством, яке сповідує вчення про Спасіння.

³ **Чеські брати**, а також богемські брати та моравські брати чи гернгутери. Община чеських братів — християнський протестантський рух (церква), що виник в Чехії у XV ст. ставши продовженням традицій гусистського революційного руху.

На противагу активній діяльності католицьких конфесій у містах, що активно розвивались внаслідок розвитку торгівлі та виробництва, утворювались організації православних братств. Вони відкривали школи, друкарні, намагались контролювати місцевих єпископів. Усі ці події підштовхнули вище православне духовенство до переговорів з Римом, які таємно проводились у 1590-х роках. У 1596 році за участі Київського митрополита була підписана Берестейська унія, що поєднувала більшість ієрархів Київської митрополії, які вийшли з-під юрисдикції Константинопольського патріархату, з Римо-католицькою церквою (табл.3.14). Окремо були визначені умови об'єднання з Римським престолом, головними з яких було збереження богословської, літургійної та канонічної ідентичності, а також Рим гарантував духовенству Унійної Руської Церкви (пізніше стала називатись греко-католицькою) збереження рівних прав з католиками. Проте, з тією частиною української громади, що не прийняли унії виникали суперечки, полеміки з богословських питань, що привело до розділу в 1632 році Київської митрополії на уніатську і православну (Історія релігійних вірувань в Україні; Стоцький, 2008, с.488–489; Січинський, 1926; 1956; Ратич, 1968, с. 44–61).

У 1632 році польський король Владислав IV проголосив «Статті заспокоєння народу руського», в якій фактично легалізував православну церкву, проте, під час селянських повстань та Визвольної війни за участі українського козацтва, відбувалися антиунійні бунти під гаслом «боротьби за віру» (Грабовецкий, 2019).

Проведене дослідження дозволило нам виділити найважливіші суспільно-політичні процеси періоду **Реформації** :

Таблиця 3.14

Суспільно-політичні процеси на Тернопільщині в період Реформації

1). *Сповільнення розвитку економіки, політичний занепад*, викликаний не виправданими надіями на церковну реформу, викликали *появу протестантської церкви*, яка внесла значні корективи в архітектуру храмів та нову хвилю іконоборства. На території Тернопільщини виникали протестантські конфесії, які підтримали велика кількість української шляхти та княжих родів, а ті, в свою чергу, наvertsали до цієї віри і своїх підданих. Ці ідеї активізували громадський рух та національно-культурне відродження, переклад Святого Письма і вживання в богослужінні живої народної мови, друкування церковної літератури українською мовою.

2). *Посилення ролі Святого Престолу, Контрреформація, релігійні війни та заснування нових чернечих орденів*, які зайнялись активною місіонерською діяльністю, в тому числі й повернули до католицизму Річ Посполиту; зародився стиль бароко, як ідеологічна реакційна вимога католицизму. У протестантів насильно відбирали храми і перебудовували їх на барокові; діяла заборона на будівництво нових кам'яних храмів для протестантів, введення обмеження на вежі, молитовні будівлі будували без вівтарів та ін.

3). *Підписання Берестейської унії (1596 р.) та утворення Унійної церкви*, яка швидко створила свою мережу, розпочався процес творення архітектурного образу нової Церкви, заснований на основі унійної єдності католицької віри та православних традицій з її східно-візантійським обрядом, нових європейських впливів та автохтонних будівельних традицій.

3.3. Історико-культурні процеси епохи Просвітництва. Епоха просвітництва або абсолютизму у другій половині XVII-XVIII століття в історико-культурному розвитку Європи пов'язана з антифеодальними і буржуазними революціями в Англії (17 ст.), Нідерландах та Великою французькою революцією (1789-1793 р.). Цей період означають також війни за незалежність англійських колоній в Америці. Ідейна течія просвітництва зародилась у країнах Західної Європи, проте завдяки розвитку

природознавства та книгодрукування швидко розповсюдилась по усьому європейському континенті, у тому числі й в Речі Посполитій та в Російській імперії. Початок доби Просвітництва характерний ще й неоднаковими етапами політичного устрою в різних європейських країнах, різноманітністю форм правління та відмінними правовими системами: у Франції, Австрійській імперії, Іспанії відбувався розквіт абсолютизму, в Англії – конституційної монархії, Німеччина та Італія залишалися роздробленими на дрібні держави, в Російській та Австрійській імперіях зберігалось кріпацтво. Економіка європейських країн зазнала також значних змін – міцніла буржуазія та капіталістичні виробничі відносини, промислова революція в Англії зробила Лондон головним центром економіки Європи (Горський, 2002, с. 528 – 742). Хоч панівне становище в економіці почала займати буржуазія, але політична влада все ще перебувала в руках феодалів, панувала абсолютистська монархія – на той час прогресивна форма правління.

Епоха Просвітництва завершувала процес формування великих національних держав, припинилися релігійні війни, розвивалася наука, медицина, культура. Головною ідеєю просвітництва був розум, що опановував природу, раціональний спосіб пізнання. Теорія релігії, суспільства, державного устрою вбачали сенс життя в боротьбі за вічну істину, справедливість, рівність, дану природою, особистість. У XVIII ст. розширювалось коло замовників мистецьких творів, релігійне мистецтво поступово замінилося світським, відбувався розвиток науки й техніки, було створено товариство вчених тощо (Вирський, 2003), (Тимошенко, 1998—2004, с. 672—768).

Культура Просвітництва, тісно пов'язана з стилем бароко, який прославляв нову аристократію та церкву - з своєю пишністю, ілюзорністю, неймовірною красою будівель. Вважається, що батьківщиною і натхненницею цього стилю була Італія, змінивши прості форми Ренесансу ще у XVI ст. У цей час Ватикан та католицька церква активно будували храми і головним завданням перед архітекторами було створення не так

великих будівель, як величних і емоційно вражаючих. До прикладу можна навести будівництво костелу за проектом архітекторів Джакомо да Віньола і Джакомо делла Порта - Іль-Джезу в Римі, де похований засновник ордену єзуїтів — святий Ігнатій Лойола. Церква стала каноном для єзуїтських храмів у всій Європі більш за все в Речі Посполитій. Двоповерховий головний фасад оздоблено колонами та пілястрами коринфського та іонічного ордерів, вхідний портал виділений трикутним та дугоподібним фронтоном. Перший і другий поверхи об'єднані широкими волютами. Такий прийом став хрестоматійним для храмів цілої епохи (Церква святого імені Ісуса, 2018).

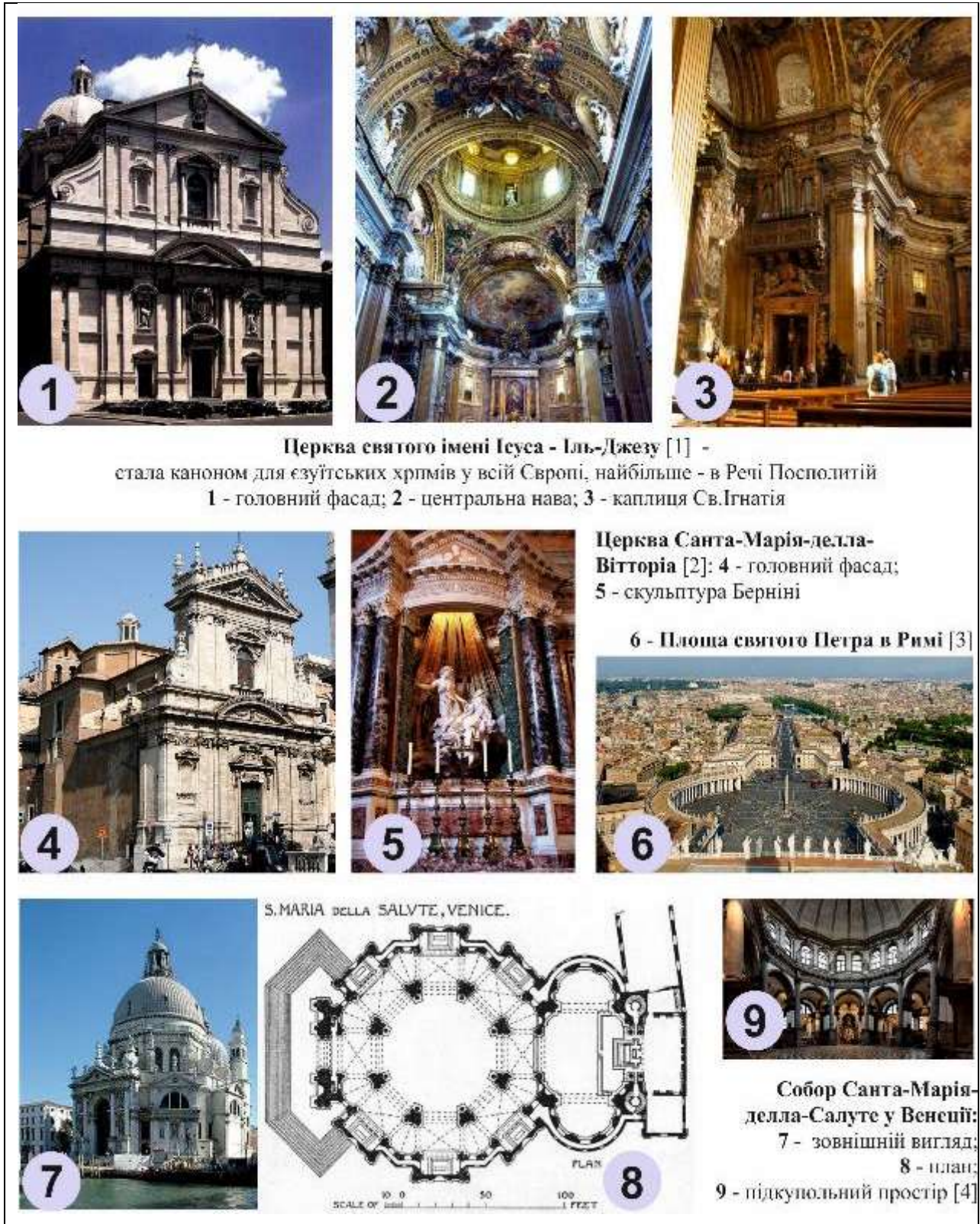
Сакральна архітектура періоду бароко вражає синтезом скульптури живопису та інших видів мистецтв, в тому числі й органної музики. Бані храмів набувають складних форм, створюючи ілюзію зоряного неба. До кращих зразків епохи бароко відноситься невелика церква Санта-Марія-делла-Вітторія, що від 2006 року є титулярною (з титулом є американський кардинал Шон Патрік) (табл. 3.15)(Санта-Марія-делла-Вітторія, 2018). Однією з найкрасивіших у Венеції є білосніжний Собор Санта-Марія-делла-Салуте, збудованим за проектом архітектора Бальдассере Лонгена навпроти Палацу дожів у 1631-1681 роках.

В епоху бароко сформувався тип площі, де забудова підпорядковувалась одній монументальній споруді як композиційній домінанті, перетворюючи її на своєрідний відкритий вестибюль перед храмом. Прикладом такого рішення є колонада святого Петра в Римі (1657—1663) за проектом Лоренцо Джованні Берніні (табл. 3.15)(Стиль бароко в європейському мистецтві).

У XVII столітті Габсбурзька монархія, отримавши перемогу над Туреччиною і звільнивши європейські народи від чужинської культури, почала приєднувати нові території. У результаті війни Австрія отримала більшу частину Угорщини, Трансільванію, майже усю Хорватію та Славонію та інші землі, перетворюючись на могутню Австрійську імперію (Австро-

Таблиця 3.15

Формування архітектури сакральних комплексів
у період Просвітництва

Церква святого імені Ісуса - Іль-Джезу [1] -

стала каноном для єзуїтських храмів у всій Європі, найбільше - в Речі Посполитій

1 - головний фасад; 2 - центральна нава; 3 - каплиця Св.Ігнатія

Церква Санта-Марія-делла-Вітторія [2]:

4 - головний фасад; 5 - скульптура Берніні

6 - Площа святого Петра в Римі [3]

Собор Санта-Марія-делла-Салуте у Венеції:

7 - зовнішній вигляд;

8 - план;

9 - підкупольний простір [4]

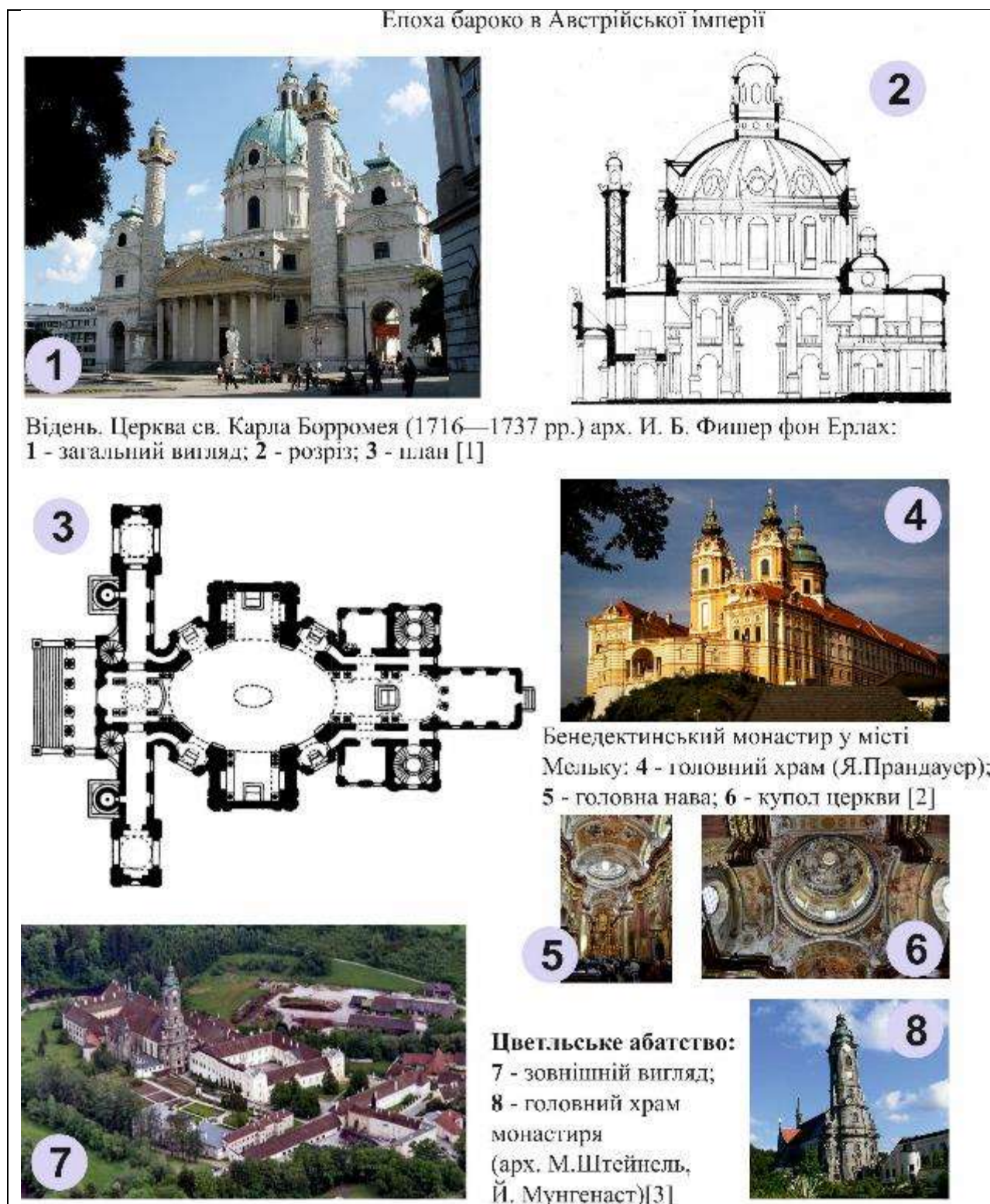
турецькі війни, 2019). Під час війни «Священної ліги»¹ з османськими військами у 1683 році – Віденській битві із стратегічних міркувань було спалено передмістя Відню, тому після 1690 років розпочався будівельний бум — на спалених територіях виникли розкішні замські садиби, барокові монастирі та церкви в різних містах (Архітектура Австрії), (Капітоненко, 2004). Королівський двір та церковна влада були основними замовниками монументальної архітектури, визначали риси і образ в тому числі й сакральної архітектури. Центром абсолютної монархії став Відень, навколо Габсбургів групувалося дворянство. Тут створювались монументальні споруди, яким наслідувала вся імперія. Католицькі монастирі для прибічників Контрреформації будувались і перебудовувались із величезним розмахом; їх планувальна структура розроблялася за принципами палацового замського будівництва. Віденське бароко стає значним і яскравим явищем у мистецтві Австрії та усїєї культури Західної Європи (Архітектура Австрії XVII — першої половини XIX в.) (табл.3.16).

Історики архітектури доводять, що бароко Австрійської імперії розвинулось під впливом італійського мистецтва, для будівництва використовували проекти і працю архітекторів Італії. До прикладу – собор святих Руперта і Вергілія у Зальцбурзі збудований ще у 1628 році за проектом італійського архітектора Сантіно Соларі. Більше як пів століття потрібно було австрійським архітекторами, щоб стати конкурентними на рівні з італійцями, не копіюючи їх. Так, австрійський архітектор Йоганн Бернхард Фішер фон Ерлах та його син Йозеф Еммануель створили барокові палаци, храми, монастирі та інші монументальні будівлі зовсім не схожі на твори італійського бароко, проте, їх можна назвати шедеврами в архітектурі. Одним із кращих творів митців є особлива та незвичайна білосніжна церква святого Карла Борromeя у Відні, що побудована на честь перемоги над

Примітка.

¹ **Священна ліга** — коаліція християнських держав для протистояння Османській імперії у Великій турецькій війні 1683—1699 рр., яка велась на території сучасних Угорщини, Австрії, Сербії, Молдавії, Румунії, України та Росії.

Архітектура бароко в сакральній архітектурі періоду Просвітництва

чумою імператором Карлом VI Габсбургом. Храм має нестандартний план, нагадує світський палац та вказує на нове розуміння архітектури культової будівлі (див.табл. 3.16).

Шедевром барокового мистецтва дослідники вважають бенедиктинський монастир у місті Мельку. Головний монастирський храм Святих Петра і Павла побудований за ескізами Якоба Прандтауера, внутрішнім оздобленням займався віденський оформлювач театрів Антоніо Бедуцці. Будівництво велось між 1702 і 1736 роками (див.табл. 3.16). Однією з кращих сакральних будівель в Австрії вважають церкву Цветльського абатства, збудовану в готичному стилі для цистерціанського ордену. На початку XVIII століття архітекторами М.Штейнлем та Й. Мунгенастом головний фасад храму перебудовано у стилі бароко. Архітекторам, яким не вистарчало замовлень в Австрії, роз'їжджалися по усій імперії, поширюючи мистецтво віденського бароко(Архитектура Австрии XVII — первой половины XIX в., 2019).

У різних європейських країнах стиль бароко мав свої особливості – так Австрійське, Французьке, Баварське бароко проявлялись більше у внутрішньому оформленні, зовні – будівлі мали риси класицизму (Стиль барокко в архітектурі). Різна ідеологічна спрямованість породила специфіку мистецького прояву бароко. Разом з католицьким розвивалось бароко протестантське – в Англії, північній Німеччині, Голландії, Данії і Норвегії.

Протестантизм вніс значні корективи в архітектуру храмів - через заборону монументального релігійного живопису, скульптурного зображення святих, будівлі були значно скромніші. Запекла боротьба між реформацією і контрреформацією була гострою. Подекуди, у протестантів насильно відбирали храми і перебудовували їх на барокові, діяла заборона на будівництво нових кам'яних храмів для протестантів, було обмеження на вежі, тому молитовні будівлі будували із дерева та без вівтарів (Гриценко, 2008 – 2019).

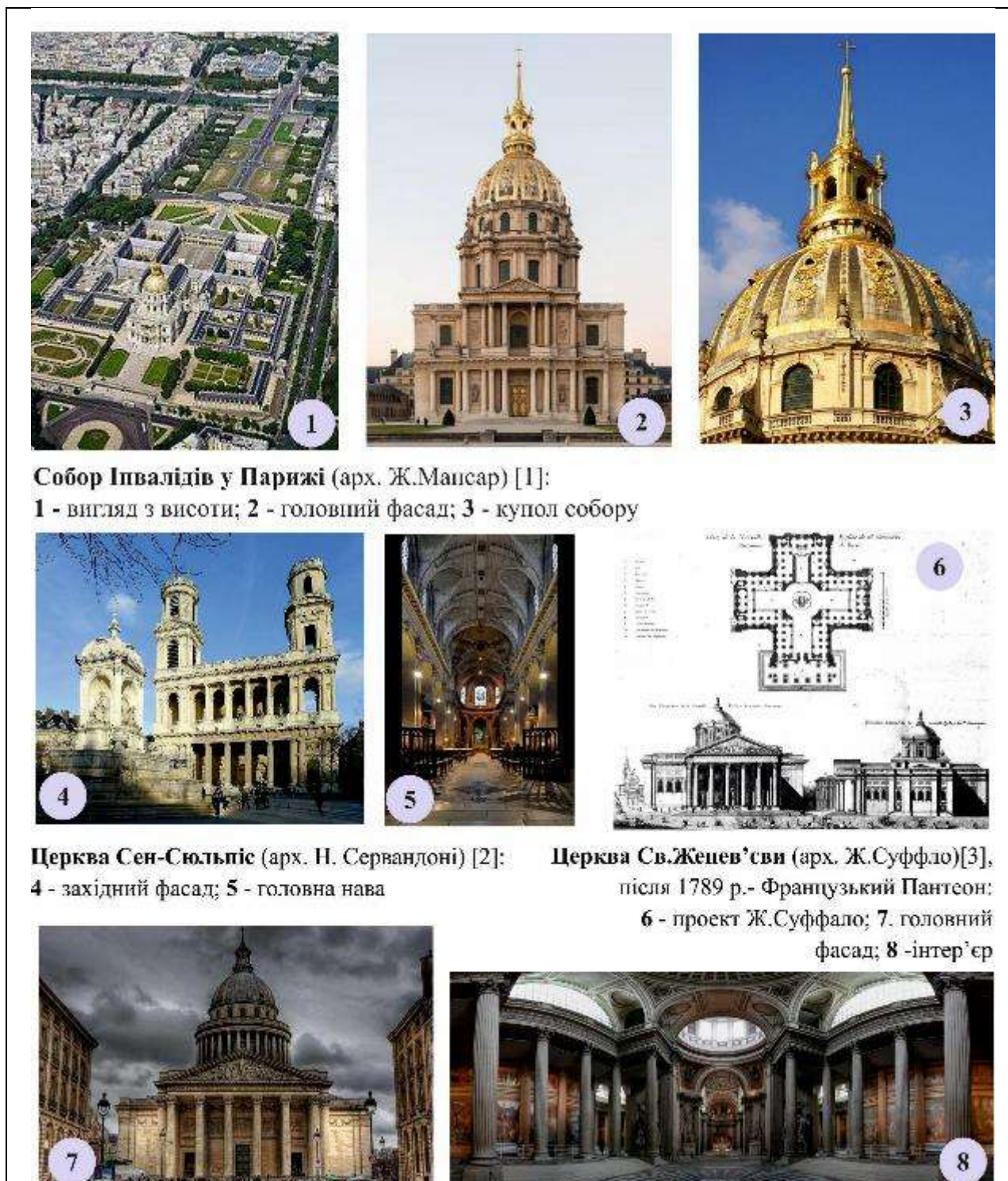
У європейській культурі у XVII – XVIII столітті все ще змагались дві течії – бароко і класицизм. У Парижі збудований собор Інвалідів у

класичному стилі ознаменувала кінець епохи французького бароко. Будівництво церкви Святого Людовика розпочалось у 1677 році за проектом архітектора Жюля Ардуен-Мансара (табл. 3.17). (Моруа, 1970, с. 29—30).

До початку XVIII століття блискучий розвиток французького абсолютизму ослабився і входив у протиріччя з розвитком буржуазного суспільства. Монархія разом з католицькою церквою стали на шлях відкритої феодално-католицької реакції, однією з акцій була відміна Нантського едикту 1685 року та вигнання із країни протестантів, а серед них і кілька сотень кваліфікованих робітників, архітекторів, будівельників, промисловців. Між 1700 і 1760 роками будувалось багато храмів, які мали декоративні форми світської палацової архітектури, поширення набули два типи церков – центричні та тринавні з трансептом. Процес світськості притаманний і монастирям, у яких створювалось більше комфорту і парадності приміщень, проникли рокайлеві мотиви декору (ВИА, т.7, 1966, с.171).

Класицизм запанував у Франції у XVIII столітті після перемоги Джовані Ніколо Сервандоні в конкурсі на проект перебудови церкви Сен-Сюльпіс. Старовинний костел у готичному стилі будувався ще у XII-XIV столітті, та він вже не міг поміщати усе населення кварталу, яке значно зросло. Тому у 1646 році королева Анна Австрійська прийняла рішення про перебудову костелу. Роботи тривали більше як 130 років, тому й різні частини храму різняться своїм стилем. Деякі дослідники мистецтва визначають стиль сучасної будівлі як «класичне бароко»(Бенуа, 1980, с. 143)(табл.3.17). Знаковою сакральною будівлею французького класицизму XVIII століття є церква Святої Женев'єви. Вона створена за проектом видатного архітектора Жака-Жермена Суффло, який приступив до проектування храму після дослідження античних пам'яток у давньогрецькому італійському місті Пестумі. Це, на думку теоретиків архітектури, є демонстрацією принципу класицизму – створення нових творів через дослідження античності. У 1789 році після революції храм перетворили на усипальницю видатних людей - Храм Слави, який сьогодні відомий як Французький Пантеон, про що свідчить напис

Архітектура класицизму в сакральних комплексах
періоду Просвітництва

на фронтоні - «Великим людям вдячна Вітчизна». Цей твір відносять до стилю зрілого класицизму, він, на думку дослідників, є відображенням нового мистецького підходу (Єрошкіна, 2011, с. 26-29) (див.табл. 3.17).

У культовій архітектурі Польщі в 2-ї половині XVII – на початку XVIII ст. поряд з прямокутними в плані церквами єзуїтського типу все частіше створювались центричні споруди - багатокутні, з рівнораменним хрестом або такі, які поєднували ці дві системи. У XVIII столітті з'явилися церкви, що представляють в плані подовжений багатокутник або еліпс, панівним залишався стиль бароко з елементами рококо (як на фасаді костелу Візиток у Варшаві (1728—1734 рр.)). Та в цей же період нові, на той час, елементи класики проникали у сакральне будівництво. Нові храми будувалися не часто, але під час реконструкцій елементи класицизму перемішувалися із бароковими формами. Прикладом такого поєднання можуть бути: фасади церкви Кармелітів (1777-1789 рр.) та церкви святої Анни (1788 р.) у Варшаві вирішені у палладіанських формах (ВІА, т.7, 1966, с.191).

Сакральне будівництво Польщі, в епоху класицизму втратило провідну роль в розвитку архітектури та не виробило власного стилю, а було наближеним до загальноєвропейської стилістики. Проте, цікавими і виразними є відмінності між католицькими і протестантськими храмами: у католицьких храмах, зазвичай, зберігався поздовжній напрям в композиції плану, а в протестантських розвитку набула поперечна композиція. У XVIII ст. поперечна вісь почала акцентуватися у багатьох протестантських храмових будівлях. Так, лютеранська церква Варшави, збудована у 1777-1779 роках архітектором Симоном Готлібом Цугом, була круглою будівлею у формі неокласичної ротонди з портиком і фронтоном, перекрита куполом з ліхтарем. Під час військових дій церква була зруйнована, та вже у 1950-х роках її почали відновлювати (Лютеранская церковь Святой Троицы в Варшаве, 2009).

В умовах війни з Росією, Австрією та Пруссією, поділами Речі Посполитої у 1772 р., 1793 р., що закінчилась третім поділом Речі Посполитої

у 1795 р. та подальшими діями наполеонівських військ масштаби сакрального будівництва суттєво зменшилися (табл.3.18).

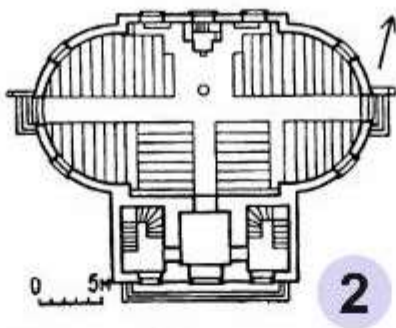

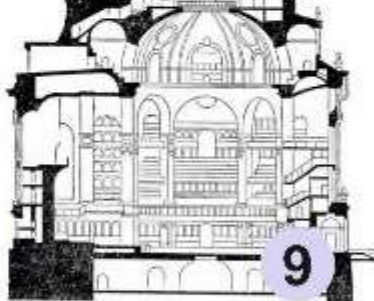
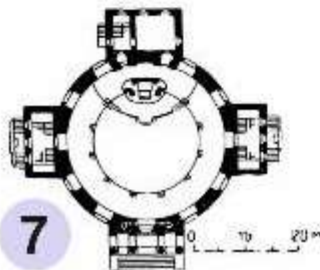

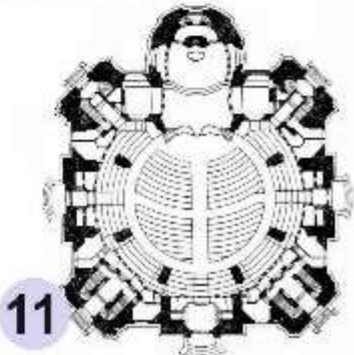
Протестантські церкви Німеччини розвивались як центричні зальні будівлі. Показовими є церкви архітектора Георга Бера, які композиційно створені як грандіозні купольні ротонди. Такою була втрачена у 1945 році та відбудована знову після об'єднання Німеччини (поч.буд. 1994 р.) церква Фраукірхе (1726-1738 рр.) з 2500 сидячих місць. Усередині храму вісім опорних стовпів підтримують кам'яний купол і багатоярусні хори, що оточують всю церкву. Автору також належав найбільший із храмів міста Гамбурга– протестантська церква Міхаельскірхе (зруйнована, перебудована у ХХ столітті).

Після Великої французької революції (1789–1799 рр.) відбулось найбільше перетворення соціальної і політичної системи Франції, яка призвела до знищення в країні абсолютної монархії та проголошення Першої французької республіки (табл.3.19). Цю подію історики вважають надважливою віхою в історії західної демократії. Серед економічних і політичних причин протистояння дослідники вказують на його ідеологічну базу – ідеї Просвітництва та гасла Американської революції 1775 — 1783 років. В архітектурі велись пошуки форм для відображення нового порядку, що привело до переплетення до початку ХІХ століття прийомів класицизму з еkleктичним запозиченням форм архітектури інших епох та країн. Через складний економічний стан у більшості країн та військові витрати, сакральне будівництво майже не велось. У Франції, натомість, націоналізувалися та пристосовувалися для нових потреб великі будівлі та комплекси, проводилися заходи по дехристинізації суспільства, зносили дзвіниці, хрести статуї. З аукціону продавались або здавались монастирські будівлі, вони перетворювались у мануфактури, ресторани, бальні зали, склади, громадські бані тощо.

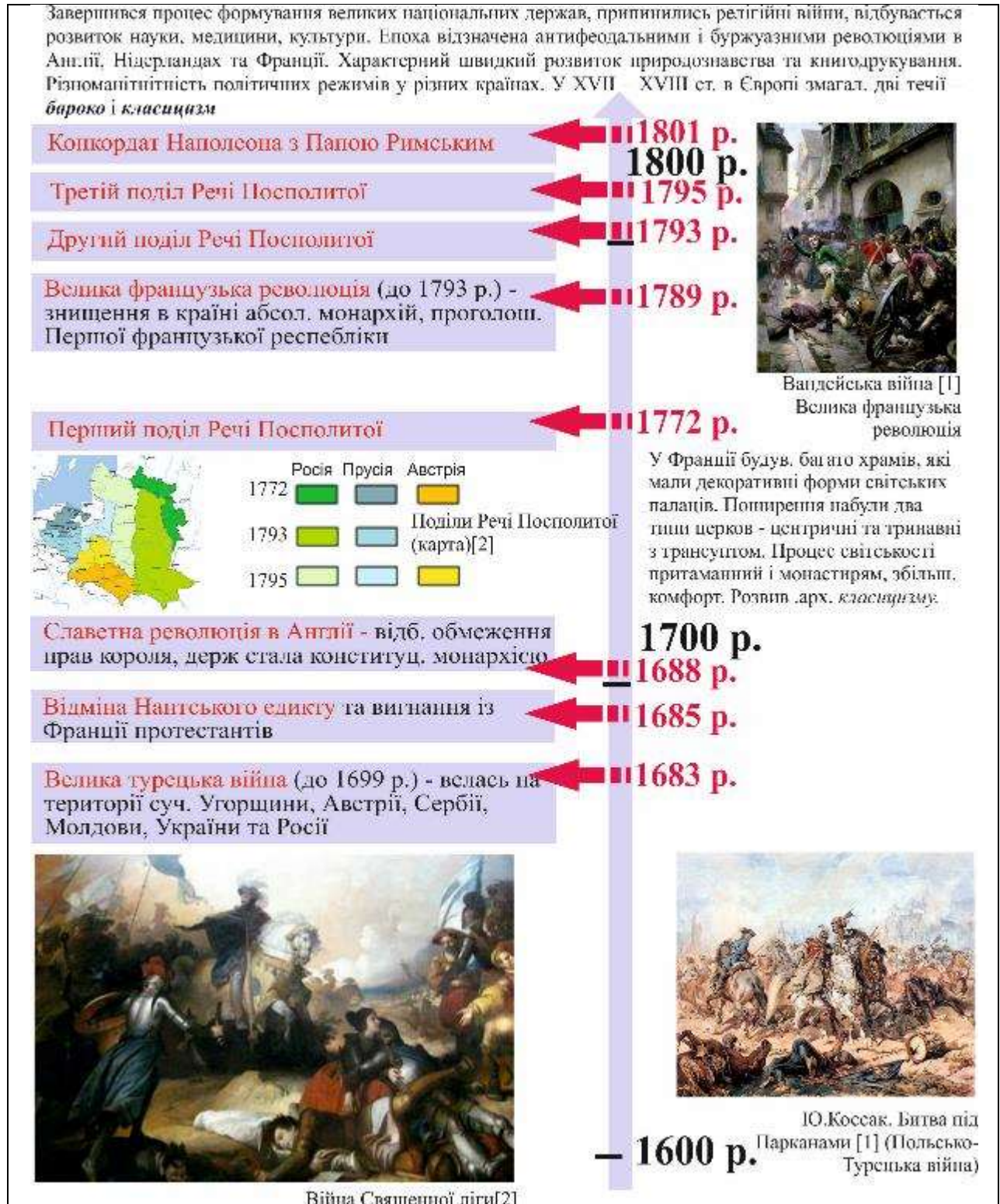
Створений у грудні 1793 році новий уряд під керівництвом Робесп'єра, який був проти атеїзму, прийняв закон про свободу культів та безсмертя

Таблиця 3.18

Архітектура протестантських сакральних комплексів
періоду Просвітництва

 <p>1</p>	 <p>2</p>	 <p>3</p>
<p>Церква в Ембраху (арх. Д.Фогель)[1]: 1 - загальний вигляд; 2 - план; 3 - інтер'єр</p>		
 <p>4</p>	 <p>5</p>	 <p>9</p>
<p>Церква св. Духа в Берні [2]: 4 - загальний вигляд; 5 - інтер'єр</p>		
 <p>6</p>	 <p>8</p>	 <p>9</p>
<p>Лютеранська церква у Варшаві [3]: 6 - сучасний вигляд; 7 - план</p>	<p>Церква Фраукірхе (арх. Г.Бер)[4]: 8 - руїни, 1945 р.; 9 - поперечний розріз; 10 - сучасний вигляд; 11 - план</p>	
 <p>7</p>	 <p>10</p>	 <p>11</p>

Суспільно-політичні процеси в Європі в епоху Просвітництва

душі. Так спроба замінити християнство на «культ розуму» не вдалась (Варварцев та Мартинов, 2013). У 1801 році між Наполеоном та Папою римським був підписаний договір - Конкордат Наполеона, у якому серед угод декларувалось, що католицизм не є державною релігією, а лише релігією більшості французів; гарантувалось право на свободу віросповідання, в тому числі й протестантам; церква відмовлялась від конфіскованих у 1790 році земель тощо (Конкордат Наполеона, 2018).

У час французької революції Австрія стала оплотом європейської реакції, створилась антифранцузька коаліція, куди ввійшла Пруссія, Англія, Австрія, Росія, Туреччина, Неаполітанське королівство. Через недостачу матеріальних ресурсів та підготовку до війни, будівництво мало утилітарний характер: будувались казарми, таможні, лікарні тощо.

На території сучасної України епоха Просвітництва відзначилась селянськими повстаннями та Визвольною війною українського народу проти панування польських та покатоличених українських магнатів (1648—1657 рр.). За твердженням вчених істориків, утворення на території Наддніпрянщини, Сіверщини, Полісся та Східного Поділля Війська Запорозького (1649 - 1764 рр.), стало початком заснування модерної української держави (Горобець, 2011). Унаслідок поєднання українських архітектурних традицій та європейського бароко і реалізму виникло українське бароко.

Як зазначалось раніше, у 1596 р. на основі унійної ідеї католицизму і православ'я виникла українська греко-католицька церква з її східно-візантійським обрядом. Уніатська Галичина зупинила намагання повернути її в католицизм, утворила окрему церковну формацію, яка відрізнялась від класичного православ'я і від римського католицизму, стала щитом, що охороняв український східний обряд і національний етногенез українського заходу. Вона підготувала ґрунт для національного відродження Галичини у ХІХ столітті. Влада Речі Посполитої підтримала унію, бо вважала її перехідним етапом до окатоличення православного українського населення.

Натомість, Українська унійна церква за сприяння Папи Римського та польського уряду швидко розбудувала свою структуру і стала на захист простих українців, їх національної культури, традицій, мови. Велику місіонерську, просвітницьку діяльність розгорнув орден отців Василіян¹. На території Тернопілля греко-католицизм впроваджено у 1700 році після приєднання Львівської єпархії до Унійної Церкви.

Релігійні та національні протистояння у XVII—XVIII столітті не припинялись, незважаючи на намагання польського короля створити багатоконфесійність та віротерпимість в державі. Значна частина населення у XVIII столітті прийняла греко-католицьку віру, а православні монастирі та парафії, натомість, перейшли під порядкування Переяславської єпархії; у 1686 році відбулась передача Київської митрополії московському патріархату. Відтоді в історії України з'явилась ідея, прописана в «Синописі» про «триєдину» Російську державу, очолювану московськими царями (Київська митрополія (1620—1685)).

Розчарування і зневіра під час Руїни (1657-1687), зміна зовнішньо-політичного напрямку, боротьба еліти за владу та інші зовнішні й внутрішні чинники відобразились на житті й Тернопільського краю. Історичні джерела вказують на те, що землі не оброблялись, міста і села порожніли, економічне життя в краї занепало. На багаті українські землі у 1672 році рушила сотисячна турецько-татарська армія, вибивши польські війська. У ході польсько-турецької війни (1672-1676 рр.) за владу над Правобережною Україною, майже всі будівлі міста Язлівця (сучасн. Бучацький р-н) було руйновано, жителі міста навколишніх сіл потрапили в полон. Спалене турками місто Золотий Потік (Бучацький район), у ньому знищені майже усі захисники і люди, які сховались у фортеці. Двічі було спалене і пограбоване містечко Озерна (довгі роки на місті Озерної було згарище, місто так і не

Примітка.

¹ **Отці Василіяни** - один з основних чернечих орденів Української греко-католицької Церкви.

відновилося), сьогодні – це селище в Зборівському районі. Микулинці були захоплені турецькими військами після облоги, яка тривала 15 днів; чоловіків перебили, а жінок і дітей полонили.

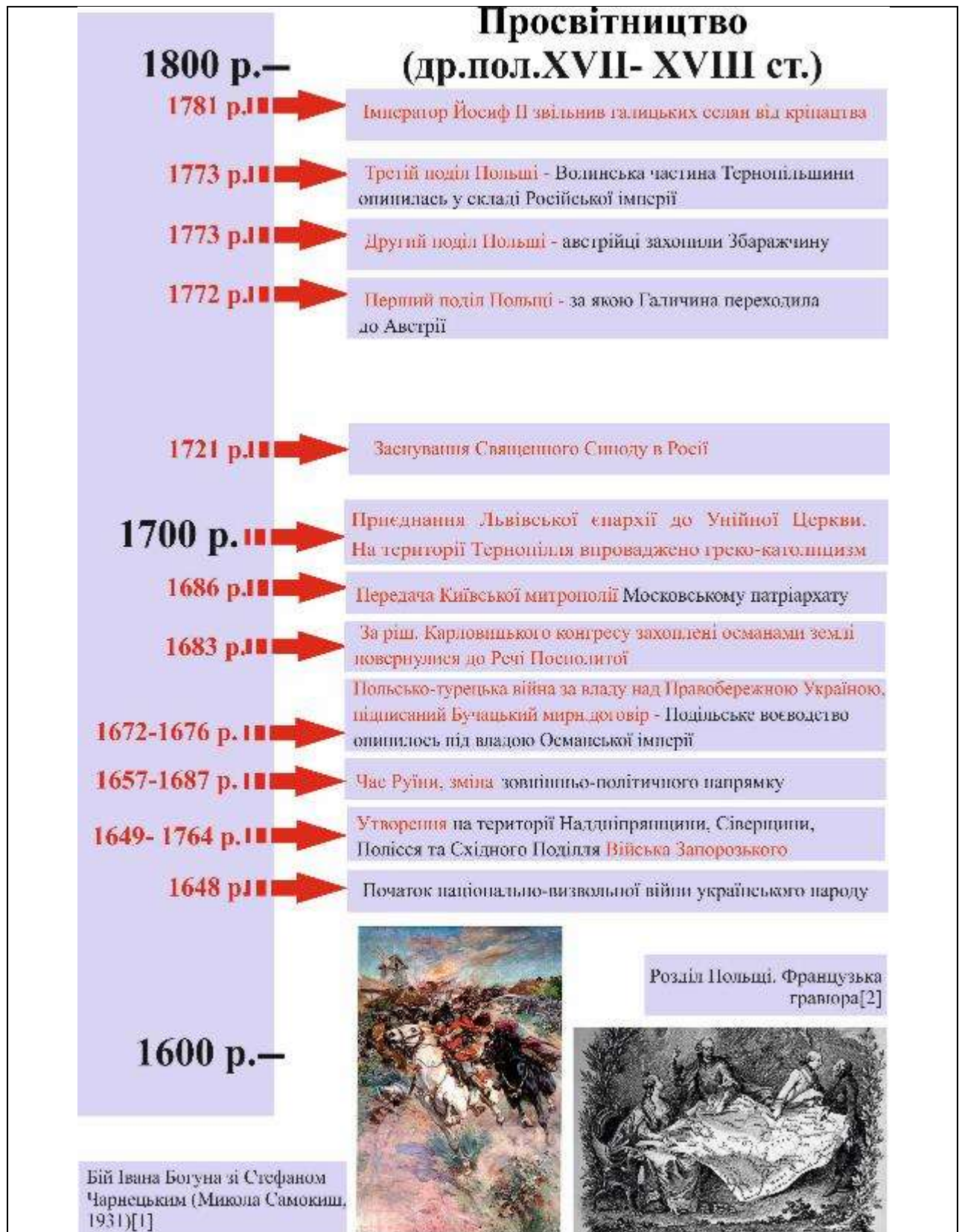
У 1672 році було підписано Буцацький мирний договір між Туреччиною і Річчю Посполитою, відповідно до якого, частина сучасної Тернопільщини, що входила до Подільського воєводства, опинилась під владою Османської імперії. Таким чином, землі Тернопільського краю були розділені між двома імперіями: Поділля (територія сучасних Борщівського, Заліщицького, Чортківського, Гусятинського та частина Буцацького районів) належали до створеного Кам'янецького ейялету (1672–1699 рр.), центром санджаку став Язловець (в 1672—1675 і 1676—1684 рр.); Волинь і Галичина залишились в Речі Посполитій. Лінія розмежування проходила через річку Стрипа, де й до сьогодні збереглися прикордонні камені. Місто Чортків до 1683 року був центром нахіє¹, ареною бойових дій були міста Монастирицьк, Коропець. Задля власної безпеки, північні рубежі нового кордону турки зміцнили, відновили та зміцнили Язловецьку фортецю. Османське панування тривало одинадцять років, за цей час міста і села, які не раз зазнавали нападів, знелюдніли. Відновлення війни між Польщею і Туреччиною, нові поділи українських земель, спустошували Поділля. У 1688 році було зруйноване місто Тербовля, відтоді замок більше не відбудовувався, занепало містечко Підгайці, Заложці, Бучач, зруйновано Збараж та ін. За рішенням Карловицького конгресу в 1683 році захоплені османами землі повернулися до Речі Посполитої. Положення жителів було настільки важким, що польський сейм змушений був звільнити від податків на 12 років селян і міщан. Виснажені люди вмирали від голоду та хвороб (Алексієвець та ін., 1995.), (Бармак М. та Бармак О., 1998) (табл.3.20).

Як видно із дослідження, міста і села на території Тернопільського краю в ході польсько-турецької війни зазнали великих руйнувань, вірменське

Примітка.

¹ **Нахіє** - адміністративно-територіальна одиниця Османської імперії.

Суспільно-політичні процеси на території України
в епоху Просвітництва

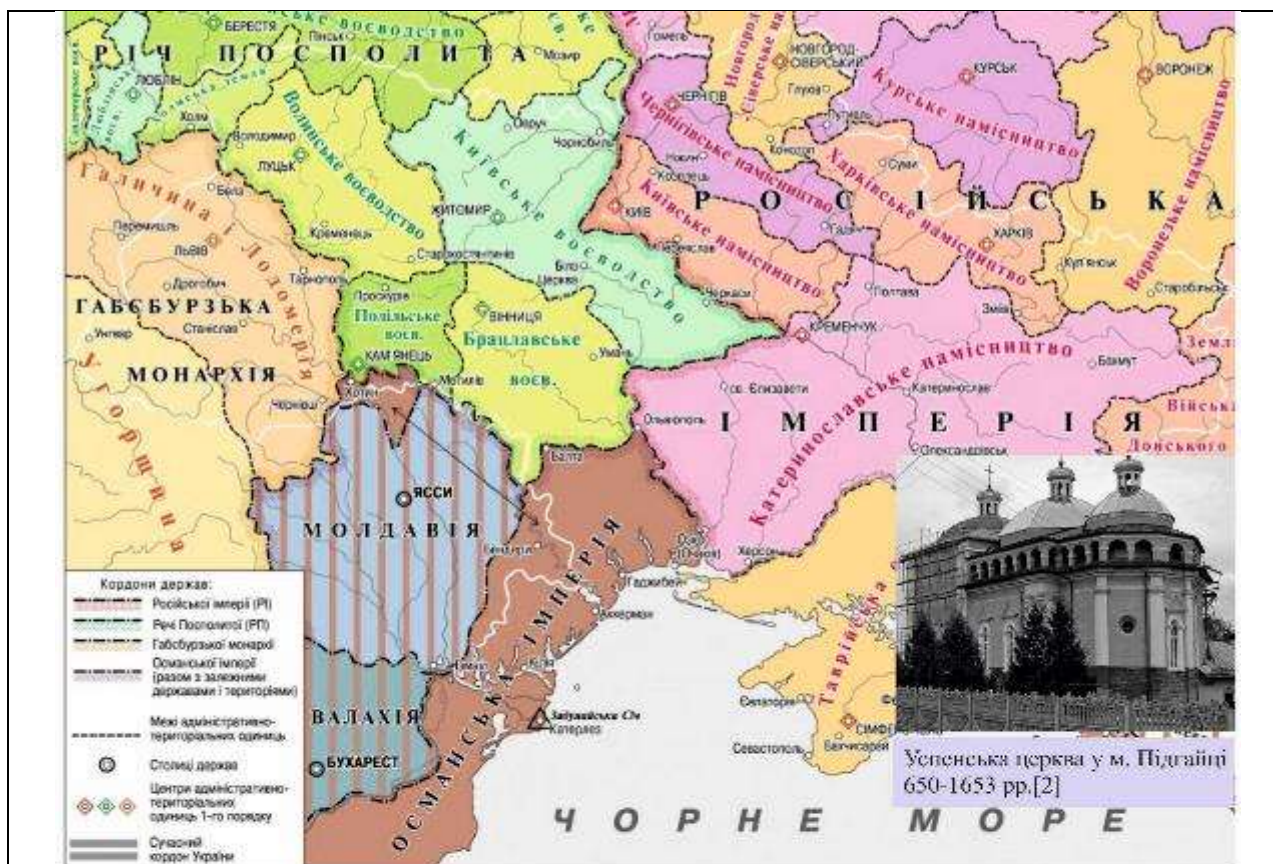
населення, яке здавна проживало на цій території, її залишило. Навіть після повернення до складу Речі Посполитої (від 1867 р.— Австро-Угорщини) міста ще довго відновлювались. Хоч, за твердженням істориків, деякі храми під час османської експансії були перетворені в мечеті, масової ісламізації населення не відбувалося (Козубський та Гулей, 2010, с.404-405). На сьогодні, культових будівель з ісламськими елементами на території Тернопільської частини Поділля не виявлено.

5 серпня 1772 р. між Австрійською та Російською імперіями і Пруським королівством була підписана таємна угода про поділ Польщі, за якою Галичина переходила до Австрії. У 1773 році австрійці захопили Збаражчину. Таким чином, територія Тернопільщини була поділена між Річчю Посполитою та Австрійською імперією. 23 січня 1793 року Австрія та Росія уклали угоду про другий поділ Польщі. У червні 1795 року внаслідок третього поділу уся територія Тернопільщини, що після 1772 року належала Речі Посполитій, опинилась у складі Російської імперії як Волинське намісництво. У вересні 1797 року ці землі увійшли до Кременецького повіту Волинської губернії. Поділ українських земель між двома імперіями призвів до відставання суспільно - політичного та соціально - економічного розвитку (Чубатий, 1960, с. 43, 44.) (табл.3.21).

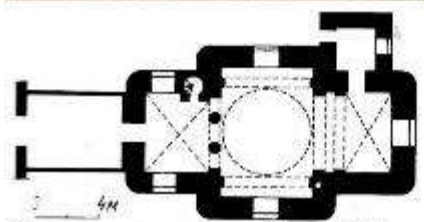
Дослідники історії України доводять, що у багатонаціональній Австрійській імперії найвідсталішими були українські землі. Промисловість залишалась на мануфактурному рівні розвитку, сільське господарство, яке в Західній Україні мало першорядне значення в економіці, не розвивалось через великі феодалні повинності. У 1781 році імператор Йосиф II звільнив галицьких селян від кріпацтва, панщину обмежив трьома днями на тиждень. На знак цієї події в багатьох селах збереглися пам'ятні хрести. Підтримку від австрійських імператорів отримала і Українська Греко-Католицька церква, для духовенства створили освітні заклади, у 1808 році – уніатську митрополію.

Таблиця 3.21

Українські землі в період Просвітництва

Українські землі у 1788 р. (карта [1])

Покровська церква у Бучачі [3]

Спасо-Преображенська церква у Шумському, 1637-1715 рр. [4]
Цей храм не тільки зазнав безліч змін у зовнішньому вигляді, але і кілька разів переходив з однієї конфесії в іншу. Збудований як уніатська церква, у 1676 р. подарована католицькому оо.Францисканців, із 1837 р. - православна.

Дослідники пояснюють толерантне відношення до української церкви як просвітницькими, так і політичними заходами, намаганням навернути українців на свій бік проти поляків, які схилилися до сепаратизму. Релігієзнавці стверджують, що УГКЦ в Австрійській імперії стала чинником зростання національної самосвідомості українців Галичини. У тій частині Тернопілля, яка належала Російській імперії, реформи проведені були значно пізніше. Заснування у 1721 році Священного Синоду перетворило православну церкву в Росії, а пізніше і в Україні, на державний додаток та насадник російської імперської культури. На підконтрольній Російській імперії частині України, в тому числі й на тернопільській Волині, було заборонено у літургії та у книгодрукуванні використовувати українську мову, писати ікони, будувати храми за українськими традиціями, більшість церковних очільників України були зрусифікованими українцями або росіянами. Дослідники вважають, що «...анексоване православ'я стало засобом русифікації українського народу» (Колодний ред., 1999; Петрушенко В., Петрушенко О. та Скалецький М. 2000; 2005).

Аналізуючи суспільно-політичні процеси періоду Просвітництва, можна виділити такі:

1). Селянські повстання та Визвольна війна українського народу (1648—1657 рр.), що стало початком заснування модерної української держави та в наступні історичні та суспільно-політичні періоди бездержавності дозволило протистояти нищівній ролі імперій. Унаслідок поєднання українських архітектурних традицій та європейського бароко і реалізму виникло українське бароко.

2). Польсько-турецька війна (1672-1676 рр.) (точилася на території краю, було спалено, знищено багато міст і сіл Тернопілля).

3). Передача Київської митрополії московському патріархату (1686 р.) внаслідок чого Київська митрополія фактично перетворилась на рядову єпархію Російської Церкви, була відірвана від Константинополя, західно-українські єпархії перейшли у греко-католицьку Церкву. Стали нівелюватись

особливості українського церковного культу, співу, української вимови у богослужінні, друку церковних книг українською мовою, будівництва храмів за українськими канонами.

4). Приєднання Львівської єпархії до Унійної Церкви (1700 р.) (на території Тернопілля впроваджено греко-католицизм), унійна Церква швидко розбудувала свою структуру, будувались і переобладнувались храми, монастирі. Велику місіонерську, просвітницьку та будівельну діяльність розгорнув оо. Василіян.

5). Поділи Речі Посполитої (1772 р., 1793 р., у 1795 р.) призвели до поділу українських земель між двома імперіями з різною культурою і різним віросповіданням, масштаби сакрального будівництва суттєво зменшилися; на підконтрольній Російській імперії частині України заборонено будувати храми за українськими традиціями.

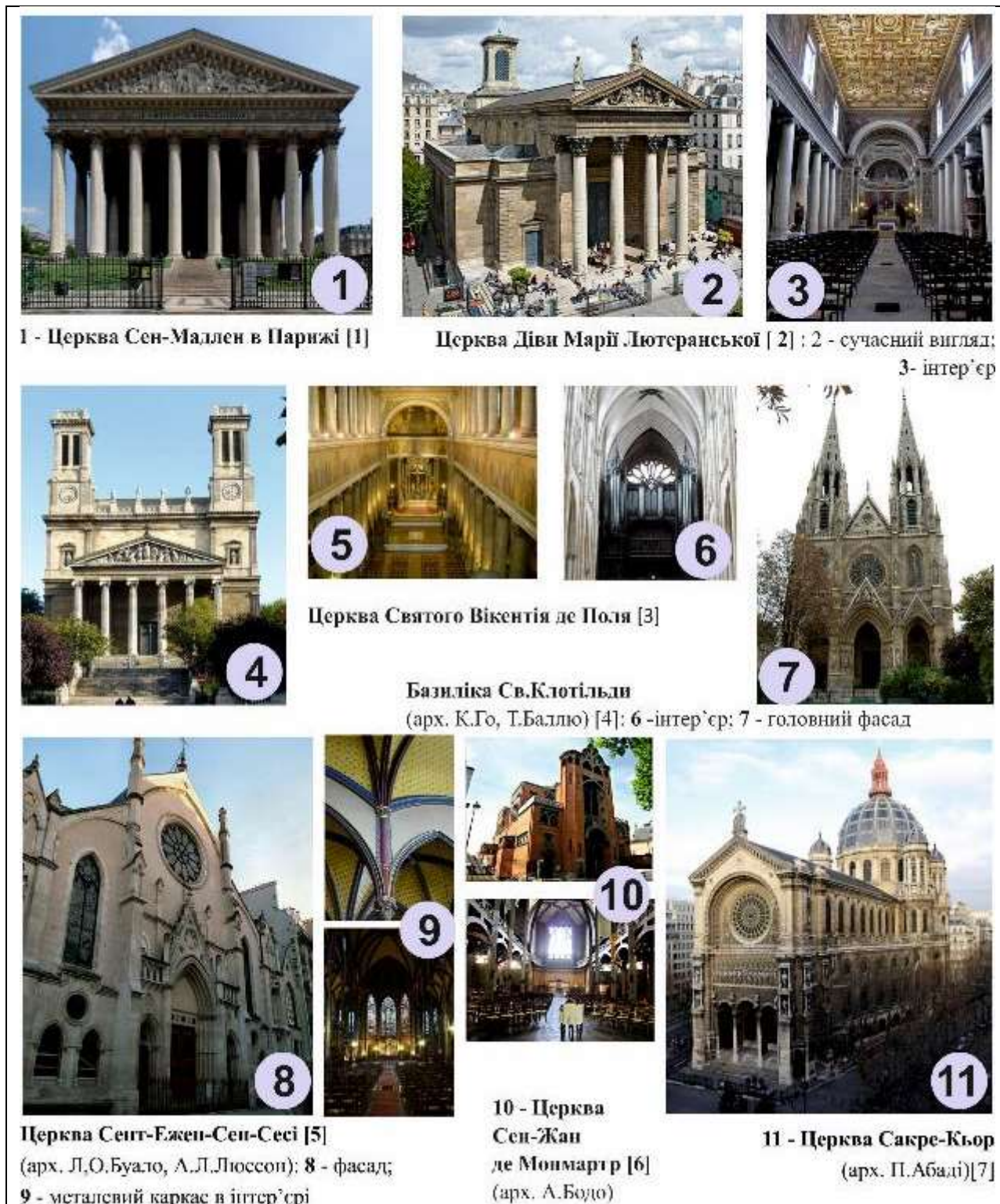
3.4. Культура Новітнього періоду XIX-XX століття. П'ятий період у розвитку європейської культури пов'язаний з розвитком капіталізму та імперіалізму, боротьбою за розподіл світу між могутніми державами, промисловим переворотом у більшості провідних європейських країнах, що мало значний вплив на розвиток суспільно-політичних та мистецьких процесів у Європі. У XIX столітті через бурхливий розвиток інженерно – промислового будівництва відділилась професія інженера від архітектора. Широкий розвиток транспортної мережі, зокрема залізничної, вимагав створення великопрольотних мостів, які розраховувались на значне та динамічне навантаження. Саме мостобудування, де примінявся метал, на думку вчених, стало експериментальною площадкою, де досліджено такі конструкції як ферми, шарнірні опори, висячі системи і т. д., які пізніше почали використовуватись для перекриття обширних внутрішніх просторів. У XIX ст. виникли нові типи споруд, відбувся бурхливий розвиток будівельної техніки, нових будівельних конструкцій і матеріалів, що створило передумови формування «нової архітектури». В архітектурі

поширились нові ефективні конструктивні системи і прийоми: металевий каркас, металевий купол, решітчасті металеві конструкції, сітчасті і підвісні системи тощо. На початку ХХ століття значний вплив на розвиток світової архітектури мав залізобетон (ВИА, т.10, 1966, с. 20-29).

Початок ХІХ століття пов'язаний із часом правління Наполеона Бонапарта, який у 1804 році проголосив Францію імперією, а себе її першим імператором, та війнами, за допомогою яких він намагався добитись гегемонії в Європі. Для підкреслення могутності влади і держави в цей час у Франції розвинувся архітектурний стиль революційного класицизму – ампір (фр. Empire - «імперія»), який характеризується використанням пишного декору, де наряду з колонами, пілястрами та іншими класичними елементами використовували давньоєгипетські мотиви та елементи військової символіки. Знаковою для архітектури ампіру є церква Сен-Мадлен у місті Парижі (табл.3.22). Після поразки армії Наполеона у 1814 році військам антинаполеонівської коаліції та підсумків Віденського конгресу 1814-1815 років на Францію наклали контрибуцію та залишили у межах кордонів 1792 року. Серед підсумкових рішень конгресу були акти, за яких частина Східної Галичини – Тернопільський край, який раніше Наполеоном був подарований Російській імперії (1809 р.), повернувся до Австрійської імперії. Таким чином, у Європі встановились нові кордони, але роздрібненість Німеччини та Італії збереглась. Створений союз європейських монархів (Священний союз) був призваний боротися з революційними та національно-визвольними рухами та забезпечити непорушність Віденського конгресу. Проте, революційні події розгорілися з новою силою у 1848—1849 роках. Розпочавшись як конфлікт між буржуазією і пролетаріатом у лютому 1848 році в Парижі, революційні події охопили майже усю Європу. В Італії відбулись народні маніфестації у Папській державі; в березні 1848 року спалахнуло повстання і барикадні бої в Берліні, Познані, Відні, Пешті; у квітні – спалахнула національно-визвольна боротьба у Словаччині, Сербії, Трансільванії, в Російській імперії, на Українських землях. Усі повстання

Таблиця 3.22

Формування архітектури сакральних комплексів
у період ХІХ-ХХ століття

були жорстоко придушені. І хоч досвід європейських революцій був трагічним, проте, на думку дослідника історії міжнародних відносин та історіографії України М. Варварцева, він мав важливе значення для руйнування феодального та абсолютистського ладу, впровадження конституційних форм правління, розвитку національної свідомості та збільшення громадянських прав, соціально-економічного розвитку Європи (Варварцев, 2019). Таким чином Велика французька революція показала важливу роль націй у суспільно-політичному житті та визначила націю основою державності.

Після закінчення наполеонівських війн Франція все ще залишалась впливовою країною. Архітекторам доводилось відновлювати міста у тому числі храми, проте, вони більше не шукали нових форм, а зверталися до класичних зразків або до архітектури середніх віків. Тому, парижська церква Марії Магдалини нагадує античний храм, церква Святого Вікентія де Поля наслідує римські базиліки, а Базиліка Святої Клотільди – побудована в неготичному стилі (див.табл. 3.22). Як бачимо, сакральна архітектура Франції після правління Наполеона III була сумішшю архітектурних стилів (Великая французская революція).

У другій половині XIX століття досягнення науки і техніки, нові конструкції та матеріали проникли у храмове будівництво. Реакцією на класицизм та намагання звільнитися від італійського впливу, а також через романтичні національні тенденції, розповсюдився стиль неоготики. Так, в Парижі архітекторами Луї-Огюстом Буало і Андре-Луї Люссон у 1854 році було розпочато будівництво церкви Сент-Ежен-Сен-Сесіль у неготичному стилі, яке тривало лише 20 місяців. Це був перший храм з відкритими металевими конструкціями: три нави перекриті стрілчастими склепіннями на металевих арках, які спираються на чугунні колони товщиною лише 30 сантиметрів (див.табл.3.22) (ВИА, т.10,1966, с.168-218).

Ще одним знаковим храмом цього періоду є церква Св. Августина в Парижі (Сент-Огюстен), збудована у 1860-1871 роках за проектом

архітектора Віктора Бальтара з використанням металевих конструкцій. Зовнішній вигляд церкви незвичайний, в еkleктичних формах проглядаються риси романського і візантійського впливу. Риси романського, готичного та візантійського стилю має також церква Сакре-Кьор архітектора Поля Абаді, 1875 р. Новаторською для свого часу є церква Сен-Жан де Монмартр, побудована Анатолем Бодо, де в конструкціях був використаний залізобетон (див.рис.3.22). У ХІХ столітті розпочали будівництво спеціальних будівель для лікарень та шкіл, які раніше входили до монастирських комплексів.

У кінці ХІХ століття австрійська монархія з необмеженою королівською владою була багатонаціональною та мала дуже нерівномірний економічний розвиток. Поряд з розвиненими промисловими районами Чеських земель, східна Галичина, Закарпаття були аграрними і значно відставали у своєму розвитку. Після революційних подій та війни з Прусією (1866 р.) відбулось перетворення імперії Габсбургів; політичні реформи у 1867 році привели до утворення двоєдиної дуалістичної держави Австро-Угорщини. Цілісність держави забезпечував імператор Австрії. Галіція та Буковина залишилась у сфері впливу Австрії, різні частини імперії мали свою специфіку архітектурного розвитку. Так, для Австрії було характерним створення величезних комплексів на території, яка звільнялась після знесення фортечних мурів. Як і в інших європейських державах в кінці ХІХ – на початку ХХ століття, в країні велись пошуки архітектурної стилістики, у тому числі і в сакральній архітектурі. Історизм та еkleктика до початку ХХ століття визначали архітектуру не тільки Австрії, а й Угорщини. Відродження національної культури проявлялося у створенні величезних комплексів та ансамблів у Будапешті — другої столиці Австро-Угорщини. Цей період характеризує архітектурне суперництво з Віднем. У кінці ХІХ століття в архітектурі Австро-Венгрії наступила криза еkleктики, зародився функціоналістичний напрямок, пізніше – Віденська сецесія (ВИА, т.10, 1966, с.242-252).

Під впливом Віденської Сецесії були і Польські архітектори, які творили сакральні комплекси, орієнтуючись на Віденські зразки – «стиль Рінгштрассе». З 1890-х років зодчі розпочали пошуки польського національного стилю в архітектурі - «стилю народowego». Одним із напрямів є «Закопанський стиль», стилізований під традиційну архітектуру, що мав вплив на пошук власного національного стилю народів Центрально-Східної Європи, в тому числі й українців. Після Першої світової війни, сакральне зодчество Польщі мало ті ж тенденції, що й в інших країнах Західної Європи, етапи функціоналізму, Ар-Деко, сталінського ретроспективізму, «інтернаціонального стилю» та постмодернізму (Архітектура Польщі, 2019).

Відновлення державності Польської республіки у 1918 році та визначення східного польського кордону Радою Антанти у 1919 році на Паризькій мирній конференції, залишили частину етнічних українських та білоруських земель (Лемківщину, Підляшшя, Надсяння, Сокальщину, Равщину і Холмщину), а також Віленську область Литви у складі відновленої Польської республіки. У вересні — листопаді 1930 року за наказом Юзефа Пілсудського проти українського цивільного населення Східної Галичини відбулась «пацифікація», в ході якої відбувалися масові арешти, побиття та вбивства людей, закриття та руйнування українських установ. Репресивна акція була викликана поразкою Західноукраїнської Народної Республіки (1919 р.), але призвела до ще більшої радикалізації руху опору та сепаратизму на етнічних українських землях. У 1937-1938 рр. польський Корпус Охорони Прикордоння, польська армія та поліція розпочали процес «ревіндикації» церковного майна - акцію руйнування, закриття, пристосування до римо-католицьких церков або до громадських будівель православних церков на Холмщині і Південному Підляшші під приводом примусового навернення православних Польщі до римо-католицької віри (Гудь, 2012, с. 256-266; Пастернак, 1984; Dąbrowska, 1994. s. 40-41).

Серед європейських імперіалістичних держав таких як Британія, Франція, Італія, Німеччина, Російська імперія після селянської реформи 1861

року зробила великий крок у розвитку промисловості, розширенні зовнішньої торгівлі. Російське культове будівництво, на відміну від європейського, в цей час зазнало не таких значних змін. Ці зміни стосувались оздоблення та конструктивної побудови у зв'язку з новими технологіями (безстовпове перекриття великих прольотів тощо), проте вони майже не торкалися планування. Православіє, підтримане самодержавством, архітектори намагались відтворити в давньоруських, іноді – у візантійських формах різного періоду розвитку. В сакральній архітектурі XIX – поч. XX ст. побутували прийоми стилізаторства. Демонстрацією такого прийому був собор Олександро - Невський у Москві (зруйнований у 1952 р.) (арх. О.Померанцев та В.Васнецов), церква Воскресіння Христового на Крові в Санкт-Петербурзі (арх. А. Парланд). Офіційним стилем Православної церкви за царювання Олександра II був неовізантійський стиль.

Архітектура храмів, стилізованих на основі Москви і Ярославля були поширеними під час правління імператора Олександра III, але для великих соборів архітекторами Д.Гріммом та В.Косяковим був розроблений «національний тип» храму на основі візантійського однокупольного храму з чотирма вітрилами (собори Олександра Невського в Новосибірську, Астрахані та ін.).

Неовізантійський стиль примінявся також в інших європейських країнах для будівництва протестантських, греко-католицьких храмів (Австрія, Німеччина, Італія, Сербія, Югославія та ін.), але лише в Росії цей стиль з російськими ремінісценціями став «національним». Для будівництва церков були випущені «зразкові проекти», які широко використовувались для побудови і перебудови храмів на анексованих територіях (у Польщі, в Україні, в Білорусі, на Кавказі тощо) з метою експансії російської Православної церкви (собори Олександра Невського в Лодзі, в Кам'янці Подільському, Софії; Володимирівський собор у Києві; Свято-Благовіщенський собор у Харкові та інші) (табл.3.23). У XX столітті в конструкціях храмів почали використовувати залізобетон (церква в

Таблиця 3.23

Архітектури православних храмів Російської імперії
у період ХІХ-ХХ століття

1

1 - Володимирський собор,
Київ, Україна [1]

2

2 - Собор Святого Володимира,
Астрахань, Росія [2]

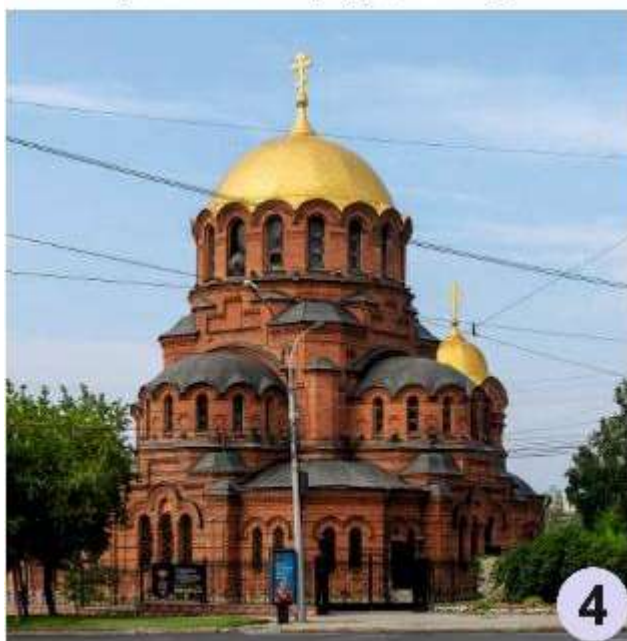

3

3 - Благовіщенський
собор, Харків, Україна [3]

5 - Казанська церква, Новодівочий монастир,
Санкт-Петербург, Росія [4]

4 - Казанська церква, Новодівочий
монастир, Санкт-Петербург, Росія [5]

4

5

6- Церква Пресвятої Богородиці Оранти
(Знаміння Богоматері), Вільнюс, Литва [6]

6

неоруському стилі в Геслерівському провулку в Санкт-Петербурзі, не збереглась). Як і в Європі, в Російській імперії зародився модерний напрямок при будівництві храмів (Троїцький храм у Почаївському монастирі). Будь-яке храмове будівництво та пошуки національного стилю в сакральній архітектурі припинилися після революції 1917 року та приходу до влади атеїстів.

Італія у першій половині XIX століття знаходилась у стані війни за незалежність. Об'єднання у вересні 1870 року та створення італійської національної держави привело до розпуску Папської держави, а Рим став столицею Італійського королівства. Папа відмовився визнавати об'єднання країни і в травні 1871 року видав закон про гарантії прорегативи Папського престолу, що поклало початок довгого конфлікту між папою та італійським урядом. Політика королівської влади була направлена на перетворення Риму із центру релігійного паломництва у столицю сучасної європейської держави. Інтенсивно будувались громадські будівлі, для яких був характерний стиль неокласицизму, а також житлові будинки для робітників промислових районів. Відтоді італійська архітектура стала на шлях загальноєвропейського розвитку та долучилася до пошуку нових напрямів (ВИА, т.10, 1966, с.33-136).

Хоч класицистична тенденція була поширена в країні ще з початку XVIII століття, у храмовій архітектурі до початку XIX століття примінявся стиль пізнього бароко, який більше відповідав запитам папської влади. Біля 1815 року неокласицизм став панівним при будівництві храмів. Неокласицизм не створив принципово нових форм і просторів у храмобудуванні, церкви будувались базилікального і центричного типу; архітектори намагались «наблизити» їх вигляд до античних прообразів.

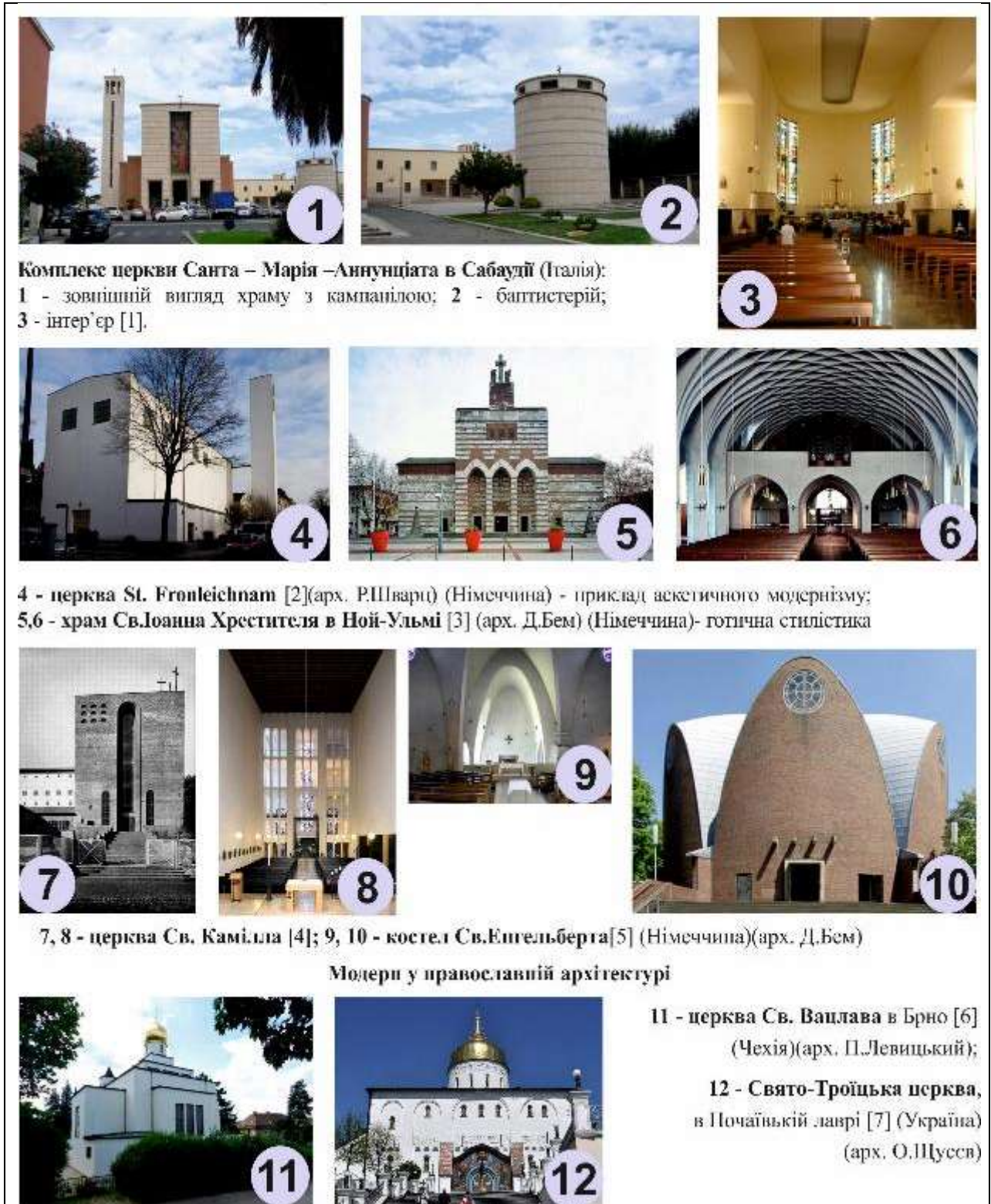
Усі напрями в архітектурі поєднала еkleктика, яка панувала до 30-х років XX ст., а сакральне зодчество почало наслідувати світські тенденції, з'явилися і храми інших, некатолицьких конфесій – англіканські церкви (Сан-Паоло-дентро-ле-Мура 1872-1876 рр., ц. Он'їсанті 1882-1887 рр. арх. Д. Е. Стріт),

синагоги в Турині, Римі, Трієсті та ін., російські храми у Флоренції, Лігурії, Барі тощо (ВИА, т.10, 1966, с.33-136).

Із приходом до влади Беніто Муссоліні (з 1922 по 1943 роки) в Італії розпочалася епоха фашизму, а для відображення його величі під керівництвом академіка архітектури Марчело Пьячентіні почав формуватись «стиль Літторіо», що поєднував елементи неокласицизму та раціоналізму. У міжвоєнний період були закладені нові міста, крім житлових, громадських будівель в них будувались і храми. Одним з перших міст, яке вважають «заповідником раціоналізму» є місто Сабаудія, збудоване у рекордні 253 дні. Комплекс церкви Санта – Марія – Аннунціата в Сабаудії складається з самого храму у формі однонавної базиліки, що має портиковий фасад, облицьований мармуровими плитами та оздоблений мозаїкою, де крім Діви Марії, Архангела також зображений Беніто Муссоліні; високої квадратної вежі – кампаніли; круглого баптистерія; будинку священика; клуатру та дитячого садку (табл. 3.24)(Архитектура фашистской Италии, 2007).

Латеранські угоди 1929 року між фашистським урядом Муссоліні та Папою Римським завершили довготривале протистояння після розпаду Папської держави. Папа визнав Рим столицею Італійської держави, уряд в свою чергу, гарантував суверенітет Ватикану, який зміг вийти на міждержавний політичний рівень. Католицизм був признаний офіційною релігією Італії, розпочався пошук нової храмової архітектури із застосуванням сучасних будівельних матеріалів. Хоч уряд і признав себе спадкоємцем Римської Імперії, лозунг «Немає повернення до минулого» не дозволяв прямо копіювати історичні стилі, але і простий раціоналізм для режиму був занадто простим. Тому, найбільше храмів у великих містах створювалося в стилі раціоналістичного історизму та функціоналізму, проводились державні конкурси, на яких Ватикан через політичні розбіжності уваги не звертав, хоч і відверто їх не критикував. Збудовані в цей час храми на замовлення уряду: церква Гран-Мадре-ді-Діо (1931-1933 рр.) арх. Ч. Баццані та К.Б.Вічі; церква Сан-Франческо-Саверіо-алла-Гарбателла

Сакральна архітектура періоду ХІХ-ХХ століття

(1933 р.) арх.А.К. Біні; церква Сан-Марчелліно в Генуї (1932-1935 рр.), арх. Л. К. Данер та ін.) (Архитектура фашистской Италии, 2007).

У 1871 році утворилась Німецька імперія – національна держава, яка змінила баланс сил на європейському просторі. Перший рейхсканцлер Отто фон Бісмарк, лютеранець за віросповіданням, намагався створити протестантську державу. Із 1872 року «залізний канцлер» ввів політику Культуркампфа, в ході якої були ухвалені закони, які утискали католицьку церкву. Було встановлено контроль держави над церковним майном, переслідувались католицькі організації, ввели призначення на церковні посади, відбулось запровадження громадянського шлюбу та державних шкіл. Напередодні Першої світової війни архітектура розвивалась за напрямом німецького неокласицизму.

У липні 1914 року розпочалась Перша світова війна, у якій брали участь 38 держав, загинуло понад 10 мільйонів людей. Війна продовжувалась до 1918 року, спричинила розпад Австро-Угорської, Німецької, Османської та Російської імперій та сприяла пробудженню національно-визвольних ідей етнічних українців (Солдатенко, 2004).

У міжвоєнний період в Німеччині змінились погляди на культуру, став популярним функціоналізм, який виразився у відмові від декору, простоті форм і використанні нових матеріалів. Новий напрям відобразився в тому числі й на культовій архітектурі. Історик, І.І.Балуненко (Білорусь), який досліджував вклад німецьких архітекторів міжвоєнного періоду в розвиток західноєвропейської храмової архітектури ХХ – ХХІ ст. виділяє творчість найбільш впливових храмобудівників Р.Шварца та Д.Бема. Завдяки авангардній діяльності Баухауза, зодчі вели пошук модерної мови для створення культових будівель, експериментуючи із формою, новими засобами виразності, не заперечуючи при цьому сакральності простору (Балуненко, 2017).

Д.Бем у 1915 – 1916 роках став активним учасником руху католицької течії, які вимагали реформи в богослужіння для активного і осмисленого

залучення прихожан у літургії. Архітектор вбачав для цього руху також зміну в об'ємно-просторовому вирішенні храмів. Першим таким реалізованим храмом була «церква відшкодування» Св. Йосифа в Офенбаху. Такі підкреслено скромні й недорогі храми будувались взамін зруйнованих у війні. У 1921 році Д.Бем разом з М.Вебером створили в Офенбаху Ательє храмобудівного мистецтва, в результаті творчості якого у 1923 році було збудовано храм Св. Апостола Петра і Павла в селі Дьотігген, який відповідав можливим змінам в літургії. Зовнішня форма, на думку архітекторів, повинна бути значно простішою, ніж раніше, побудована із сучасних бюджетних матеріалів. Таким був і храм Св. Іоанна Хрестителя в Ной-Ульмі (1926 р., арх. Д.Бем), який стилістично нагадує готичну архітектуру, але в модерних сучасних формах (див.табл. 3.24)(Балуненко, 2017).

Одним із улюблених прийомів німецьких архітекторів міжвоєнного періоду при будівництві католицьких храмів, було оформлення плоских цегляних фасадів, на яких «зображена» абстрактна композиція, створена із глибоких ніш вікон та дверей, які іноді досягали висоти 20 метрів (ц. Св. Камілла, 1929 р., арх. Д.Бем) (див.табл.3.24). До найбільш відомих творів Д.Бема відносять круглий в плані костел Св.Енгельберта (Кьольн, 1932 р.) (див.табл.3.24). Об'єм формують цегляні стіни з параболічними обрисами, зімкнуті в основі, які є інтерпретацією готичних склепінь. Центрична форма, на думку автора, є уособленням наближення літургії до віруючих, залученням прихожан в Службу; на відміну від витягнутої базиліки, кругла в плані церква дозволить краще бачити і розуміти дії священника, встановити тісніший контакт між ним і паствою.

Поряд з Д.Бемом, Р.Шварц також був важливою фігурою в розвитку оновленої католицької архітектури, так і її теологічного обґрунтування. Він, не відкидаючи традиційний символізм культових будівель, вважав, що суспільство ХХ століття вимагає оновленої, простішої, але не примітивної художньої мови. Скромний нейтральний інтер'єр, позбавлений помпезного декору, допоможе, на думку автора, сконцентруватись прихожанам на

молитві, а в час матеріалізму сенс храму полягає не в символізмі архітектурних форм, наявності культових предметів, а в колективному богослужінні. Своє бачення архітектор виразив у серії експериментальних проектів і в узагальнюючій праці «Про будівництво церков» (1947 р.) (Schwarz, 1998). Творчі роботи автора стали прикладом аскетичного модернізму (фарний костел Свята Тіла Господнього в Ахені). Ідеально гладкі білі стіни храму з вікнами під стелею нагадують промислову будівлю, увага зосереджена на вівтарі, який оздоблений чорним мармуром. Не яскраво виражена також належність будівлі храму St. Fronleichnam, яка поєднує в собі католицьку традицію з функціоналізмом (Стенюшкин, 2017) (див.табл.3.24).

Творчість Р.Шварца та Д.Бема піддавалась критиці за десакралізацію культового зодчества і наближення костелу до світських будівель. Але, багато дослідників вважають, що сакральне не зникло з їхньої архітектури, натомість, інтерпретація спадщини історичних стилів (готики) в роботах Д.Бема показала можливість використання художніх прийомів попередніх епох, але не в якості прямих цитат, а в якості елементів сучасної архітектури. Цей метод поєднання традиційної архітектури з сучасними напрямками успішно приміняється і сьогодні. Їх програма демонструє богословські ідеї, значимі для періоду перед Другим Ватиканським собором (1962-1965 рр.), і особливе розуміння та наближення архітектурного простору храму до людей як одного із способів динамічної взаємодії віруючих з літургійним процесом (Балуненко, 2017). Проте, спрощення як в літургійному процесі, так і в оголенні та спрощенні архітектури храму має як позитивні, так і негативні наслідки, які й сьогодні викликають дискусію (Криворучко, 2006, с. 27–46).

Як видно із дослідження, політика Культуркампфа не могла зупинити сакральне будівництво католицької церкви через впливову і непідконтрольну канцлеру консервативну католицьку партію Центру, а поразка Німеччини у Першій світовій війні змінила відношення до католицької віри; були підписані конкордати з Ватиканом. Проте, після приходу до влади націонал –

соціалістів на чолі з А.Гітлером (1933 р.), угоди не завадили фашистському режиму переслідувати католицьку церкву та духовенство. В одному з перших концтаборів Німеччини в Дахау серед 2700 священників 95 % були католиками (Kitchen, 2006). Архітектура нацистського режиму відображала особисті погляди А.Гітлера на архітектуру, який оголосив функціоналізм іноземним, ворожим і навіть «більшовицьким» стилем. Ультрареакційна теорія «вищої раси», яку сповідувала націонал-соціалістична партія, викликала до життя стиль Нордичний. Типовою спорудою його є меморіал на пагорбі Анкаберг у Шлезвізі. Проте, державним стилем фашистської Німеччини став неокласицизм з елементами німецької традиції і досягненнями сучасної будівельної індустрії; характерними рисами його був ордер на усю висоту будівлі, квадратні з канелюрами колони, обов'язкова симетрія в побудові фасаду.

Функціоналізм початку ХХ століття, в меншій мірі, але присутній і в православній архітектурі. Прикладом може бути церква Св. Вацлава в чеському Брно (арх. П.Левицький), яка збудована у простих геометричних формах та без декору (див.табл.3.24). Ще одним прикладом модерного православного храму є Свято-Троїцька церква, створена у формах новгородсько-псковської архітектури в Почаївській лаврі (арх. О.Щусев) (див.табл.3.24).

У ході Другої світової війни, яка розпочалася 1 вересня 1939 року і тривала до 2 вересня 1945 року, брали участь більш як 60 країн. Усі великі держави, були розділені на два ворожих військових табори, а людські втрати за різними даними сягають від 50 до 80 мільйонів цивільних та військових осіб. Політична і соціальна структура світу була докорінно змінена, Ялтинська конференція в лютому 1945 року на десятиліття визначили хід післявоєнних відносин між державами (Коваль, 2004). Після кривавої і руйнівної війни багато європейських міст лежало в руїнах, проводилась масштабна реконструкція, відтворення втрачених святинь та їх ревіталізація, але, поряд з тим, будувались і свідомо сучасні модерністські храми у стилі

неорационалізму, бруталізму, метаболізму, експресіоналізму, мінімалізму тощо (Черкес та Лінда, 2010). Цей процес підкріплювався католицькою реформою під час роботи II Ватиканського собору (1962-1965 рр.).

Серед низки важливих регламентованих документів у грудні 1963 року був прийнятий документ «Про Божественну Літургію» (*Sacrosanctum concilium*); нова меса була скорочена, а священик під час служіння відтоді стоїть не спиною, а обличчям до вірян за висунутим престолом (за зразком протестантських зборів): священик і миряни формують ніби коло рівноправних співслужителів літургії. Конституція «Про Церкву в сучасному світі» (*Gaudium et Spes*) визначала роль Церкви у розв'язанні соціальних, культурних, політичній та економічних проблем; розглядались і питання екуменізму¹ (Другий Ватиканський собор, 2018). Наслідком цієї реформи було дозволено поєднувати у храмах сакральну функцію із світською, що відобразилось на архітектурі сакральних комплексів. З багатьох католицьких храмів видалені старовинні статуї та ікони, на думку деяких дослідників, II Ватиканський Собор поклав початок практичному іконоборству, розпорядженням у зовнішньо-благопристойній формі (без теоретичного іконоборства) «зменшити кількість священних зображень в церквах».

Архітектори почали експериментувати із сакральними формами, на європейському просторі створені храми у стилях неорационалізму (ц. в Подерноно (Італія, арх.М.Ботта, 1987-1992 рр.), ц. в Сартірана ді Міраде (Італія, арх.М.Ботта, 1987-1995 рр.), ц. Сан Волто в Турині (Італія, арх.М.Ботта, 1993-2000 рр.)); неоекспресіонізму (каплиця в Роншані (Франція, арх. Ле Корбюзьє, 1950-1955 рр.), церква Св. Трійці у Відні (Австрія, арх. Ф.Вотруба, 1965-1976 рр.), церква Сан Джованні Баптиста на автостраді поблизу Флоренції (Італія, арх. Дж.Мікелуччі, 1960-1964 рр.), церква в Лонгароне (Італія, арх. Дж.Мікелуччі, 1966-1976 рр.)); мінімалізму

Примітка.

¹ **Екуменізм** — ідеологія та рух за співпрацю та взаєморозуміння між християнами різних конфесій. Екуменічний рух ставить перед собою завдання: краще пізнати всі Церкви і їхнє вчення, звертаючи увагу на об'єднувальні елементи (Екуменізм).

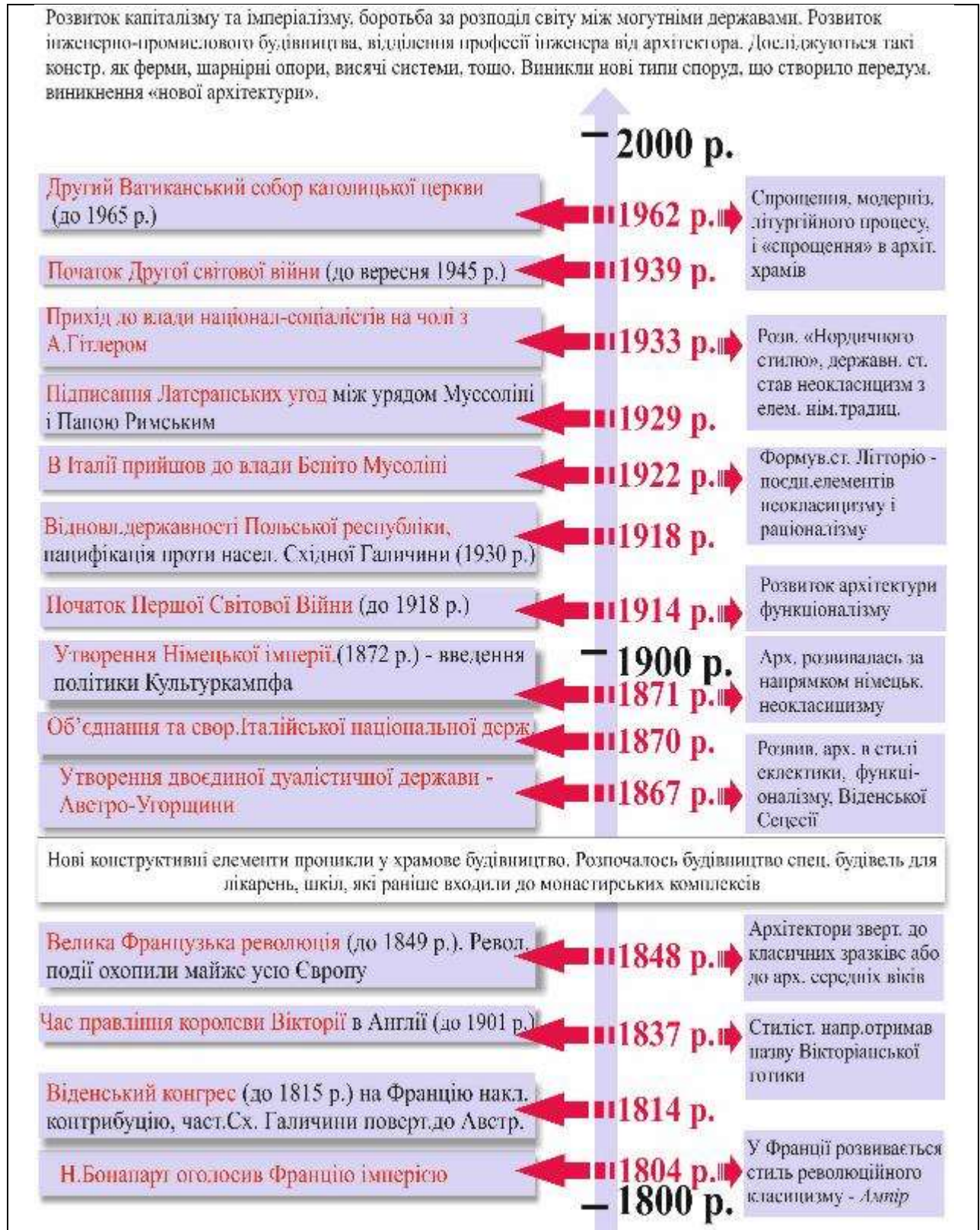
(церква Св. Марії в Марку (Іспанія, арх. А.-В. Сіза, 1990-1993 рр.)); органічної архітектури (католицька церква у Пексі (Угорщина, арх. І.Маковець), католицька церква у Шкіседера (Румунія, арх. І.Маковець)) тощо (Черкес та Лінда, 2010). Експерименти продовжились і в ХХІ столітті.

Літургійні реформи II Ватиканського собору стали важливими і позитивними для Східних католицьких церков, прогресивно вплинули на їх розвиток, зокрема декрет «Про Східні Католицькі Церкви» (*Orientalium Ecclesiarum*) (Декрет «О Восточных Католических Церквах», 1998), гарантував непорушність традицій та обрядовості кожної окремої церкви та право на національну мову в богослужінні (Кобрин, 2013, с. 341-352). Проте, Українська греко-католицька церква, яка на той час працювала у підпіллі, залишилася і сьогодні більш консервативною та традиційною. Другий Ватиканський собор (XXI Вселенський Собор), який мав зібрати делегованих представників від усіх світових Церков, які після Великого розколу 1054 року разом не збирались, та відновити Єдиний центр Вселенських Соборів, ці питання не вирішив. Російська Православна Церква Московського патріархату розпочала політику критики екуменізму, утверджуючи свою політичну гегемонію та ідею Третього Риму (табл.3.26, 3.27, 3.28).

У період з ХІХ- ХХ ст., коли провідні країни світу змагалися за розподіл світу, ці події торкнулися й Тернопільського краю. У жовтні 1809 року Наполеон Бонапарт під час війни за умовами Шенбруннського договору передав Російській імперії частину Тернопільщини (сучасні Борщівський, Гусятинський, Заліщицький, Підволочиський, Тербовлянський, Тернопільський, Чортківський, південну (галицьку) частину Збаразького, а також окремі села Бучацького, Зборівського, Козівського та Підгаєцького районів). Після 1815 року рішенням Віденського конгресу ці землі було повернено до складу Австрійської імперії, був відновлений австрійсько-російський кордон на річці Збруч (табл. 3.29) (Гуцал, 2013).

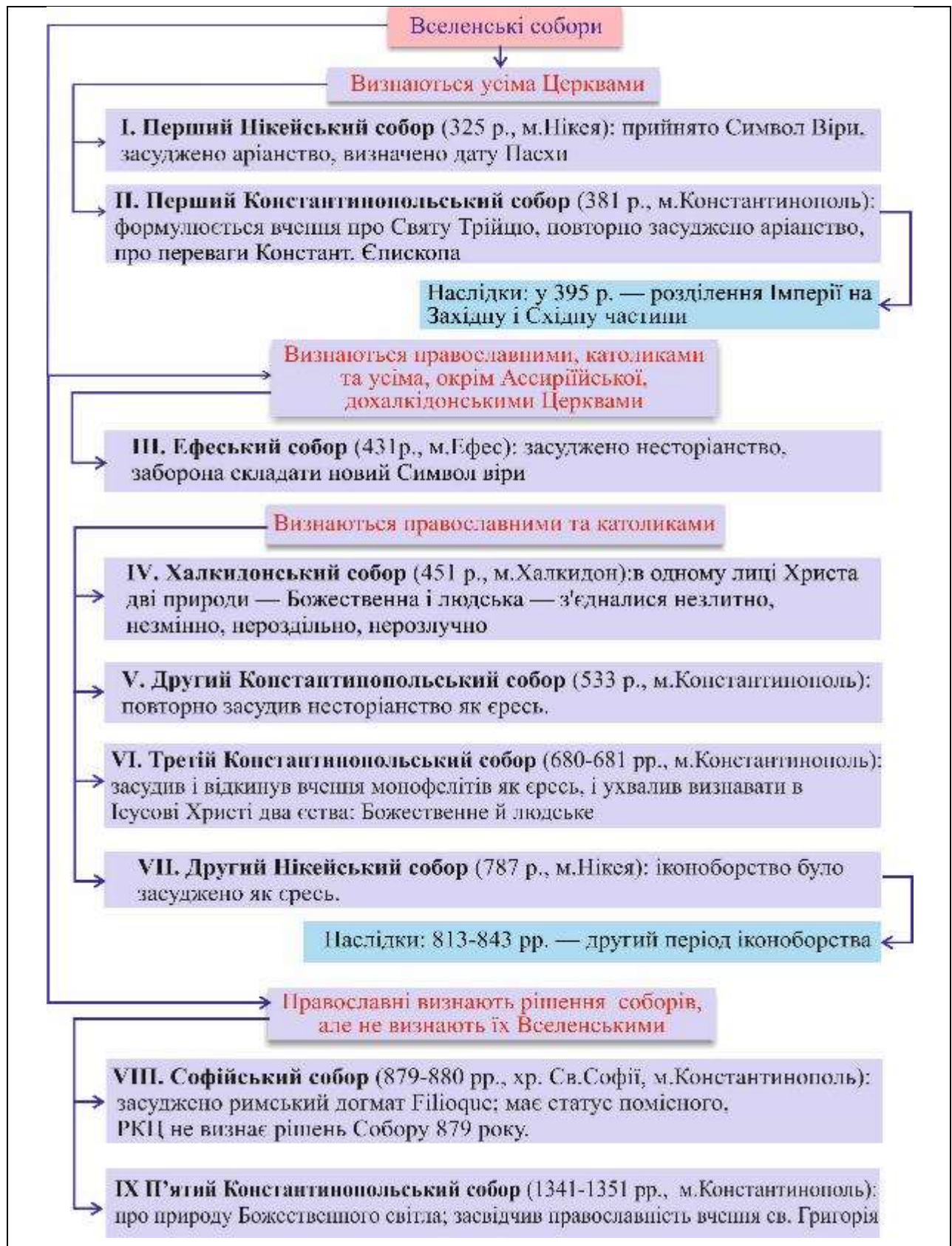
Таблиця 3.25

Суспільно-політичні процеси на території Європи у XIX-XX столітті

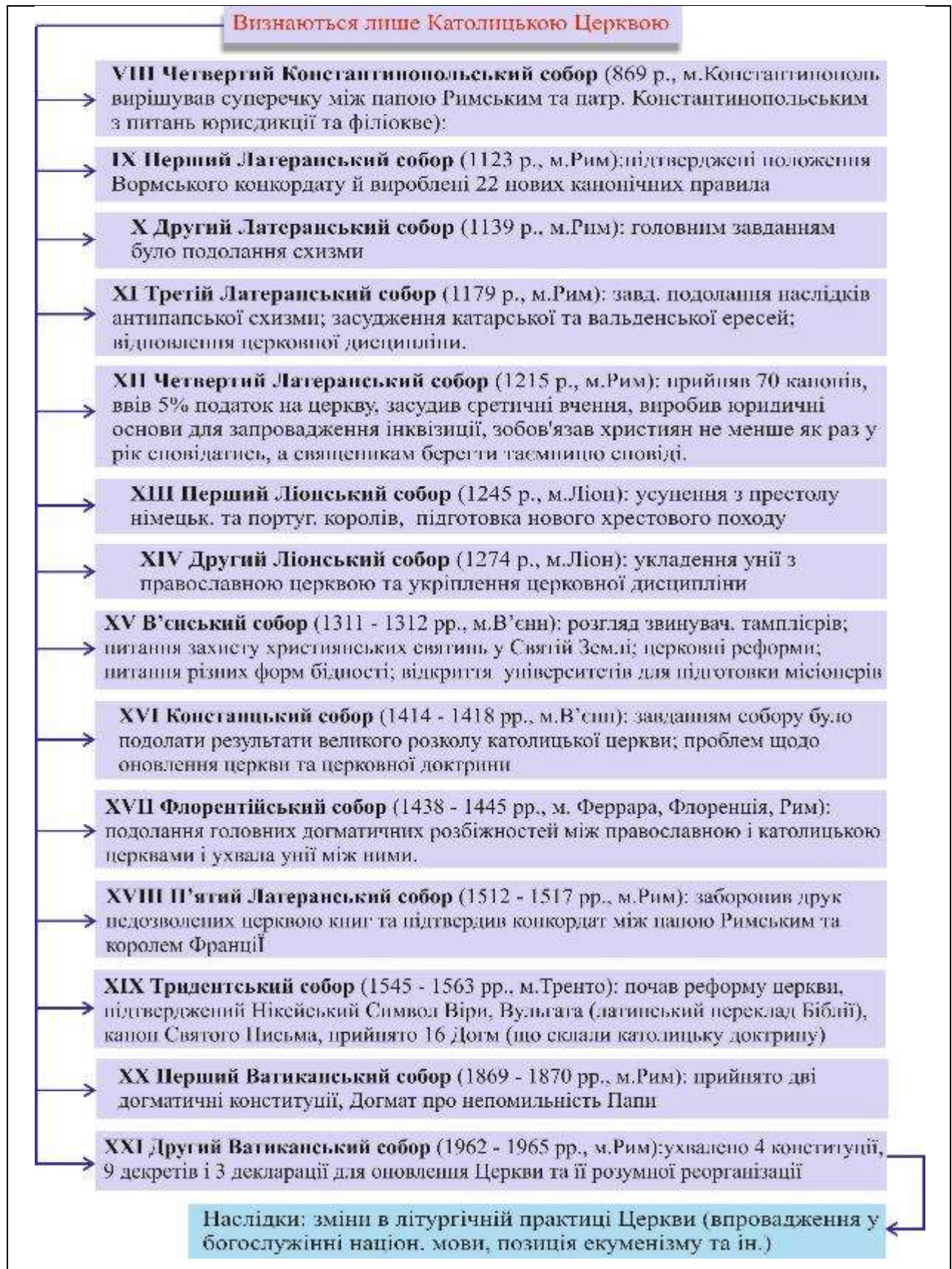
Таблиця 3.26

Вселенські собори Християнської Церкви

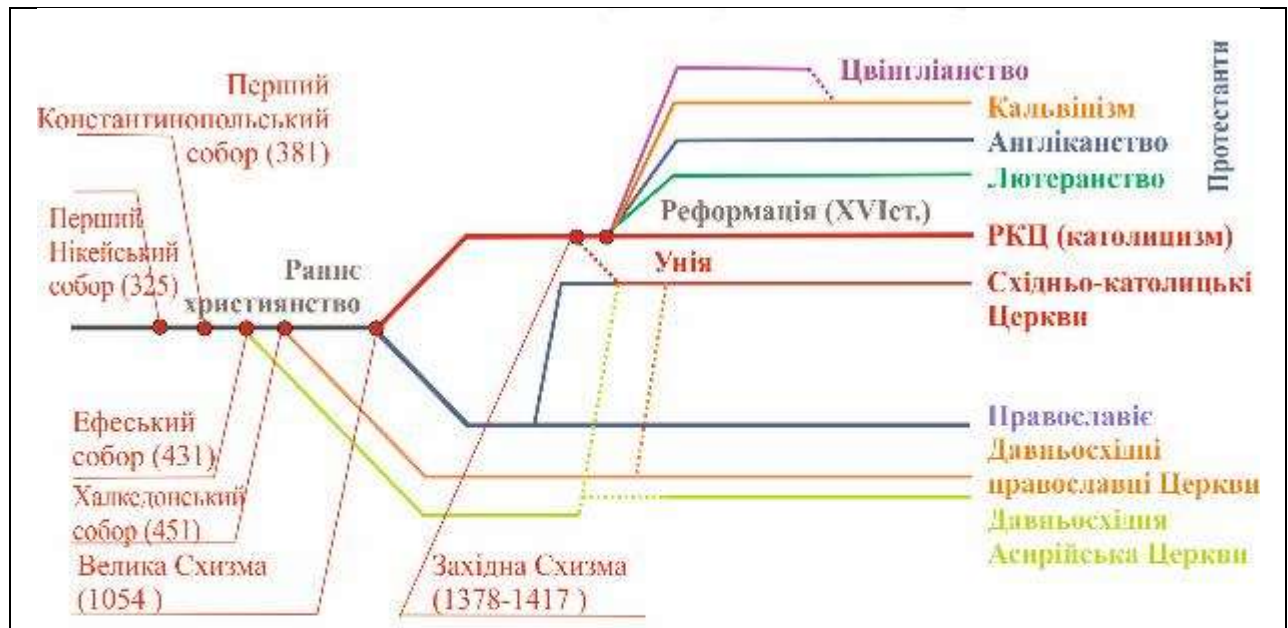
Таблиця 3.27

Вселенські собори, признані Католицькою Церквою

Таблиця 3.28.

Розвиток основних напрямків християнської Церкви

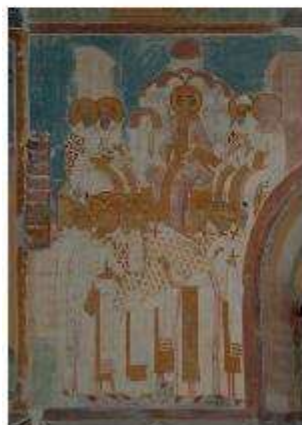
Процес формування християнської доктрини, зображений в іконописних творах

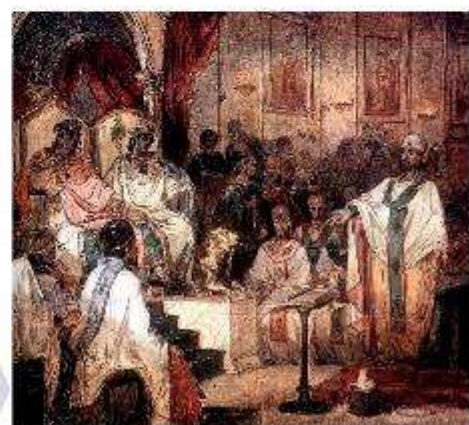
Ікона на честь Першого вселенського собору (325) з текстом Символу Віри [1]

II Вселенський собор
Мініатюра IX століття з зображенням собору з манускрипту проповідей Григорія Богослова [2]

Третій Вселенський Собор
Фреска з зображенням собору. Іконопис Діонісій у соборі Різдва Богородиці Пафнутієво-Боровського монастиря, XV ст.[3]

"Четвертий Вселенський собор" 1876 р., Василь Суриков [4]

Європейська демократична революція «Весна народів»¹ вперше поставила українське питання в Австрії як політичну проблему. Проголошені політичні свободи дозволили національно свідомій інтелігенції створити у травні 1848 р. першу українську політичну організацію – «Головну руську раду», яка домогалася поділу Галичини на українську Східну та польську Західну частини й утворення окремої української провінції. Хоч ця вимога не була втілена в життя, «Головна руська рада» у своїй відозві виразно задекларувала, що українці Галичини й Наддніпрянської України – є єдиним народом, який в минулому мав свою державність, культуру, мову, право та інше (Григорук 2013, с. 182-187). У 1848 році на українських землях, які перебували у складі Австрійської імперії, була проведена сільськогосподарська реформа - селяни були звільнені від панщини та отримали землю, в Російській імперії реформа в сільському господарстві відбулась у 1861 році (табл.3.29).

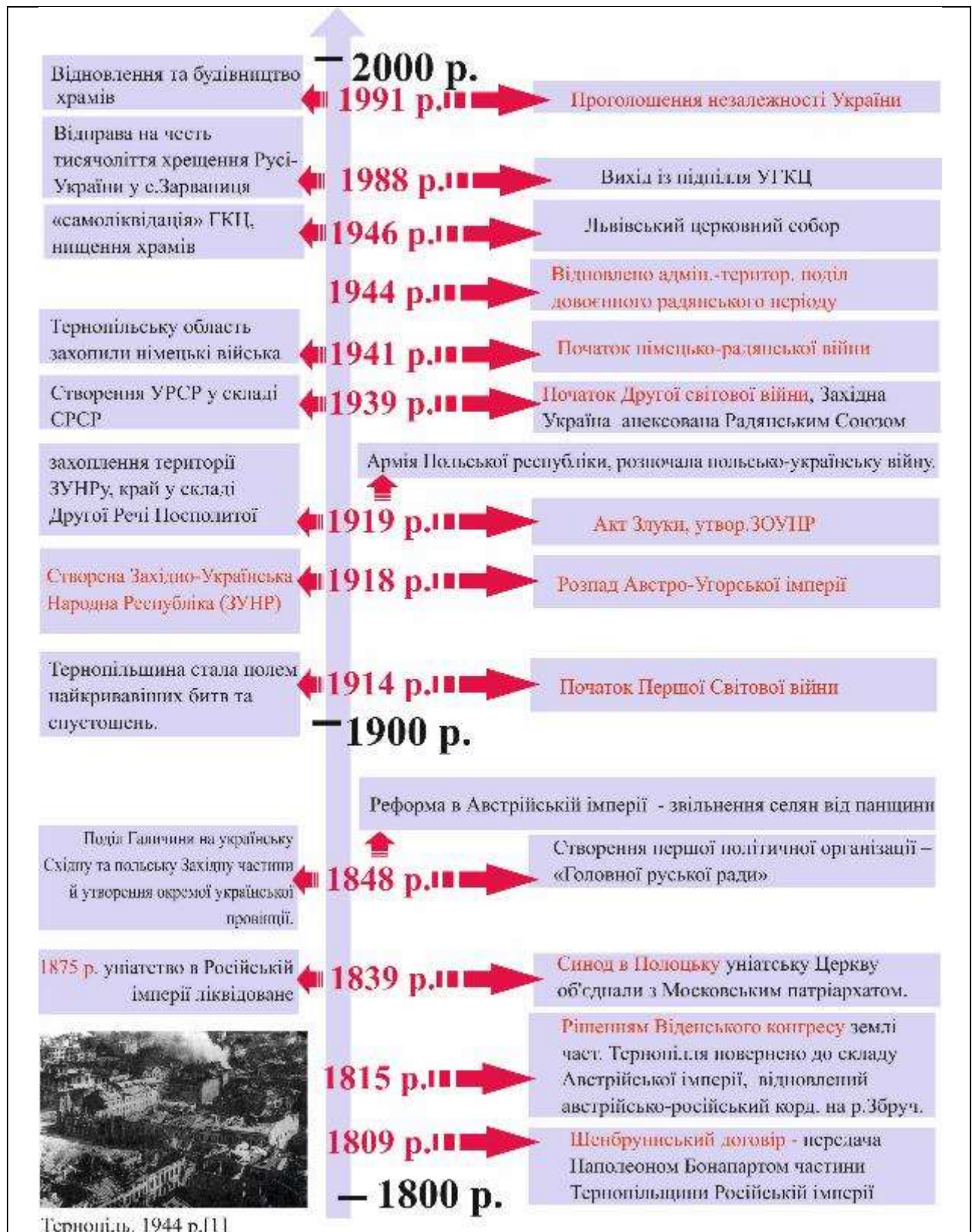
Друга половина XIX століття відзначена розвитком капіталістичних відносин та промисловості на території Східної Галичини. За свідченням науковців, ці процеси проходили дуже повільно; українські землі, поділені між двома імперіями, були ринком збуту та сировинним додатком для австрійської та російської промисловості. За кордон поставлялось зерно, у Німеччину, Польщу, Росію, Угорщину експортували фрукти, технічні культури; розвитку набули винокурні, тютюнова промисловість, цукроваріння, скотарство тощо. Робітничий рух у Тернопільському краї був малочисельним, більшість трудівників були задіяні в сільському господарстві (Алексієвець та ін., 1995; Бармак М. та Бармак О., 1998). Габсбургська імперія у 1867 році стала дуалістичною монархією – Австро-Угорщиною. Галицькі українці все більше і виразніше усвідомлювали свої національні інтереси,

Примітка.

¹ Європейські революції 1848-1849 (Весна народів) — загальне найменування революційних рухів, що виявилися у формі непокори владі, збройних повстаннях, декларування нової державності в європейських країнах в середині XIX століття.

Таблиця 3.29

Рисунок 3.29. Суспільно-політичні процеси в Тернопільському краю у період з XIX-XX століття

розгорталась боротьба за політичні свободи, за освіту рідною мовою, зростав український культурно-освітній та господарський рух.

Греко-католицьке духовенство Тернопілля, відносилось до Львівської архієпархії, а південні райони Тернопільської області від 1885 року – до Станіславської. Важливу роль у пробудженні національної свідомості відігравали єпископи і священники, які організовували школи, читальні, випускали газети, створювали кооперативи, засідали і відстоювали права українців у парламенті тощо. У 1868 році була створена громадська організація «Просвіта», яка крім інших завдань, сприяла створенню кооперативів (Алексієвець, 1999). Зародження кооперативного руху і заснування споживчого кооперативу «Народна торгівля» пов'язані з іменем відомого галицького архітектора Василя Нагірного. Символом любові й відданості своїй вірі та українському народу було служіння митрополита Андрея Шептицького. Галичина стала центром політичного, наукового та культурного життя України (Григорук, 2013, с.182-187). А.Шептицький вважав, що ГКЦ в Україні виконує об'єднавчу роль між Заходом і Сходом, ідея екуменізму поширювалась не тільки на православну церкву, а й на протестантські течії.

У 1839 р. на Синоді в Полоцьку уніатську Церкву примушено об'єднали з Московським патріархатом. У 1875 р. уніатство в Російській імперії, в т.ч. й на території частини Тернопільської Волині, було силоміць ліквідоване. Частина українців-уніатів, не бажаючи приймати офіційне в Росії православ'я, прийняли католицизм, ставши «латинниками». Царизм після придушення Першої російської революції 1905–1907 рр., взявся за український визвольний рух, намагався зупинити його не тільки у Наддніпрянській Україні, а й в Австро-Угорщині, створивши партію москвофілів, які вели царську і православну пропаганду та насаджували ідею тотожності української нації з російською (Феденко, 1934, с. 52–53; Томашівський, 1915, с. 28 – 32). Польські діячі й собі заговорили про загрозу польському стану «посідання» через

активізацію українського руху в Галичині. Взаємини між польським та українським політиками загострювались (Сухий, 1999, с. 77–102).

В окупованій Російській частині України проводилося «зросійщення» народу, все українське було під забороною; церковна політика великоросійського самодержавства взяла курс на витравлення національних особливостей церковно-релігійного життя українського народу. Історичні джерела доводять, що українське православне духовенство намагалось протистояти цьому процесу. Так, у лютому 1917 році єпархіальні з'їзди, в якому брали участь і представники Тернопільської та Волинської єпархій, прийняли рішення про необхідність запровадження української мови у богослужінні, українізації церковної освіти та богослужбової літератури, продовження дослідження історії української церкви тощо. Розділена Україна на початку ХХ століття значно відставала від європейських країн.

Перед загрозою Балканської війни¹ представники українських партій прийняли рішення, що на випадок війни між Росією та Австрією «...*усе українське громадянство*» буде на боці Австрії проти найбільшого ворога України – Російської імперії (Григорук, 2013). Для створення Української держави галицькі політики прагнули звільнити Наддніпрянщину з російської «*тюрми народів*», скасувати польське панування у Галичині і створити з українських земель національно-територіальну автономію у складі Австро-Угорщини (Субтельний, 1991, с. 231).

У червні 1914 року, коли розпочалась Перша світова війна, Тернопільщина стала полем найкривавіших битв та спустошень. У серпні 1914 року Східна Галичина і Північна Буковина були окуповані російськими військами, влітку 1915 року відбувся наступ австро-угорської та німецької армій. У 1916 році із приходом російських військ, Тернопільська губернія

Примітка.

¹ **Балканські війни**, дві війни 1912—1913 і 1913 р. (передували Першій світовій війні), у результаті яких Балканські держави визволили Європу від османського загарбання за винятком невеликої області навколо Константинополя. Ці війни призвели до загострення протистояння у Європі, що прискорило початок Першої світової війни.

відновилися у колишніх межах. В ході війни багато сіл і міст були зруйнованими: знищена Зборівщина, люди жили в землянках, спаленими були більша частина таких міст як Гусятин і Заліщики, Тернопіль та ін. Трагедією, на думку істориків, було те, що українці, розділені між двома імперіями, вмирали за їх геополітичні плани. Українці Східної Галичини підтримуючи австрійську владу, створили у серпні 1914 року «бойову управу» Українських Січових стрільців. У 1918 році після розпаду Австро-Угорської імперії та в результаті Листопадового чину¹ на етнічній українській землі Східної Галичини була створена українська держава - Західно-Українська Народна Республіка (ЗУНР), адміністративно-територіальними воєводствами були: Львівське, Станіславське і Тернопільське, які склалися з повітів в межах, що й за Австро-Угорщини. До Тернопільського воєводства ввійшло 19 повітів: Бережанський, Бібрковський, Борщівський, Бродівський, Бучачський, Гусятинський, Заліщицький, Збаражський, Зборівський, Золочівський, Кам'янка-Струмилівський, Перемишлянський, Підгаєцький, Радехівський, Рогатинський, Скалатський, Терехівський, Тернопільський, Чортківський (Гуцал, 2008, с. 25—29).

Частина Тернопільщини, яка з 1795 року була у складі царської Росії, з проголошенням незалежності УНР 22 січня 1918 року увійшла до її складу. Після окупації Львова поляками, керівництво ЗУНРу переїхало до Тернополя, який на короткий час з 23 листопада до 31 грудня 1918 року став столицею республіки, а пізніше влада республіки знаходилась у Станіславі (Івано-Франківську). Спроба об'єднати дві українські держави УНР і ЗУНР у єдину незалежну Українську Народну Республіку (УНР) відбулася в Києві 22 січня 1919 року - Актом Злуки (ЗОУНР), але війна і постійна зміна

Примітка.

¹ **Листопадовий чин** - українське повстання, організоване в ніч з 31 жовтня на 1 листопада 1918 року Українською Національною Радою силами Українських січових стрільців у Королівстві Галичини і Волині, коронній землі Австро-Угорської імперії з метою встановлення влади Української Держави (названої згодом «Західноукраїнська Народна Республіка») на землях, на які вона обґрунтовано претендувала.

політичної ситуації в Україні не дали на практиці це зробити. У липні 1919 року армія Польської республіки, підтримана країнами Антанти розпочала польсько-українську війну, захопила територію ЗУНРу і обмежила її невеликою частиною південної Тернопільщини між Дністром, Збручем і лінією Заліщики–Гусятин; ЗУНР перестала існувати (Литвин та Науменко, 1995). 21 листопада 1919 року у результаті «Договору між союзними державами та Польщею про Східну Галичину», край на правах територіальної автономії ввійшов у склад Польської республіки.

У ході польсько-радянської війни¹ радянським урядом було створено Галицьку Соціалістичну Радянську Республіку (ГСРР), а тимчасовий уряд Галичини від 1 серпня до 20 вересня 1920 року перебував у Тернополі. Із відступом радянських військ республіка перестала існувати (Гуцал, 2008, с.71). У міжвоєнні роки греко-католицьке духовенство активно долучилося до процесу економічної реанімації українського села. Разом з громадськими організаціями такими як «Подільський союз кооператив», «Просвіта», ОУН, «Союз українок», «Рідна школа», «Маслосоюз» та інші організували продовольчу допомогу для порятунку «братів за Збручем» від голодомору, радянському уряду надіслали протест та петицію в Лігу Націй.

У 1918 році після багаторічного національного гніту із боку царської Росії Польська Республіка відновила свою державність. За умовами Ризького договору² усі західноукраїнські землі, в тому числі й землі Тернопільського краю, опинилися у складі Другої Речі Посполитої. Рішення Ради послів держав Антанти³ закріпило анексію української землі Польщею. Польська влада бачила

Примітки:

¹Війна між Польською республікою і Українською Народною Республікою, з одного боку, і РСФРР з другого, у квітні-жовтні 1920 року. Це була спроба радянської армії прорватися через Польську республіку до Німецької держави, щоб захопити її та звідти понести соціалістичну революцію по всьому світу

² **Ризький мир** — договір, підписаний у Ризі 18 березня 1921 року представниками РРФСР і УСРР, з одного боку, та Польщі — з другого, який формально закінчив польсько-радянський збройний конфлікт 1919—1920 років, санкціонував поділ українських і білоруських земель між Польщею та Радянською Росією.

³ 14 березня 1923 р. Рада послів Антанти прийняла рішення про передачу управління Галичиною відновленій Польщі. Це рішення стало остаточним фіаско українських

«українську загрозу» створенню могутньої польської держави та вважала, що лише насильницьким спольщенням українців можна ре інтегрувати землі України до II Речі Посполитої. Поляки звинувачували в українізації населення Православну церкву та розпочали акцію вандалізму, яка мала антиукраїнське спрямування та отримала назву ревіндикації¹. Особливо жорстоко поводитись поляки у Холмщині, Підляшші та на Волині. Для полонізації українського населення, польська санаційна влада² вибрала шлях руйнування храмів, закриття україномовних шкіл, залякування, репресій та шантажу православних українців для навернення їх у католицьку віру. Історики виділяють три хвилі ревіндикації. Перша (1918-1924 рр.) проходила на території Польщі, де Католицька церква забиравала та руйнувала православні та уніатські храми. Після 1929 року розпочалася друга хвиля ревіндикації, коли єпископат римо-католицької Церкви подав 755 позовів у суд для повернення їм культових споруд, у тому числі вони претендували на кафедральний собор у Кременці та на Почаївську лавру. Проте, побоюючись заворушень та міжнародного розголосу, Верховний суд Польщі не задовольнив позову. Відверту боротьбу з православ'ям польська влада розпочала у 1938 році, коли були ліквідовані існуючі єпархії, усувалися «нештатні» священики, заборонялося створювати церковні організації. За даними управління Люблінського воєводства в цей час було зруйновано 127 українських святинь, у тому числі 91 церкву, 10 каплиць, 26 будинків молитви, руйнували також придорожні каплички та хрести. На Холмщині та на південному Підляшші 144 православні храми перетворено на

визвольних змагань на міжнародній арені та останнім етапом розподілу українських земель у повоєнному світі між чотирма державами – СРСР, Румунією, Чехословаччиною та Польщею.

¹ **Ревіндикація** (з польської – «повернення майна») — акція руйнування православних церков на Холмщині, Південному Підляшші, на Волині під приводом примусового навернення православних Польщі до римо-католицької віри, здійснена у 1937-1938 силами польського Корпусу Охорони Прикордоння, польської армії та поліції.

² **Санація** (від. лат. sanatio — оздоровлення), також Санаційний режим, Санацизм — назва політичного режиму, що склався у Польщі в 1926—1939 роках. Створений після травневого перевороту 1926 прибічниками Юзефа Пілсудського. Висував гасла оздоровлення суспільного життя країни шляхом згортання демократичних інститутів, обмеження прав парламенту і зміцнення виконавчої влади (президента, уряду), домігся прийняття квітневої конституції 1935, яка закріплювала в країні напівавторитарний режим

костели, 122 з них підпорядкували Римо-католицькій церкві. У 1937 році компанію ревіндикації на Волині проводили підрозділи Корпусу охорони прикордоння. До прикладу – багаторазово заарештовували пароха села Козачки Кременецького повіту; православному благочинному Лановецького деканату не надавали дозволу на відвідини його парохій та ін. Такими діями обурювалися не лише православні, а й греко-католики. Так, послом до сейму від Галичини Степан Баран неодноразово надсилав звернення до голови кабінету міністрів, аналогічні звернення посилались і від senatorів та послів Волині. Своє обурення дією влади висловив у посланні митрополит Андрей Шептицький; протести для створення негативного образу Польщі у світовому просторі провели українські діаспори Західної Європи, США, Канади, Аргентини, Австралії. Багато хто з українських дослідників вбачає причиною кривавого протистояння на Волині у 1943-1944 роках між поляками та українцями саме ревіндикаційні акції уряду II Речі Посполитої (Стех, 2018). Великим поштовхом до посилення ворожості між поляками та українцями та зростання національної свідомості серед українського населення була і каральна акція проти українського цивільного населення, проведена польською владою у Східній Галичині за наказом Юзефа Пілсудського, що отримала назву пацифікації¹ (Юрик, 2005, с. 391—397). В ході каральних акцій, які проходили з 14 вересня до кінця листопада 1930 року, лише в Тернопільському воєводстві було заарештовано 722 українських активістів, закрито тернопільську гімназію, ліквідовано українські організації «Пласт», «Луг», «Сокіл», філії «Просвіти» та кооперативів (Pisyliński, 2003; Potocki, 2003).

У вересні 1939 року Західна Україна була анексована Радянським Союзом і у жовтні цього ж року створена УРСР у складі СРСР (Гуцал, 2008, с. 25—29). Постановою президії Верховної Ради УРСР від 4 грудня 1939 року

Примітка.

¹ **Пацифікація** у Галичині (*пол. Pacyfikacja Małopolski Wschodniej*) — репресивна акція, проведена польською владою у вересні — листопаді 1930 року із застосуванням поліції та армії проти українського цивільного населення Східної Галичини. Пацифікація супроводжувалась масовими арештами, побиттям та вбивствами людей, закриттям і руйнуванням українських установ в Галичині.

в Західній Україні впроваджувався адміністративно - територіальний устрій і було створено шість областей, серед них Тернопільську з центром у Тернополі. У липні 1941 року, на початку німецько-радянської війни, Тернопільську область захопили німецькі війська, а 1 серпня 1941 року - приєднали до дистрикту «Галичина» Генеральної губернії Німеччини. Окупація завдала Тернополю найбільше непоправних втрат за всю його історію, винищено біля 15 тисяч чоловік, сотні юнаків та дівчат вивезли на роботи до Німеччини. У липні 1944 року військами радянської армії було відновлено адміністративно-територіальний поділ довоєнного радянського періоду. Тернопіль був майже увесь зруйнований, тому обласні органи влади й правління перебували у Чорткові до серпня 1946 року. Бої за Тернопіль історики називають «малим Сталінградом», 85 % будівель були знищеними, бомбардуванням та обстрілами були зруйновані та сильно пошкоджені громадські та культові споруди (Тернопільщина. Історія міст і сіл). У спогадах про давній Тернопіль члена Спілки Українських Журналістів в Америці Богдана Остап'юка (1984) народженого в Тернополі написано: *«Так пам'ятної весни 1944 року вмирав давній Тернопіль, столиця галицького Поділля, після 404-річного існування».*

Український партизанський національно-визвольний рух продовжувався навіть після завершення війни¹, поступово повстанський опір від збройної боротьби перейшов до мирних форм. Відновлення економічного та культурно - освітнього життя Тернопільського краю у післявоєнний період відбувалося у надзвичайно складних умовах. Основний тягар відбудови влада переклала на населення, яке брало участь у капітальному і поточному ремонтах приміщень. У селах і містах проводилися суботники, методом народної будови споруджували школи, спортивні майданчики та інші установи. У західних областях України здійснювався перехід на радянську

Примітка.

¹ Останній бій УПА відбувся у Підгаєцькому районі 14 квітня 1960 року — в лісі біля хутора Лози, розташованого між селами Шумлянами та Божиковим.

систему освіти й виховання з метою якнайшвидшої інтеграції регіону до СРСР. При цьому у сфері освіти та культури, поряд із певними досягненнями, виразно простежувалася тенденція до насадження радянської ідеології, яка відверто ігнорувала місцеві особливості і традиції, посилилася русифікація, чинилися спроби уніфікувати громадську свідомість. Політика заохочення інтелігенції, що була властива відразу після німецької окупації, повернула на політику адміністративного тиску і репресій. На керівні посади призначали вихідців зі східних областей України. Розпочалися репресії проти місцевої інтелігенції та Греко- католицької Церкви.

У 1946 році, небувалого розмаху набула боротьба проти «українського буржуазного націоналізму», розпочалася тривала кампанія проти «ідеологічних збочень» науковців. У ході масових політичних арештів, які проходили в Україні у 1965 році в області засудили Ігоря та Олеся Герет, Миколу Литвина, Миколу Чубатого, Василя Ярмуша та інших науковців і членів підпільної націоналістичної організації. За ширмою відбудови і розширення мережі мистецьких закладів та організацій крилася складна ситуація - централізована, уніфікована, контрольована і керована ВКП(б). Проте, загострене почуття національної свідомості, властиве населенню Тернопільського краю, консолідує роль церкви та духовенства в суспільно-релігійному житті краю, вплив європейської культури, чинили інтелектуальний опір утвердженню сталінізму (Леськів, 2012, с. 123-126). Від середини 1940-х до кінця 1980-х років у Тернопільській області тривало об'єднання невеликих сіл і хуторів з іншими селами або включення їх у межі міст чи селищ міського типу, тому різко зменшилася кількість населених пунктів (у 1946 р. їх було 1704, у 1958 р. – 1056, у 1987 р. – вже 974). З 1946–1967 років внаслідок переселення жителів зникли 202 населені пункти області, а понад 100 сіл перейменували з ідеологічних мотивів, порушуючи історичні традиції.

Трагічною віхою в історії греко-католицької церкви в Україні став Львівський церковний собор 1946 року на якому відбулася «самоліквідація»

греко-католицької церкви, подібно до того, як собор 1930 року «саморозпустив» УАПЦ. «Самоліквідація» УГКЦ відправила в радянські табори смерті всіх її ієрархів на чолі з митрополитом Йосифом Сліпим, 1400 священників, 800 черниць і ченців та десятки тисяч вірних, які не бажали возз'єднатись з РПЦ. Із історичних джерел відомо, що у 1946 році в Тернопільській області було 8 чоловічих і 4 жіночих монастирів, 18 жіночих чернечих груп УГКЦ (Дідух, 2014, с. 123- 127). Усі греко-католицькі парафії автоматично було оголошено православними; крім діючих православних церков, усі інші було закрито. Хоч православіє не було державною релігією, в західній частині України, зокрема, й на Тернопіллі, Російська Православна Церква Московського патріархату стала одним із елементів русифікації населення та отримувала державну підтримку в боротьбі з ГКЦ. Греко-католицька церква діяла нелегально, підпільно до 1988 року; проводились релігійно-богослужбові обряди, створювались домашні осередки чернецтва та хатні церкви (Історія релігійних вірувань в Україні, 2012).

Із розсекречених архівних джерел відомі звіти уповноваженого у справах релігійних культів У. Кагарліка, у якому він проводить аналіз та дає характеристику греко-католицькому духовенству на території Тернопільської області. Ці звіти свідчать, що усі священники були під тотальним наглядом «уповноважених» з боку радянської влади, КДБ та ін. Уповноважений У.Кагарлік вказує, що у 1958 році на Тернопіллі із 34 греко-католицьких священників лише 4 офіційно працюють в радянських закладах, решта – продовжують підпільно проводити богослужіння. Підполковник КДБ І Ступак у березні 1958 року повідомляє керівництво КПУ «Про факти протизаконної діяльності церковників і сектантів в Тернопільській області», де вказує на те, що монахи і священники ГКЦ «...самоправно, систематично відправляють групові богослужіння в приватних будинках одновірців, що по суті являється порушенням радянських законів про культури». Зокрема, із доповіді відомо, що у селі Буцневі Микулинецького району в будинку гр. Баб'яка монахами ГКЦ влаштовано підпільну церкву; у селі Великі Гаї також

проводились таємні богослужіння греко-католицьким священником Кордубою М. (ДАТО, Ф. Р-3240).

Дослідники історії церкви та релігії виділяють період з 1959-1964 років, який характеризують як період тотального наступу влади і втручання у релігійні справи жителів регіону. За вказівками радянського лідера М.Хрущова, посилювався контроль за діяльністю духовенства, масово закривались церкви, розроблялись заходи для припинення паломництва до чудотворних та святих місць. На території Тернопільської області в цей період були відомими такі місця: у Кременецькому районі біля села Малі Бережці в урочищі «Божа гора», (належало до РПЦ); до греко-католицьких відносились каплички і джерело на «Божій горі» у Підволочиському районі біля села Полупанівка та святе джерело з капличкою поблизу села Зарваниця Тербовлянського району (ДАТО, Ф. Р-3240, арк. 38–39). За згодою обласного керівництва, уповноваженими У. Крагліком і П. Чазовим були закриті каплички у селах Полупанівка та Зарваниця, із селянами провели *«широку роз'яснювальну роботу»*, проте, паломництво продовжувалось. У 1960 році Зарваницьку капличку зруйновано, але священниками ГКЦ все ж таки таємно проводились богослужіння у лісі (ДАТО, Ф. Р-3240, арк. 11–12). Акти вандалізму радянської влади по відношенню до святих місць та до храмів розгортались. У 1950-1954 роках відповідно до генерального плану перебудови Тернополя, розробленим архітекторами В.Новиковим та Н.Панчуком, храми, які не були зруйновані під час війни мали зникнути, як і Новий замок; не було місця у проекті для відновлення й міської Ратуші (Тернопільщина. Історія міст і сіл: у 3-х томах). Місто втратило свій історичний центр, повоєнна реконструкція, на думку дослідників історії міста, *«довершила знищення середовища одного з найгарніших урбаністичних комплексів Східної Галичини та перетворила Тернопіль у типове соціалістичне місто з шаблонною радянською забудовою»* (Гуменний, 2017, с. 166-196).

У 1958 році знесли кам'яні дзвіницю та огорожу старовинної церкви Різдва Христового (1602-1608 рр.); у 1962 році більшовицькою владою зруйновано монастир і церкву Успіння Пресвятої Богородиці (Монастирську)(збуд. 1836-1837 рр.); у 1954 році підірвали вибухівкою окрасу Тернополя – неготичний парафіяльний костел Матері Божої Неустанної Помочі (збуд. 1908 р., арх. Т.-М. Тальовським); перебудовано на швейну фабрику неороманський Єзуїтський монастир (збуд. 1899-1901 рр., арх. Д. Кшичковський); бароковий Домініканський костел св. Вінцента Феррарського (збуд. 1749-1779 рр.) перетворили на склад театральних декорацій, а пізніше – на Тернопільську картинну галерею; на Микулинецькому цвинтарі знищено, розрівняно бульдозером могили учасників національно-визвольної боротьби 1917–1921 років (Бойцун, 2005; Бойцун та Дем'янова, 2010, с. 619—620).

У малих містах Тернопільської області «радянізація» проходила з не меншими руйнуваннями та втратами, не дивлячись на значну мистецьку цінність об'єктів. Так, у місті Бучач у 1945 році в римо-католицькому костелі (сьогодні є пам'яткою архітектури національного значення, збуд. у 1761—1763 рр.) радянською владою зруйновані головний та частково бічні вівтарі, до сьогодні вважаються втраченими антепендії та деякі скульптури роботи майстра Пінзеля та його учнів. У підвалі, де були поховання, зокрема родини Потоцьких, зробили міську котельню, на місці зруйнованої плебанії збудували дитячий садочок, була розібрана дзвіниця (Крвавич, 1998, с. 134—153; Підставка та Рибчинський, 2013, с. 91—93; Ostrowski, 1994, s. 79—90; Smoliński, 2015). У місті Скала-Подільська Борщівського району для будівництва овочеконсервного заводу знищили нову та стару (XVIII ст.) синагоги; у парафіяльному костелі змонтували дизельні генератори, імовірно, через вібрацію шпиль та частково дах споруди зруйнувався; підірвали усипальницю графів Голуховських (Головко, 2012; Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich, 1889, s. 642—643).

У селі Вишнівчик Тербовлянського району після незначних руйнувань рішенням обласної комуністичної влади розібрали храм, збудований громадою УГКЦ, камінь використали для будівництва стаєнь для худоби. Церкви знищені в 1950 – ті роки у селах: Іванчани Збараського району, Покропивна Козівського району (збуд. 1882–1884 рр.); Заднишівка (тепер належить до Підволочиська) (збуд. у 1891 р.); розібрані дерев'яні храми у селах: Нові Петликівцях Буцацького району (знищ. у 1953 р.), Синьків Заліщицького району (знищ. у 1970-х роках); у селі Синявка Збараського району в 1963 році комуністи зруйнували костел; у 1947 р. було знищено каплицю в Яблунівці Підгаєцького району. У селі Коропець, відповідно до рішення обласного виконкому від 8 лютого 1964 року, знесено церкву Св.Миколая (збуд. у 1786 р.), яка перебувала на обліку пам'яток архітектури. Таких прикладів десятки. Руйнації атеїстичною владою проходили, хоч і не з таким розмахом ще у 1980-х роках. Так, 1983 році у селі Домаморич Тернопільського району під охороною міліції бригада активістів-комсомольців, яку очолював голова Довжанської сільської ради, зруйнувала церкву Успіння Пресвятої Богородиці, було знищено іконостас та церковну атрибутику. Не поодинокими випадками були і спроби врятувати церкви від знищення головами місцевих колгоспів, переобладнавши їх під клуби, магазини та ін. Таким прикладом є недобудована через війну церква Пресвятої Трійці у селі Кут Гусятинського району, яку у 1969 році головою місцевого колгоспу Василем Долиняком переобладнано під крамницю. У 1992 році церква була відновлена. Деякі храми в сільській місцевості, які використовували як приміщення для худоби та для зберігання ядохімікатів і сьогодні відновленню не підлягають. Таким чином, післявоєнна політика радянської влади була спрямована на знищення українських святинь, як важливої складової національної культури (Карпович В., 2017).

У кінці 1980-х років ліберальна політика М.Горбачова, економічні та політичні перетворення в СРСР, політика «гласності» та інші соціально-політичні фактори загострили кризу в житті суспільства, розпочалися акції

непокори з вимогою легалізації УГКЦ. Так, у Тернополі перед обласною і міською радами проходили молебні віруючих УГКЦ, які налічували багато тисяч людей. Віряни вимагали реєстрації греко-католицької громади, а також надати їм місце для богослужіння. Такі ж мітинги проводились на усій території області. Виходом із підпілля Української Греко-Католицької Церкви вважають дату 17 липня 1988 року. В цей день відбулась відкрита відправа на честь тисячоліття хрещення Русі-України у селі Зарваниця Тербовлянського району, на якій з'їхалися сотні вірян із Тернопільської, Львівської, Івано-Франківської та Закарпатської областей (Релігія Тернопільської області, 2018). Так, в умовах «перебудови» відбулась реєстрація релігійних греко-католицьких громад. Повернули храми громадам на основі Закону УРСР від 23. 04. 1991 р. «Про свободу совісті та релігійні організації» (1991); Постанови Кабінету Міністрів України від 5. 04. 1991 р. «Про передачу культових споруд релігійним організаціям»(1991); Указу президента України від 4. 03. 1992 р. «Про заходи щодо повернення релігійним організаціям культового майна» (1992). Почали відновлюватись чернечі ордени (чоловічих— василіанів, редemptористів, студитів; жіночих — василіанок, йосафаток, святого Вікентія, Пресвятої родини, сестер-служебниць та інших), які займаються місіонерською роботою. Відновили роботу й греко-католицькі семінарії; контакти із Святим Престолом в Римі дали можливість готувати кадри вищої кваліфікації для потреб церкви (Стоцький, 2008 б., с. 488–489).

Після проголошення державної незалежності України у 1991 р. разом з нормалізацією стосунків між державою і Церквою та з відродженням релігійного життя, розпочався бурхливий процес відбудови та реставрації храмів, а також і міжконфесійна боротьба за церковні будівлі, яка, подекуди, продовжується і сьогодні.

У червні 1992 року на Об'єднавчому соборі УПЦ МП та частини УАПЦ створено Київський патріархат Української православної церкви, а в грудні 2018 року прийнято рішення про об'єднання УПЦ КП та Української

автокефальної церкви в Православну церкву України; головним кафедральним собором ПЦУ став Михайлівський Золотоверхий собор у Києві (Українська православна церква Київського патріархату, 2019). 6 січня 2019 Україні вручено Томос про автокефалію Православної Церкви України; процес переходу церковних громад до Православної церкви України продовжується (Надання автокефалії православної церкви України, 2018).

Українським інститутом національної пам'яті у 2013 році розпочато масштабне дослідження щодо знищення сакральних будівель і споруд на території України у період з 1914 – 1989 рр. та підготовлені та анонсовані наукові видання «Каталог зруйнованих храмів і монастирів України» (К., 2013) та «Зруйновані храми і монастирі України. Анотований покажчик обласного і районного рівнів», де наведені дані по Тернопільській області – 364 знищених культових споруд. Проте, до сьогодні опублікований лише каталог знищених київських храмів та «Зруйновані храми Сумщини» (2008 р.). До сьогодні дослідження щодо знищених та спотворених радянською владою храмів на території Тернопільської області не ведеться. Інформацію по виявлених в ході досліджень даних наведено у таблиці (додаток С), складеної за матеріалами натурних обстежень, архівних даних ДАТО, Центру міської історії Центрально-Східної Європи, Інтерактивної карти Української Греко-Католицької Церкви, даних обласних і районних Дієцезії Римо-Католицької Церкви в Україні та був переданий у відділ культури, охорони культурної спадщини управління культури Тернопільської обласної державної адміністрації. Перелік храмів Тернопільської області, які піддалися руйнуванню внаслідок антирелігійної політики радянської влади є не повним та потребує уточнень та доповнення.

Проведене дослідження дає змогу виділити найважливіші суспільно-політичні процеси періоду XIX-XX ст.

1). Промисловий переворот і бурхливий розвиток інженерно – промислового будівництва дозволили приміняти у храмобудуванні сучасні будівельні конструкції та матеріали.

2). *Ліквідація уніатства* (1839 р.) на волинській частині Тернопільщини, яка залишилась у складі Російської імперії привели до перебудови уніатських монастирів та храмів на православний лад; церковна політика великоросійського самодержавства взяла курс на витравлення національних особливостей церковно-релігійного життя українського народу.

3). *Селянська реформа в Австрії та Скасування панщини (1848 р.)* дозволили позбутися адміністративного регламентування щодо архітектури храмів (іноді храмобудування стало низької якості), широкомасштабне будівництво храмів сільськими та міськими парафіяльними громадами.

4). *Відновлення державності Польської республіки (1918 р.) та Поразка Західноукраїнської Народної Республіки (1919 р.)* привели до нового наступу на українську Православну Церкву, «пацифікації» (1930 р.), «ревіндикації» (1937-1938 рр.) церковного майна (руйнування, закриття, пристосування до римо-католицьких церков або до громадських будівель православних храмів) та ін.

5). *Перша світова війна (1914 – 1918 рр.)* принесла великі руйнування, забрала багато людських жертв, спричинила розпад Австро-Угорської, Німецької, Османської та Російської імперій, сприяла пробудженню національно-визвольних ідей етнічних українців.

6). *Анексія Західної України Радянським Союзом (1939 р.)* призупинила розвиток сакральної архітектури.

7). *Друга світова війна (1939 - 1945 рр.)*, активні бойові дії проходили на території сучасної Тернопільської області, місто Тернопіль було знищене на 80%., зруйновано багато храмових будівель.

8). *«Саморозпуск» УАПЦ (1930 р.) та «Самоліквідація» греко-католицької церкви (1946 р.)*, після яких відбувались заходи для припинення паломництва до чудотворних та святих місць, акти вандалізму радянської влади по відношенню до храмів.

9). *Католицька реформа за рішенням II Ватиканського собору (1962-1965 рр.)* в результаті якої було дозволено поєднувати у храмах сакральну

функцію із світською, заохочувались експерименти із сакральними формами, надана гарантія непорушності традицій та обрядовості кожної окремої церкви.

10). Проголошення державної незалежності України після чого розпочався бурхливий процес відбудови та реставрації храмів, разом і міжконфесійна боротьба за церковні будівлі, яка, подекуди, продовжується і сьогодні.

У кінці ХХ – на початку ХХІ століття такі важливі історичні події як Створення Київського патріархату Української православної церкви (1992 р.), об'єднання УПЦ КП та Української автокефальної церкви в Православну церкву України (2018 р.) та вручення Томосу про автокефалію Православної Церкви України (2019 р.), очевидно, будуть мати певні наслідки та вплив на архітектуру сакральних комплексів, проте, їх дія поки не досліджена.

Висновки до розділу 3.

1. Аналіз розвитку європейської культури Середньовічного періоду, дає нам підстави вважати, що храми ранньосередньовічного періоду відображають процес зародження і розвитку християнської доктрини, ідеї теоцентризму, релігійно – аскетичного світогляду населення, зародження феодальної системи та поширення чернецтва, монополію духовенства у всіх сферах суспільного життя. Мистецтво розвивалось через систему стилістичних норм: канонічності, символізму, різномасштабності.

Досліджено, що в Тернопільському краї не збереглися храми періоду Раннього середньовіччя, проте, є всі підстави вважати, що у старокнязівську добу, сакральне будівництво було спорідненим з храмовим зодчеством, поширеним в Україні-Русі, будівництво велось за візантійськими та римськими базилікальними зразками.

2. Визначено, що в період Високого середньовіччя храмова архітектура відображала достатньо сильний вплив на суспільство Церкви, філософію схоластики, посилення могутності великих монархів, початку об'єднання

дрібних держав, розвиток міст, шкільництва. Показано вплив на храмову архітектуру Великої Схизми 1054 року, яка привела до розколу християнської церкви. Досліджено вплив різних чернечих орденів на архітектуру монастирських храмів та зміни в об'ємно-просторовій будові храмів під впливом поширення культу святих. Визначена семантика православних і католицьких храмів. Досліджені особливості храмобудування з огляду на безпеку в умовах війн та феодальної роздробленості.

Встановлено, що у складі Галицько-Волинської держави на Тернопільщині будувались нові добре укріплені міста, палаци, монастирі та храми. Аналіз архітектурно-археологічних джерел та наукових реконструкцій дає нам підстави стверджувати, що церковне будівництво на західноруських землях наслідувало традиції Київської Русі, але було також і під впливом західноєвропейських та азійських культур.

3. У ході дослідження встановлено, що храмова архітектура Пізнього середньовіччя відображає такі суспільно-політичні процеси: затяжні війни, формування централізованих національних держав, зародження капіталістичних відносин, урбанізаційних процесів, становлення сучасної науки, укріплення світської влади. Епоха відзначена високою соціальною активністю населення, меценатством заможних родин, антисхоластичною спрямованістю та відродженням інтересу до античного мистецтва, світському характеру та секуляризації мистецтва.

Збройна боротьба між Литвою, Польщею та Угорщиною розділили українські землі між різними державами. Усім без винятку міським поселенням Тернопільщини були властиві оборонні функції, складні суспільно-політичні процеси викликали необхідність фортифікації культових будівель, свідченням чого є до сьогодні збережені храмові комплекси, які мають виразну оборону функцію.

4. Проведений аналіз суспільно-політичних процесів, які впливали на розвиток храмового будівництва в період Реформації. Релігійна боротьба, направлена проти католицької церкви і папської влади, контрреформація,

посилення інквізиції і Релігійні війни, що призвели до розколу католицької церкви на католиків і протестантів, яскраво відобразились на сакральній архітектурі.

Доведено, що суспільно-політичні процеси, які відбувалися у країнах Західної Європи мали вплив і на територію сучасної Тернопільщини. Ідеї гуманізму та Реформації, що проникли в Україну, спричинили активізацію громадського руху та національно-культурне відродження, що яскраво відобразилось на культовій архітектурі.

5. Аналіз найвиразніших храмів та монастирських комплексів епохи Просвітництва показує вплив процесу формування великих національних держав, формування капіталістичних виробничих відносин, початку промислової революції, розвитку науки і техніки, медицини, культури і світського мистецтва на сакральну архітектуру.

Встановлено, що на території сучасної України епоха Просвітництва відзначилась селянськими повстаннями та Визвольною війною українського народу проти панування польських та покатоличених українських магнатів. Важливим для розвитку сакральної архітектури було підписання Берестейської унії із збереженням богословської, літургійної та канонічної єдності з Візантійським обрядом. ГКЦ швидко розбудувала свою структуру і стала на захист простих українців, їх національної культури, традицій, мови. Велику містобудівну, місіонерську, просвітницьку діяльність розгорнув орден отців Василіан. У ході польсько-турецької війни містам і селам Тернопілля завдано великих руйнувань. Деякі храми під час османської експансії були перетворені в мечеті. Таємною угодою про поділ Речі Посполитої територія сучасної Тернопільщини була розділена між Австрійською та Російською імперіями, що відобразилося на сакральній архітектурі.

6. Проведений аналіз особливостей формування сакральних комплексів у період з ХІХ – ХХ ст., що пов'язаний з розвитком капіталізму та імперіалізму, промисловим переворотом у провідних європейських країнах,

боротьбою могутніх держав за розподіл світу, кривавими і руйнівними війнами ті іншими суспільно-політичними факторами, показує, що попри складні обставини, на церковне зодчество мав значний вплив розвиток інженерно-промислового будівництва, впровадження нових конструктивних систем і прийомів та відродження стилів минулих епох, які переосмислювались як національні.

Українці на території сучасної Тернопільщини були розділені та перебували у складі різних держав, процеси розвитку капіталістичних відносин та промисловості проходили дуже повільно. На території Тернопільської Волині, що входила до складу Російської імперії, було силоміць ліквідоване уніатство, церковна політика великоросійського самодержавства взяла курс на витравлення національних особливостей церковно-релігійного життя українського народу, що яскраво відображає розвиток сакральної архітектури цього періоду.

Показано, що в ході Першої та Другої світових війн Тернопільщина стала полем найкривавіших битв та спустошень. У складі Другої Речі Посполитої польська санаційна влада вибрала шлях руйнування храмів, репресій та шантажу православних українців для навернення їх у католицьку віру. Такої ж політики дотримувалась й атеїстична влада СРСР, в ході антирелігійної кампанії було знищено цінні сакральні споруди, сотні перетворені на склади та інші господарські приміщення. Лише із проголошенням незалежності України розпочалась робота по відновленню, реконструкції та створенню нових сакральних будівель.

7. У ході дослідження показано залежність процесу формування архітектури сакральних комплексів від мистецьких тенденцій у провідних європейських країнах та виділені важливі суспільно-політичні процеси, які впливали на сакральну архітектуру на території сучасної Тернопільської області.

РОЗДІЛ 4.

ЕТАПИ ФОРМУВАННЯ ТА РОЗВИТКУ АРХІТЕКТУРИ САКРАЛЬНИХ КОМПЛЕКСІВ НА ТЕРИТОРІЇ ТЕРНОПІЛЬСЬКОГО КРАЮ

4.1. Сакральні об'єкти періоду існування Київської Русі та Галицько - Волинської держави. За часів руського панування на території сьогоденішнього Тернопілля майже не залишилося сакральних будівель чи споруд датованих раніше за XI століття окрім курганів, городищ, валів, могильників, залишків стародавніх поселень, культових місць та споруд, наскальних зображень тощо. Всього - понад 1300 археологічних пам'яток, 449 з них — місцевого, а 6 — національного значення (Барна, 2016, – с.48 - 55). Цей період представлений також печерними храмами. За даними управління культури Тернопільської обласної державної адміністрації всього на Тернопільщині є 16 збережених печерних храми: 2 у Борщівському районі, 8 у Бучацькому, 5 у Заліщицькому та 1 у Терехівському районах (Дударчук, 2013,с.30; Городиський та Ковальчук, 2008; Ягодинська, 2004).

Давньоруські літописи розповідають про міста, які виникли на місці городищ, і перетворились на центри князівств, земель. Такими літописними містами на Тернопільщині, які відомі з найдавніших часів є Бучач, Збараж, Кременець, Терехівля, Микулин (сьогодні - Микулинці), Шумськ, а також ті, яких вже нема — Биковен, Вигошев, Моклеков, Данилів, Стіжок. Усі міста були добре укріпленими, на що вказують руїни або сліди фортифікацій різного стану збереженості. Галицько-Волинський літопис згадує про 150 безіменних городищ (Kunzek,2013,р. 40; Sławomir Nicieja, 2006. — р. 35-46; Пелехатий, 2004, с. 51–55). На території Тернопільської області є 30 історичних населених місць. Відповідно до списку, який був затверджений постановою Кабінету Міністрів України від 26 липня 2001р. № 878 у Тернопільській області, до історичних відносяться такі міста і містечка: Тернопіль -1540 р., Бережани -1375 р., Борщів- 1456 р., Бучач -1397 р.,

Вишнівець- XV ст., Гримайлів- 1600 р., Гусятин-1559 р., Залізці -1483 р., Заліщики -1340 р., Збараж – 1211 р., Зборів -XV ст., 1685 р?.,Золотий Потік- XIV ст., Козова -1440 р., Копичинці-XIV ст., Коропець -1421р., Кременець- 1226 р., Ланівці -1444 р., Мельниця-Подільська - поч. XVII ст., 1747 р?., Микулинці -1096 р, Монастириська -1454 р., Підволочиськ -1463 р., Підгайці -1463 р., Почаїв -1450 р., Скала-Подільська -1569 р., Скалат -1564 р., Тереховля -1097 р., Товсте-1449 р., 1548 р., Хоростків -1564 р., Чортків -1522 р., Шумськ-1149 р. (Ягодинська, 2004). Усі вони є давнішими за дати, коли вперше згадуються у літописах і впродовж багатьох століть свого існування накопичили інформацію про особливості розвитку та культури суспільства, а також зберегли важливі об'єкти культурної спадщини, у тому числі сакральні, типові для різних періодів розвитку.

Дослідження археологів дають нам підставу вважати, що розвиток більшості населених пунктів можна ототожнювати із розквітом Галицько-Волинського князівства, хоча розкопки доводять, що проживання людей на цій території відомі ще з часів раннього палеоліту (Дударчук, 2013,с.30).

У давньоруський період утворилися одні із найдавніших міст Поділля - міста – фортеці, центри ремесла і торгівлі – Тереховля і Микулинці. Наприкінці XI століття Тереховля була значним політичним та культурним осередком, відома як княжа столиця. У «Повісті минулих літ» вперше згадується місто 1097 року в історії про Любецький з'їзд князів та осліплення тереховлянського князя Василька Ростиславича (Городиський та Ковальчук, 2008, с. 393–395).

У середині XII століття у північній частині Тернопільщини утворилось Шумське князівство. Міста Тереховля і Шумськ мали зручне географічне розташування, транспортні шляхи, а також зручні водні артерії, перетворилися на важливі політичні, економічні та культурні центри (Тернопільщина в контексті історії України). Археологічні пам'ятки часів Київської Русі (XI—XIII ст.) знайдено у селі Нагорянка Чортківського району.

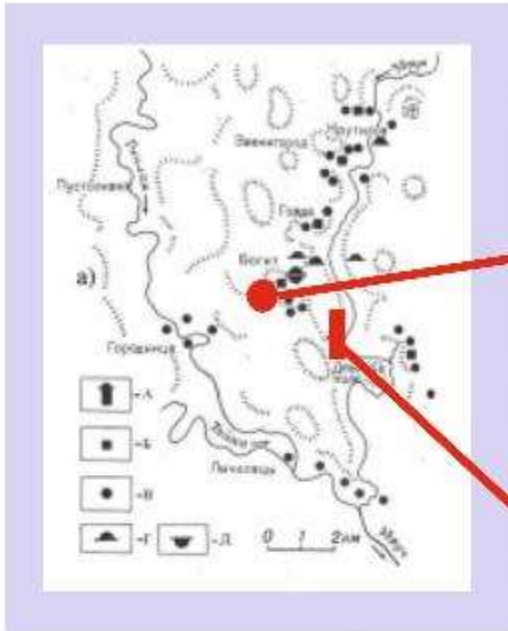
Кременець, за деякими джерелами, як значне укріплене місто існував уже у X столітті, а кременецька фортеця, на думку дослідників, була збудована за дохристиянських часів у VIII—IX століттях. Згадки про Кременець, які відносяться до 1064 року є Географічному словнику Королівства Польського (Krzemieniec, 1883). У 2007 році в центрі історичного міста археологами було знайдено залишки споруди, датованої X століттям. Проте, будівлі церков та монастирів у Кременці є більш пізнього часу.

Одним із найвідоміших дохристиянських центрів на території Тернопільської області є *Збручанський культовий центр*, розбудова якого за концепціями дослідників, почалася на території з цілющими джерелами, де були ще давніші культові пам'ятки: городища-сховища Трипільської та Висоцької культури, земляні вали скіфського періоду (5-6 ст. до н.е.). На найвищому місці городища-святилища знаходилось велике капище (70×50 м). Основною спорудою був вівтар — підвищення із каменю 9 м., посередині — квадратна яма, викладена плоскими каменями. Археологи встановили, що конфігурація цієї заглибини в центрі п'єдесталу відповідає розмірам Збруцького ідола, імовірно, бога Світовид, якого знайшли у 1848 році у водах Збруча поблизу Гусятин. Збручанський ідол Святий Святий - триметровий чотиригранний стовп, кожна грань божества розділена на три частини - небо, землю, потойбіччя (Дуда, 2004). Дослідження археологів І.Русанової та Б.Тимошука (2007), М.Ягодинської (2004) дозволили визначити Збручанський культовий центр як один із найбільших язичницьких релігійних і культурних центрів слов'ян (табл.4.1). Вали оточували не звичними для цього часу стінами, а жертвними вогнищами, мали майданчики з ідолами, ритуальними ровами, ямами, колодязями, хлібними печами, тому городища виконували не стільки оборонну функцію, як сакральну (Cherkes, Diachok and Datsiuk, 2019).

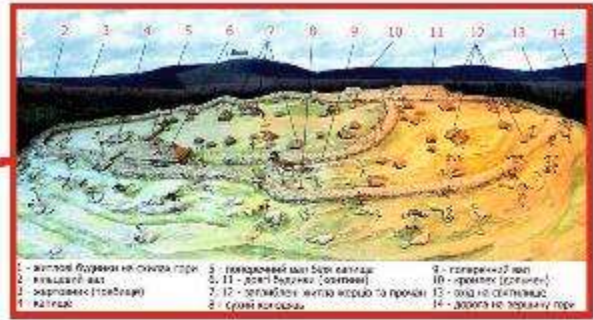
Таблиця 4.1

Сакральні пам'ятки Тернопільщини періоду існування Галицько-Волинського князівства

Збручанський культовий центр - один з найбільших язичницьких центрів слов'ян епохи Середньовіччя. Карта-схема (за І.Русановою та Б.Тимошуком [1])

Реконструкція слов'янського городища-святини на горі Богит (Бохіт)[2]

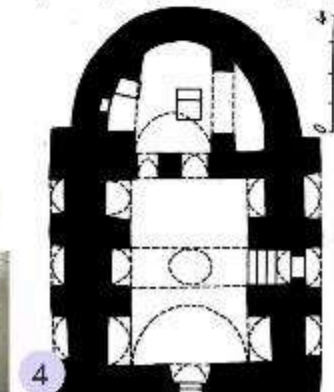
**3- Жертовник
Імовірне
розміщення
Збручанського
ідола**

Печерний храм у с.Рукомиш (власні фото)

Давньослов'янський печерний храм у с.Монастирок [4]

Церква Св.Миколи (XIV ст.) в Збручанському. Охор.№ 1565 [5]: 1- вигляд з північного заходу; 2 - віконтаніпа; 3 - фрагмент інтер'єру; 4- план

Городища знаходяться також у селі Коропець Монастириського району, у селі Стінка Бучацького району на місці давніших поселень трипільської культури, в селах Крутилів та Городниця Гусятинського району. Археологи стверджують, що вони функціонували аж до XII – XIII століть. Давньоруський культовий комплекс, який складається із печерного храму, монастиря, та басейну для освячення води знаходиться у селі Рукомиш (Земля Тернопільська). Пам'яткою національного значення є городища Дзвенигород Борщівського району (охор.№ 1563) (Пам'ятки України: історія та культура). Пам'ятками місцевого значення є два поселення раннього середньовіччя поблизу села Лапшин – Лапшин III (охор.№ 4410-Тр) та Лапшин IV (охор.№ 4411 – Тр); давньоруське поселення у Збаразькому районі, розташовані на північній околиці села Хоми V в урвищі «Колдуб» (охор.№ 4352-Тр); поселення Слобідка I на місці давніших поселень на північно-західній околиці села Слобідка Заліщицького району (охор.№ 2286-Тр); поселення Кременецького району: Лішня I на відстані 1,5 км від села Лішня (охор.№ 4421-Тр); поселення X-XIII ст. Кушлин III на лівому березі ставка в північній частині села Кушлин (охор.№ 1365-Тр); 6 поселень у Тербовлянському районі: дитинець літописної Тербовлі (кінець IX – поч. XII ст.) у північній частині м.Тербовлі (охор.№ 2782-Тр), поселення Зарваниця I у селі Зарваниця (охор.№ 4361-Тр), поселення X-XII ст. Кровинка II в урочищі на південній околиці однойменного села (охор.№ 4395- Тр), Кровинка IV, що розташоване на південно-західній околиці села в напрямку міста Тербовлі (охор.№ 4396-Тр), Кровинка V на північній околиці села (охор.№ 4397) та Кровинка VI в центральній частині села (охор.№ 4398-Тр); поселення Старе Місто I у селі Старе Місто Підгаєцького району (охор.№ 4357-Тр) та два поселення у Шумському районі поблизу села Мирове: Мирове I (охор.№ 4393-Тр) та Мирове II (охор.№ 4394-Тр) (Мельничук та Уніят, 2004). Наявність такої кількості давньоруських поселень на території сучасного Тернопілля переконливо свідчить про високу щільність заселення краю слов'янськими племенами. Археологічні

знахідки підтверджують, що прадавньому населенню були властиві різні форми і напрями язичницьких вірувань ще до утворення Київської Русі та хрещення українських земель.

Пам'яткою містобудування і архітектури національного значення (охор. № 1569/0) є давньослов'янський печерний храм у селі *Монастирок*. Час заснування його невідомий, припускають, що це був період раннього християнства (IX-XI ст.). Печера (9,4x4,8 м), вирубана у скелі на стрімкому лівому березі річки Серет. Вхід до неї у вигляді широкого отвору, влаштований в глибині, між кам'яними брилами. Справа перед входом є скельний навіс великого виносу природного походження, який підтримується трьома опорами з необробленого каменю у вигляді стовпів, поставлених у кінці XIX ст. Така конструкція утворила подобу галереї перед входом. У стінах печери знаходяться невеликі ніші культового призначення. Вузкий коридор (65 см.) в товщі скелі веде з печери на невелику терасу, що нависла над прірвою. На території пам'ятки, поблизу печери, стоїть на трьох кам'яних підставках камінь-велетень (в народі називають «камінь Довбуша»). Пам'ятник є різновидом скельного скиту. (Жариков ред., 1983-1986). Вівтар храму влаштований біля стіни, на якій начеб-то проступив лик Ісуса Христа. Монахи відтворили образ по цих рельєфних лініях, створивши чи не єдину в світі ікону Ісуса Христа із заплющеними очима. Християни вірять, що саме тут відпускаються найтяжчі гріхи (див.табл.4.1).

Рештки *скельного монастиря* знайдено також поблизу села *Сокілець* Бучацького району. На берегах Дністра у селі Литячі Заліщицького району знайдено дві печери монахів-пустельників (печера Відлюдника). На берегах річки Серет (ліва притока Дністра) у селі *Улашківці* Чортківського району знаходиться *печерна церква* та залишки монастиря.

Із 1199 року Тернопілля входило до могутнього Галицько-Волинського князівства. Починається розвиток кам'яного будівництва, у великих містах з'явилися муровані князівські палаци, масово будуються дерев'яні церкви і кам'яні храми, оборонні споруди. Містобудівна політики Данила Галицького

зосереджувалась на територію русько-польсько-литовського пограниччя та її укріплення через неминучість прирубіжних конфліктів. У XIII столітті активно будувались нові добре укріплені міста, потрібні з огляду на інтенсивну боротьбу задля зміцнення княжої влади, проти частих княжих розбратів. Від 1241 року, через монголо-татарське нашествя, міста набули також функції укріплення проти ординців.

Хоч на той час у Галицько-Волинській землі було багато міст та сіл, в літописах можна знайти назви тільки столиць князівств або поселень, які відігравали помітну роль в економіці держави чи були пов'язані з якими-небудь політичними подіями. На території нашого краю до сьогоднішніх днів збереглися залишки давніх літописних міст – стольного Терембовля, давнього Кременця, центру князівства – Шумська, Данилового града (біля с. Стіжок Кременецького району), стародавніх Бережан, Микулинців та Збаража. Одним з найбільш укріплених удільних центрів Галицько-Волинського князівства було місто Збараж, розташоване на річці Гнізна. На торговому шляху зі Львова до Молдавії в часи литовсько-татарських сутичок відоме місто Язловець. Укріплені міста Бучач та Підгайці виникли, імовірно, в XII-XIII столітті.

Одне з провідних місць в Україні і перше місце (разом із Кременецьким районом) в області за кількістю пам'яток історії, культури та природи займає Борщівський район. Тут 28 пам'яток національного та 96 місцевого значення, руїни середньовічних оборонних замків 16-18 століть у Кудринцях, Кривчу, Скалі-Подільській, Окопах, Висічці, залишки оборонної системи римлян — Траянів вал, 10 давньоруських городищ тощо. Місто Борщів – районний центр Тернопільської області відомий з 1456 року, проте археологічні дослідження довели існування на цьому місці давньоруського городище та могильник, а на старому кладовищі - хрест з написом -1330 рік. Відомо також, що з 1199 року поселення належало Галицько-Волинському князівству.

На правому березі річки Збруч, на сході Борщівського району розташоване старовинне село Збручанське, колишня Новосілка. Перша згадка про Збручанське датована 1393 роком. Проте, археологічні дослідження під керівництвом І.Герети у 1968 році підтвердили існування поблизу села поселення трипільської культури, були виявлені залишки житла та кераміки. Матеріали зберігаються у Тернопільському обласному краєзнавчому музеї. У селі знаходиться також одна з найдавніших в Україні і єдина на Тернопіллі із збережених церков періоду існування Галицько-Волинського князівства - церква Перенесення мощів Святого Миколая або – церква Святого Миколи, побудована з пісковика. Старовинний храм XIV століття внесений до переліку пам'яток архітектури і містобудування національного значення з охоронним № 1565/0 і представляє унікальний архаїчний тип культової споруди. Він складається в плані з прямокутної нави і напівкруглої апсиди, рівноширокої з навою. Нава розділена в інтер'єрі пристінними пілонами на три частини, з яких центральне має оригінальне перекриття у вигляді високого і вузького склепіння, утвореного горизонтальними рядами кладки. Розпір купола погашається пілонами, між якими перекинуті арки. Дві інші частини нави перекриті півциркульними склепіннями. Апсида розділена арками на три частини, одна з них - північна - має вигляд неглибокої ніші. Апсида перекрита півциркульним склепінням значно нижче нави, відокремлена від нього стіною, в якій влаштований архаїчний вхід у вигляді двох аркових прорізів - високого центрального і нижчого бічного. Між перекриттями апсиди був додатковий бойовий ярус, що говорить про оборонний характер будівлі. Додатковим захистом було і важкодоступне місце храму - територія знаходиться у верхній частині села, обмежена глибоким яром з південного боку, з північної сторони - скелястим урвищем над берегом Збруча, зі сходу — скелею, з півдня — неглибоким ровом і насипом, що правили за огорожу цвинтаря. Зовні дві поздовжні стіни споруди полегшені глухою аркадою (Жариков, 1983-1986). Із стародавнього оздоблення інтер'єру збереглося т'ябло та залишки фресок (див.табл.4.1).

Дослідники вважають, що заснування церкви у Збручанському є підстави пов'язувати з подільським періодом історії княжого роду Коріятовичів — один з небагатьох українських храмів з мурованою вівтарною перегородкою. У ній виразно виступають балканські зв'язки в плануванні та декорації, що є одним з характерних моментів розвитку архітектури подільського регіону.

Символом утвердження нової релігії і княжої влади були храми. Можна припустити, що будівельні прийоми і об'ємно – просторова структура храмів на Галичині була традиційною та подібною. Як стверджують дослідники історії української архітектури, зодчество Галицької землі у XII-XIII столітті відзначене використанням романської техніки будівництва із збереженням канонічного для Русі типу тринавного триапсидного хрестово-купольного храму. Із збережених храмів, які нам можуть дати уяву про сакральну архітектуру княжого Галича, є храм Св. Пантелеймона (бл.1200 р.), який знаходиться у селі Шевченкове в Національному заповіднику «Давній Галич» поблизу сучасного міста Галич. Невелика за розміром центрально-купольна церква (17,5x21 м) має традиційний для Русі план: в її основі – візантійський квадрат з трьома півкруглими апсидами, середня з яких видовжує святиню на 3,5 м. Проте, об'ємно-просторове вирішення храму вказує на формування місцевої архітектурної школи та місцевих традицій, дещо відмінних від традиційної руської архітектури. Дослідники стверджують, що раніше підкупольні стовпи та внутрішні пілястри мали ступінчасту форму. До храму ведуть два входи – з південної та західної сторони, акцентовані перспективними порталами. Головним є західний портал, прикрашений пишною білокам'яною різьбою. Апсиди оздоблені аркатурою на високих тонких півколонках з різьбленими капітелями, що мають різний рисунок. Храм має перехідні риси від романської архітектури до готики, імовірно, на думку вчених, будівництво було під монастирським впливом цистеріанського ордену, відомого у Центральній Європі (Дідух, 2013; Тимофійко ред., 2003, с.101-103).

Важливими стратегічними пунктами на головних шляхах Тернопільщини чи навколо міст були укріплені монастирі, оборонний характер яких обумовлювався загальними тенденціями еволюції архітектури княжої доби. Точна дата заснування Почаївського монастиря невідома, її пов'язують із 1240 роком, коли хан Батий захопив та розгромив Київ, а монахи Києво-Печерської лаври врятувалися втечею і оселились на Волині. Із княжих часів поселились монахи в печерах поблизу села Улашківці Чортківського району. У 1368 році князь Данило Острозький заснував Татаринецький монастир на території сучасної Обичі Шумського району. У XIII столітті був збудований замок у літописному містечку Червоногороді (сьогодні – Нирків – село Заліщицького району). Поблизу Тербовлі в Підгорянах на високій горі знаходяться руїни великого і важливого з історико - архітектурного погляду монастиря, заснованого, очевидно, ще в XII столітті. Про перші монастирські будівлі нам відомо не багато, лише літописи згадують про існування дерев'яних храмів, які у пізніший час були перебудовані у камені. За історичними джерелами нам відомо, що великі міста разом із православними монастирями крім оборонної функції відігравали роль культурних і просвітницьких центрів князівства. Усі будівлі, що збереглися, належать до кінця XVI ст. і пізнішого часу.

Як зазначалось раніше, на території Тернопільської області є частково збережена до сьогодні церква-ротонда, датована XII— XIII століттям, яка знаходиться у селі Чернихівцях Збарзького району. Збережена частина ротонди використовується як захристія у церкві Пресвятої Трійці, збудованій у 1768 р. (Диба, 2001).

Дослідження показує, що про сакральну архітектуру Тернопілля за часів існування Галицько-Волинського князівства відомо мало. Попри активне поширення церковного будівництва, Тернопільська область не може похвалитись великою кількістю тогочасної церковної архітектури, вони навіть у перебудованому вигляді не дійшли до нас. Даних археологічних досліджень не вистарчає для точної реконструкції княжих споруд. Проте

залишки храмів Галицько-Волинського князівства в поєднанні з літописними даними дають підстави припускати, що на землях Тернопільського краю залишалися міцними традиції руської архітектури Київської доби у поєднанні з місцевими архітектурними традиціями (Тимофієнко, 2003, с. 97). Більшість сакральних будівель цього часу були дерев'яними, проте у XIV столітті розгортається муроване будівництво, яке наслідувало традиції Київської Русі, але було також і під впливом західноєвропейських та азійських культур (Гудима, 1993, с. 11-13).

Дослідник історії української культури Микола Голубець так описує ситуацію, що склалась у Галицько-Волинському князівстві: *«Західно-українська вітка української держави...завдяки своєму географічному положенню й живим зв'язкам з європейським заходом, ...витворює в себе дещо відмінну культуру від києво-чернігівської. Романичина, що тільки злегка торкнулася образотворчості східної України, виступає на західноукраїнському ґрунті куди виразніше, створюючи... у будівництві синтетичний візантійсько – романський тип...класичним можна вважати церкву св.Пантелеймона в Галичі... Та оскільки галицькі столиці, як Перемишль, Галич, Холм, Львів стають осередками, в яких західно – європейська культура перемагає східню,...культурні осередки Волині, географічно ближчі до сходу, грають роль переходових помостів поміж східною і західно-українською культурою...Географічне положення й безпосередні зв'язки Галичини з латинським заходом причинюються до поступового ослаблення старих, візантійських традицій на користь романських, а відтак готицьких впливів на її образотворчість»*(Голубець, 1937).

4.2. Оборонні сакральні комплекси епохи Відродження. Найдавнішим храмом міста Тернополя є *Церква Воздвиження Чесного Хреста*, її ще називають Воздвиженською, Надставною (охор.№ 635/0). Храм збудований на пагорбі над ставом, неподалік від колишніх західних воріт у місто -

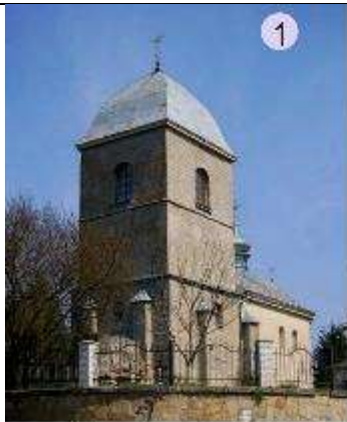
«Львівської брами». Архітектура церкви вказує на її оборонну функцію. За твердженням дослідників, колись храм мав і особливу сигнальну систему попередження про загрозу жителів міста та навколишніх сіл (Бойцун, 2003; Дячок, 2013; 2018).

Численні реконструкції, під час яких храм зазнавав змін, у первісному вигляді зберегли лише центральну частину будівлі. Сьогодні храм має ознаки староруського, візантійсько-романського та ренесансного стилів. Точна дата будівництва храму невідома, проте, в грамоті князя Костянтина Острозького від 1570 року існування церкви підтверджується. У 1627 році до західного фасаду церкви добудовано триярусну оборонну вежу-дзвіницю.

Храм збудований із пісковика, тридільний, складається з прямокутної нави, квадратного і рівноширокого з навою притвору і півкруглої апсиди. (табл.4.2). Нава перекрита півциркульним склепінням з розпалубками, притвор - хрестовим, апсида – чвертьсферичним. Наявність півкруглої апсиди вказує на давньоруські будівельні традиції. Під час Першої і Другої світових воєн церква зазнала великої руйнації, у 1954 році вона була «відреставрована» радянською владою - зруйнована дзвіниця, старовинний іконостас та розписи інтер'єру було знищено (Дячок, 2018). Із проголошенням незалежності України, Воздвиженська церква перетворилась на осередок відродження духовності: тут було зібрання обласного духовенства, друкувалась історична та богослужбова література, випускалась православна газета українською мовою, проводились заняття духовної семінарії УАПЦ (Дячок, 2018).

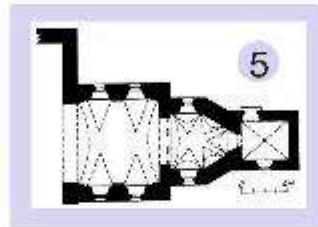
На головній вулиці, у центрі міста *Теребовлі* розташована оборонна церква *Святого Миколи (Миколаївська)* (охор.№ 677/1) з дзвіницею (охор.№677/2). Храм тридільний, збудований у кінці XVI - на початку XVII століття, вперше згадується у документах 1614 року. Церква зазнавала добудов і змін протягом довгого свого існування, найдавнішою частиною споруди є квадратна в плані нава з п'ятигранною апсидою, орієнтованою на

Храми Тернопільщини в період з XIV до XVI століття

Церква Воздвиження
Чесного Хреста в м. Тернопілі:
1 - вигляд з південно-зах. сторони
(власне фото); старе фото[1];

3 - вигляд на церкву з дзвіницею зі сторони вулиці (власне фото)(XV-XVIст., охор.№.635)

Церква Святого
Миколи в Теробовлі:

4 - вигляд з півдня (власне фото); 5- план [2]; 6 - інтер'єр (власне фото)(кін. XVI- поч. XVII ст., охор.№ 677)

Церква Св. Георгія у с. Касперівці:

7 - вигляд з півд.-сходу [3]; 8- вигляд
з півдня (фото 2008 р.); 9 - план [4]; 10 - вигляд з півн.сходу (фото 2005 р.)[5](XVIст. охор.№ 1581)

Церква Воскресіння Христового у Вишнівці: 11- вигляд зі сторони
вітваря; 12- інтер'єр; 13 - вітвар [6] (1530 р., охор.№ 157-м).

схід. Хоч нава і апсида зовні мають однакову висоту, перекриття апсиди є значно нижчим, що викликане прибудовою над нею закритого бойового ярусу з бійницями у кожній грані (Нельговський ред., 1967). У 1672, 1675 та 1687 роках під час нападів татар храм зазнавав руйнацій. Починаючи з 1734 року, церкву не раз перебудовували, спорудили нову наву і притвор, покрівлі увінчали банями на гранчастих барабанах, бані завершені декоративними ліхтарями і главками (Герета, 1997; Czołowski, 1926).

У селі *Касперівці* Заліщицького району на місці злиття двох річок Серету і Тупи в XVI столітті збудована кам'яна оборонного типу *церква Святого Георгія* (охор. № 1581/0)(див.табл.4.2). Вирізаний напис на дошці «1564» одного з фасадів дзвіниці вказує на час будівництва, а можливо, час реконструкції. Храм має добудови, первісно був тридільним, складався з квадратної в плані нави, до якої примикала півкругла апсида, та притвору (бабинця), що служив одночасно нижнім ярусом 3-ярусної (?) оборонної вежі-дзвіниці, від якої залишився тільки нижній ярус. Апсида з низькою прибудовою укріплена трьома контрфорсами. Будівля накрита двосхилим дахом з декоративною главкою на коньку. Притвор в інтер'єрі об'єднаний з навою високим арковим отвором. Старовинні перекриття не збереглися, вони замінені дерев'яними склепіннями в наві та в апсиді. Невелика прибудова до апсиди виникла у XIX столітті. Особливою і нетиповою є орієнтація вівтарної частини храму в західному напрямку. Можливо, містобудівна ситуація (річка із заходу, місто і головна дорога - із сходу) були причиною такого розміщення. За результатами обстеження будівлі у кінці 1980-х – на початку 1990-х років вченими зроблений висновок, що церкву, імовірно, будували місцеві, не дуже вмілі майстри, адже храм зводився практично без фундаментів - основа стін занурювалася в ґрунт лише на 25 см., що привело до деформації стін храму. Церкву в Касперівцях відносять до народно-стильової мурованої архітектури.

Церква Воскресіння (Вознесіння) Христового (охор.№ 157-м/0), яку ще називають замковою церквою знаходиться у селищі міського типу

Вишнівець Збарзького району. Православний храм збудований на терасі нижче князівського палацу, на крутому березі річки Горинь у 1530 році за часів правління князя Івана Вишневецького. Церква тридільна, однокупольна, має виразний оборонний характер – масивні стіни, вузькі вікна, високо розміщені над землею. Силует храму видовжений, складається із притвору, прямокутної нави та пресвітеру, який закінчується гранованою апсидою. До притвору під час реконструкції 1872–1873 років добудували двоярусну дзвіницю (четверик на четверику) із шатровим дахом, покрівлю вкрили бляхою. Центральний об’єм нави увінчаний банею, а над апсидою розміщений світловий ліхтар. У 1961 році церква Вознесіння була закрита, будівля використовувалась як склад, руйнувалась. Після оголошення незалежності України у 1991 році храм повернули вірянам і без контролю фахівців розпочали відновлювальні роботи. Це призвело до того, що бетоном були залиті поховання у вівтарній частині церкви фундаторів – князів Вишнівецьких. Сьогодні храм офіційно належить Українській православній церкві (Мельничук, 2003; Мельничук та Уніят, 2004)(див.табл.4.2).

Село *Колодне* у Збарзькому районі відоме з 1465 року. У ньому знаходиться *Церква Святого Миколая (Миколи)* (охор.№ 1584/0), збудована у 1575 році та дзвіниця (охор.№ 1585/0) XVIII століття. (Державний реєстр національного культурного надбання: пам’ятки містобудування і архітектури України). У сучасному вигляді церква тридільна. Притвор ширший від нави, цегляний, прибудований у XIX столітті. Стародавня частина – гранчаста апсида з контрфорсами і нава - складені з пісковика. Нава без перекриття, в апсиді збереглися первісні кам’яні склепіння - півциркульні з розпалубками і зімкнуте. Головний об’єм храму увінчаний банею на високому гранчастому барабані. Особливістю споруди є з’єднання апсиди з навою у вигляді трьох проїомів, з яких невисокі бічні перекриті лучковими перемичками, а високий середній є подвійною сегментною аркою, що фланкована з боку нави двома настінними колонами тосканського ордеру з багатопрофільними імпостами. Пам’ятник є різновидом споруди культової архітектури Поділля XVI століття

(Памятники градостроительства и архитектуры УССР). Після того як дзвіницю оббили білими рейками, лише форма нагадує про поважний вік споруди.

У селі *Баворів* Тернопільського району, яке відоме від 1439 року і було розташоване поблизу степу та часто піддавалось набігам татар, знаходиться *Церква Йоанна Предтечі* (Охр. № 1597/0). Храм перебудований у 1747 році із романського замкового костелу святого Вацлава XVI століття, від якої збереглася нижня частина напівкруглої апсиди і відноситься до стародавніх укріплень Поділля. Споруда кам'яна з більш вузькою апсидою і двома прибудовами до неї. Нижня половина об'єму апсиди - напівкругла в плані, товщина стін 2,3 м, верхній об'єм – п'ятигранний. Нава перекрита хрестовими склепіннями на підпружній арці. Вівтарна частина просторово відокремлена від нави широкою аркою на пристінних пілонах, перекрита півциркульним з закругленими розпалубками і четвертьсферичними склепіннями. Головний західний фасад увінчаний пізньобарочним фронтоном з вазами, розчленований пілястрами спрощеного тосканського ордеру, в простінках яких знаходяться овальні ніші. Двосхилий дах увінчаний ліхтариком. Біля церкви є вхід у підземелля, яке, за легендами, з'єднувало Баворів із Микулинцями та Теребовлею. Як і усі храми Західної України, радянською владою у 1954 році церкву примусово передано у підпорядкування Московському патріархату, а в 1961 році закрили, при тому знищивши усе цінне, що було у церкві. Лише у 1989 році храм повернули вірянам. У громаді села утворилось дві конфесії - УПЦ КП та УГКЦ, які після деяких суперечок досягнули порозуміння. Сьогодні у церкві служби відправляються по чергово (вже більше як два десятиліття), а під час відзначення державних свят правлять спільно.

Крім оборонних кам'яних храмів, розміщених у містах та важливих стратегічних населених пунктах, у селах Тернопілля продовжували будуватись дерев'яні церкви. На жаль, збережених пам'яток досліджуваного періоду залишилось не багато, вони дають нам не повну уяву про традиції

будівництва українських храмів на території краю, деякі збережені дерев'яні церкви дійшли до нас у дуже перебудованому вигляді. До таких святинь відносяться дерев'яна церква Успіння Пресвятої Богородиці у Чорткові (1583 р., перебудована у 1635 р.), церква Пресвятої Тройці у селі Заболотівка Чортківського району (1584 /у 1646 і 1674 рр. добудована, 1890 — реставрована), та церква Святої преподобної Параскеви Сербської у селі Поручині Бережанського району (1385—1410 /1728)(сьогодні покрита пластиком і металом). Хоч храми за свою довгу історію суттєво змінені, та все ж мають спільні риси: усі вони тридільні, мали широке опасання, внутрішні простори об'єднані та відкриті вгору. Храм Заболотівки сьогодні увінчаний банею, розміщеною на невеликому гранчастому барабані, церкви у Чорткові та в Поручині безверхі з невеликими баньками.

На Тернопіллі зустрічаються і храми, які мають муровану основу та дерев'яні елементи: каплиця у с. Підлісці (Кременецький р-н), церква Св. Георгія у с. Касперівці та у с. Кошилівці (Заліщицький р-н), або такі, що зберігають композиційно-просторові характеристики дерев'яних церков: Спасо-Преображенська церква у с. Залужжя (Збаразький р-н), Миколаївська церква у с. Нагорняни (Заліщицький р-н) (Шевцова, 2019).

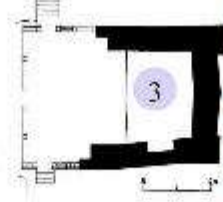

Каплиця XVI століття збудована у селі Підлісці Кременецького району, є пам'яткою архітектури і містобудування національного значення (охор. № 674). Каплиця згадується у церковних хроніках XVII століття. Вона розміщена під горою, де за переказами стояв монастир. Дослідники пов'язують каплицю з перебуванням у ній в 1651 році Богдана Хмельницького. Польський дослідник, професор Олександр Цинкаловський у краєзнавчому словнику «Стара Волинь і Волинське Полісся» так писав про Підлісці: «В селі на стоці гори старі могили, де, за переказом старожилів, в 1651 р. було поховано багато померлих там поранених козаків під Берестечком гетьмана Богдана Хмельницького» (Цинкаловський, 1986). Ще й сьогодні біля каплиці можна знайти старовинні поховання (табл.4.3).

Жителі називають храм каплицею Богдана Хмельницького. Споруда складена із місцевого піщаника, прямокутна в плані. Нижній ярус каплиці має масивні контрфорси, вікна шестигранні, скатний дах із двома барабанами: високим квадратним дерев'яним барабаном та нижчим восьмигранним, які завершуються баньками. У сучасному вигляді капличка поштукатурена (Галевич, 2014).

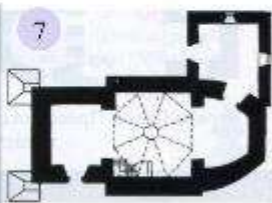

Крім православних і католицьких храмів на землях сучасного Тернопілля у XV –XVI столітті почали будуватись культові споруди інших конфесій, зокрема синагоги, вірменські храми. Це було зумовлено політикою литовського та польського урядів зацікавлення та приваблення іноземців для економічного і культурного розвитку своїх володінь. Іноземні ремісники, купці мали сприятливі умови – безмитну торгівлю, безкоштовне надання їм землі тощо. Таким чином, прошарок іноземців, які мали власні етнічні багатовікові будівельні традиції, у середньовічних містах України значно зріс, що відобразилось на будівництві храмів, які й сьогодні є цінними пам'ятками історії та культури (Тимофійко, 2003, с. 122). Євреї масово почали оселятись у містах, після надання їм Магдебурзького права, у XV—XVII століттях його отримала більшість міст України. Так, Кременець отримав Магдебурзьке право у 1438 році, а вже у 1629 році 15% населення міста склали євреї, у 1921 році – понад 40%. У 1519 році місто Язловець (з 1940 року – село, з 1947 до 1991 рр. - Яблунівка) отримало Магдебурзьке право, надгробки XVI століття показують, що в місті вже була єврейська громада. У 1765 р. у місті проживало 544 єврея, за переписом 1910 року в Язловці жили 1298 євреїв - 41,7% всього населення. Єврейська громада виникла в перші роки існування Тернополя, а в 1550 р. вона отримала привілеї, за якими євреям дозволялось селитися у всіх частинах міста, крім ринкової площі.

Сакральна архітектура Тернопільщини періоду з XIV- поч. XVI ст.

Сакральні споруди комбінованого типу

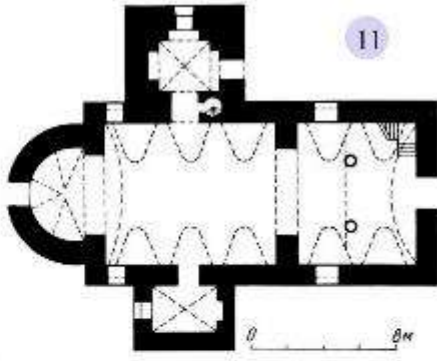
Каплиця у селі Підліссі:
1, 4 - зовнішній вигляд каплиці; 2- «козацький хрест»(власні фото); 3 - план [1](XVI ст, охор. № 674)

Церква Успіння Пресвятої Богородиці, с. Кошівці: 5- вигляд зі сторони бабинця; 6 - вигляд із східної сторони; 7 - план [2]; (1564 р.-?, охор. № 1582/1); 8 - дзвіниця [2](охор. № 1582/2)

Храми інших етнічних груп

Церква Св. Миколая (Вірменська) у с. Язловець:
9 - головний фасад; 10 - фрески на фронтоні;
11-план; 12- вхідний портал [3](1551 р., охор. № 659)

Синагога у Гусятині:
11- головний вхід і хедер; 12- план; 13 - молитовний зал [4](кін. XV — поч. XVI ст.; охор. № 659)

Перша згадка про бережанських євреїв відноситься до 1564 році. У 1880 р в Бережанах проживало 4712 євр. - 43% від усього населення; в 1900 - 4395 (38,5%), в 1931 - 3670 євр. За даними Інституту історії України, великі єврейські громади проживали у містах: Окопи, Підзамочок, Підгайці, Сидоров, Скала-Подільська, Скалат, Струсів, Теробовля, Товсте, Чортків, Тернопіль, Бережани, Борщів, Бучач, Гримайлів, Гусятин, Заліщики, Золотий Потік, Коропець, Кременець, Кривче, Мельниця-Подільська, Микулинці, Монастирська та ін. (Бойцун, 2003; Гриневич Л. та Гриневич В., 2005).

У XV столітті в місті Гусятині була єврейська громада, імовірно, в середині XVI століття в центрі міста було збудовано *синагогу* (охор. № 689/0), яка мала виражений оборонний характер, на що вказують товщина стін (1,76 — 2,16 м.), відкритий бойовий майданчик на даху храму, захищений високим аттиком з бійницями. Точна дата будівництва синагоги не відома, але у Державному реєстрі національного культурного надбання (пам'ятки містобудування і архітектури) України значиться дата - кінець XVI - початок XVII століття, хоч деякі дослідники вказують на 1730-і роки як імовірну дату її будівництва (Бойко, 1998). Будівля прямокутна в плані (15,6 x 17,2 м.), має одноповерхову прибуду для жінок і хедер (школу). Стіни будівлі мають високе аттикове завершення з глухою аркадою, увінчаним акантовим поясом. Аттик має ключевидні бійниці, до яких вели внутрішні кам'яні сходи. Усі приміщення перекриті півциркульними склепіннями зі стрічастими розпалубками. В інтер'єрі збереглися різьблені п'яти склепіння і ліпна едікула на східній стіні. Пам'ятник - характерна споруда у стилі Відродження, має мавританські риси.

З історичних джерел відомо, що після пожежі 1742 року синагогу суттєво перебудували. Внаслідок реконструкції зникли перегородки між поверхами і утворився великий зал для молитви висотою 13,5 м. з півциркульними нервюрними склепіннями, з розпалубками на різьблених кам'яних консолях. Бійниці на другому та третьому поверхах замінили на готичні стрічасті вікна висотою біля 8 м. Верхній відкритий ярус будівлі

обрамили білокам'яним парапетом з круглими башточками на кутах. Перша і друга світові війни принесли значних руйнувань усім єврейським будівлям Гусятин, у тому числі старій синагозі. Реставраційні та консерваційні роботи проводились у радянський період і у 1979 році у будівлі відкрили краєзнавчий музей. З 2002 року споруда, яка знаходиться під охороною держави стоїть пустою і руйнується (Бойко, 1998; Kunzek, 1928).

Велика оборонна синагога кінця XVI – початку XVII століття знаходиться у *Підгайцях* (охор. № 1559/0). Будівля збудована з пісковика, прямокутна в плані, розмірами та товстими стінами нагадує фортецю, перекриття не збереглися. Плоскі стіни прорізані стрічастими вікнами, східний фасад укріплений контрфорсами. Частково збережена верхня частина головного, західного portalу в ренесансному стилі, має різьблений напис і рослинний мотив над архівольтом. Пам'ятник - найдавніша міська будівля, відіграє особливу роль у формуванні архітектурного вигляду міста (Tomasz Kunzek, 2013; Городиський та Зінчишин, 1998) (див. табл. 4.3).

На території Західної України, в тому числі й на Тернопіллі, крім єврейських, були і великі колонії вірмен. У житті вірменської громади надзвичайно важливе значення мала церква. Значним центром вірменської колонізації був Язловець Буцацького району (Дашкевич, 2003). Тут знаходиться колишній Вірменський храм - *Церква Святого Миколая*, збудована з білого і червоного пісковика в 1551 році (охор. № 659/0). Церква прямокутна у плані, тридільна, складається з прямокутних, однакової ширини нави, притвору і рівновисокої з ними півкруглої апсиди. До південного бокового фасаду в першій половині XVII століття була прибудована чотириярусна оборонна вежа-дзвіниця, а до північного – пізніша прибудова, перекрита хрестовими склепіннями. Нава і притвор перекриті півциркульними склепіннями з розпалубками, апсида - чвертьсферичним склепінням з трьома розпалубками. Вхід у наву оформлений різьбленим ренесансним порталом (Германович та Мельничук, 2008). Особливістю церкви було перекриття даху кам'яними

плитами, що споріднює храм із вірменською будівельною традицією. Перший ярус вежі має стіни надзвичайної товщини з прорізами на всю висоту аж до склепіння, завдяки чому вони сприймаються як потужні пілони. Перекриття - хрестове склепіння з розеткою в центрі. Вхід на верхні яруси вежі здійснювався по внутрішніх гвинтових сходах. Членування зовнішніх об'ємів яскраво не виражено, а в інтер'єрі внутрішній простір розділяють два пристінних пілони, які несуть навантаження від півциркульної арки. Глибина інтер'єру перспективно посилюється аркою апсиди. Портал виконаний у вигляді пілястрового портика доричного ордеру, деталі якого доповнені в метопах фриза, розетками на цоколі та по кутах над різьбленим архівольтом. Західний фасад завершується трикутним фронтоном з глухою аркатурою і плоскорельєфними волютами в тимпані¹. Різьблені деталі виконані з вапняку. Пам'ятка відноситься до творів у стилі ренесансу (Рибчинський, 2005)(див.табл.4.3).

Як показує дослідження, сакральні будівлі різних конфесій після другої половини XIV століття, відколи етнічні українські землі ввійшли до складу іноземних держав та в умовах татарських набігів, мають яскраво виражені оборонні функції. Деякі храми були збудовані поблизу міських воріт і входили до оборонної системи міста, інші – розміщувались в центральній частині міських поселень та були автономними об'єктами оборони. Усі сакральні будівлі мають масивні стіни, вузькі вікна, що високо розміщені над землею, бійниці, бойові яруси тощо. Як і усі оборонні храми Західної України вони мають довгу і складну історію, були в епіцентрі політичних і соціальних конфліктів. Архітектура більшості храмів має візантійсько-романські та ренесансні риси з деякими готичними елементами. Італійські архітектори, які у першій половині XVI ст. з'явилися у Львові розійшлися по Галицьких землях (Бережани, Тернопіль, Язловець) та, створюючи храми для українських

Примітка.

¹ **Тимпан** (від лат. *tympanum*) в архітектурі — трикутне поле фронтона з живописними або скульптурними оздобами.

замовників, не переносять стильові форми італійського Ренесансу механічно, а модифікують свою творчість відповідно до особливості культу і традицій місцевого населення.

Можна припустити, що за умов входження українських земель сучасного Тернопілля до складу Литви та Польщі, мали місце поширення дерев'яної та мурованої ранньоготичної архітектури, які залишили свій слід у Львові, Дрогобичі, Олиці, Острозі та в інших містах. Проте, на сьогодні вони втрачені. На території, що входила до складу Литовського князівства, зберігались українські традиції, культура та віра, територія, яка була під Польським пануванням, більше піддавалась експансії польської шляхти та католицизму, після Кревської Унії та переходу на католицьку віру об'єднаного королівства, відбувалось утвердження західноєвропейської будівельної системи з своєрідним місцевим колоритом. Дослідник Микола Голубець так характеризував сакральну архітектуру досліджуваного періоду: *«В добу, що в ній католицька Польща засвоює форми західно-європейського готицизму, українське церковне будівництво придержується всіма силами візантійсько-романських форм... Правда, як сама Україна, так і балканські країни не в силі були відгородитися від впливу нових напрямків у західно-європейському мистецтві. Поволі, але вперто проникають туди елементи готицизму, що в пристосуванні до старих візантійсько-романських форм дають цікаву та органічну цілість у результаті якась своєрідна переходовість характеризує українське будівництво»* (Голубець, 1937 р).

4.3. Розвиток архітектури сакральних комплексів епохи Реформації.

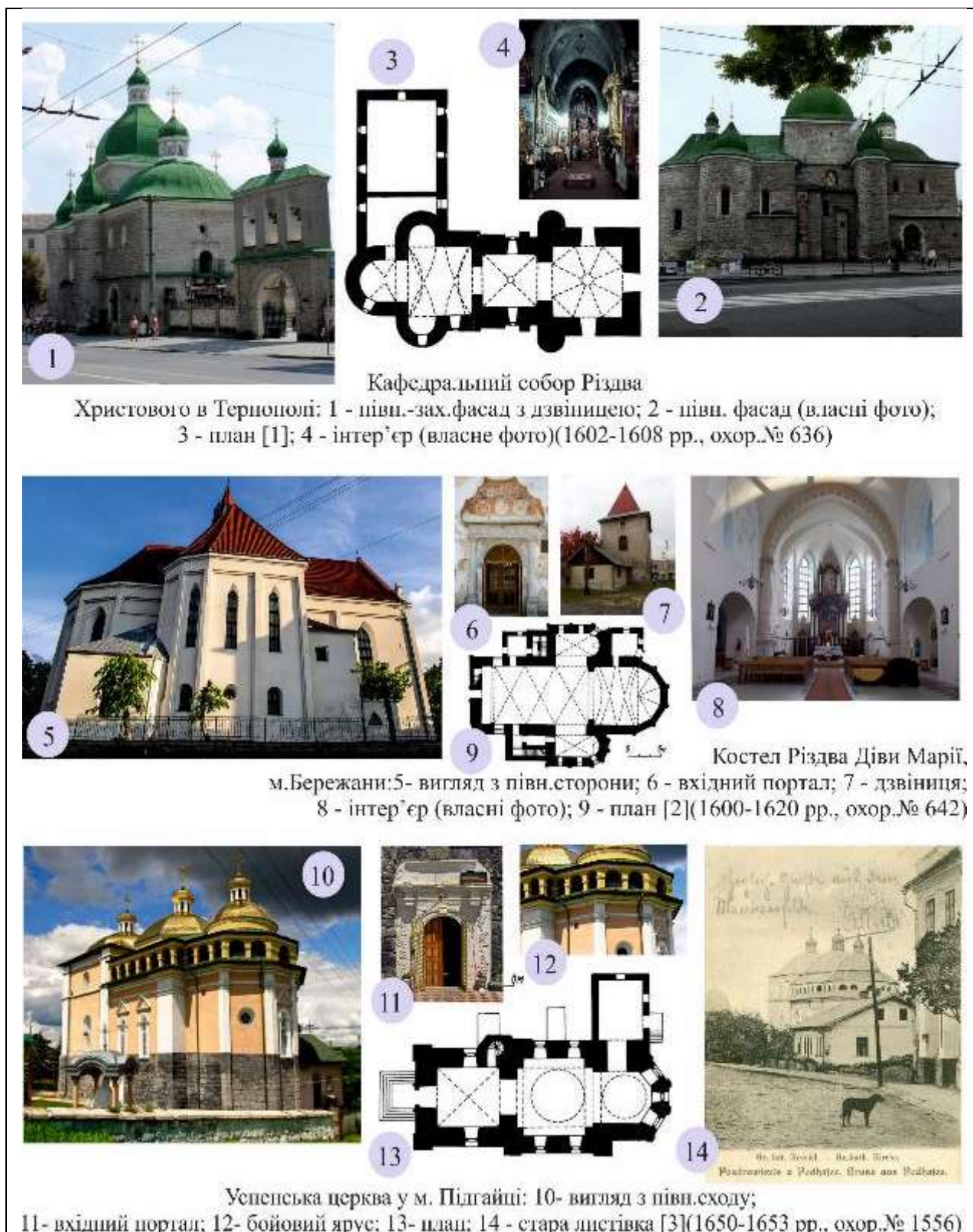
Крім мурованих храмів, які будували, зазвичай, у містах, в селах та невеличких містечках Тернопілля православні та громади Руської Унійної Церкви (з 1774 р. - ГКЦ) продовжували будувати дерев'яні церкви. За даними дослідженнями Я.Тараса (2007), у межах Речі Посполитої менше 2% усіх греко-католицьких храмів були кам'яними. Проте, Любомира Бойцун - історик та дослідник Тернопільського краю вказує, що дерев'яні церкви, в

цілому, не є типовим явищем для Тернопілля. У досліджуваний період будували переважно кам'яні оборонні церкви, дерев'яні храми не могли так добре слугувати для захисту (Бойцун, 2003). І все ж із збережених дерев'яних храмів, віднесених до державного реєстру нерухомих пам'яток містобудування та архітектури місцевого та національного значення, у досліджуваний період можна назвати святині, зведена інформація про які міститься у таблиці додатку С. 2.

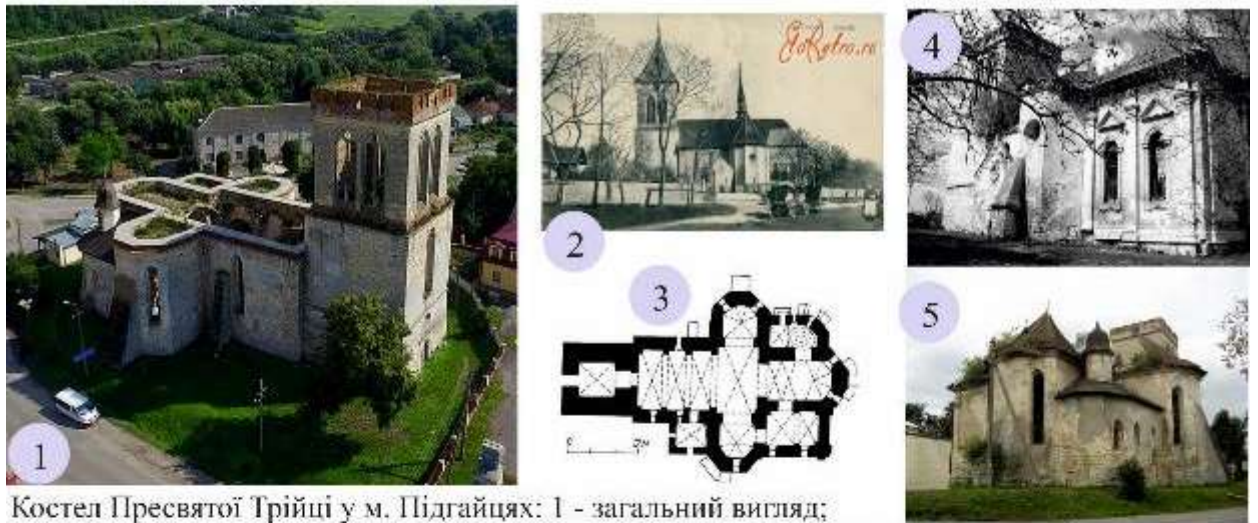
Аналізуючи архітектуру збережених храмів та дослідження інших авторів (Драган, 2016; Тарас, 2007), розкол Церкви на Православну та Унійну, колишню належність до території різних держав (із 1385 р. - до об'єднаного Королівства Польського та Великого Князівства Литовського) на даному етапі, не змінили ні динаміку будівництва дерев'яних храмів, ні їх архітектурний образ. Так, церкви історичної Волині - Кременецького, Лановецького та Шумського районів, попри те, що сьогодні вони частково перебудовані та пофарбовані у біло-блакитний колір, все ж мають спільні риси з храмами, збудованими на території, яка входила до Галицьких земель – утверджують образ української національної святині.

Одним із кращих зразків подільської архітектури XVII століття є церква - *Кафедральний собор Різдва Христового (Середня)*, яка знаходиться у самому центрі Тернополя. У Державному реєстрі національного культурного надбання вона значиться як Церква Воскресіння Христового (охор. № 636), належить до храмів із бічними конхами (табл.4.4). З історичних джерел відомо, що кам'яну церкву збудували міщани і селяни навколишніх околиць на місці дерев'яної церкви під керівництвом майстра Леонтія протягом 1602-1608 років, а перша згадка про дерев'яну церкву та про укріплення міста датується від 6 липня 1566 року у грамоті короля Сигізмунда-Августа. Храм належить до тридільних, триконхових одноверхих споруд, був одночасно оборонною спорудою і входив

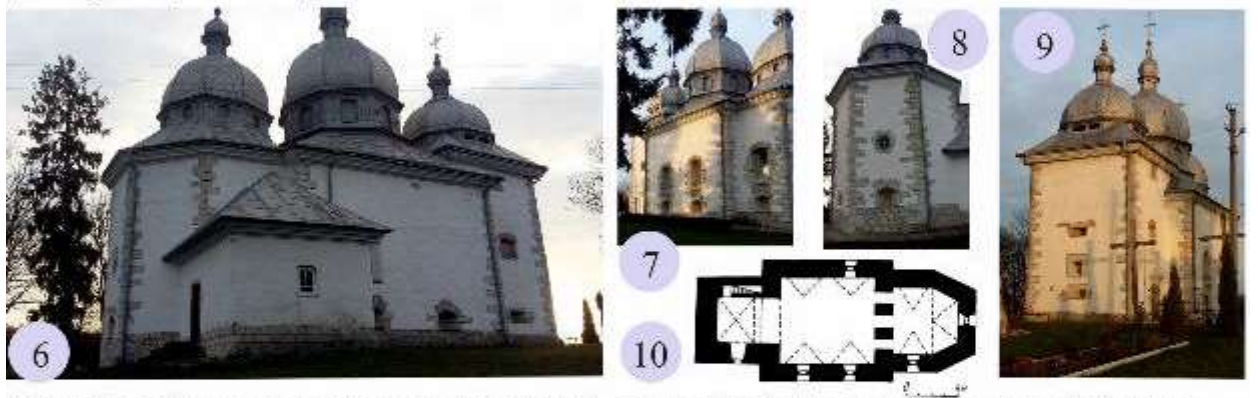
Оборонні сакральні пам'ятки Тернопільщини
періоду з поч. XVI – др.пол.XVII ст.

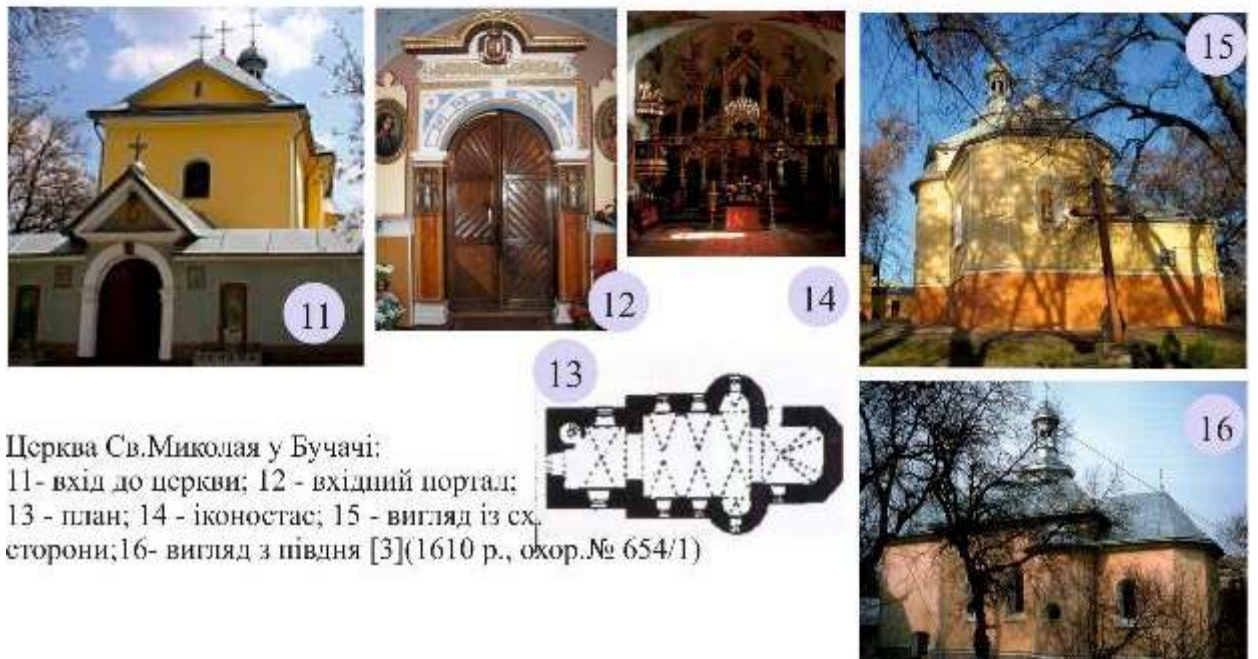
Продовження таблиці 4.4

Костел Пресвятої Трійці у м. Підгайцях: 1 - загальний вигляд; 2 - стара листівка; 3 - план; 4 - вигляд з півд.-сх. сторони; 5 - вигляд з півн.сх. сторони [1], (1634 р., охор.№ 1558)

Спасо-Преображенська церква у с.Залужжя: 6 - вигляд із півн.сторони; 7 - вигляд із півд.сх. сторони; 8 - апсида; вигляд із півд.-зах. сторони (власні фото); 10 - план [2](1600 р., охор.№ 664)

Церква Св.Миколая у Бучачі:
11- вхід до церкви; 12 - вхідний портал;
13 - план; 14 - іконостає; 15 - вигляд із сх.
сторони; 16- вигляд з півдня [3](1610 р., охор.№ 654/1)

у загальний комплекс захисту міста. Фундаторами церкви були ктитори¹ С. Григорович, В. Ігнатович, будівничий Леонтій, парафіяни міста. На фундаційному камені, вмурованому над дверми, викарбувані імена: князів Костянтина-Василя та Олександра Острозьких, патріарха Єремії II Траноса та вченого-мовознавця Кирила Ставровецького (Транквіліона), єпископа Гедеона Балабана.

Церква збудована неподалік колишньої Кам'янецької брами, до неї прилягали міські вали (Бойцун, 2010). Спочатку її планувальна структура складалася з квадратного притвору, центральної нави з напівкруглими виступами з півдня і півночі та напівкруглої апсиди. Пізніші нашарування дещо приховують традиційний характер: будівля по всьому об'єму була розділена перекриттям на нижню і верхню церкви. У 1709 році до притвору прибудовано дві бічні напівкруглі вежі, через які здійснювався вхід на верхній ярус, у ХІХ столітті до західного фасаду - додатковий об'єм, перекритий восьмигранним в основі зімкнутим склепінням на восьмигранному світловому барабані. Три глави, що вінчають споруду, дві з яких декоративні, виконані відповідно до традиційної схеми українських триверхих храмів. Сучасного вигляду споруда набула в результаті перебудов у 1936–1937 роках. В інтер'єрі об'єми просторово об'єднані високими півциркульними прорізами, наву виділено більшою висотою, перекриту так само, як і бабінець, хрестовим склепінням. Апсида перекрита чвертьсферичним склепінням з розпалубками (Гудима та Івахів, 2008; Wlazejowskyj, 2004). У 1770 церква стала греко-католицькою, а після 1946 передана РПЦ. Під час Другої світової війни храм майже не зазнав руйнації, хоч після довготривалих боїв за Тернопіль у квітні 1944 року усі навколишні будівлі перетворилися у суцільні руїни. Проте у 1958 році радянською владою було знесена кам'яні дзвіниця та огорожа, а також хрест 1770 року,

Примітка.

¹ **Ктитор** — особа, на кошти якої збудовано або заново убрано (іконами, фресками) православний храм чи монастир

встановлений жертвам холери. Сьогодні церква у користуванні УАПЦ, у ній знаходиться чудотворна ікона Тернопільської Божої Матері (плачуча) (Дем'янова, 2004).

Однією із споруд, що до сьогодні формує архітектурне обличчя міста *Бережан* є католицький *Костел Різдва Діви Марії* (охор. № 642/1), збудований у 1600 році (за іншими даними у 1620 році) коштом Адама-Гіроніма Синявського. Він споруджений на пагорбі у центрі міста у готичному стилі. Архітектура костелу та потужні оборонні мури з бійницями та дозорними вежами, які частково збереглися, свідчить, що на будівлю була покладена місія по захисту міських рубежів. На фортифікаційні функції комплексу вказує і дзвіниця із стіжковим дахом (див.табл.4.4).

Споруда кам'яна, хрестова в плані, складається з витягнутої по осі схід - захід прямокутної нави (35м x 15м), замкнутої полігональної апсиди і двох бічних полігональних капел. Бічні капели у ХІХ столітті розділені на два яруси, нижня південна перекрита кесонним сегментним склепінням, північна має плоске перекриття. Нава перекрита хрестовими склепіннями, пресвітерія - півциркульним з глибокими стрілчастими розпалубками, апсида - зімкнутим стрілчастим склепінням, капели - хрестовими нервюрними склепіннями. Польсько-турецьке протистояння 1672 – 1676 років принесло західноукраїнським землям турецьку окупацію, а парафіяльному костелу в Бережанах – запустіння і часткове руйнування. Після втрати оборонного значення, одну з дозорних веж у 1741 році було перебудовано у дзвіницю, другу - розібрано. У ХІХ столітті до нави зробили різновеликі прибудови, змінивши його зовнішній вигляд, а бічні капели розділили на два яруси. Часткову руйнацію викликали дві світові війни. У радянський період храм використовувався під складські приміщення, пізніше — як приміщення спортивної школи. На початку 80-х років минулого століття більшість мурів була знесена. Із настанням незалежності України у 1991 році костел повернули римо-католицькій громаді та освятили на честь Святих Апостолів

Петра і Павла. Сьогоднішній вигляд костелу – це будівля в стилі ренесансу з елементами готики.

На правому березі річки Коропець розташоване місто *Підгайці*, яке здавна було важливим торговим та адміністративним центром. Воно мало також вагоме стратегічне значення та часто потрапляло в епіцентр воєнних дій. Тут у 1650-1653 роках збудовано *Успенську церкву* (охор. № 1556/0). У стародавні часи церква біля Львівської брами, була частиною міських укріплень, розібраних у середині XVIII століття. Будівля триверха, з квадратною навою, притвором, гранчастою зовні і круглою всередині апсидою. Під бабинцем знаходиться глибокий підвал, над ним, на другому ярусі - хори, на третьому - каплиця. Усі три куполи зі світловими ліхтариками. Особливістю споруди є пристрій на його даху (вище карнизу) бойового обходу з аркадою, що не має аналогів серед пам'яток архітектури України. Фасади оформлені пілястрами, а портали і обрамлення вікон - профілювання і різьблення у стилі Відродження. Церква була оточена грубим кам'яним муром (Дячок, 2018)(див.табл.4.4).

У місті *Підгайці* є руїни ще одного оборонного храму - *костелу* (охор. № 1558/0), збудованого у 1634 році за фундацією Софії із Заміхова (*Zamieschowa*) у пізньоготичних формах з ренесансними рисами «*на честь і хвалу Пана Бога в Тройці Святій єдиній*»(див. табл.4.4). У 1641 році Станіслав Потоцький, подарував костелу капличку. Дослідники твердять, при побудові нового костелу використали деталі зі старого (до прикладу – кам'яна епітафія над сходами, з датами 1608 і 1612 років. Храм хрестовий у плані, однонавний, з бічними капелами і оборонною вежею на головному фасаді, з хрестовими склепіннями на нервюрах, збудований із пісковика. Різьблений портал виконаний у вигляді глухого безфронтонного портика. Поверхня стіни над архівольтом оздоблена акантовим орнаментом. Полігональна у плані капличка примикає до пресвітерію, збудована у 1643 році у стилі ренесанс. Її стіни і купол декоровані кам'яним карнизом з іоніками. Внаслідок турецько-татарських нападів у 1655, 1667, 1675, 1698 роках на Підгайці, костел зазнав значних ушкоджень тому храм реставрувався кілька разів.

Реконструкцію за проектом польського архітектора і реставратора Тадеуша Стриєнського проводили і після влучання блискавки у 1892. У ході реставрації була змінена конструкція даху вежі та доповнена псевдомашікулями¹, над навами в даху влаштували люкарни. Верхній ярус вежі дзвіниці споруджено на початку ХХ століття замість розібраного у ХVІІ столітті, має виражений оборонний характер. Прямокутні в плані прибудови - кінця ХVІІІ століття (Дячок, 2018).

У родинному склепі Потоцьких в каплиці костелу Святої Трійці похований Станіслав Потоцький Ревера. У 1946 році костел закрили та перетворили на склад, внаслідок пожежі у 1980 – і роки, в храмі обвалилися склепіння, дах вежі. Храм є синтезом архітектурних стилів та відображенням розвитку архітектури у різні періоди. Так, двоярусна вежа має готичні риси, портал – ренесансні, завершення - неоготичні, центральний об'єм створений у стилі пізнього ренесансу, інтер'єр — бароко з елементами готики, каплиці - у стилі історизму (Ostrowski, 1996).

За історичними даними у *Підгайцях* крім католицької, православної та єврейської громади була ще й вірменська община (вірмено - грегорианська), про яку згадується у 1664 році. У «Путівнику по воєводству Тарнопольському» (1928) висловлено припущення про те, що будівля синагоги спочатку була *вірменською церквою* (Kunzek, 2013).

Серед визначних пам'яток сакральної архітектури Тернопілля особливою самобутністю виділяється *Спасо - Преображенська церква* (охор. № 664/0) у селі *Залужжя* Збаразького району (1600 р.) (див.рис.4.5). Пам'ятка відноситься до групи тридільних безбанних культових споруд оборонного типу, зберігає композиційно-розпланувальне вирішення дерев'яних храмів та мала дерев'яні елементи. Над притвором - два яруси оборонної вежі, яка становить одне ціле

Примітка.

¹ **Машікулі**, підсябиття – оборонний елемент верхніх ярусів середньовічних фортифікацій, що прийшов на заміну гурдиціям. Застосовувано протягом ХІV-ХVІ століть у фортецях Європи, Близького Сходу. Вони призначались для захисту підшків оборонних мурів, де утворювались мертві зони, недосяжні для обстрілу з бійниць.

з церквою. Стіни вежі мають помітний ухил всередину. Вежа перекрита на рівні хорів та має отвір усередину храму. Поєднання в одній споруді вежі та церкви викликане потребами пристосування храму для оборонних цілей. У ХІХ столітті колишні бійниці були замуровані (Нельговський ред., 1967). У церкві притвор і апсида вужчі від нави, до прямокутної нави (8,1×7,4 м), перекритої півциркульним склепінням з розпалубками, прилягають п'ятигранна апсида і притвор, які теж мають склепінчасті перекриття. Наву і апсиду розділяють аркада кам'яної вівтарної огорожі, а притвор і наву – широка арка. Нава напівзатемнена, має стіни товщиною приблизно 1,3 метрів і невеликі видовжені вікна з лучковими перемичками. Круглий віконний отвір в апсиді має характер бійниці. Товщина стін у вежі-дзвіниці сягають 1,5 метри.

Раніше церква і дзвіниця мали ґонтове покриття, високий двосхилий дах над основним об'ємом і чотирихилий, увінчаний хрестом, над дзвіницею. Проте, неодноразові перебудови змінили первісний вигляд храму. Сьогодні три об'єми церкви увінчані декоративними банями з главками, віконцями, що освітлюють лише горище. До північного фасаду прибудована ризниця. Ці перебудови є результатом декоративної «бароковізації» та суттєво змінили первинний вигляд храму (Дячок О, 2018; Пламеницька, 2001; Czolowski і Janusz, 1926).

Мурована церква Святого Миколая у Бучачі (охор.№.654/1) збудована як православна у 1610 році на місці дерев'яного храму за фундацією подільського старости Стефана Потоцького та його дружини Марії Могилянки. Над дверима церкви є зображення їхнього шлюбного фамільного герба (Станкевич, 2010, с.210). Храм тридільний, невеликих розмірів, двоконховий, однонавний, має виражений оборонний характер та візантійсько-романський стиль. Центральний об'єм – прямокутник з видовженою гранчастою вівтарною частиною, орієнтованою на схід, завершений ліхтарем, має прибудову 1862 року - дерев'яний бабінець, який прилягає до вхідної брами. До апсиди з обох боків приєднані півкруглі конхи діаметром 2,5 метри. На думку деяких дослідників, вікна служили

бійницями, а над притвором вище хорів раніше була оборонна вежа (Логвин, 1968). Фотографії початку ХХ століття показують, що храм був оточений високим кам'яним муром, сьогодні подвір'я обнесене не дуже високою кам'яною стіною. Церква має старовинний бароковий іконостас ХVІІІ століття (Станкевич, 2010) (див.табл.4.4).

У місті *Шумськ* збудована *Спасо-Преображенська церква* (охор.№ 1601/1) як костел францисканського монастиря, датована 1637 роком. У кінці ХVІІІ століття на просторовій осі з головним фасадом костелу до його південної сторони була прибудована цегляна триярусна надбрамна дзвіниця (охор.№1601/2) і каплиця. Будівля церкви складається у плані з прямокутної нави і полігональної апсиди. Нава перекрита хрестовими склепіннями з розетками в шелизі, вівтар - зімкнутим. Ребра склепінь мають легке профілювання. Вхід оформлений архівольтом із замком і пілястрами з вертикальною розкреповкою (кінець ХVІІІ ст.). Нава увінчана зовні декоративною банею на гранчастому барабані. Стіни південного фасаду укріплені контрфорсами. Архітектурі пам'ятника притаманні готико-ренесансні риси, трансформовані в епоху бароко.

У селі *Долина* (до 1960 року — Янів Теробовельський) Теробовлянського району галицький каштелян Ян Гольський з дружиною Зофією у 1611 - 1634 роках на території замку збудували *Троїцький костел* (охор.№682/0). Будівля мурована з пісковика, однонавова, має симетричні полігональні капели на бокових фасадах, витягнутий п'ятигранний пресвітерія і оборонну вежу на головному західному фасаді. Перекриття - хрестове та зімкнуте склепіння з легким профілюванням ребер. Площини стін розчленовані пілястрами з капітелями, що служать п'ятами склепінь нави, п'яти склепінь пресвітерія - мініатюрні різьблені ренесансні маскарони. Перший ярус вежі - притвор, другий - емпора, з'єднуються з навою арками. Вхід на вежу влаштований по внутрішніх кам'яних гвинтоподібних сходах, зовні виражених у вигляді башточок. Вузькі аркові вікна мають частково збережені обрамлення білокам'яними різьбленими лиштвами із замками. Пам'ятник є твором

пізньоренесансного стилю з готичними елементами (Памятники градостроительства и архитектуры УССР).

Як видно із дослідження, у багатьох містах і містечках Тернопілля були чисельні вірменські та єврейські общини, які створювали свої храми відповідно до власних традицій і канонів. Об'ємно – просторова структура цих будівель відображала багатовікову культуру та звичаї національних груп. Після захоплення досліджуваної території Польщею та Литвою та експансії католицизму, розпочалось широкомасштабне будівництво костелів, які мали схеми, сформовані в європейському середньовіччі архітектурні та конструктивні форми готики. Княжі роди: Сенявських, Сапегів, Потоцьких, Бучацьких, Вишневецьких, Калиновських, Збарзьких, Коріятовичів, Язловецьких та ін., а також покатоличені українські, литовські та польські землевласники будували замки-фортеці, сакральні будівлі. У цей час на Тернопільській землі у всіх районах були побудовані костели, монастирі за проектами запрошених іноземних архітекторів.

Проте, спільним для храмів усіх конфесій є поєднання культової та оборонної функції, вони мали лаконічні, монолітні та стримані форми, скупе використання декору зовні, невелику кількість високо розміщених вікон, масивні стіни та захисні мури, виступаючі башти тощо. Готичний вплив відобразився на фасадах храмів у влаштуванні контрфорсів, нерв'юрних склепіннях, стрілчастих формах і пропорціях вікон. Ренесансні риси відображені розчленованими пілястрами стінами, обрамленням різними лиштвами вікон.

4.3. Бароківі храмові комплекси періоду Просвітництва.

Тернопільська область багата на пам'ятки сакральної барокової архітектури, які увійшли до переліку пам'яток містобудування і архітектури України. Серед них – ансамбль монастиря домініканців: костел (охор. № 637/1) і келії (охор. № 637/2), розташований в історичному центрі міста Тернополя (Дячок, 2017). Перша назва храму — костел Святого Вінсента Феррера, збудований у

1749-1779 роках за фундацією Юзефа (Йосифа) Потоцького (о.Козак, 2017). Костел має форму тринавної базилики, збудований у стилі пізнього бароко з елементами рококо (табл.4.5). Середня нава перекрита півциркульним склепінням із розпалубками. Бокові нави вдвічі нижчі від головної перекриті півциркульними і хрестовими склепіннями. У бокових стінах високо розташовані вікна, які освітлюють приміщення. Детальний опис архітектури храму та суспільно-політичних процесів, пов'язаних із святинею буде викладено у наступному розділі.

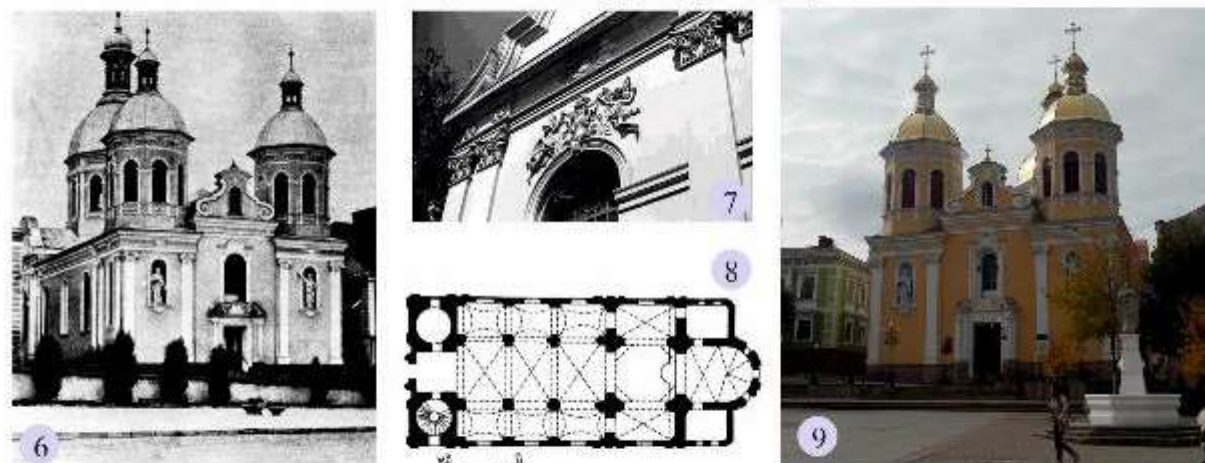
У межах ринкової площі міста Бережан у 1768 році збудована Церква Пресвятої Трійці - Троїцький собор (охор. № 639/0). Перебудова храму в 1893-1903 роках змінила первісний вигляд: створений притвор з двома восьмигранними вежами-дзвіницями на фасаді та купол, бокові нави розділені на два яруси. Храм тринавний, мурований із цегли, прямокутний в плані з гранчастою апсидою, однокупольний. Головний фасад церкви має симетричну композицію та декор, стилізований у формах рококо. Головний вхід оформлений двома колонами іонічного ордеру, поставленими під кутом до фасаду, які створюють вигнуту конфігурацію порталу та несуть високий антаблемент. Стіни храму розчленовані пілястрами та декоровані ліпленням рослинного орнаменту. Нави перекриті хрестовими склепіннями, апсида - зімкнутим, ребра склепінь профільовані. Бічні нави розділені на два яруси та сполучаються з центральною навою арковими отворами і балюстрадою (Тихий, 2013)(табл.4.5).

У центрі міста *Бережани* розташована *Вірменська церква Св. Григорія*. Перші письмові згадки про вірменські поселення в Бережанах датовані 1686 роком, у 1710 році Адамом-Миколаєм Синявським вірменам був наданий дозвіл на право збудувати свій храм. У цьому ж році вірменська громада збудувала дерев'яний храм, а в 1764 році на її місці за дозволом нового господаря Бережан Августа Александра Чарторийського був збудований комплекс вірменської церкви –храм Св. Григорія у бароковому стилі та дзвіниця (Арсенян, 2019).

Барокові сакральні комплекси Тернопільської області

Тернопільський Домініканський костел:
1 - загальний вигляд; 2, 4 - сучасний розпис храму; 3 - план; 5 - фото з архіву НАС - 1942 р.[1]
(1749 - 1779 рр., охор.№ 637/2)

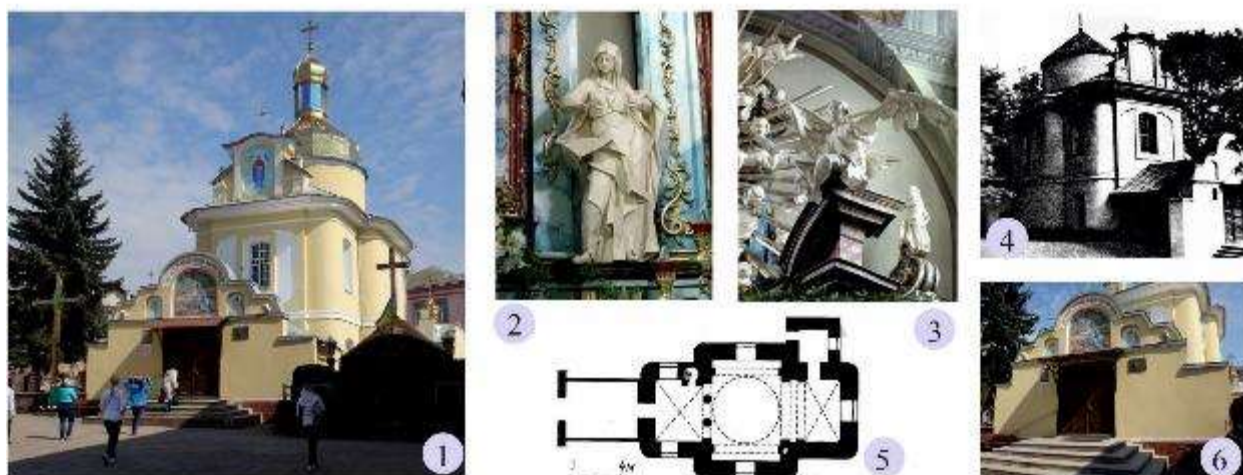

Церква Пресвятої Трійці, м.Бережани: 6- старе фото; 7 - оздоблення бокового фасаду; 8 - план [2];
9 - сучасний вигляд (власне фото)(1768, 1893-1903; охор.№ 639)

Вірменська церква, м.Бережани: 10, 11, 13 - сучасний вигляд (власні фото), 12, 14 - старі світліни [3],
(1686 - 1710 рр., охор.№ 82/1)

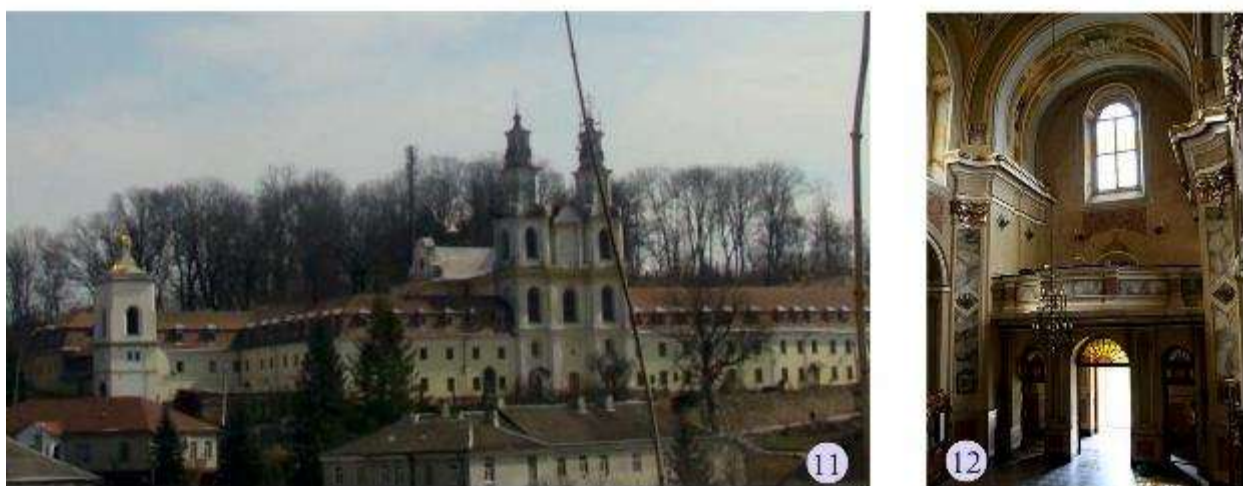
Продовження таблиці 4.5

Покровська церква у Бучачі: 1, 6 - вигляд з півд. заходу (власні фото); 2, 3 - скульптури у святилищі [1]; 4- фото 1989 р., 5 - план [2].

Костел Успіння Діви Марії у Бучачі:
10 - вигляд з півд.-заходу;
8 - вітвар; 9 - бокові ворота; 10 - західний фасад (власні фото)(1761-1763 рр., охор.№ 655)

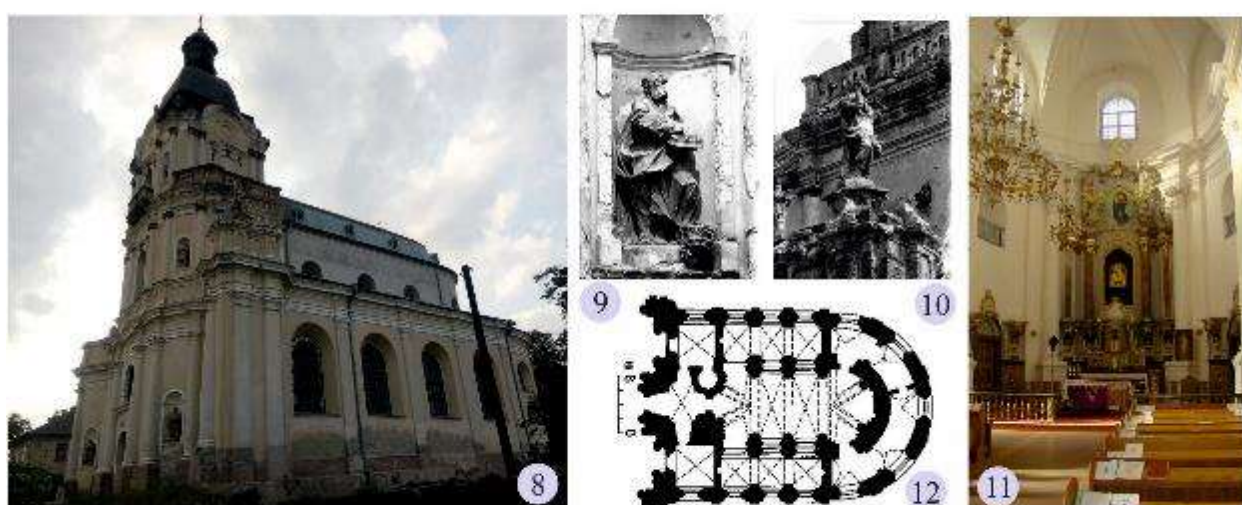
Бучацький монастир оо.Васил'ян. Церква Чесного і Животворящего Хреста:
11 - панорамний вигляд; 12 - інтер'єр (1765-1771 рр., охор.№ 652/1)[3]

Свято-Успенський собор Почаївської лаври:
1 - півд.- західний фасад; 2, 3 - фрагменти фасаду [1] (1771 - 1783 рр., охор.№ 672/1)

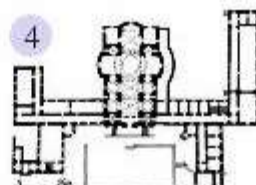

Всіхсвятська церква, м.Почаїв:
4 - півн.-західний фасад; 5 - головні ворота; 6 - півд.-західний фасад (власні фото), 7 - план [2]
(1773-1775 рр., охор.№ 1593)

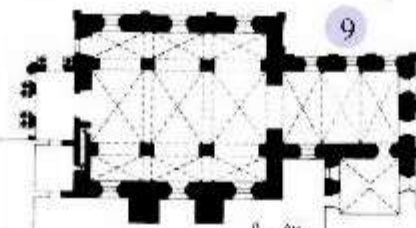

Троїцький костел в Микулинцях: 8 - півд.-західний фасад; 11 - головний вівтар (власні фото);
9 - скульптура євангеліста Марка в ніші; 10 - скульптура апостола Петра на західному розі (вигрчена);
12 - план [3] (1779 р., охор.№ 681)

Продовження таблиці 4.5

1, 2 - костел оо. Сзуйтів; 3 - південний навчальний корпус; 4 - план [1] (1731-1743 рр., охор.№ 668)

у м.Збараж: 2 - головний фасад; 6 - інтер'єр, 8 - дзвіниця (власні фото); 7 - орган, 9 - план [2] (1746-1752 (1755 - ?), охор.№ 662)

Церква Св. Петра і Павла в селі Буцнево:
10 - півд.-зах.фасад; 11 - інтер'єр [3]
(1774 р., охор. № 1598/1)

Костел Пресв.Діви Марії в
с.Сидорів: 12 - півд.-зах.фасад;
13 - західний фасад [4]
(1730-1741 рр., охор. № 1598/1)

Головний вівтар був присвячений Непорочному Зачаттю Діви Марії, бокові – Св. Григорію та Св. Анні (див.табл.4.5).

У 1806 році храм був перебудований в зерноскховище, пізніше переобладнаний під католицький костел (1816-1821 рр.), пізніше австрійська влада знову використовувала його як склад. З 1828 до 1940 року відремонтований храм діяв як вірменська католицька церква. У радянський час церкву використовували як склад, що знову привело до її часткового руйнування. Сьогодні у храмі проводяться будівельні та реставраційні роботи, пам'ятка архітектури перебуває на балансі Бережанського Державного історико - архітектурного заповідника (Уніят, 2010).

Покровська церква у Бучачі, 1755-1764 р. (охор. № 653) побудована за проектом архітектора І. Шільцера (деякі дослідники приписують авторство Б.Меретину) у стилі пізнього бароко на кошти Миколи Василя Потоцького. Будівля церкви однобанна, мурована із каменю, тридільна, має прямокутні із заокругленням наву, апсиду та притвор, з'єднані між собою системою арок. Притвор двоярусний, на хори ведуть гвинтові сходи, які розміщені у товщі стіни. Усі старовинні частини будівлі мають однакову висоту, стіни завершуються сильно виступаючим карнизом. До притвору приєднана пізніша добудова із фігурним фронтоном, з лівої сторони від вівтаря добудована ризниця. Над центральним об'ємом розміщена баня на високому барабані, навантаження від неї передається за допомогою системи арок та парусів, апсида та притвор перекриті хрестовими склепіннями. Головний фасад прикрашений «дзеркалами», у які вписані образи. Аналізуючи фотографії 1989 року і теперішній стан будівлі бачимо, що баня відновлена після руйнації Першої та Другої світової війни. В інтер'єрі для оздоблення застосована ордерна система – пілястри із капітелями тосканського стилю, барокові скульптури невідомого автора. У післявоєнні роки храм використовувався не за призначенням, у 1960—1985 роках мистецькі і духовні цінності були перевезені до музеїв. Зокрема, Вірою Стецько у 1993 році «у фонд барокової скульптури» були забрані скульптури із церкви. Відновлення храму розпочалося лише у 1989 році,

коли його повернули вірянам Української греко-католицької церкви (див.табл.4.5).

У Бучачі є ще одна святиня - *Костел Успіння Діви Марії*, збудований за фундацією Миколи Потоцького у 1761-1763 роках у стилі пізнього бароко (охор. № 655). Кам'яний храм хрестовий у плані, має дві невеликих каплиці по боках вівтарної частини, склепіння хрестові та півциркульні. У притворі розташовані пристінні гвинтові сходи, які ведуть на емпору. Головний фасад декорований пілястрами, різьбленими з каменю вазами, на кутах має зрізані об'єми, в інтер'єрі - закруглені. Зовнішні та внутрішні стіни розбиті на дзеркала, в наві – полегшені арковими нішами. Інтер'єр костелу має багате оздоблення – п'ять вівтарів із різьбленими дерев'яними статуями та барельєфів на казальниці. Деякі дослідники припускають, що скульптури виготовлені у майстерні Іоана Пінзеля (Станкевич, 2010)(див.табл.4.5).

У стилі Віленського бароко у 1765 — 1771 роках збудований і головний храм *Бучацького монастиря отців Василіан - церкву Чесного і Животворящого Хреста*, імовірно, за проектом Яна Готфріда Гофмана (Хіхляч, 2009; Станкевич, 2010). Будівництвом керував військовий інженер Йоган Шільцер (Дячок, 2917; АУК ТОДА, Спр. 83-115). Храм розташований на місці костелу між монастирськими будівлями і гімназією. У плані будівля однонавна, нагадує латинський хрест з розвинутими кінцями трансепта. Найвиразнішою частиною композиції храму є його західний фасад із двома п'ятиярусними вежами, розчленованими горизонтальними карнизами, та з поступовим зменшенням ярусних об'ємів. Стіни злегка ввігнуті, оздоблені пілястрами, арковими отворами, карнизами, дзеркалами та іншими деталями, що мають ознаки пізнього бароко (Рудницький та Чень, 2008; Чень, 2013) (див.табл.4.5).

Один з найкращих в Україні собор у стилі пізнього бароко побудовано під час реконструкції монастирського комплексу Почаївської Лаври наприкінці XVIII століття за фундацією графа Миколи Потоцького. *Свято-Успенський собор* (охор. № 672/1) є головним у лаврі та збудований за проектом австрійського архітектора Готфріда Гофмана за участі поляків

Петра та Матвія Полейовських і львів'янина Ксаверія Кульчицького (Чернихівський та Болюх, 2006). Храм збудований на вершині Почаївської гори на штучній основі багатоярусних субструкцій у 1771-1783 роках. Він розташований над давніми печерами і підземними церквами. Собор був домінантою (до 2013 р.) над рештою будівель, тринавна центральнокупольна базиліка має подовжений прямокутний вівтар. Головний північний фасад має дві вежі, повернуті під кутом до головної, що разом з притвором утворюють вигнуту лінію фасаду. Зовнішній вигляд храму має багатий рокайлевий декор композитного ордеру, лучкові сандрики, люкарни дахів, вази та ліпну орнаментику (Дячок, 2017). Детальний опис храму буде викладений у наступному розділі (див.табл.4.5).

Другою надзвичайно важливою спорудою монастиря була *трапезна*, збудована протягом 1771–1783 років - будівля комбінованого функціонального типу, в яких поєднуються церква, трапезний зал та господарські приміщення. Автором будівлі був український архітектор Франциск Ксаверій Кульчицький. Її об'ємна композиція лінійна, з високою банею над східною частиною, яка виконує сакральну функцію. Трапезний зал однопрогінний, безстовповий, він розміщений посередині будівлі, а з заходу знаходяться допоміжні приміщення. Головний вхід з ганком на головному фасаді звернений у бік собору.

У 1771 -1780 роках за проектом архітектора Гофмана за участю архітектора К. Кульчицького були побудовані *будівлі келії* (охор. № 672/3). У плані – це декілька прямокутних корпусів, з'єднаних між собою і з Успенським собором у замкнуту композицію з внутрішнім двориком. Північний фасад триповерховий, решта – двоповерхові. Внутрішнє планування – коридорне, з одностороннім розміщенням приміщень. Коридори перекриті хрестовими склепіннями. Парадні фасади розчленовані пілястрами коринфського ордеру, а торець західного крила увінчаний бароковим фронтоном. Прямокутні віконні отвори обрамлені «вухатими»

лиштвами з замковим камінням. Усі корпуси сполучаються між собою і з Успенським собором, утворюючи внутрішній двір розмірами 45 на 50 метрів.

Всіхсвятська церква (охор. № 1593) у місті *Почаєві* збудована як цвинтарна каплиця в стилі пізнього бароко у 1773-1775 роках. Будівля цегляна, поштукатурена, складається із нави та апсид. Нава перекрита високим зімкнутим склепінням з ліхтарем в завершенні, апсида – хрестовим. Бароковий купол із люкарнами завершується шестигранним барабаном із позолоченою банькою.

Ще один барабан із банькою завершує двосхилий дах над квадратною апсидою. Грані фасадів підкреслені пілястрами тосканського ордеру, які із трьох сторін завершуються антаблементом і трикутними фронтонами, стіни оздоблені розписними прямокутними нішами, завершуються сильно виступаючим карнизом, вікна обрамлені фігурними лиштвами та оздоблені декоративними металевими решітками. На територію цвинтаря, де поховані монахи, веде в'їзна однопролітна аркова брама, увінчана трьома барабанами із позолоченими баньками. Арка частково закрита та зі сторони вулиці розписана біблійським сюжетом. Уся територія цвинтаря обнесена кам'яним муром та добре впорядкована. Пам'ятник відноситься до перехідного періоду від бароко до класицизму (Пам'ятники градостроительства и архитектуры УССР)(див.табл.4.5)

У селищі *Микулинці* під *Тернополем* у 1779 році збудований величний бароковий *Троїцький костел* (охор.№ 681) за проектом А.Мощинського (Вечерський, Годованок та ін., 2000) на гроші *Людвіки Потоцької*. Будівля тринавна базиліка, вівтарна частина з деамбулаторієм орієнтована на північ, має півкруглу форму. Головна нава перекрита хрестовими склепіннями, обхід пресвітерія - півциркульними з розпалубками. Головний ступінчастий фасад орієнтований на південь і зосереджує у собі основний архітектурний декор – півколонки іонічного і коринфського ордерів, кам'яні різьблені скульптури та декоративні вази, вигнуті сандрики, антаблементи з розкреповкою, ніші та ін. Нетипова орієнтація костелу, на думку деяких вчених, визначена його

розташуванням на планувальній осі з палацом графів Реїв (Лукомська, 2015; Дуда та Мельничук, 2003). Після освячення храму в 1779 році на честь Пресвятої Трійці, біля костелу збудували обитель чоловічого монастиря отців-місіонерів оо Св. Вінцента, монастир і храм оточили оборонним муром. Після 1785 року монастир був закритий Австрійським урядом, монастир і храм стали парафіяльними, а ченці покинули місто. Монастирські приміщення перетворили на притулок для бідних. Під час реставраційних та ремонтних робіт у 1926-1929 роках були змінені перекриття над середньою навою та завершення вежі. У радянський час храм закрили та перетворили на військові приміщення, пізніше – на зерносховище та склад солі; мури розібрали для будівельних матеріалів. Келії віддали під житло, яке використовується до сьогодні та перебувають у дуже занедбаному та перебудованому вигляді (див.табл.4.5). Цінні дерев'яні скульптури храму були перевезені в Олеський замок Львівської галереї мистецтв. За сприяння діаспори та місцевої католицької громади у 1989 році розпочалася реставрація храму за проектом архітектора З.Логуша.

Сакральними пам'ятками Кременця, які віднесені до об'єктів національного культурного надбання, є величні барокові комплекси, головні храми яких збудовані або перебудовані у середині XVIII століття: *ансамбль колегіуму* (охор.№667)(див.табл 4.5), *Францисканський монастир* (охор.№668), *Богоявленський монастир* (охор.№1591). Головним акцентом у комплексі колегіуму є тринавний бароковий костел Св.Ігнатія Лойоли – найвища будівля міста (42 м.), збудований за проектом архітекторів Паоло Фонтани та Павла Гіжицького. П. Гіжицький також був автором реконструкції Францисканського монастиря, під час якого будівлі набули барокового вигляду. Надбрамна вежа-дзвіниця зарясніла архітектурними деталями і стала візуальною домінантою міста. Богоявленський храм у стилі пізнього бароко та прилеглий до нього келійний корпус із Миколаївською церквою збудовані у 1760 р., дзвіниця з невеликою церквою преподобного Іова Почаївського – на поч. XX ст. Храм однонавний, декорований

спареними пілястрами тосканського ордеру (Білокінь, 2009; Дячок, 2017). Детально про архітектуру комплексів буде викладено у наступному розділі.

За проектом архітектора Йогана Ганца у 1746-1752 (1755 ?) роках збудовані будівлі збараського бернардинського монастиря (рис.4.9). Костел (охор. № 662/1) - тринавна базиліка у бароковому стилі, увігнутий головний фасад фланкований двома вежами, які раніше мали фортифікаційну функцію, декорований високим фронтоном (добудований під час реконструкції у 1775 році).

У селі *Буцнево* Тернопільського району в 1774 році збудована *церква Святого Петра і Павла* (охор. № 1598/1), і дзвіниця (охор. № 1598/2), зведена на початку ХХ ст. Кам'яна церква побудована для василіанського монастиря в стилі пізнього бароко. Будівля хрестова в плані, бічні гілки трансепта і апсиди рівновеликі, апсида і західна частина нави перекриті півциркульними з розпалубками склепіннями на підпружних арках, трансепт - півциркульними. Над середньою частиною споруди - хрестове склепіння. Зовні стіни будинку розчленовані пілястрами тосканського ордеру. Головний західний фасад споруди увінчаний бароковим фронтоном з різьбленим декором в стилі рококо та картушами. Над входом - різьблені сандрики, віконні отвори перекриті лучковими перемичками. В інтер'єрі західна стіна нави розділена двома настінними пілонами, перекритих арками. Арки виділені об'ємними архівольтами на ліпних кронштейнах, пластично доповнені в місцях з'єднання ліпними раковинами. Над аркадою - балкон-хори. Склепіння покриті ілюзорним живописом, виконаним у другій половині ХVІІІ ст. У вікнах - вітражі. Храм є архітектурою періоду пізнього бароко на Поділлі (Куневич, 2009) (див.табл 4.5).

У селі Баворів знаходиться кам'яна *церква Йоанна Предтечі* (Різдва Іоанна Хрестителя), яку в 1747 році перебудували із замкової каплиці ХVІ ст. із збереженням частини півкруглої апсиди (охор. № 1597)(Baworow, 1880). Храм однонавний, перекритий хрестовими склепіннями на підпружних арках. Апсида відокремлена від нави широкою аркою на пристінних пілонах, у нижній частині - півкругла, вище – п'ятигранна у плані. Товщина стін – 2,3 м., що вказує на оборонну функцію храму. Західний фасад розчленований

пілястрами тосканського ордеру з овальними нішами та увінчаний пізньобароковим фронтоном з різьбленими вазами. Дах двосхилий, увінчаний сигнатуркою на коньку (Мельничук та Уніят, 2004).

Архітектором Яном де Вітте за фундації Мартіна та Людвіки Каліновських у селі *Сидорів* Гусятинського району побудований *костел* в стилі пізнього бароко (1730-1741 рр.). Храм Пресв.Діви Марії має увігнуту форму головного фасаду, фланкований двома кутовими вежами у формі калинового листка.

Аналіз показує, що у досліджуваний період на території краю експансія католицизму продовжувалась, будувалась велика кількість мурованих католицьких костелів у стилі бароко, часто – на місці давніших дерев'яних храмів. Так, на території Тернопілля, яка входила до Львівської архідієцезії, у 1796 – 1798 роках збудований бароковий костел Св. Михаїла у селі Качанівка (Підволочиський р-н); в 1718 – 1735 роках - костел Пресвятої Трійці в Устя-Зелене (Монастирський р-н.); у 1727 – 1751 роках –костел Успіння Пресвятої Діви Марії у місті Монастирська; у 172? – 173? роках костел Благовіщення Пресвятої Діви Марії у Сидорові (Гусятинський р-н); у 1763 – 1803 роках збудований костел Успіння Пресвятої Діви Марії у місті Копиченці (Гусятинський р-н); у 1623 – 1625 роках –костел Св.Антонія у Гусятині; у 1604 – 1634 роках зведено костел Різдва Пресвятої Діви Марії у містечку Золотий Потік (Бучацького р-ну); в місті Бучачі у 1761 – 1763 роках збудований костел Св. Скапулярію (Успіння Пресвятої Діви Марії); у 1719 році – зведений храм Успіння Пресвятої Діви Марії у містечку Скала – Подільська (Борщівський р-н); у 1693 році – збудовано костел Пресвятої Трійці в селі Окопи (Борщівський р-н); у 1763 році – в місті Борщів зведений костел Пресвятої Трійці; в 1745 – 1747 роках – храм Св.Вацлава у селищі Баворів (Тернопільський р-н) та в 1624 – 1638 роках – костел Успіння Пресвятої Діви Марії в селі Біще (Бережанський р-н).

У період XVII- XVIII століття збудовано велику кількість дерев'яних храмів на території Тернопільщини, які збереглися донині. За польовими

дослідженнями та архівними матеріалі інформація про дерев'яні храми зазначеного періоду подана у таблиці в додатку F.

Аналіз збережених дерев'яних храмів зазначеного періоду, не дивлячись на те, що більшість із них дійшли до нас у дуже перебудованому вигляді (особливо на території Волині), дає підстави стверджувати, що незмінність у літургійному процесі зберегла об'ємно – просторове рішення храмів, проте, тут є відчутний вплив стилю бароко. Вежі-дзвіниці відокремлені від церкви. Найпоширенішими типами дерев'яних на досліджуваній території є тридільні тризрубні церкви, що складаються із нави, та прямокутних бабинця і вівтаря. Найчастіше нава увінчана банею на восьмибічному барабані. До таких храмів відносяться храми у Бережанському районі – в селах Пліхів, Урмань, в Борщівському – в селі Висічка, у Гусятинському – в селах Крогулець, Оришківці, в Заліщицькому – у селі Зелений Гай, в Зборівському – в селах Кудрівці, Славна та Серетець, у Козівському – в селах Велика Плавуча та Вибудів, у селах Чортківського району – Зелена, Нагірнянка, у Терехівському районі – в селі Деренівка, в Підгаєцькому районі – в селі Новосілка. Тризрубні одноверхі храми з гранчастою апсидою зустрічаємо у селі Рекшин Бережанського району та у Вілії Шумського р-ну. Рідше зустрічаються храми хрещаті, що, на думку деяких вчених (Драган, 2016; Тарас, 2008) пов'язано із вимогами компактності у планувальних схемах та економічності, адже будівництво, зазвичай, велось невеликими парафіяльними громадами. Такі храми збудовані в селах Ридомиль (Кременецький р-н), Галич (Підгаєцький р-н), Мужилів (Підгаєцький р-н), Вовківці (Шумський р-н). До втрачених святинь, що мали хрещатий план відноситься і Церква Св. Миколи 1781 р. в селі Терпилівка (Підволочиський р-н). Тризрубні триверхі церкви є в селах Борщівського району (Івано-Пусте, Сапогів), у селі Ценів Козівського району, в Бережанці Лановецького району, в Коропці Монастириського району, в Шумлянах Підгаєцького району, у Старій Ягільниці Чортківського р-ну, в селі Скорики Підволочиського р-ну. Відомості про втрачену триверху церкву 1724 р. - Св. Трійці в селі Кут (Гусятинський р-н) знаходимо у

монографії Драгана (2016). Безверхі храми або такі, верхи яких об'єднані під однією покрівлею та увінчані невеликою банькою, є у селах Кривче (Борщівського р-ну), Волиця та Козина (Гусятинського р-ну), Молотків (Лановецького р-ну), Галущинці (Підволочиського р-ну), Рудники (Підгаєцького р-ну), Довге (Теребовлянського р-ну), Швайківці (Чортківського р-ну) та у місті Зборів. Хочеться відмітити, що вигляд храмів, розташованих на Волинській частині Тернопілля є змінений, збудовані храми у традиційних об'ємно – просторових формах, під час перебудови та реконструкції втратили опасання, були помальовані у біло-блакитні кольори, перебудовані бані, до бабинця добудовано вежі – дзвіниці. Ці зміни відобразились у храмах сучасних Кременецького району (с.Борщівка), частини Збарзького р-ну (села - Вишнівець, Великі Вікнини), у Лановецькому районі (с. Ванжулів, Велика Білка, Грибово, Іванківці та ін.) та у Шумському р-ні (села - Великі Загайці, Переморівка, Рохманів, Цеценівка та ін.).

Дерев'яні храми на території сучасного Тернопілля будували не лише православні та греко-католицькі громади. Відомості про будівництво дерев'яних католицьких костелів знаходимо на сайті «Костели і каплиці України», Центру міської історії Центрально-Східної Європи, в обласних і районних Дієцезіях Римо-Католицької Церкви в Україні та ін. джерелах. Так, у 1719 році був збудований Костел Успіння Пресвятої Діви Марії у Скалі Подільській (Борщівський р-н); у с. Старі Петликівці (Бучацький р-н) черговий дерев'яний храм спорудили у 170? роках (був спалений у 1917 році); новий дерев'яний костел було збудовано у 1699-1705 роках у Копиченцях (Гусятинськ р-н); у місті Заліщики засновано парафію коштом С. Понятовського та споруджено дерев'яний костел у 1763 році; в 1720 році збудували дерев'яний костел в с. Галущинці та в 1783 році у с. Тарноруді (Підволочиський р-н); є інформація про будівництво дерев'яного католицького храму в Монастириськах; на початку XVIII ст. коштом Потоцьких для польських переселенців з Мазовії у с. Настасів (Терноп.р-н); у селі Микулинці (Теребовл.р-н) в 1718 році збудований дерев'яний храм під

титулом св. Йоана Хрестителя; є відомості про побудову дерев'яних костелів у селах Золотники та Буданів (Теребовлянський р-н) та ін. На жаль, усі дерев'яні католицькі храми зазначеного періоду не збереглись до нашого часу, більшість із них пізніше були перебудовані в камені, тому про їх зовнішній вигляд та об'ємно-просторове рішення відомостей нема. Можна припустити, що вони не надто піддавалися впливу барокової моди.

Таким чином, аналіз показує, що найбільшого розвитку барокова архітектура на території краю розвинулась у середині XVIII століття під впливом європейського зодчества за проектами дипломованих австрійських, польських (Готфріда Гофмана, Яна де Вітте та ін.) та українських архітекторів (Петра та Матвія Полейовських, Ксаверія Кульчицького та ін.). У малих містах і селах сучасного Тернопілля продовжувалось будівництво дерев'яних церков. Храми різних конфесій (православні, католицькі, уніатські, іудейські тощо) будувались за меценатства відомих родин та релігійних громад. Багатонаціональність населення Тернопілля дала поштовх до взаємопроникнення культури, створюючи у сакральному мистецтві неповторний архітектурний образ міст і сіл.

4.4. Розвиток сакральної архітектури у період з XIX – початку XX століття. У всіх країнах Європи при будівництві храмів архітектори у зазначений період намагались дотримуватись історичних традицій і народного зодчества та зводились у відповідності до віросповідання. Кожна конфесія обирала ті стильові форми, якими відзначалися будівлі в епоху становлення і розквіту їх релігій (Тимофієнко ред., 2003). Споконвічні українські традиції зберігались при будівництві дерев'яних храмів на територіях, що не входили до складу Російської імперії (додаток С.4).

Аналіз об'ємно-просторової структури дерев'яних храмів зазначеного періоду дає нам підстави зазначити, що після скасування панщини, вільні громади почали зводити більші храми, складнішої конфігурації, як правило, на

кам'яному фундаменті. Так, збільшилась кількість хрещатих у плані церков на територіях обох імперій, деякі з них із вкороченими ребрами. До них відносяться церкви: Шумського району (Мізюринці, Людвище, Кордишів, Новосілки); у селі Підгаєцького району (Мозолівка); в селах Монастирського району (Яргорів, Чехів, Підлісне, Лука, Григорів, Лядське, Високе); в Лановецькому районі (Шушківці); у Кременецькому районі (Катеринівка, Устечко, Новий Олексинець, Кременець, Катеринівка,); у Зборівському районі (Розгадів, Плісняки, Йосипівка, Годів); у Збаразькому районі (Старий Вишнівець, Дзвиняча, Бутин); в Бучацькому районі (Губин); у Бережанському районі (Волоцин). Переважно, у дерев'яних хрестових церквах чотири рамена (іноді – два вкорочені або - апсида і рамена хреста п'ятигранні) накриті двосхилим дахом з причітком або без причілка, на перехресті нав розміщений восьмибічний підбанник, увінчаний банею з маківкою або банькою. Церква у Розгадові Зборівського району хрестова у плані та завершена трьома верхами. Рідше зустрічаються (переважно на Волині у Шумському, Лановецькому та Кременецькому р-нах) стіжкові та багатосхилі дахи. Деякі дерев'яні храми збудовані за проектами відомих архітекторів - у с. Годів – за проектом О.Лушпинського, у с. Угринів – за проектом Є.Нагірного (табл.4.6).

Велику кількість дерев'яних церков продовжували будувати за зразками народної архітектури – тридільні триверхі (Жуків - Бережанський р-н; Верхівці - Гусятинський р-н; Кокутківці, Красна - Зборівський район; Горішня Слобідка - Монастирський р-н; Мирове - Шумський р-н) та одноверхі храми (Кулаківці, Солоне - Заліщицький р-н; Чагарі-Збаразькі - Збаразький р-н; Калинівка, Кальне, Нетерпинці, Перепельники - Зборівський р-н; Глинна, Мала Плавуча, Плотича - Козівський р-н; Бакоти, Рудка, Старий Олексинець - Кременецький р-н; Горигляди, Гранітне, Заставці, Коржова, Лазарівка, Підлісне, Чехів, Яргорів - Монастирський р-н; Медин - Підволочиський р-н; Старе Місто - Підгаєцький р-н; Новостав - Шумський р-н).

Особливу групу складають дерев'яні церкви на території Шумського, Лановецького і Кременецького районів, які після третього поділу Польщі (1795

р.) опинились у складі Російської імперії. Для поширення імперської культури було наказано будувати нові типи храмів, розроблене об'ємно-планувальне рішення храмів, що мали православно-російські риси. Відбулось посилення державного контролю за будівництвом, створення комісій, інспекцій, введення посад міських та губернських архітекторів (табл.4.6).

У 1801 році створено «Альбом церковей», а в 1824 – «Собрание планов, фасадов и профилей для строения каменных церковей», у якому було 30 зразків. Усе це дало можливість будувати храми за типовими проектами навіть без залучення професійних архітекторів. Після 1830 року Священний Синод російської Православної церкви заборонив будівництво українських храмів у національному стилі, замінивши автентичну сакральну архітектуру на синодальний тип. За синодальними взірцями на Волині побудовано велику кількість кам'яних та дерев'яних церков, старі храми були перебудовані – зняті піддашся та опасання, влаштовані дзвіниці над бабинцем або прибудовані до нього, змінена форма бань та маківок, змінене шалювання стін, стіни пофарбували, введені російські етнічні мотиви.

Таким чином, навіть давніші церкви отримали новий вигляд. Автентичний вигляд храми зберегли лише в тих селах, де не було коштів на їх перебудову (Cherkes, Diachok and Datsiuk 2019)(табл.4.6).

Прикладом дерев'яної церкви на території Волині, збудованої за типовим єпархіальним проектом є Хрестовоздвиженська церква в місті Кременець (табл.4.6). Будівля багатофасадна, у формах переважають завершення з гострими закінченнями, до бабинця прибудовано двоярусною дзвіницею із стіжковим шпильастим дахом. Над центральним об'ємом розміщений високий світловий барабан, увінчаний невисоким стіжковим верхом.

Кубічна апсида перекрита двосхилим дахом, завершується стіжковою голівкою на квадратному глухому барабані. Церква має три вхідні портали, ажурні п'ятибічної форми вікна, оздоблені фігурними лиштвами, стіни прикрашені пілястрами, різьбленим фризом (Cherkes, Diachok and Datsiuk,

Дерев'яні храми періоду з ХІХ - поч.ХХ століття
на території Тернопільського краю

Дерев'яні храми на Волинській території Тернопілля: 1, 2 - ц. Різдва Пресв.Богородиці (1845 р.) с.Старий Вишнівсьць Збар.р-ц, 3 - Воздвиження Чесного Хреста Господнього (1889, 1887-?), м.Кременець (власні фото); 4 - ц.Покрови Пресв. Богородиці (1913 р.) с.Кордишів, Шумськ. р-н; 5 - ц.Покрови Пресв. Богородиці (1901 р.) с.Залісці, Збараський р-н; 6 - ц.Св. Симеона Стовпника (1907 р.) с.Будки Кременецький р-н; 7 - ц. Св.Миколи (1895 р.) с. Андрушівка, Шумський р-н [1]

Дерев'яні храми на Волинській території, перебудовані відповідно до указу Священного Синоду РПЦ: 8 - ц.Св. Косми і Даміана (1847 р.) с.Рудка Кремен. р-н; 9 - ц. Св.Михайла (1786 -1865 рр.) с.Новостав Шумськ. р-н; 10 - ц.Св. Димитрія Солунського (1866 р.) с.Гриньки Ланов.р-н [2]

Дерев'яні храми на території Галичини: 11, 12 - ц. Покрови Пресв.Богородиці (1936 р.) с.Угринів Підгай. р-н (архіт. Євген Нагірний)(власні фото); 13 - ц. Св.Василія Великого (1925 р.) с.Високе Монастир. р-н; 14 - ц. Перенесення мощей Св.Миколая (1910 р.) с.Плісняки Збор. р-н; 15 - ц. Собору Пресв.Богородиці (1865 р.) с.Григорів Монаст.р-н; 16 - ц. Св.Параскеви (1911 р.) с. Розгадів Збор. р-н.

2019). Типовою церквою синодального типу є дерев'яна Свято-Троїцька церква у селищі міського типу Вишнівець. Будівля хрещата в плані, до бабинця добудована дзвіниця із стіжковим шпилястим завершенням. Центральна нава увінчана високим світловим барабаном і завершена банею, кути нави прикрашені двоярусними маленькими вежами з маківками (див. табл.4.6). Церква пофарбована яскравим блакитним кольором з контрастними білими елементами.

Таким чином, традиційною для досліджуваного періоду на території Волинської частини Тернопілля дерев'яною церквою, збудованою за єпархіальним проектом, були тридільні одноверхі храми на фундаменті з каменю, з прибудованою із заходу дерев'яною дзвіницею із стіжковим шпилястим завершенням, великими вікнами та пофарбовані у біло-блакитний колір. Зустрічаються і хрестові одноверхі храми з незмінною дзвіницею, добудованою до бабинця. Як бачимо, церкви синодального типу суттєво контрастують з українським сакральним зодчеством. Вони стали одним з ідеологічних чинників, скерованих на знищення церковної ідентичності, матеріальної і духовної культури України, стали вираженням колоніальної політики царської Росії та замінили образ української церкви на російський зразок.

Дослідимо архітектуру мурованих храмів на території сучасного Тернопілля у зазначений період. Так, у селі Дзвенигород Борщівського району на Тернопільщині є церква Успіння Діви Марії (охор.№ 1564/1) із дзвіницею (охор.№ 1564/2), збудовані у 1801 році. Західна частина церкви перебудована в 1861 році. Храм цегляний, тридільний, прямокутний у плані з півкруглою апсидою. Просторовий розподіл об'ємів будівлі здійснено тільки в інтер'єрі, де притвор, нава і апсида виділені в самостійні об'єми. Нава перекрита півциркульним склепінням, має у північній та південній стінах аркові ніші, які композиційно доповнюються таким самим отвором апсиди з плоским перекриттям. Двосхилий дах увінчаний декоративними главками.

Таблиця 4.7

Муровані храми Тернопільщини періоду з XIX - поч. XX століття

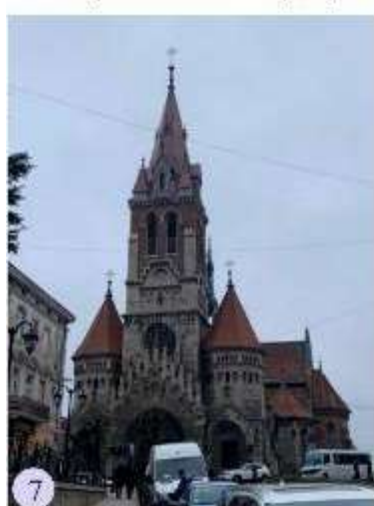
1 - Успенська церква в с. Дзвенигород (1801-1861 рр., охор. № 1564). Вид з півночі [1].

2, 3 - Велика синагога у місті Бережанах (1718 р., охор. № 1824-М) [2]

Храми Почаївської лаври: 4 - Надбрамний корпус Почаївської лаври (1835 р., охор. № 672/6); 5 - Архієрейський будинок, арх. Раструханов, Михайловський (1825 р., охор. № 672/4); 6 - Троїцький собор, арх. Щусєв (1906-1912 рр., охор. № 676/2) (власні фото)

Храми у місті Чорткові: 7, Костел святого Станіслава, арх. Зубжицький (1904-1910 рр.); 8 - «Нова» синагога, арх. Гельдкремер (1905-1909 рр.) (власні фото); 9 - парафіяльний костел Матері Божої Неусташної Помочі, м. Тернопіль (1904 р., зруйн.- 1954 р.), арх. Тальовський [3]

Головний фасад пам'ятки оформлений у спрощених формах класицизму. Надбрамна дзвіниця церкви розташована на північ від церкви. Цегляна, прямокутна в плані, має грибоподібні отвори для дзвонів (див.табл.4.7).

Велика синагога у місті *Бережани* (третина населення в місті були іудеї) збудована у 1718 році, та включала новий храм з мікве¹ і лікарню. Будівля з цегли, головний молитовний зал квадратної форми (16x16 м.), мав нішу для Тори, орієнтовану на схід. Основний об'єм перекритий чотирихилим дахом, мав нижчі двоповерхові прибудови з трьох сторін, у північній і південній прибудовах знаходились молитовні зали для жінок, які об'єднувались із головним залом великими арками на рівні другого поверху і малими прорізами з лучковими перемичками на рівні першого. Оздоблення дзеркалами, профільованими карнизами відносить будівлю до барокової доби, але великі вікна з півциркульними перемичками і ліпний декор з акантового листя вказують на пізніші перебудови (Бойко, 2013)(див.табл.4.7).

Синагога діяла до 1939 року, під час Другої світової війни багато євреїв було вбито, велика їх кількість емігрували. Як і решта сакральних будівель у радянські часи синагога використовувалась зерносховищем та майже зруйнувалась. У 1993 році синагогу Бережан внесли до Списку пам'яток місцевого значення (охор.№ 1824-М), проте вона залишається руїною.

Архієрейський будинок у Почаївській лаврі (охор. № 672/ 4) побудований у 1825 році у стилі раннього класицизму. Будівля із цегли, прямокутна у плані, фасади розчленовані пілястрами іонічного ордеру, завершені антаблементом, карниз з модульонами і дентикулами. Центральна частина південного фасаду виділена завершальним трикутним фронтоном і балконом. Строгий класицистичний декор будівлі прикрашений півциркульними сандриками (Нізовський, 2010). У комплексі лаври у 1835 році була збудована будівля у стилі пізнього класицизму - двоповерховий Надбрамний

Примітка.

¹ **Міква** або **Мікве** (букв. скупчення [води]) – водний резервуар для обмивання з метою очищення від ритуальної нечистоти.

корпус (охор. № 672/6), а у 1861 - 1871 роках – п'ятиярусна дзвіниця (охор. № 672/5). Зодчими були єпархіальний архітектор Раструханов та Михайловський (Дячок, 2017)(див.табл.4.7).

Пам'яткою досліджуваного періоду є також *Троїцький собор* Почаївської лаври (охор. № 672/2), збудований за проектом О. Щусєва у 1906 – 1912 роках в стилі модерн. Будівельними роботами керував архітектор А.М.Рухлядєв за участі майстра С.С. Лукасевича (Чернихівський та Болух, 2006). Важливу роль у створенні виразного художнього образу відіграють мозаїчні панно і розписи на південному, західному і північному порталах. Панно південного portalу виконане за ескізом художника М.К.Реріха, західного – за ескізами А.В.Щусєва (деталював художник П.Н. Нерадовський). Зовнішній декор стін складається із кам'яних різних вставок з культовою символікою, а також мініатюрних геометричних композицій, утворених рельєфною кладкою із малоформатної цегли. Заслуговує уваги майстерність скоб'яних виробів, виготовлених під керівництвом А.В.Щусєва. В інтер'єрі стіни прикрашені силікатним розписом (див.табл.4.7).

Римо-католицький костел Матері Божої Неустанної Помочі у Тернополі, який збудували як парафіяльний за проектом архітектора, професора Т.-М.Тальовського та інженера Стефана Невгоффа у 1908 році, представляв стиль неоготики. Стилiстично храм був близьким до Львівського костелу Св. Єлизавети. Костел був тринавною базилікою у формі латинського хреста, мав великий трансепт та видовжений пресбітерій. Асиметричний фасад на південно-західному куті мав високу шестиярусну вежу. Нава освітлювалась трьома прямокутними вікнами, прикрашеними масверками¹, великі вітражні вікна мали нава, трансепт, пресбітерій. Руйнування Другої світової війни були не такими масштабними, як у Домініканському соборі, проте, розміщення

Примітка.

¹ **Масверк** (нім. — креслярська робота) — готичний декоративний каркасний орнамент з циркульною побудовою всіх елементів.

храму в самому центрі міста для радянської влади було неприйнятним, тому в 1954 році собор був знищений (Бойцун, 2003)(див.табл.4.7).

У місті Чорткові ще у 1603-1610 роках був збудований оборонні монастир та костел оо.-домініканців. Святиню повністю перебудували у стилі надвіслянської готики в 1904-1910 роках за проектом польського архітектора, Я.С.Зубжицького - професора Краківського університету. Сьогодні діючий костел обслуговує орден Братів Проповідників, він є яскравою і найвеличнішою будівлею сучасного міста. У 2009 році храм проголошений санктуарієм Матері Божої Святого Розарію (див.табл.4.7).

У Чорткові є ще одна пам'ятка досліджуваного періоду – «Нова» синагога, збудована за проектом віденського архітектора Ганса Гельдкремера у 1905 - 1909 роках. Чотирикутна мурована будівля має мавританські риси, центральний ризаліт покритий чотирисхилим дахом, дві грановані башти розміщені по краях одноповерхових флігелів, стіни багато оздоблені орнаментами та різьбою по каменю, завершуються широким карнизом (Бойко, 1998). Синагога є цінною пам'яткою історії та культури, проте, не внесена до переліку пам'яток архітектури (див.табл.4.7).

За умови панування католицизму на території тієї частини Тернопілля, що раніше входила до складу Речі Посполитої, а після поділу Польщі – до Габсбургської імперії, продовжувалось будівництво католицьких храмів, які відносились до Львівської Архідієцезії (додаток С.5). Дослідження показали, що найбільше костелів збудовано у Борщівському (10), Чортківському (9), Гусятинському (8) та Підволочиському (11) районах. На території, яка з 1773 р. унаслідок Другого поділу Речі Посполитої належала Російській імперії – у Кременецькому, Шумському, Лановецькому та частині Збарзького районах – збудовані по одному храму у великих містах. У ході дослідження знайдені відомості й про втрачені католицькі святині: у Великих Бірках Тернопільського району (збудований у 1891 році під титулом Відвідання Єлизавети Пресвятою Дівою Марією), а також мурований неготичний костел Св. Антонія в селі Білобожниці Чортківського району (збудований у 1906-1907 роках), який

розібрали у 1979 році, на тому місці зараз знаходиться автобусна зупинка. Майже усі храми досліджуваного періоду були мурованими, за виключенням дерев'яного костелу Св. Йоана Хрестителя в с. Порохова (Бучацький р-н) та каплиці Св. Станіслава Костки у селі Дорофіївка (Підволочиський р-н), збудованої в 1889 р.

Об'ємно-просторова структура римо-католицьких святинь цього періоду у більшості випадків залишалась базилікальною. Західний фасад часто увінчаний невеликою дзвіницею, розміщеною над головним входом, рідше зустрічаються храми двовежові. У плані невеликі храми – зальні - прямокутні з гранчастою апсидою і сигнатуркою над нартексом та хрестові з укороченими бічними раменами. Призматичні об'єми завершувались високим двосхилим дахом. У великих містах збудовані костели базилікального типу у формі латинського хреста. Створені за меценатства власників маєтків, коштом громад та Курій, різними фондами та ченцями, за проектами відомих архітекторів та (імовірно?) й без усяких проектів; стилістично костели відзначені ріномаїттям. Тут збудовані храми із бароковими рисами, у стилі неоготики та неороманському, з рисами класицизму і мавританськими мотивами, з еклектичним поєднанням.

Як бачимо, на Галицькій частині сучасної Тернопільської області продовжувалось масове будівництво костелів, на території, що входила до Російської імперії католицьких храмів майже не будували.

У період з кінця 19 – на початку 20 століття історичні процеси у Західній Україні призвели до національно-суспільного піднесення: відбувся ріст національної свідомості українського населення, пошук власної ідентичності в багатонаціональній Австро-Угорській імперії, відродження рідної мови, що привело до сплеску церковного будівництва, розпочались пошуки національного стилю у храмовому будівництві. Після скасування панщини у 1848 році держава не втручалася у справу будівництва храмів, тому вільні сільські та міські парафіяльні громади мали змогу профінансувати будівництво власних храмів. Темпи розвитку церковного будівництва зростали, загострилась

потреба створення таких об'ємних і конструктивних форм, у яких би виразно проглядались самобутні риси архітектури української церкви (Павлюк ред., 2018, с. 319-329).

Видатні українські архітектори, що творили в цей період - це Сильвестр Гавришкевич, Лев та Іван Левинські, Василь та Євген Нагірні, Роман Грицай, Олександр Лушпинський, Яків Рудницький, Микола Шашкевич та інші своєю наполегливою працею задекларували новий – неоукраїнський сакральний стиль та заслужили на добру пам'ять. Сьогодні їхні церкви є окрасою міст і сіл на українській етнічній території, в тому числі й на території сучасного Тернопілля. Так, за проектом *Олександра Лушпинського* у с. Годів на Зборівщині збудовано великий дерев'яний хрещатий у плані одноверхий храм *Святого архістратиґа Михаїла* у стилі українського модерну. Вівтар орієнтований на південь, восьмибічні вежі прибудовані на кутах бабинця, верх над навою увінчаний багатоярусною банею. У селі Вербів Березанського району знаходиться кам'яна церква *Успіння Пресвятої Богородиці*, збудована за проектом *Льва Левинського* у 1938—1939 рр. (табл.4.8). Храм у плані має форму хреста з гранчастими вівтарем і апсидами, добудований з обох боків ризницями; головний фасад фланкований двома масивними невисокими вежами, середохрестя вінчає високий світловий барабан із стіжковим завершенням та маківкою. Разом із розвитком європейського модерну, втілюючи їх у сакральному будівництві Галичини, намагався працювати і *Роман Грицай*, який створив проект реконструкції та добудови церкви в селі Пронятин Тернопільського району. У місті Чорткові в 1903—1905 рр. збудовано церкву Святої Покрови та дзвіницю за проектом львівського архітектора *Миколи Шашкевича*. Новозбудований тринавовий храм має візантійські, романські риси та елементи класицизму.

Пошук нових форм у сакральному будівництві України здійснював архітектор та громадський діяч *Василь Нагірний* (1848-1921 рр.). Найбільше в його творчості є мурованих храмів, що підтверджується даними архіву діячів мистецтв і культури Львівської національної галереї мистецтв імені Б.Г.

Таблиця 4.8

Пошук національного стилю в сакральній архітектурі у період
з ХІХ- поч.ХХ століття

1, 2 - церква Успіння Пресв.Богородиці у с. Вербів Береж. р-н (1938—1939 рр), арх.Олександр Лушпинський; 3 - фігура Богоматері на подвір'ї церкви (власні фото)

4, 5 - церква Св.Михайла у с.Завалів Підгаєцьк. р-ну, 6 - дзвіниця, арх. Василь Нагірний (1887 р.) (власні фото)

7, 8 - Церква Покрови Пресв. Богородиці у с. Клебанівка Підволоч. р-ну, арх. Василь Нагірний (проект 1895 р.,будівн. 1897 р.), 9 - фото з архіву діячів мистецтв і культури Львівської національної галереї мистецтв імені Б.Г. Возницького

Возницького. Дбаючи про збереження східних традицій церковного обряду, за основу архітектор взяв компакту хрещато-банну структуру храму візантійського типу. Враховуючи скромні економічні можливості українського населення, церкви В.Нагірного були простими і вимагали невеликих коштів, але вони виразно вказували на принципову відмінність від західного католицького сакрального будівництва, створювали образ рідної, «своєї церкви». Прикладом такої споруди є збудована у східно-візантійських формах *церква Св.арх. Михайла* у селі Завалів Підгаєцького району Тернопільської області (1887 р.). Будівля хрещата в плані з восьмибічною навою, прямокутними вівтарем, бабинцем і бічними раменами. Над навою на великому світловому восьмирику розміщено шоломову баню з ажурним ліхтарем і маківкою. Ремена хреста вкриті двосхилими дахами, стіни тиньковані, прикрашені аркатурними поясами. Головний вхід у західній стіні виділений порталом з балконом (Слободян, Лев та Філевич, 2017) (див.табл.4.8).

Автентична українська дерев'яна церква була прообразом для створення В.Нагірним трибанних храмів, які поєднують традиційний тридільний простір та хрещатий план із сильно вкороченими бічними раменами. Бані на масивних світлових підбанниках розміщені на поздовжній осі над бабинцем, навою та вівтарем. Прикладом таких храмів є церкви в селі Червоне, Утішкові, Миколаєві та інші храми (Лев, Слободян та Філевич, 2017).

Архітектору Василеві Нагірному належить поява в Галичині мурованих п'ятибанних церков, ідея яких взята автором з архітектури візантійської доби. Над центральним квадратним простором – навою розміщена найбільша шоломова баня, а менші – над вівтарем, навою, бабинцем і бічними раменами. Такими храмами на Тернопільщині є побудовані церква Преображення Господнього у с. Токи (Підволочиський р-н), церква Св. Миколая у с. Копиченці (Гусятинський р-н). Аналізуючи сакральні споруди Василя Нагірного, бачимо, що, незважаючи на подібність храмів - домінування центричної композиції, висотного розкриття внутрішнього простору, кожна будівля має свої стильові особливості. Попри загальний хрещатий план, одні

церкви збудовані у формі рівнораменного хреста, інші – з укороченими бічними раменами, подекуди вони заокруглені. Об'єм вівтарної частини найчастіше є гранчастим, але є й прямокутні чи заокруглені форми (Лев, Слободян та Філевич, 2017). Церкви Василя Нагірного мають різне оздоблення: членування аркатурного фризу, використання пілястр і лопаток; різняться вони формою бань, наявністю чи відсутністю ліхтаря з маківкою, наявністю і формою портику. Храми мають різну форму барабанів (восьмигранних - у спорудах візантійського типу і круглих, збудованих у стилі класицизму). Як бачимо, архітектор Василь Нагірний один з перших зробив спробу створити оригінальний образ української церкви, який відповідає традиціям церковного обряду, галицькій автентичній архітектурі, підготувавши ґрунт для розквіту на початку ХХ століття українського національного модерного стилю.

Справу батька продовжив син Василя Нагірного – Євген (1885-1951 рр.), хоч із зміною політичного режиму, багато проектів його церков залишились не реалізованими. Серед проектів *Євгена Нагірного* є біля 200 мурованих і дерев'яних церков, у яких автор продовжував традиції галицького народного будівництва, але планувальні та стильові схеми його храмів є актуальними і сьогодні.

Національний стиль Євген Нагірний розвивав у напрямках українського модерну та українського необароко, а важливим джерелом для наслідування в його творчості була барокова архітектура козацької доби. В основу більшості його проектних вирішень було покладено тип хрестово-баневого храму. Дослідники творчості Євгена Нагірного виділяють такі стильові напрямки його архітектури: Неокласицизм, Класицистичний модерн, Неовізантизм, Неоросійські тенденції в архітектурі, Українське необароко, Український модерн (Лев, Слободян та Філевич, 2015; Черкес та Грицюк, 2000). Серед проектів Василя та Євгена Нагірних на Тернопіллі збудовані храми, дані про які внесено до таблиці (додаток С.6).

Будь які експерименти в сакральній архітектурі, як і церковне будівництво загалом, були перервані із приходом у 1939 році в Західну Україну радянської

влади та приєднанням цієї території до СРСР. Новий етап у будівництві храмів наступив лише із проголошенням незалежності України.

Висновки до розділу 4.

1. Аналіз розвитку архітектури сакральних комплексів на території сучасної Тернопільщини дає підстави стверджувати, що неоднорідність етнічного складу (українці, поляки, євреї, вірмени та ін.), різниця віросповідання та інші суспільно – політичні чинники обумовили різноманіття типів культових будівель, які відрізняються об'ємно-просторовим вирішенням, стилістикою, оздобленням та іншими особливостями.

2. Встановлено, що даних про пам'ятки сакрального будівництва на території краю, збудованих за часів існування Київської Русі та Галицько-Волинської держави, не достатньо для аналізу церковних будівель зазначеного періоду, які були символом утвердження нової релігії і княжої влади. Вони навіть у перебудованому вигляді не дійшли до нас. Проте, археологічні дослідження в поєднанні з літописними даними дають підстави припустити, що на землях Тернопільського краю сакральна архітектура розвивалась в традиціях руської архітектури Київської доби у поєднанні з місцевими архітектурними особливостями. Загальною тенденцією еволюції сакральної архітектури княжої доби відзначено будівництво укріплених монастирів, які закладались на головних шляхах Тернопілля.

3. Аналіз сакральних комплексів у період з XIV до XVI століття дає підстави стверджувати, що за умов входження українських земель сучасного Тернопілля до складу Литви та Польщі, а після Кревської Унії - переходу на католицьку віру об'єднаного королівства, відбувалось поступове утвердження західноєвропейської будівельної системи з своєрідним місцевим колоритом. Українське церковне будівництво зазначеного періоду характеризує поєднання елементів готики із старими візантійсько-романськими формами.

4. Досліджено, що в період Реформації з XVI –у другій половині XVII ст. у містах, селах і невеличких містечках Тернопілля православні та громади Руської Унійної Церкви, зазвичай, будували свої храми із дерева. Церкви історичної Волині все ще мали спільні риси з храмами Галичини і утверджували образ української національної святині. На головних шляхах краю та в містах велось муроване будівництво. За підтримки держави та за проектами запрошених іноземних архітекторів масово створювались муровані римо-католицькі костели, які мали схеми, архітектурні та конструктивні форми готики. Чисельні єврейські, вірменські общини, що утворились у багатьох містах і містечках Тернопілля, створювали свої храми відповідно до власних традицій і канонів, відображаючи багатовікову культуру та звичаї своїх націй. Визначено, що спільним для храмів усіх конфесій було поєднання культової та оборонної функції, вони мали лаконічні, монолітні та стримані форми, скупе використання декору зовні.

5. Виявлено, що Тернопільська область багата на пам'ятки барокової храмової архітектури, які були збудовані впродовж XVII – XVIII століття в період Просвітництва як прояв експансії католицизму та внаслідок капітальних перебудов існуючих святинь. Аналіз збережених дерев'яних храмів зазначеного періоду дає підстави стверджувати, що під впливом стилю бароко відбулись деякі зміни в архітектурі церкви, проте, незмінність у літургійному процесі зберегла й традиційне об'ємно – просторове рішення храмів.

6. Дослідження розвитку сакральної архітектури у період з XIX – початку XX століття дає нам підстави зазначити, що після скасування панщини, вільні парафіальні громади почали зводити більші храми, традиційні та складнішої конфігурації і об'ємно-просторової структури.

Особливу групу складають церкви на території Шумського, Лановецького і Кременецького районів, які після третього поділу Польщі опинились у складі Російської імперії, будувались за синодальними зразками та мали православно-російські риси.

На територіях, розділених між двома імперіями, велось широкомасштабне будівництво мурованих храмів за проектами російських та західноєвропейських архітекторів. Друга половина XIX століття характеризується еклектичним поєднанням різних стилів, поширення набуває напрям «історизму», який відображає найкращі риси попередніх епох, відродження європейських і національних архітектурних традицій.

Національно-суспільне піднесення, ріст національної свідомості та пошук власної ідентичності в багатонаціональній Австро-Угорській імперії привело до сплеску церковного будівництва та пошуку національного стилю у храмовому будівництві. Аналіз творчості українських архітекторів, що творили в цей період дають підстави стверджувати, що зодчі створили новий – «неоукраїнський» сакральний стиль. Із приходом у 1939 році в Західну Україну радянської влади експерименти в сакральній архітектурі були перервані.

РОЗДІЛ 5.

МОНАСТИРІ Й ВЕЛИКІ САКРАЛЬНІ ЦЕНТРИ ТЕРНОПІЛЬЩИНИ В ПРОЦЕСАХ ДУХОВНОГО ТА НАЦІОНАЛЬНОГО ВІДРОДЖЕННЯ

5.1. Історія формування та розвитку монастирів та їх вплив на суспільно-політичне життя Тернопілля.

На території Галицько-Волинського князівства та Великого князівства Литовського, за літописними джерелами, монаше життя у типовій формі з'явилося після татарських нападів і знищення Київської Русі. Втікаючи від ординців перші монахи заклали нові монастирі і на території сучасного Тернопілля. Ще за княжих часів добре укріплені монастирі, які розбудовувались на головних шляхах чи поблизу міст мали важливе стратегічне значення і оборонний характер. Найвідоміші свого часу монастирі діяли у місті Почаїв Кременецького району (1240 р.) та в селі Улашківці Чортківського району (1315 р.). У 1368 році князь Данило Острозький заснував Татаринецький монастир на території сучасної Обичі Шумського району. У 1313 році у літописному містечку Червоногороді (сьогодні – Нирків – село Заліщицького району), яке стало помістям литовських князів, був збудований домініканський монастир. Поблизу Теревовлі в Підгорянах на високій горі знаходяться руїни великого монастиря, заснованого, очевидно, ще в XII столітті. На жаль, в області не залишилось жодної вцілілої монастирської споруди княжих часів. Будівлі усіх монастирів, що збереглися до сьогодні, належать до кінця XVI ст. і пізнішого часу, більшість із них відносяться до пам'яток містобудування і архітектури України і є важливими об'єктами національного культурного надбання. За історичними та літературними джерелами відомо, що великі міста разом із монастирями крім оборонної функції відігравали роль культурних і просвітницьких центрів держави (Пиндус та Білянський, 2010; Сінкевич, 2013).

Протягом століть монастирі, не дивлячись на самоізолювані форми чернечого життя¹, завжди були надзвичайно важливими осередками духовного і культурного життя українського народу, які повторювали історію свого краю, переживали складні суспільно-політичні процеси та сьогодні у населених місцях формують їх історико-культурний вигляд (Українські монастирі, 2010 - 2019). На історичних землях сучасної Тернопільської області є великі духовні центри різних конфесійних напрямків та невеликі монастирі, які мають давню та часто драматичну історію, спільну з долею усієї України.

Найвідомішим ставропігальним² чоловічим монастирем Української Православної Церкви є Свято-Успенська Почаївська Лавра. Конфесія УПЦ МП представлена також Кременецьким Свято-Богоявленським жіночим монастирем. Зарваницький Марійський духовний центр відноситься до греко-католицької християнської вітки. Римо-католицька жіноча обитель Згромадження сестер Непорочного зачаття Пресвятої Діви Марії та чоловічий монастир святого Теодора Студита УГКЦ розміщені у селі Колодіївка (Підволочиський р-н). Василіанські монастирі є також у селі Краснопуца (Бережанський р-н), у с.Улашківці (Чортківський р-н), в м.Бучачі. Найдавнішими на Тернопіллі вважають скельні монастирі у селах Монастирок (Борщівський р-н) та в Струсові (Теребовлянський р-н) (Гавюк та Уніят, 2005).

Примітки:

¹ До особливостей форм організації чернечого життя відносять анахоретство (що віддалилися від світу, відлюдники, пустельники), скитство (відокремлене поселення для ченців, що бажають вести суворіше, ніж у монастирі, життя), лаври (багатолюдний монастир, деякі з найбільших та історично важливих чоловічих монастирів), кіновії (— назва монастирів, у яких братія не тільки їжу, але й одяг і т. п. отримують від монастиря, за розпорядженням настоятеля, а зі свого боку, весь свій труд і його плоди надають обов'язково на загальну потребу монастиря).

² **Ставропігія** (від грец. «ставрос» і «пігіон» — поставлення хреста) — автономна православна церковна одиниця (парафія, монастир, братство), яка підлягає юрисдикції не місцевому ієрархові, а безпосередньо патріархові (в Російській Імперії з 1721 Святішому Синодові, а в Україні з 2018 року - Вселенському Патріарху) і користується спеціальними правами (догляд над духовенством, іноді навіть над ієрархами).

Залишки давнього православного монастиря, заснованого за різними даними біля 1600 року, знаходяться в *урочищі Монастирок* поблизу села Жизномир Буцацького району (Żyznomierz, 1895). Достовірних відомостей про історію створення монастиря нема, у різних джерелах наводяться суперечливі дані. Так, у державному реєстрі національного культурного надбання Церква в урочищі Монастирок (охор.№ 1573) датована XVI століттям, таку ж дату ми знаходимо в публікаціях деяких вчених (Бевз, 1999, с.28-29; Станкевич, 2010, с.55-61), деякі дослідники вважають, що архітектурно-конструктивна будова храму відносить його до XV століття (Гуцал, 2004). Інформацію про храм дослідники отримали від галицького історика, архівіста Александра Чоловського-Сас, де він вказує на турецький напад 1672 року, коли храм було спалено. Про руйнацію монастиря повідомляє й Осип Залевський (1972, с.480), де дослідник описує давні легенди про напад татар і вбивство людей, які сховалися в лісі у монастирі. Імовірно, що у 1700 році монастир приєднався до Чину святого Василя Великого, у 1724 році закритий і прилучений до Буцацького монастиря (Стоцький, 2011). Журналіст, педагог, громадський діяч Федір Луців в Історично-мемуарному Збірнику «Бучач і Бучаччина» (1972, с.225-226) вказує, посилаючись на о.М.Ваврика, на те, що у «...у 1780 –их роках бучацькі Василяни відправляли з нагоди рокового відпусту...», отже монастир все ще мав відпустове значення. За розвідками декого із вчених, монастир діяв до 1785 року і був ліквідований за указом австрійської влади разом з багатьма іншими монастирями краю (Станкевич, 2010, с.59). Усі дослідники сходяться на тому, що напівзруйнована пам'ятка належить до малочисельної в Україні групи триконхових храмів. Будівля з пісковика, з прямокутною в плані навою та трьома конхами-апсидами з вівтарної сторони. На західному фасаді храм мав оборонну вежу, в товщі стіни якої розміщені сходи на другий ярус. Крім храму в монастирі було 4-5 келій. Розташування в лісі на стрімкій скелі правого берега річки Стрипи, обнесення з трьох сторін оборонним муром, а також товсті стіни (1, 7 – 2

метри) церкви, прорізані бійницями, переконливо доводить про оборонний характер обителі; дослідники також вважають, що монастирська церква була для Бучача спостережним пунктом, де в разі небезпеки розпалювали сигнальні вогні (Логвин, 1986, с.56).

До втрачених святинь Бучача відноситься і православні *церква та монастир Святої Трійці*, відновлені та відбудовані у камені в 1612 році сестрою київського митрополита Петра Могили Марією Амалією Могилянкою-Потоцькою, але з 1652 власником міста Яном Потоцьким подаровані «на вічні часи» католицькому домініканському ордену. Проте, вже у 1789 році домініканський монастир був закритим австрійською владою, триконховий храм у 1808 році розібраний, а в 1866 році монастирські приміщення використовували для школи (Кіналь, 2012, с. 4; Мацієвський, 1867; Чень, 2013), а у 1920-1930-х роках – жандармерії (Островерха, 1957, с.29).

Багато монастирів, заснованих як православні, у XVIII століття приєднались до чину СВВ. Серед них Задарівський монастир Святої Параскеви (Монастирський р-н), заснований ще на початку XVII ст., (Jerzy Sperka; 1895); у 1819 році за наказом цісаря Австрійської імперії Франца II був приєднаний до Бучацького монастиря (Zadarów, wś, pow. buszacki).

У збірці Бучач і Бучаччина (Боднарук, 1972, с.68) знаходимо відомості про існування поблизу *села Сокілець* на високій скалі над річкою Стрипа *загромадження православних монахів*, які поселилися у 1608 році та збудували невелику церкву. На їх прохання Стефан Потоцький подарував їм землю та ліс, і вже 1619 році поблизу церкви був збудований монастир, який не раз руйнували татари. Нову дерев'яну церкву, яка до сьогодні збереглась, монахи збудували у 1635 році за підтримки Яна Потоцького (Стоцький, 1997, с. 64—65). З 1700 (?) року монастир приєднався до унійної церкви, а його настоятель брав участь в Унівському соборі 1711 року (Чуйко, 2005). У 1819 -монастир був приєднаним до Бучацького василіанського монастиря за наказом цісаря Франца II. Монастирська церква Покрови Божої Матері

сьогодні належить до єпархії УПЦ, в храмі зберігається старовинне Євангеліє 1631 року та цінний Монастирський іконостас 1743 року (Чуйко, 2007).

Після того, як українська православна церква переживала занепад у складі Речі Посполитої та Берестейської церковної унії 1596 року, у 1617 році був заснований *Чин Святого Василя Великого* Української греко-католицької церкви (після 1931 р.- Василянський Чин святого Йосафата), який став провідним монаршим орденом. На першому з'їзді УГКЦ в Новгородовичах (сучасна Білорусь) в 1716 році розпочався процес об'єднання монастирів, які були на території Великого князівства Литовського - Київської митрополії у Віленську Конгрегацію Святої Тройці (о.Підручний, 1992); у 1720 році на Замойському синоді були об'єднані монастирі на території Речі Посполитої і в цьому ж році у Львівському соборі Св.Юра було створено другу василіанську Конгрегацію – Покрови Пресвятої Богородиці, до якої ввійшли монастирі на території Речі Посполитої (Кояловичь, 1864, с 11–75). На Дубенському з'їзді у 1743 році обі Конгрегації об'єдналися в один Чин та стали централізованою організацією під керівництвом Протоархимандрита. Головним храмом ЧСВВ є монастир Христа Царя в Римі (о.Підручний, 1982), а центральним монастирем Галицької єпархії та осередком чернечого життя монахів Студійського уставу¹ є Свято-Успенська Унівська Лавра в селі Унів Перемишлянського району Львівської області (Вечерський, 2008, с.350-355).

Примітка.

¹ **Монахи Студійського Уставу (студити)** - монаший чин Української Греко-Католицької Церкви. Студитська Унівська Лавра УГКЦ є монастирем патріаршого права (ставропігійний монастир). Студійські-монастирі УГКЦ є дочірніми по відношенню до Унівської Лаври, ігумен якої є головним настоятелем для всіх студитських обителей. Існує також окремий монастир св. Теодора Студита в с. Колодіївка на Тернопільщині. Монахи-студити дотримуються Студійського уставу, який в XI ст. принесли в Україну з Константинополя та Афону преподобні отці Антоній і Теодосій Печерські.

Ім'я Теодора Студита також відоме у християнському світі передусім через Типікон, тобто чернечий устав, у якому він пристосував загальні чернечі правила св. Василя Великого до потреб монастиря в Студіоні. Хоч в ті часи кожен монастир творив собі свій власний устав, проте устав Теодора Студита почали переймати й інші монастирі.

У другій половині XVIII століття, коли у Речі Посполитій заборонили Орден Єзуїтів, василіани стали головними првідниками освітніх закладів, в тому числі колишніх єзуїтських шкіл та гімназій (Папаяні, 2010, с. 38–46; Парадуха, 2001с. 16–19; Лось, 2004, с. 240–247; Хіхляч, 2012, с. 273–280). Проте, після поділів Польщі, коли територія Тернопільського краю була розділена між двома імперіями – Австрійською та Російською, діяльність ордену була ускладненою. У XVIII столітті після заборони в Російській імперії (1720 р.) друкувати богословські книги українською мовою, василіанські монастирі, в тому числі й друкарня Почаївської лаври, яка була головним осередком видавничої уніатської діяльності, продовжували видавати їх за київською церковною традицією. На території Кременеччини, яка перебувала на території Російської імперії, орден був ліквідований у 1839 році, на решті території, підвладній Австрії, місійна й культурницька діяльність чину звузилась. У 1882 - 1904 роках отцями єзуїтами, відповідно до апостольського послання Папи Римського Лева XIII, розпочалась реформа, яка отримала назву від місця її проведення в монастирі у Добромилі (Львівська обл.). Реформований Василіанський орден розвинув широку місійну, реколяційну, наукову, видавничу діяльність. До реформи у 1893 році приєднався Бучацький та Улашківські монастирі. Нововведення торкнулись ідеологічної доктрини, обрядовості, що яскраво відобразилось на церковному будівництві. Високі іконостаси в інтер'єрі храмів замінили на низькі перегородки, які відгороджували вівтар; змінились пристінні вівтарі, кафедри-амвони, сповідальниці, феретрони (виносні ікони). Із замкнутого простору монастирі перетворились на репрезентативні відкриті комплекси з пишними бароковими храмами, регулярними парками, резиденціями для вищого керівництва тощо (Чуйко, 2005, с. 163-177).

Після Першої світової війни на території радянської України, діяльність чину була забороненою; на Галичині Василіани у міжвоєнний період були захисниками української віри, українського народу і його ідентичності (Воропаєва, 2010, с.15–18; Калач, 2011, с. 37–39; Саламаха, 2013, с.16-21).

Після Другої Світової війни в усіх соціалістичних країнах орден працював у підпіллі, багато монахів були засудженими та загинули за віру; монастирі ЧСВВ на території України були закриті разом з ліквідацією УГКЦ. З 1946 до 1989 року Василіани відкрито служили лише у діаспорі – в Америці, Аргентині, Бразилії, Канаді. В 1989 році, разом із виходом УГКЦ із підпілля, відновились діяльність Василіанських монастирів (Патрило, 1992).

У 1664 році на Бережанщині у *с. Краснопуца* засновано *Монастир Св. Йоана Хрестителя* (відомий як Краснопуцанський монастир ЧСВВ), який наприкінці XVIII ст. належав до значних чернечих осередків (Павлів та Тринько, 2005). Монастир мав багату бібліотеку, у якій до початку ХХ століття зберігались стародруки і рукописні книги¹; при ньому працювала теологічна студія. За свідченням Володимира Мороза (2015), монастирською бібліотекою у другій половині ХІХ століття користувалися Іван Франко, Богдан Лепкий, Андрій Чайковський під час відвідування обителі. У 1700 році монастир, що належав до Львівської єпархії став унійним. Василіанів підтримував король Я.Собеський та його син, який у 1726, 1731, 1733 роках виділяв їм значні кошти. Після пожежі в 1733 році звели нову триверху дерев'яну церкву, покриту гонтом, у 1786-1797 роках звели кам'яні келії. В храмі до 1899 року² зберігався п'ятирусний іконостас з 80 образами, який називали краснопущенським шедевром (Вуйцик, 1998). В часи радянської влади деякі монахи краснопущенського монастиря, що не захотіли «воз'єднатися» із православною церквою, були відправлені у заслання, деякі загинули мученицькою смертю. В 1979 році в приміщенні монастиря працював психоневрологічний будинок - інтернат. Лише в 1992 році розпочалося відновлення монастиря, у 1993 році повернуто церкву, каплицю та частину приміщень. У монастирській церкві зберігається головна реліквія –

Примітки:

¹ Сьогодні книгозбірня розпорошена, і відомо про зберігання книг із цієї обителі у відділах стародруків та рукописів Львівської національної наукової бібліотеки ім. В. Стефаніка НАН України. У фондах Держархіву Тернопільської обл. виявлено чотири книги, які походять із Краснопуцанського монастиря.

² 26 червня 1899 року дерев'яна церква згоріла.

Краснопущенська чудотворна ікона Матері Божої, яку переховувала в часи гонінь жителька села Лещук Марія (Мороз, 2012; Мороз, Скленар та Заславський, 2017, с.80-89).

До XII-XIII століття відносять заснування *Угорницького василіанського монастиря* (охор № 1596/0), розташованого біля села Підгора (Теребовл. р-н) поблизу літописного міста Теребовлі (Літопис Руський за Іпатіївським списком) – на той час значного політичного та культурного осередку Галицько-Волинської держави, після її розпаду – Теребовельського князівства. Місто під час безперервних воєн не раз піддавалось руйнуванням, тому найдавніші культові будівлі разом із замками та фортецями виконували функцію оборони. Дослідники історії припускають, що поява монастиря у XII столітті пов'язана з князем Васильком. Про обитель є літописні свідчення XVI століття, де «давній» монастир мав дерев'яні споруди, оточені частоколом, земляним валом та ровом. Монастир відомий ще як Підгорянський або Семенівський, проте, споруди, які сьогодні є пам'ятками архітектури національного значення датовані XVII століттям, адже під час нападу монголо-татарського війська обитель була знищеною. Монастир є одним з найбільш цікавих оборонно-монастирських комплексів Поділля періоду пізнього ренесансу на що вказують монастирські мури, які збереглися лише частково (Пам'ятки України, 1999 р., с. 142). Комплекс монастиря побудований з місцевого каменю - пісковика, складається з церкви, келій, надбрамної вежі, спільно з якими утворює Г-подібний план. Територія оточена стінами з кутовими вежами. Будівля церкви (охор № 1596/1) орієнтована по осі схід-захід, тридільна, з гранчастою апсидою, має залишки ренесансного декору – білокам'яні різьблені обрамлення вікон, портали, розетки в шелигах склепінь. Перекриття - півциркульні склепіння з розпалубками. У Підгорянській церкві на верх вежі вели сходи, зроблені у товщі північної стіни, як це було й у давньоруських храмах. Корпус келій з двома ризалітами (центральним і бічним) на західному фасаді (охор № 1596/2) має протяжність біля 64 м. Будівля має різну поверховість –

одноповерхова, у центральній частині – двоповерхова, перекрита хрестовими склепіннями. Планування коридорне, з одностороннім розміщенням маленьких келій у правому крилі та різних служб - у лівому.

Надбрамна вежа (охор № 1596/3) прямокутна у плані, має чотири яруси. Проїзд перекритий півциркульним склепінням, верхні яруси без перекриттів. Має бійниці і прямокутні вікна, обрамлені тесаними білокам'яними профільованими лиштвами. Мури і круглі в плані двоярусні кутові вежі (збереглися лише південно-західна і північно-східна) напівзруйновані, (охоронний номер 1596/4), адже після Другої світової війни частину стін розібрали для будівництва доріг і складів. Північно-східна вежа без перекриття; південно-західна відрізняється оригінальною конструкцією перекриття: перший ярус - півсферичний купол, другий - конусоподібний купол з отвором у центрі (Логвин, 1986, с.82-83). Деякі дослідники вважають, що вежа була обсерваторією (Нельговский та ін.,1986, с. 82-83). Другий і третій яруси відокремлені від внутрішнього простору споруди і мають бійниці. Будівництво таких оборонних камер «сховів» у масиві споруди було дуже поширено у сусідніх районах молдавського князівства (Бажан ред., 1967, с. 86 – 87).

До 1673 року в монастирі зберігалась чудотворна ікона Богородиці, яку перенесли до Львівського собору Святого Юра. Інспекція 1724 року показала, що у Підгорянському монастирі було 19 ченців, у той час як інші подільські монастирі мали по два-п'ять. В ньому діяли філософські та богословські курси. У 1789 році австрійська влада в ході монастирської реформи монастир закрила, частину великої монастирської бібліотеки передали до Львівського університету, решту - в Бучацький монастир. Головний престол храму перенесли до костелу в селі Долина, іконостас – до церкви у с. Могильниці, дзвони – у Зарваницю та в Долину, 12-раменний підсвічник - у теребовлянську синагогу. Так, до початку ХХ століття від монастиря залишилися одні руїни. Повернення храму та його часткова реставрація проводилась перед Першою світовою війною, проте, у воєнний

період монастир був значно пошкоджений. Руйнацію продовжила і радянська влада. Лише після незалежності України в 1990-х роках прихожани сіл Зеленче і Підгора спільними зусиллями відродили храм, на жаль, при цьому використали камінь із оборонних мурів.

Василіанський монастир Св.Миколи біля села Струсів (Теребовл. р-н), на думку історика і краєзнавця Володимира Мороза (2014), відноситься до XVI століття. Знаходиться, за звичаєм, на високому пагорбі над урочищем Чортова Дебра. Спочатку монастир був скельним (зберігся до сьогодні), та у XVIII власник колишнього містечка із родини Потоцьких - Франциска Салезія, збудував нову церкву за проектом придворного архітектора Йоганна Каспера Зельнера¹ у бароковому стилі та монастирські приміщення (Андрусак, 1972, с. 46). Під час будови у Струсові в 1773 році знаходився чернець із Константинополя, який вів догляд за будовою (Крип'якевич, 1926, с. 70–104). Церква орієнтована по осі північ-південь. Центральна частина храму вища, увінчана банею з люкарнами, що розміщена на низькому восьмигранному барабані. Притвор та вівтарна частина розміщені у симетричних нижчих та вужчих об'ємах, зі сторони рівної частини плато, частково занурені, зі сторони урвища фасад розчленований пілястрами, розкрепований антаблементом. Дах двосхилий, з бароковими фронтонами. Храм збудований над давнішим печерним храмом до якого з нави є вхід з відгалуженням до скельного монастиря.

Після поділу Польщі та декрету австрійської влади 1787 року, коли масово закривала монастирі на території Західної України через відсутність у них шкіл (ліквідовано 42 монастирів Василіан), був закритий і Струсівський, ченці перебрались до монастиря в Улашківцях та Бучача (Ваврик, 1968, с. 194-207). Частину великої бібліотеки передали до Львівського університету, частину – у цісарську віденську бібліотеку. У 1788 році монастирську церкву

Примітка.

¹ **Йоган Каспер Зельнер** (Johan Kasper Selner) — чеський архітектор другої половини XVIII ст., який працював кілька років на території України.

переосвятили на костел Святого Станіслава та віддали римо-католицькій громаді, яка користувалась нею до пожежі 1891 року. Після будівництва нового костелу у 1903 році, власник міста перетворив її на родинну усипальницю. Із проголошенням Незалежності України храм відбудували, монастир почав відроджуватись, сьогодні Струсівська обитель має статус Резиденції Святого Миколая монастиря Чесного Хреста Господнього ЧСВВ у Бучачі (Мороз В., 2014).

У першій половині XIII століття¹ з'явилися перші католицькі чернечі ордени на території Західної України, активна їх діяльність, на думку дослідників (Головащенко, 1999, с.236-253; Урсу, 2007, с.31), розпочалася вже у XV ст. - західноукраїнські землі опинилися під впливом католицизму. Однією з причин розповсюдження католицьких монастирів, як зауважують автори, є організація і зміцнення ліги християнських європейських народів проти ординців. Іншим завданням чернечих орденів, деякі дослідники вбачають, в їх боротьбі для протистояння єретичним ідеям та для боротьби з Реформацією (Закович, 2003, с. 531—532). Дехто із вчених виділяють в їх діяльності, передусім, місію політичної агітації та впливу на верхівку суспільства і королівську владу (Чорний, 1999, с.40–43). Католицьке місіонерство в українському суспільстві сприяло розвитку освіти, науки, культури, при цьому латинізації і полонізації української шляхти. Разом із зростанням загромаджень католицького чернецтва, зростала мережа єзуїтських колегіумів та інших латинських шкіл, що сприяло поширенню серед православних українців католицької віри. У XVII-XVIII столітті у багатьох містах Західної України, в тому числі й на Тернопіллі, була створена широка мережа католицьких монастирів, незважаючи на те, що у європейських країнах католицькі ордени мали важкі випробування та гоніння (Чорний, 1999, с.40–43). За дослідженнями Крижановської О. (2007), на

Примітка.

¹ Християни західного обряду проживали в Україні ще з княжих часів. Прийняття хрещення з Візантії не означало відмежування від Риму. Східна і Західна Церкви тоді ще перебували в єдності. Папа залишався формальним главою всього християнства.

землях сучасної України, які входили до складу Речі Посполитої, діяли бенедиктинський, домініканський, францисканський, бернардинський ордени, а також кармеліти та єзуїти. Серед чернечих орденів особливим динамізмом щодо охоплення нових територій виділялися Францисканці (*молодші брати, сірі брати, мінорити*), Кармеліти (*Відлюдники Пресвятої Діви Марії Кармельської*), Домініканці (*Орден Проповідників; чорні брати*), які відносились до жебракуючих орденів (Якимів, 2002, с. 102). Проте, славились своїм аскетизмом лише Францисканці та їх відгалуження Капуцини; решта чернечих заграмаджень після Тридентського Собору (1545 - 1563), який звільнив їх від обітничі бідності та зняв обмеження на володіння власністю, створювали монастирські комплекси, які вражали своєю бароковою пишністю.

Католицька шляхта та ополячені українські вельможі засновували і розбудовували монастирі різних чернечих орденів, запрошували для будівництва європейських архітекторів. Монастирські храми часто ставали престижними місцями поховання для фундаторів та членів їх сімей (Тимофієнко, 2003, с.168). Відомий український історик, мистецтвознавець та краєзнавець Микола Голубець (1937, с.546) писав, що «...разом з гаслами католицизму й колонізації несли вони на український православний схід запас нових архітектурних форм та ідей».

Важливим фортифікаційним комплексом на території Тернопільського краю та значним осередком чернецтва Галичини і Поділля був *монастир отців Кармелітів у місті Теремовлі*, збудований у 1635 – 1640 роках. Монастир знаходиться на рівнині над невеликою річкою Гнізною, тому навряд чи він був значною перешкодою для великої армії ворогів, а, скоріш за все, призначався для оборони від невеликих загонів татар, озброєних загонів селян, міжусобних нападів (Шаршаткіна, 2001, с. 147—148). До монастирського комплексу, який сьогодні є національним культурним надбанням (охор.№678) входять костел Успіння Діви Марії, корпус келій, 4

кутових кам'яні вежі з бійницями та дзвіниця (Памятники градостроительства и архитектуры УССР, с. 83-84).

З історичних джерел відомо, що монахи-кармеліти прибули до Теробовлі у 1617 році на запрошення старости Петра Ожги, який подарував їм землю поблизу церкви Святого Миколи. У 1624 році монахами було збудовано дерев'яний костел та монастир, а в 1635 році за фундацією власника села Лошнів Коморовського Адама розпочали роботу з будівництва мурованого комплексу. Коштами допомагали й інші магнатські родини, в т. числі й граф Потоцький (Ковальчук, 2008). За час свого існування монастир неодноразово піддавався руйнуванням: під час Хмельниччини та козацьких війн (1648, 1664 р.) та численних нападів татар і турків у 1672, 1675, 1687, 1688 роках (Історія міст і сіл Теробовлянщини). На початку XVIII століття монастирський храм реставрували і він набув барокових рис; розписи виконав польський майстер Йосиф Майєр у 1750 році, на хорах встановили орган. Дослідники доводять, що монастир мав систему підземних ходів та великі крипти з похованнями знатних людей і духовенства.

Після австрійської монастирської реформи наприкінці XVIII діяльність кармелітського монастиря обмежили, з 1810 року костел став парафіяльним. Під час Першої світової війни храм пограбували, але великих руйнувань він не зазнав. Австрійці з нього вивезли орган. У 1918-1919 роках у келіях монастиря розмістилися солдати польської армії. Вони пробили в західному мурі монастиря прохід для коней до річки. У міжвоєнний період проводились роботи по реставрації храму. У 1945 році, покидаючи монастир отці-кармеліти, вивезли до Польщі чудотворну ікону Матері Божої Святого Скапулярію XVIII століття, якій багато в чому завдячував монастир у своєму розвитку (сьогодні вона зберігається в костелі святої Катерини у Гданську). У радянський час у келіях розмістили фабрику ялинкових прикрас, а у храмі – склад, в 1987 році храм сильно постраждав від пожежі. У 1990 році колишній монастир кармелітів передали громаді Української автокефальної православної церкви, а костел переобладнали на церкву Святого

Володимира, на головному фасаді встановили куполи для надання йому православних рис. У келіях діє Тернопільська духовна семінарія Української Аавтокефальної Православної Церкви.

Територію монастиря оточує оборонний мур із чотирма двоярусними наріжними вежами з бійницями (охор. № 678/3). Над центральним в'їздом у ХІХ столітті надбудували триаркову дзвіницю (охор.№ 678/4)(Теребовля на історико-культурній мапі Тернопільщини).

Костел Успіння Діви Марії (охор.№678/1)- тринефна, чотиристовпна базиліка, з подовженим п'ятигранним пресбітерієм, поєднує риси ренесансу і барокко. Гранчаста вівтарна частина орієнтована на південь, головний фасад – на південь. Двобаштовий головний фасад перебудований в середині ХVІІІ століття, його стіни мають триметрову товщину. Середня нава зєднується з вівтарем високою і широкою аркою, вона вдвічі ширша від низьких бокових. Із заходу до нави примикає притвор, на якому влаштовані хори. Під час польсько-турецької війни було знищено верхні яруси веж костелу (Логвин, 1986, с.83-84). Реставрація будівлі розпочалась у ХVІІІ столітті за меценатства старости Стефана Потоцького. Саме тоді храм набув барокових рис. Ренесансний декор сьогодні можна бачити лише на бокових фасадах: аркові вікна, обрамлені тесаним окантуванням з профілюванням і малюнком різьблених замків-маскаронів. Сучасний інтер'єр храму було створено у другій половині ХVІІІ століття. Розписи стін і склепіння виконав Йосиф Маєр – один з найвідоміших майстрів фресок в Речі Посполитій. Нави розчленовані пілястрами з капітелями композитного ордеру, завершуються високим антаблементом. Нартекс декорований дзеркалами і ліпними картушами в стилі рококо (Логвин, 1986, с.83-84). Двоповерховий корпус келій (охор.№678/2) Г-подібний у плані, перекритий хрестовими склепіннями. Внутрішнє планування - коридорне з одностороннім розміщенням приміщень. Архітектурний декор відсутній. (Логвин, 1986, с.82-83).

У XVII столітті розпочалося будівництво *монастиря ордену Бернардинів у місті Бережани* за ініціативи Урсули Сенявської. Монастир входив до оборонного комплексу міста, доповнював систему позазамкових укріплень. За час будівництва, що розпочалось в аскетичному вигляді, продовжувалось протягом XVIII століття, змінювались власники міста і закінчення монастирського комплексу відбулось у 1742 році за участі графині Чарторийської у стилі бароко. Монастир пережив лихоліття Першої світової війни і діяв до 1939 року. У роки Другої світової війни будівлі монастиря використовували як школу для «фольксдойчів»¹, а в післявоєнний період там розмістили сирітський притулок пізніше – колонію. Сьогодні доступ до монастирських приміщень та храму обмежений (Тихий, 2013, с. 24—27).

До бернардинського монастирського комплексу міста Бережан (охор. № 643) входять Миколаївський костел (1630-1683 рр.) та келії (1716-1742 рр.), оточені високими мурами.

Миколаївський костел (охор.№ 643/1) (сьогодні - Церква Пратулинських мучеників) – барокова кам'яна, прямокутна в плані, однонавна споруда, орієнтована по осі схід – захід. Храм перекритий хрестовими склепіннями, ребра яких профільовані. Вівтарна частина відділена в інтер'єрі високою півциркульною аркою, яка спирається на пристінні пілони. Багаторазово розкреповані по вертикалі пілястри членують внутрішні площини стін і несуть карниз великого виносу, характерні для пізньобарокової архітектури. Простий двосхилий дах увінчаний ажурною сигнатуркою (Логвин, 1986, с.39-40). Двоповерхові келії монастиря бернардинів (охор.№ 643/2) примикають до північного фасаду костелу та утворюють замкнутий периметр з внутрішнім двориком, оточеним галереєю. Перший поверх перекритий хрестовими склепіннями, другий забезпечений бійницями. Фасади будівлі

Примітка.

¹**Фольксдойчі** - громадяни окупованих нацистами країн Європи, визнані етнічними німцями і записані до т.зв. нім. національного списку (Deutsche Volkliste); не підлягали загальним законам, користувались особливим статусом, захистом та матеріальною допомогою адміністративних органів; переважно займали відповідальні посади у поліції, місцевих адміністраціях і т.п.; в Україні бл. 200 тис.

позбавлені декору, лише прямокутні вікна другого поверху підкреслені лінійними профільованими мандриками (Логвин, 1986, с.39-40).

На початку XVII століття отці - бернардинці оселилися і в Гусятині за сприяння урядника Речі Посполитої Валентія Олександра Калиновського. Він збудував кляштор та костел із дерева у 1610 році; справу батька продовжив його син – у 1623 розпочав будівництво мурованого костелу та келій для монахів. У буремні роки визвольної боротьби під керівництвом Б.Хмельницького монастир було зруйновано. Під час володарювання на подільських землях Османської імперії з 1672 до 1683 років його не відновлювали. Після повернення до Гусятин бернардинців у 1690 році розпочинається збір коштів на відбудову храму та монастиря, яку здійснили лише у 1723 році. Відновлений храм Різдва Пресвятої Діви Марії постав у готико – ренесансних рисах. Перший розподіл Речі Посполитої і входження частини Гусятин до Австрійської імперії вносить свої корективи. Колись місто, розміщене по обох берегах Збруча, у 1772 році стало розділеним австрійсько-російським кордоном. Імператор Йосиф II у 1788 році ліквідує монастир бернардинів як «розсадник польського сепаратизму», костел став парафіяльним, а в приміщеннях кляштору були розміщені міські установи та плебанію¹. Перша світова війна завдала значних руйнувань костелу, а в міжвоєнний період не вдалось повністю відновити храм, адже однією з причин був поділ міста між двома імперіями – польсько-радянською. Після війни більшовицька влада костел закрила і використовувала як виробниче, пізніше – складське приміщення. У 1990 році храм повернули римо-католицькій громаді і освятили під титулом Святого Антонія, розпочалася його реставрація. *Комплекс Бернардинського монастиря в Гусятині* внесений до державного реєстру пам'яток містобудування і архітектури України з

Примітка.

¹ **Плебанія** (пол. Plebania, біл. Плябанія) - двір священика католицької, реформаторської або уніатської церкви в Польщі і в Білорусі в XVI-XX століттях.

охоронним номером 688 та складається з костелу (охор.№ 688/1) та монастирських келій (охор.№ 688/2).

У 1627 (1625 ?) році бернардинці поселились у Збаражі під опікою краківського каштеляна князя Юрія Збараського (Szustakowski, 2010, s. 21), який збудував для них дерев'яний монастир (Slaski, 1934, s. 15). Початок кам'яного будівництва також пов'язане із князем, проте завершити монастирський комплекс вдалось новим власникам Збаража Янушу та Євгенії Вишневецьким у 1637 році, храм освятили на честь Св. Юрія (Перець та Годзілевська, 1992, с.1; Уніят, 2014). Під час повстання під проводом Богдана Хмельницького у 1648-1654 роках завдано руйнувань монастирю, шестеро святих отців загинули. У 1675 році обитель була зруйнована османськими військами. Відновлювали монастир за наказом Юзефа Потоцького та його сина Станіслава (Betlej, 1995, s. 22). Нинішні будівлі *Збараського бернардинського монастиря* збудовані у 1746-1752 (1755 ?) роках за проектом архітектора Йогана Ганца. Разом із будівництвом костелу збудували келії, дзвіницю, уся територія обителі була огорожена кам'яними оборонними мурами (Kachel, 2001). Дякою за пожертви монастирю Станіславу Потоцькому було захоронення після його смерті у крипті храму¹. На замовлення збараських бернардинів у 1756 - 1759 роках видатний український скульптор Антон Осинський виконав 10 вівтарів, частина яких сьогодні експонується у замковому музеї. При монастирі у 1768 році була відкрита лікарня, у 1777 році - — парафіяльна школа та латинська гімназія. Як і в інших містах, влада Австрії у 1785 році «секуляризувала» та закрила монастир, гімназія продовжила працювати (Монастир бернардинців та костел святого Антонія). Після скасування наказу про закриття кляштору в 1788 році сталася пожежа, яка знищила обитель, залишилась лише барокова дзвіниця. Відбудову храму проводили в ренесансних формах. За часів

Примітка.

¹ У підземеллі храму було пишно поховане тіло Станіслава Потоцького (серце — у костелі реформатів Кременця).

радянської влади монастир і костел закрили, будівлю храму використовували як склад, у келіях монастиря розмістили лікарню, з 1970 –х років – завод (Ганусевич, 2013). Від 1994 році монахи-францисканці, які повернулись у місто в 1990 році (Tokarczuk, 1998, s. 69.) періодично проводять богослужіння у храмі, з цього ж року комплекс входить до Національного заповідника «Замки Тернопілля» (Монастир бернардинців та костел святого Антонія). У 1999 році монастирський комплекс внесено до Державного реєстру національного культурного надбання в частині пам'яток містобудування і архітектури з охоронним номером 662. Реставраційні роботи проводились з 1975, 1994 та в 2014 році. Технічна документація для реставраційних робіт розроблялась інститутом Укрзахідпроектреставрація м.Львова (НТА ІУ, Т-19).

Тринавна базилика костелу (охор. № 662/1) на увігнутому головному фасаді має дві вежі, декорована високим фронтоном у бароковому стилі, який збудований під час реконструкції у 1775 році. Тоді ж були реконструйовані вежі, які раніше мали фортифікаційну функцію. Головна нава перекрита півциркульними склепіннями з розпалубками, бічні хрестовими склепіннями на спарених підпружних арках (Логвин, 1986, с.60-61). Інтер'єр оздоблений ілюзорним архітектурним живописом другої половини XVIII століття, над оздобленням інтер'єру костелу працювали А. Качмарський, Ян Дуль. Розписи храму були поновлені у 1910 році Й. Шидловським (Крепич, 2019).

До храму з боку пресвітерію прибудовані двоповерхові келії (охор. № 662/2) монастиря, перекриті півциркульними склепіннями з розпалубками, які утворюють внутрішній дворик замкнутий зі всіх сторін. Декілька вікон на північному фасаді зберегли оздоблення сандриками та ліплення у стилі рококо (Логвин, 1986, с.6-61). З північної сторони костелу знаходиться двоярусна дзвіниця (охор. № 662/3), яка боковими стінами прибудована до оборонних мурів. У плані прямокутна споруда, нижній ярус мав в'їзд на територію монастиря, верхній ярус має аркові вікна, оздоблений пілястрами та бароковим фронтоном, накритий високим двосхилим дахом.

На Галицьких землях сучасної України домініканський орден мав розгалужену мережу своїх осередків. На території Тернопільщини фундації виникли у Бучачі в 1652 році (ліквідована австрійською владою у 1789 р.); в Сидорові (Гусят.р-н) у 1726 році (ліквідований австрійською владою у 1787 р.); в Терєбовлі у 1432 році (рік касації монастиря не встановлено). *Домініканський монастир* з 1608 року був заснований у містечку *Золотий Потік* Бучацького району. Подружжям Потоцьких – Стефаном та Марією Могилянкою був фундований Домініканський костел, портрет мецената був розміщений при вході. У 1935 році монастир був ліквідований польською владою.

На Галицькому Поділлі домініканці оселилися в Тернополі у 1749 році (ліквідований австрійською владою у 1820 році); в Язлівці у 1544 році (ліквідований австрійською владою у 1788 році), в Чорткові у 1610 (?) році (дотепер домініканський) (Урсу, 2007, с.55-56). Інші джерела вказують на те, що привілей для ордену домініканців у Чорткові був видний дідичем міста Станіславом Гольським (був похований у крипті старого храму) 22 березня 1722 року, а будівництво мурованого костелу Святого Станіслава та монастиря у 1728-1731 роках відбувалося за меценатства Стефана та його сина Йоахіма Потоцьких. У 1908 році, коли храм перестав вміщувати городян-католиків, його розібрали і в 1910 році завершили будівництво сучасного храму за проектом польського архітектора, професора Краківського університету Яна Саса-Зубжицького (Ostrowski, 2009).

Граф Станіслав Потоцький в 1635 році запросив у Чортків монахинь Ордену босих кармелітів Пресвятої Діви Марії з гори Кармель. Сучасні будівлі кляштору були побудовані у другій половині XIX століття, у 1930 році на пожертви монастирю була збудована лікарня. Келії монастиря двоповерхові, утворюють квадратний замкнутий двір, в центральній частині височіє костел (сьогодні - церква Непорочного Зачаття Діви Марії).

Важливим осередком католицького чернечого життя є *монастир Загромадження Сестер Непорочного Зачаття Пресвятої Діви Марії¹* у селі *Язловець* (в 1947–1991 — Яблунівка) Бучацького району, який розміщений у старовинному палаці. Язловецький палац збудований у 1644—1659 роках як каземати для нижнього замку, у середині XVIII століття перебудований на резиденцію Станіслава Понятовського², сьогодні є пам'яткою архітектури національного значення (охоронний №1575), містить цінні художні артефакти (Дячок, 2017 а, с. 98–103; Підставка, 2014, с. 4).

На початку XIX палац століття почав занепадати, останнім власником палацу і руїн замку був барон Христофор Блажовський, який у 1862 (1863 ?) році передав його та розкішний навколишній парк під монастир та навчально-виховний заклад для дітей з навколишніх сіл і містечок. У 1862–1863 роках зусиллями настоятельки монастиря Марцеліни Даровської було перебудовано на каплицю бальний зал палацу, сестри за допомогою місцевої громади відновлювали будівлю палацу.

У монастирському парку в 1873 році збудували велику підземну каплицю-гробівець. Вона має прямокутну в плані форму з довгим і високим коридором, перекритим циліндричним склепінням із світловими ліхтарями, що виступають на поверхню землі. Обабіч коридору розміщено кілька ярусів поховальних камер. Унікальний склеп, аналогів якому немає в Україні, зберігся і донині. У ньому поховано 84 сестер, в тому числі, і засновницю монастиря Марцеліну, яка померла у 1911 році. У 1883 році з Риму привезли мармурову фігуру Непорочної Діви, яка була освячена 15 серпня архієпископом Щ. Фелінським. Пізніше фігура отримала титул «Язлівецької Найсвятішої Діви Марії».

Примітки:

¹ Монастир Згромадження Сестер Непорочного Зачаття Пресвятої Діви Марії заснований у 1854 році в Римі Марцеліною Даровською, Геронімом Кайсевичем та Юзефом Карською.

² Краківський каштелян Станіслав Понятовський — батько майбутнього короля Станіслава Августа.

У Першу світову війну монастир став шпиталем для поранених та пристанищем для багатьох біженців і нужденних. Сестри не шкодували сил і часу для допомоги потребуючим. Поміж солдатами царської армії ходили легенди про те, що Божа Мати оберігає цей монастир і всіх, хто приходить сюди (Пацин, 2014). У міжвоєнний період при монастирі працювали гімназія, ліцей та господарська семінарія з інтернатом. Станом на 1939 рік жіночому монастирю Загромадження Сестер Непорочного Зачаття Пресвятої Діви Марії в селі Язловець Бучацького повіту Тернопільського воєводства належало 108, 90 га землі, в т. ч. ужиткової – 50, 90 га, лісу – 58, 00 га (АУК ТОДА, спр. Палац в с.Язловець).

На початку Другої світової війни радянські війська утворили в монастирі свою адміністрацію, розграбували маєток, кількох сестер вивезли в Сибір. У 1946 році радянською владою монастирський комплекс було закрито, були знищені хрести, образи, фігури святих. Сестри-монахині були змушені покинути монастир. Фігуру Язлівецької Матері Божої перевезли до Польщі. З 1947 року в палаці розмістили обласний кістково - туберкульозний санаторій. Того ж року з незрозумілих причин слово Язлівець офіційно зникло, населений пункт було перейменовано в Яблунівку. Лише у перший рік української незалежності історичну назву повернули.. Монастир відновив свою діяльність у 1990 році, розпочався ремонт будинку і реставрація гробівця. 6 жовтня 1996 року матір Марцеліну було беатифіковано, 22 серпня 1999 року відновлено і освячено чернечу каплицю. Того ж року 1 вересня святиню проголошено санктуарієм блаженнішої Марцеліни Даровської (Германович та Мельничук, 2008, с. 681–682).

Після введення в дію Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації», на виконання Указу Президента України від 22 червня 1994 року «Про повернення релігійним організаціям культового майна», враховуючи необхідність проведення реставрації культових споруд і благоустрою масового відвідування паломників, 11 травня 2002 року розпорядженням голови Тернопільської обласної державної адміністрації

частину монастирських приміщень, які знаходяться в центральній частині та лівому крилі пам'ятки, ліву частину господарських приміщень та гробницю Блаженної Марцеліни Даровської, пам'ятку архітектури місцевого значення передали монастирю. Таким чином, жіночий монастир займає центральну частину та ліве крило приміщення палацу, а у правому крилі колишніх монастирських приміщень працює реабілітаційний центр (Дячок, 2017 а).

Сьогодні село Язловець є осередком духовності, до нього з'їжджаються паломники із цілого світу. Сестри монахині займаються освітньою і виховною діяльністю: організовують реколекції для дітей, молоді, подружніх пар, лікарів, учителів тощо, людей різних національностей і віросповідань (Земля Тернопільська).

До величних комплексів міста Кременець, віднесених до об'єктів національного культурного надбання є ансамблі *єзуїтського колегіуму* (охор. № 667), *Францисканського монастиря* (охор. № 668) та Кременецький Свято-Богоявленський монастир (охор. №1591).

У центральній частині Кременця будівлі колегіуму є яскравою домінантою в архітектурі міста, відносяться до архітектурних творів пізнього бароко. Дослідники історії Волині вказують на те, що орден Єзуїтів появився у місті в 1701 (1702?) році на запрошення місцевого старости князя Януша-Антонія Вишневецького (Ткачук, 2015, с. 199-203). Комплекс побудований у 1731 – 1743 роках і складається із костелу, двох навчальних корпусів та чернечих келій. Заснований близько 1720 року князем Міхалом Вишневецьким (за іншими даними, його братом — князем Янушем Вишневецьким), заклад діяв при монастирі ордену єзуїтів та готував вчителів для єзуїтських шкіл (Собчук, 2005, с. 230–231). Тринавний бароковий костел є найвищою будівлею міста (42 м.), збудований за проектом архітекторів Паоло Фонтани та Павла Гіжицького та присвячений засновнику ордена Ігнатію Лойолі та Станіславу Костці (Дячок, 2017). Храм побудований у формі базиліки, з трансептом і двома баштами на фасаді (Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР, 1986, с. 75-76). З

півночі та півдня до нартексу костелу коридорною системою прилаштовані будівлі келій з невеликими прибудовами, причілки яких акцентовано трикутними фронтонами й невеликими бароковими вежами. Вони утворюють перед головним фасадом курдонер, а перед західним – двір. Будівлі перекриті системою хрестових склепінь. Фасади усього комплексу будівель розбиті на «дзеркала», вікна оформлені лиштвами із замковими каміннями, що надає комплексу палацової краси і вишуканості, більш притаманних світським будівлям доби пізнього бароко чи рококо. Курдонер огорожений балюстрадами з декоративними вазами і кованою решіткою. Ухил земельної ділянки дозволив архітекторам влаштувати штучну терасу, прикрашену ошатними сходами, балюстрадами і кам'яними ліхтарями в стилі рококо, рисунок яких не має аналогів в Україні (Дячок, 2013, с.215-219; Тимофієнко, 2003).

Після 1773 року, коли Папою Климентом XIV орден єзуїтів було ліквідовано, колегіум закрили. У 1775 році комісія народної освіти Речі Посполитої, згідно волі фундаторів, взяла на себе право управляти фондами, за її рішенням у приміщеннях колишнього колегіуму працювали віділові школи¹. Вчителями у них були випускники Краківського університету, а також колишні викладачі колегіуму – єзуїти (Krzemieniec, 1883, s. 776—780).

Під час перебування міста у складі Російської імперії, зусиллями вчених і громадських діячів Тадеуша Чацького і Гуго Колонтая у 1805 році в колишніх єзуїтських спорудах з'явилася Волинська гімназія (Даниляк, 2009, с. 51—66). За проектом Якуба Кубіцького архітектурний комплекс перебудовано і адаптовано під потреби навчального закладу. У 1809 році поблизу колегіуму Д.Міклером були засновані парк і ботанічний сад, у 1819 році гімназія була реорганізована у лицей – освітній заклад вищого типу.

Примітка.

¹ **Віділові школи** — навчальний заклад в Галичині за часів перебування у складі австрійських держав та під час польської окупації, це вищий ступінь міських народних шкіл.

Після Польського повстання 1831 року проти Російської імперії, в якому активну роль приймали кременецькі ліцеїсти, російським царем навчальний заклад було ліквідовано. Обширну бібліотеку¹ колегіуму та колекцію скульптур і картин конфісковано та перевезено в Київ до імператорського університету Св. Володимира (сьогодні - Київський національний університет імені Тараса Шевченка) (Дух, 2014, с. 86). З 1834 до 1902 року в приміщеннях ліцею діяла православна духовна семінарія (Даниляк, 2009).

Після Другої світової війни у храмі розмістили спортзал, який із проголошенням незалежності України передали православній громаді, сьогодні тут Преображенська православна церква. В приміщенні колишнього єзуїтського монастиря працював педагогічний інститут, сьогодні - Кременецька обласна гуманітарно-педагогічна академія ім. Тараса Шевченка.

У Кременці не менш яскравою будівлею є собор Святого Миколая (охор. № 668/1), збудований у 1636 році як костел *монастиря францисканців*. Францисканці з'явилися у місті в 1606 році за підтримки луцького біскупа Марціна Шишковського (Собчук, 2009). У 1631-1636 роках на пожертви князів Вишневецьких та Збараських ченці збудували мурований ренесансний костел і двоповерховий чернечий корпус; монастирський комплекс огородили кам'яною стіною і ровом з підйомним мостом перед надбрамною вежею. Із історичних джерел відомо, що на початку ХІХ століття парафія отців-францисканців обслуговувала місто та біля 40 навколишніх сіл, при монастирі діяла братська школа, друкарня².

Під час визвольної війни українського народу в 1648 році Францисканський монастир зруйнували, згодом він відновив свою діяльність. Реконструкції за проектом архітектора П. Гіжицького відбулась у ХVІІІ столітті, святиня набула величнішого вигляду. Надбрамна вежа-

Примітки:

¹ Книгозбірня колегіуму сьогодні зберігається у відділі бібліотечних зібрань та історичних колекцій Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського як окрема структурна одиниця та історико-культурна пам'ятка — книжкова колекція під назвою «Бібліотека Кременецького єзуїтського колегіуму».

² З монастирської друкарні вийшла друком відома «Кременецька граматика».

дзвіниця перетворилася на барокову споруду, що зарясніла архітектурними деталями і стала візуальною домінантою міста (Дячок, 2013; 2017).

Після поділу Речі Посполитої Кременець увійшов до складу Російської імперії. Влітку 1832 року за указом царя Ніколая I Францисканський монастир закрили, а його будівлі передали Московській Православній церкві. Костел пересвятили на Миколаївський собор, який функціонує донині та відноситься до УПЦ МП (Куневич, 2009). У сучасному вигляді споруда тринавна, з полігональним вівтарним об'ємом, прямокутним в плані притвором і купольною каплицею (Романченко, 2009, с.233—239). Кам'яні двоповерхові келії примикають до північного фасаду собору. Перекриття першого поверху – хрестове склепіння, другого – плоске. Східний, західний і північний фасади укріплені контрфорсами, що надає будівлям вигляду надійної складової в оборонній історії міста (Дячок, 2013; 2017).

У 1633 році за благословенною грамотою Петра Могили (1636 р.) заснований Богоявленський православний чоловічий монастир; обитель підпорядковувалась Вселенському Патріархові та його Екзарху Київському митрополитові. Будівлі обителі були дерев'яними. На початку XVIII століття, у зв'язку з політикою посилення католицизму в східних регіонах Речі Посполитої, Богоявленський монастир визнав унію з Римом і близько 1725 року був переданий ордену Василіан. Під час перебування уніатів, монастир перебудували у камені. За указом російського імператора у 1807 році, василіани покинули та віддали територію свого монастиря з усіма будівлями Волинській гімназії, у 1839 році Богоявленський монастир припинив своє існування. У 1865 році обитель відновила як однойменний чоловічий православний монастир, у 1953 році він був реорганізований у жіночий, а у 1959 році – ліквідований атеїстичною радянською владою. До 1990 року в монастирських будівлях у різний час були спортзал, лікарня, склад, після зняття державної заборони на свободу віросповідання у монастир повернулись черниці (Дячок, 2017; Собчук, 2005).

Сьогодні Богоявленський жіночий монастир належить до УПЦ МП. Комплекс монастиря розташований на площі в чотири гектари і складається із Богоявленського костелу (1760 р.), з прилеглих до нього Н-подібним келійним корпусом із Миколаївською церквою (1760 р.) та дзвіниці з невеликою церквою преподобного Іова Почаївського (поч. ХХ ст.), готелем і господарських будівель. Костел збудований у стилі пізнього бароко (45м x 15м), однонавний, з видовженим у плані пресвітерієм і нартексом, три членування якого входили у наву півциркульними арками. Нава перекрита півциркульним склепінням з розпалубками, що сходяться в шелизі, вівтарна частина - хрестовими склепіннями. Підпружні арки склепіння спираються на пристінні пілони, декоровані спареними пілястрами тосканського ордеру. Такими ж пілястрами з антаблементом оформлені фасади будівлі. Аркова ніша з фрескою трикутного фронтона, аркові віконні отвори і атрибут духовного призначення – мініатюрні декоративні завершення на двосхилому даху (Білокінь, 2009).

Келії примикають до південного фасаду костелу. Двоповерхові, прямокутні в плані, з внутрішнім двориком. Два ризаліти південного фасаду утворюють курдонер. Один із ризалітів – колишні покої настоятеля, інший – колишня трапезна. Триярусна дзвіниця збудована на початку ХХ століття та є однією із яскравих домінант міста. Нижній ярус прямокутний у плані, має в'їзні ворота, два верхні – четверики, які зменшуються в об'ємі. Пам'ятка є еkleктичною спорудою, яка поєднує риси стилів пізнього бароко і псевдо-руського (Дячок, 2017, Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР).

Після поділів Речі Посполитої відбулися етноконфесійні зміни на території тих країн, які опинилися під владою інших держав. На північній волинській частині Тернопільщини, що увійшла до складу Російської імперії у 1793 році, зазнали відчутного нетолерантного ставлення з боку імперської влади католицькі ордени. Панівне положення почала займати Російська православна церква, що була «зрощена» з царськими інституціями. Імперська

російська влада, захопивши нові території, намагалась не тільки територіально їх об'єднати, а й ідеологічно, взявши під контроль «латинську церкву» та українське православ'я з його обрядово-культуовими традиціями.

У 1820 році імператор Олександр I своїм наказом заборонив діяльність єзуїтського ордену, а єзуїти були вигнані з країни, хоч орден ще з 1773 року був ліквідований Папою Римським, у межах Російської імперії він продовжував працювати. Для обмеження діяльності католицької церкви, духовенство якої було активним учасником польського повстання 1830-1831 років, у грудні 1831 року були затверджені правила конфіскації майна католицьких монастирів Західних губерній. Конфіскації підлягало майно орденів, які брали участь у повстанні, орденів, які мали православних кріпаків та тих, кількість ченців яких була «не канонічною». Царським наказом 1832 року «Про ліквідацію деяких римо-католицьких монастирів» на Волині закрито 35 монастирів, на Поділлі – 19, на Київщині – 7 (Крижанівський та Плохій, 1994; Хитровська, 2010). У 1841 – 1843 роках відбулась секуляризація нерухомості «латинської церкви», а після польського Січневого повстання на землях колишньої Речі Посполитої 1863-1864 років, багато священників було вивезено до Сибіру та страчено (Хитровська, 2010). Так царський уряд Росії ліквідував залишки ідеологічного впливу католицької церкви, на території Західної губернії активно діяли монастирі Православної Церкви, підпорядковані Московському патріархату, що вплинуло і на їх архітектуру.

Будівлі *Богоявленського монастиря в Кременці* внесені до Державного реєстру національного культурного надбання як цінні пам'ятки містобудування і архітектури України (охор.№1591/0)(Вечерський, 1999, с.141). Православний чоловічий монастир заснований у 1633 році, у 1636 році отримав благословенну грамоту Петра Могили. Фундаторами будівництва були волинські вельможі Данііл Маліновський та Лаврентій Древинський. При монастирі у 1637 році було створене Богоявленське братство, працювала школа, типографія та богодільня.

На початку XVIII століття в східних регіонах Речі Посполитої посилювався наступ католицизму, Богоявленський монастир визнав унію з Римом і біля 1725 року був переданий василіанській громаді. За унійний період будівлі монастиря були збудовані у камені. У 1807 році за указом російського імператора, василіани покинули монастир та передали будівлі Волинській гімназії. У 1839 р. Богоявленський монастир припинив своє існування, а у 1865 році відновив роботу. У 1919 році при Богоявленському монастирі була створена Православна духовна семінарія, яка з 1927 року мала офіційну назву «Державна православна духовна семінарія». З 1934 року в Кременецькому монастирі знаходилась резиденція Архієпископа Кременецького Алексія, який у 1941 році став митрополитом Волинським і Житомирським, а в часи Другої Світової війни очолював Українську Автономну Православну церкву¹. Станом на 1937 рік в розпорядженні обителі був єпархіальний свічний завод, школа псаломщиків з інтернатом, великі наділи землі, монастирські сади та городи та ін. У 1953 році Богоявленський монастир за рішенням Священного Синоду був реорганізований у жіночий, в обитель переведені насельниці Свято-Миколаївського монастиря із села Обич Шумського району; у 1959 році монастир нараховував 65 сестер, але був ліквідований. Радянські часи принесли запустіння зі знищенням усіляких натяків на духовність, у будівлях монастиря у різний час були спортзал, лікарня, склад, дзвіниця зруйнована пожежею. У 1991 році черниці та послушниці повернулися у монастир, община складалась із дванадцяти осіб, до 2015 року х кількість зросла до 80 осіб. Вони відновили золотошвейну майстерню, ризницю, бібліотеку, влаштували підсобне господарство, сад, город, облаштували двір. Богоявленський собор відреставрований, були збудовані нові сестринський

Примітка.

¹ Автономна Церква базувалась на канонічному рішенні Всеросійського Помісного Собору 1917-1918 рр. про створення Української Автономної Церкви в рамках Російської Православної Церкви (РПЦ). Митрополит Алексій був прихильником об'єднання з «Матір'ю Церквою», був вірним РПЦ, за що у 1943 р. вбитий із засади на трасі поблизу села Смига.

корпус із трапезною і кухнею, пекарнею. У 2005 році була очищена і освячена монастирська криниця. У розміщеному на стародавньому цвинтарі храмі Всіх Святих та в каплиці святої Праведної Анни, яка знаходиться за стінами обителі, проведені реставраційні роботи. Сьогодні Богоявленський жіночий монастир належить до УПЦ МП, головною святинею монастиря є чудотворна ікона Божої Матері «Скорботна», яка протягом тридцяти років зберігалась у Свято-Успенській Почаївській Лаврі (Дячок, 2013; 2017).

Монастирський комплекс розташований на площі в чотири гектари і складається із Богоявленського костелу, келійного корпусу із Миколаївською церквою (1760 р.) та дзвіниці з невеликою церквою преподобного Іова Почаївського (поч. ХХ ст.), готелю і господарських будівель (Білокінь, 2009; Дячок 2017). Бароковий костел Богоявленського монастиря збудований у 1760 році. Храм однавний, з видовженим у плані пресбистерієм і нартексом, нава перекрита півциркульним склепінням з розпалубками, вівтарна частина - хрестовими склепіннями. Підпружні арки склепіння спираються на пристінні пілони, декоровані спареними пілястрами тосканського ордеру, такими ж пілястрами з антаблементом оформлені фасади будівлі. До південного фасаду костелу примикають двоповерхові, прямокутні в плані келії, які утворюють внутрішній дворик. Два ризаліти південного фасаду, серед яких один - колишні покої настоятеля, інший – трапезна, утворюють курдонер. На початку ХХ століття збудована дзвіниця, яка складається із трьох ярусів; нижній - прямокутний у плані, має в'їзні ворота, два верхніх – четверики. Пам'ятка еkleктична, поєднує псевдо руські та барокові риси (Дячок, 2017; Тимофієнко, 2003, с.71-76).

Одним із значних Волинських монастирів, заснованим у 1625 році за благословенням Київського митрополита Петра Могили, є чоловічий *монастир Святого Іоанна Милостивого у селі Малі Загайці Шумського району*. Обитель збудована на місці колишньої фортеці на насипному пагорбі за кошти місцевої поміщиці Ірини (Раїни) Ярмолинської. Сьогодні монастир діючий, конфесійно відноситься до Української православної церкви

(Московського патріархату), будівлі монастиря включені до переліку пам'яток містобудування і архітектури України (охор.№ 64-Н/0) (Вечерський, 1999, с.143). У XII-XIX столітті Загаєцький монастир був одним із центрів духовного життя Волині, та після того, як нащадки Ярмолинської на початку XVIII століття прийняли католицьку віру, монахи у 1721 році на чолі з ігуменом Варлаамом Снітовським перейшли в унію. Після поділу Речі Посполитої у 1794 році монастир знову став православним. У Загаєцькому монастирі до 1914 року зберігалась старовинна і надзвичайно цінна Біблія першого слов'янського видання, надрукована в Острозі у 1581 році. У монастирському архіві та книгозбірні були цінні рукописи, документи, стародруки. На початку XX століття число братії монастиря налічувало 100 осіб, у 1912 році у лісі відкрито скит монастиря. У 1939 році після приходу на західно - українські землі радянської влади монастир занепав - у 1950-х роках знищено скит, у 1964 році монастир був знятий з реєстрації та переданий для «культурно-просвітницьких цілей», у 1980-х роках були майже зруйновані келії обителі (Білокінь, 2003-2019).

Головною будівлею комплексу є двоярусна кам'яна оборонна церква Святого Іоана (Йоана) Милостивого (охор.№64-Н/1), збудована у 1623 (1626?) році у візантійському стилі. Храм тридільний із баштою-дзвіницею над бабинцем. Апсида гранчастої форми орієнтована на схід. Над навою та бабинцем розміщений другий бойовий аттиковий ярус з двома рядами стрільниць. Оборонними є також другий та третій яруси башти-дзвіниці, які з'єднані переходами з церквою. У товщі північної стіни є гвинтові сходи, які ведуть на оборонні яруси. Перекриття над навою та першим ярусом башти-дзвіниці – циліндричні склепіння з розпалубками, у вівтарній частині розміщена бема¹, перекрита циліндричним склепінням. П'яти склепінь опираються на ренесансні кронштейни. У XVIII столітті зовнішній вигляд

Примітка.

¹ **Бема** - а) піднесення для оратора в Стародавній Греції; б) підвищене місце в ранньохристиянській церкві, призначене для духовенства.

храму зазнав помітних змін: на башті-дзвіниці надбудовано четвертий бароковий ярус. У XIX столітті понижено дах, знято сигнатурку, в третьому ярусі башти зроблено великі аркові отвори для дзвонів, а також прибудовано тамбур (Прадідівська слава).

Корпус келій (охор.№ 64-Н/2) збудований у XVIII столітті, Г-подібний у плані, прилягає до південно-східної грані апсиди церкви. Цегляний, розміщений на складному рельєфі, тому з боку монастирського подвір'я - одноповерховий, а зі сходу та півдня – двоповерховий. Система розпланування - коридорна з одностороннім розміщенням келій. Перекриття склепінчасті, на другому поверсі південного крила - плоскі по дерев'яних балках. Фасади мають просте оздоблення: поверхи розділені тонким карнизом, широкі пілястри розчленовують нижній ярус, вікна прості, без облямівок (Петровський, 2005).

З 2001 року розпочались ремонтно-відновлювальні роботи у монастирі. Сьогодні в обителі відроджується життя, а головними святинями монастиря є – Загаєцька ікона Божої Матері Всемилоливої (у 2006 році вкрадена і замінена на копію XIX ст.), ікона св. Іоанна Милостивого та мученика Мамонта із частинами їх мощів, ікона «Ісус Христос на Голгофі» або «Спас в терновому вінці», яка оновила і мироточить. Як показує дослідження, пам'ятка цінна не тільки як давній осередок духовності, але й має цінність історичну та культурну, є часткою національного надбання, що за всіма ознаками належить до унікальних і займає належне місце в історії архітектури України.

Православний чоловічий *монастир Св. Миколая в урочищі Татаринець* діяв біля села Обич Шумського району. Дослідники історії релігії вказують на імовірне заснування Татаринецького монастиря в 1368 році за підтримки князя Данила Острозького та, за гіпотезою вчених, був меморіалом на честь перемоги над татарами в 60-х роках XIV ст. З історичних джерел відомо, що монастир підтвердив свої права на землю в 1567 році королем Польщі, у 1605 році обитель була зруйнована татарами та відновлена фундатором Єремою

Вишнівецьким як унійний. Після поділу Речі Посполитої територія краю належала до Російської імперії, монастир закрили і відновив роботу в другій половині XIX століття. Із приходом радянської влади монастир припинив існування. Сьогодні згадкою про Татаринецький монастир є Свято-Миколаївська церква (Гуцал, 2008, с. 386).

Серед найдавніших на Волинській землі Тернопільщини є Свято – Духівський монастир – скит, який знаходиться за 3 кілометри від Почаївської Лаври. За легендами часом заснування монастиря і храму Преображення Господнього є 1219 – 1220 роки, обитель виникла за сприянням поміщика Іоанна Туркула із Тарнополя та афонського монаха преп.Мефодія, проте документального підтвердження ця версія не знайшла. До середини 16 століття скит був одним із найбільших духовних центрів Волині та Поділля, з XV столітті тут діяла богословська школа, друкарня; в монастирі проживало сто священнослужителів та монастирських «філіальних». У XVI столітті скит піддавався нападам татар, та після кількох сильних епідемій внаслідок останньої живими залишилося лише п'ять ченців, вони переселились на сусідню гору – до Почаївського монастиря (Почаевский Свято-Духовский монастырь-скит; Свято-Успенская Почаевская Лавра, с.58-61). За даними лаврського архіву, опублікованими монахами Почаївської лаври, у 1714 році скит процвітав, мав своїх настоятелів та був приписаний до Почаївської обителі. Відомо також, що у 1728 році у скиті монахи василіани, яким у той час належав монастир разом із Лаврою (з 1713 року по 1832 р.), побудували новий храм на честь Св.Трійці та келії для монахів. Після третього поділу Польщі, коли волинські землі Тернопілля відійшли до Російської імперії, скит був проданий графу Чарторийському. Точна дата повернення монастиря православним невідома, є відомості про повернення у 1831 році Почаївського монастиря, при цьому, в описі майна, скит не згадується (Почаевский Свято-Духовский монастырь-скит).

Нове відродження обителі відбулося у 1901 році монахами Почаївської Лаври, було закладено церкву Святого Духа, під нею зимову церкву на честь

преп. Серафима Саровського, надбрамну церкву Онуфрія Великого, собор в честь Іверської ікони Божої Матері, церкву Всіх Святих, будинок для настоятеля та келії для монахів. У 1959 році атеїстична влада закрила монастир, монахів переселили у Лавру; скит був розграбований і перетворений на психдиспансер. Головний храм скиту був перетворений на склад. У 1990 дія монастиря була відновлена, впорядкована територія, збудовані новий братський корпус, дзвіниця, готель для паломників, монастирська криниця (глибина понад 100 метрів), обитель обнесене мурами; роботи по впорядкуванню монастиря проводяться і сьогодні. Сьогодні скит має статус окремого монастиря. У монастирі знаходяться 6 ковчегів з мощами більш ніж 120 святих, ікони преп. Серафима Саровського¹, чудотворні ікони Божої Матері «Споручниця грішних»², та «Іверська», яка була написана в 1912 році на Святій горі Афон. Найбільш відомою святинею у монастирі-скиті є Чудотворний Хрест святого подвижника Микити Стопника (Почаевский Свято-Духовский монастырь-скит; Свято-Успенская Почаевская Лавра, с.58-61).

На Тернопіллі найбільшою православною паломницькою святинею Волині, Галичини, Поділля, Білорусі й Молдови є Свято-Успенська Почаївська лавра, а для вірян греко-католицької церкви – Марійський духовний центр у селі Зарваниця. З огляду на важливість складних історичних та соціально-політичних процесів, які проходили у цих сакральних місцях, вони будуть розглянуті в окремих підрозділах.

За даними Управління з питань внутрішньої політики, релігій та національностей Тернопільської обласної державної адміністрації, станом на 1 січня 2020 року у Тернопільській області діяли 42 монастирі, в монастирях проживали 512 ченців і монахинь. Серед них такі монастирі: 22 (127 ч.)–

Примітки:

¹ Одна ікона містить частичку мощей та фрагмент нетлінної мантиї святого. Друга ікона написана на фрагменті каменя, на якому Серафим Саровський молився 1000 днів і ночей.

² Ікона сама чудесно відновилася.

належали до УГКЦ¹; до УПЦ МП – 4 (340 ч.) монастирі²; до ПЦУ – 12 (11 ч.); до РКЦ³ – 8 (34) (Рис.5.1).

Підсумовуючи, можемо виділити найвідоміші монастирі, що діяли на території Тернопільської області (дод. К), які за довгу історію пережили складні соціально-політичні та конфесійні трансформації. Монастирі мали не лише духовно-релігійну, а й суспільну, культурну та наукову функції. Сакральні комплекси були створені за фундацією багатих родин та визначних політичних діячів, відомими архітекторами та невідомими майстрами; сьогодні вони є пам'ятками містобудування і архітектури України, архітектура яких формує історико-культурний вигляд Тернопільського краю.

Дослідження показує, що давні монастирі розпочинали свою діяльність із невеликої кількості монахів, які поселялися в печерах або маленьких дерев'яних келіях, розміщених поблизу капличок, цілющих джерел тощо. Після благословенної грамоти на заснування обителі, устрій комплексу змінювався: будувався храм, який домінував над келіями та усім комплексом за значенням, розмірами, розташуванням, архітектурною виразністю. Під час перебудов та розширення обителі, домінуюча роль головного собору зберігалась.

¹ Монастирі УГКЦ - у містах Бучач, Зборів, Тернопіль, Чортків, селах Великі Гаї, Завалля(нині Панівці) Борщівського району, Зарваниця, Колодіївка Підволочиського району, Краснопуца, Михайлівка, Струсів, Улашківці.

² Монастирі УПЦ МП - у містах Кременець і 2 в Почаєві.

³ Монастирі РКЦ - у містах Збараж, Зборів, Чортків, смт Микулинці Тербовлян. р-ну і Підволочиськ, селах Драганівка Терноп. і Язловець Бучац. р-нів.

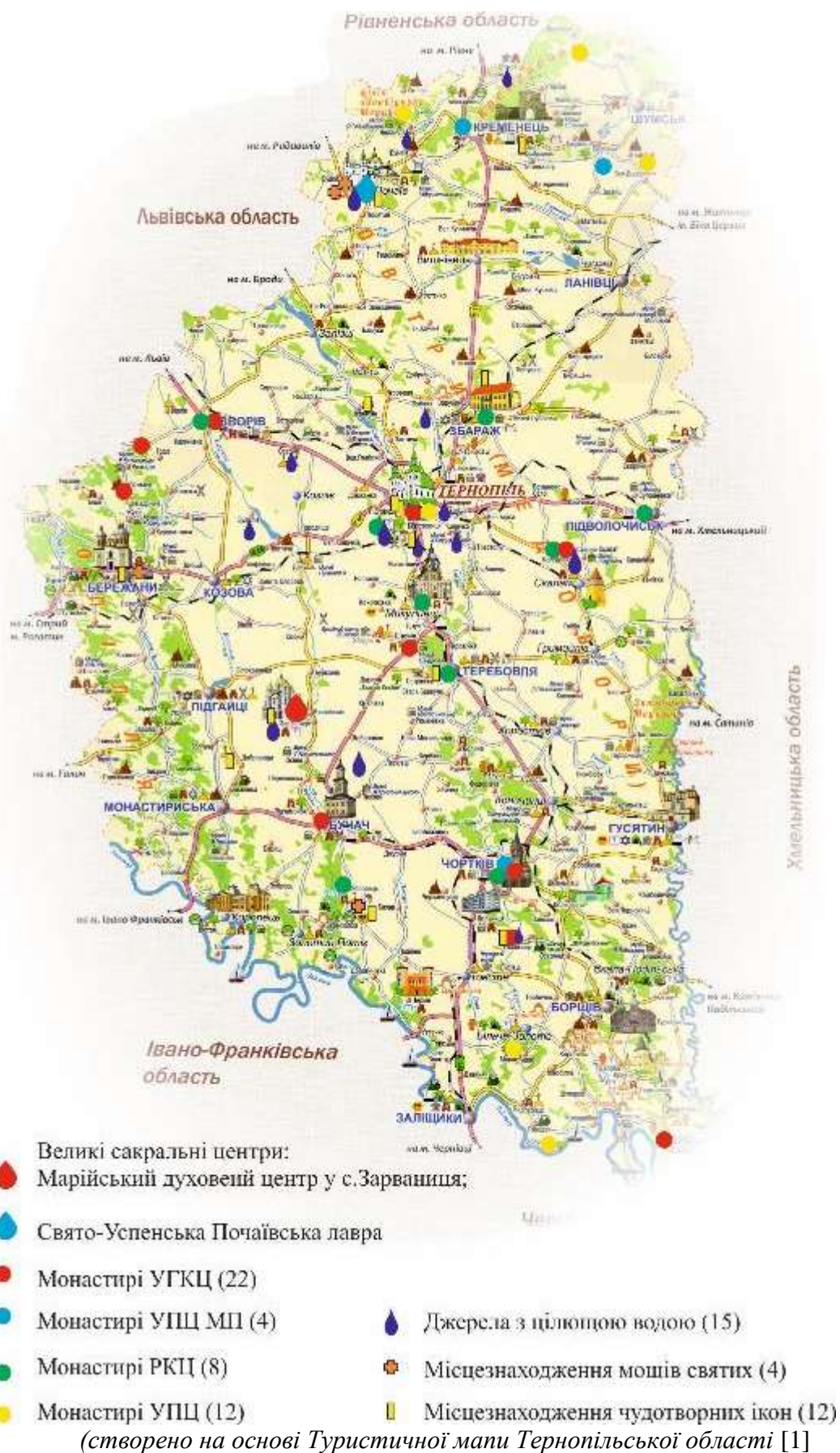

Рисунок 5.1. Місця релігійного туризму та паломництва у Тернопільській області.

5.2. Тернопільський кафедральний собор як символ духовного відродження краю.

Важливе місце в суспільно-політичному та релігійному житті Тернопільського краю відіграє місто Тернопіль. Головною духовною святинею міста, є Домініканський костел XVIII століття, сьогодні - Архикафедральний ¹ Собор - осередок греко-католицької віри, центр духовного становлення, просвіти і культури. За свою довгу і складну історію храм став віддзеркаленням суспільно-політичних та етноконфесійних змін в краї, зазнавав руйнувань, змін в архітектурному опорядженні, та попри все, сьогодні він сповнений покликом нового духовного життя.

Від заснування Тернополя у 1540 р., яке служило пограниччям Королівства Польського, пізніше - Речі Посполитої, та за твердженням науковців історії релігії, місто завжди було багатоконфесійним (Бойцун, 2003; Гаврилюк, 2014; о.Козак, 2017; Пустиннікова, 2010). Разом з українськими церквами діяла латинська парафія, євреї мали муровану синагогу, про яку згадував у Щоденнику подорожі (1670-1672 рр.) Ульріх фон Вердум. Офіційною датою заснуванні латинської парафії, що належала до Тербовлянського деканату, в Тернополі вважається 1623 рік – час, коли був виданий фундаційний акт для будівництва парафіяльного костелу св. Івана Хрестителя, збудованого у західній частині міста біля львівської брами. У візитації від 1740 року костел описаний як подовгаста будівля, яка складалась і прямокутної нави та пресвітерія, розділених мурованою аркою. Нава була перекрита тимчасовою дерев'яною стелею, будівля мала помітні тріщини над вівтарним склепінням та в одній із стін, на що вказував припис в акті візитації. Парафія, за твердженням дослідників, незважаючи на те, що крім жителів міста обслуговувала прилеглі села, у 1740 році мала біля 4000 осіб (о. Козак, 2017, с.9-16). Незадовільний стан парафіяльного католицького костелу в місті став причиною заснування нового. Крім того, внаслідок інтенсивної

Примітка.

¹ **Архикафедральний собор** — будівля, у якому міститься кафедра архієпархії.

полонізації у XVIII столітті території краю, кількість римо-католиків в місті значно зросла, і старий костел не міг вмістити парафіян та й три священики, за твердженням дослідника о. Віталія Козака (2017, с.17) не могли обслужити парафію. Це, на думку вченого, спонукало тодішнього власника міста Юзефа Потоцького запросити в Тернопіль монахів домініканського ордену. Місце розташування та початки будівництва домініканського костелу породили цілий ряд дискусій, гіпотез та підтасувань¹.

Автор монографії «Архикатедральний собор у Тернополі» оприлюднює копію фундаційного запису Ю.Потоцького (о. Козак, 2017, с.98-99), де вказано, що магнат, наслідуючи своїх попередників, які виявили опіку домініканцям у своїх володіннях, присвячує фундацію монастиря та костелу Св. Вінцентію з Феррари. Потоцький також вказує на те, що частину мурів монастиря вже збудовані. Інші дослідники історії Тернополя (Бойцун, 2002; Гаврилюк, 2014; Дуда, 2010; Глубіш, Новосядлий та Шподарунок, 2009) також дотримуються цієї дати. Таким чином, дослідження доводять, що початком будівництва домініканського монастиря є 1749 рік, а перша назва храму - костел святого Вінцента Феррара; він був відданий дванадцятьом польським ченцям-домініканцям у духовну опіку, а для їх утримання воєводою Потоцьким призначена щорічна сума в 6 тисяч злотих, частина землі, та доходи села Стегниківці та інші маєтності (Бойцун, 2002; 2008; о.Козак, 2017, с.26). Великі суперечки тривають і щодо архітектора головного храму монастиря. Одна з версій – автором є відомий голландський майстер, комендант Кам'янець-Подільської фортеці, військовий інженер і архітектор Ян де Вітте (1700 – 1785 рр.). Деякі польські та тернопільські дослідники вважають автором проекту Августа Мошинського (1731-1786 рр.), який мав родинні зв'язки з Потоцькими (Пустиннікова, 2010, с.8;

Примітка.

¹ Тернопільський краєзнавець-аматор Ізидор Кордуба в основу теорії про те, що домініканський костел збудований на місці української монастирської церкви, дарує Тернопільському обласному державному архіву копію фундаційного запису Ю.Потоцького, виготовлену за визначенням дослідника отця Віталія Козака (2017, с.21) «власноручно та скорочену на власний розсуд..».

о.Козак, 2017, с.38-39; о.Глубіш, Новосядлий та Шподарунок, 2009, с.18-19). Краєзнавець та мистецтвознавець Ігор Дуда (2010) стверджує, що Тернопільський Домініканський костел належить до цінних творів сакральної архітектури, а тому вісімнадцятилітній Август не зміг би створити такий шедевр. Проте, на користь та майстерність Мощинського вказує незаперечне авторство храму Пресвятої Трійці в Микулинцях, знайдений схематичний план собору роботи автора та факт смерті гетьмана у 1751 році, що привело до призупинення роботи над тернопільським проектом до 1755 року. На той час А.Мощинському виповнилось 24 роки і він був одружений на внучці фундатора. Таким чином, на думку дослідників історії Тернопільської катедрі (Дячок, 2017; о. Козак, 2017; Пустиннікова, 2010; та ін.), проект храму автором А.Мощинським міг бути створеним між 1755 та 1764 роках.

Мечислав Гембарович, мистецтвознавець і дослідник відтворив проектну історію Тернопільського костелу домініканців. В ескізі роботи Мощинського первісний план був компромісним у виборі між видовженим костелом і центральною будівлею. Низький фасад з трикутним аттиком та двома невеликими вежами, великим куполом, посаджений високому світловому барабані мав підкреслити домінуючу роль бані, вежам особливого значення не надавалось. Зодчий багато подорожував, архітектуру вивчав під проводом італійського придворного архітектора Гаetano К'явері, тому, на думку дослідників, купол тернопільського храму в початковому проекті нагадував купол римської базиліки святого Петра (Дячок, 2017; о. Козак, 2017, с.38-39; о.Глубіш, Новосядлий та Шподарунок, 2009, с.18-19).

Проте, традиція польського будівництва взяла гору, костел у стилі пізнього бароко з чітко виділеним головним фасадом, з двома вежами. У плані церква - тринавна базиліка, складається із притвору, головної і бічних нав та прямокутного пресвітерію з прибудованими прямокутними захристіями з обох сторін, пресвітерії від центральної нави відділяє арка. Центральна нава має овальну форму, перекрита півциркульним склепінням із

розпалубками, бокові нави вдвічі нижчі. Храм збудований із тесаного каменю, всередині поштукатурений; очевидно, разом з прибудованим до нього монастирем виконував і оборонну функцію, про що свідчать високо розташовані вікна. Монастир і костел утворюють закритий «італійський» дворик, в якому до 1939 року був фонтан; у дворі знаходиться частково відкритий підземний хід. Триярусний головний фасад поповерхово розділений широкими карнизами, прикрашений двома квадратними в плані вежами з оригінальними ярусними завершеннями (збудованими, ймовірно, вже на початку ХІХ століття)¹, всередині однієї з веж знаходиться вхід на верхній ярус. На південній вежі розміщувався годинник. Стіни оздоблені пілястрами з капітелями іонічного ордеру, сандриками і рокайлевим обрамленням вікон та нішами, в яких колись були розміщені кам'яні скульптури святих Домініка, Томи та фігури двох інших святих, про яких не залишилося відомостей. Над головним входом і балконом, знаходився картуш з гербом Потоцьких - Пилява.² Велика овальна баня з люкарнами завершується ліхтарем. На західному фасаді над головним входом знаходиться невеликий балкон, який міг використовуватись для проповідей великій кількості людей, що було притаманно домініканцям (Урсу, 2007, с.164). Вхід в монастир розміщений з південної сторони, дослідники вважають, що бічний південний притвор храму належить роботі іншого автора та нагадує портал домініканського костелу у Кам'янці Подільському авторства Яна де Віта (о.Козак, 2017, с.33-46)(табл.5.1).

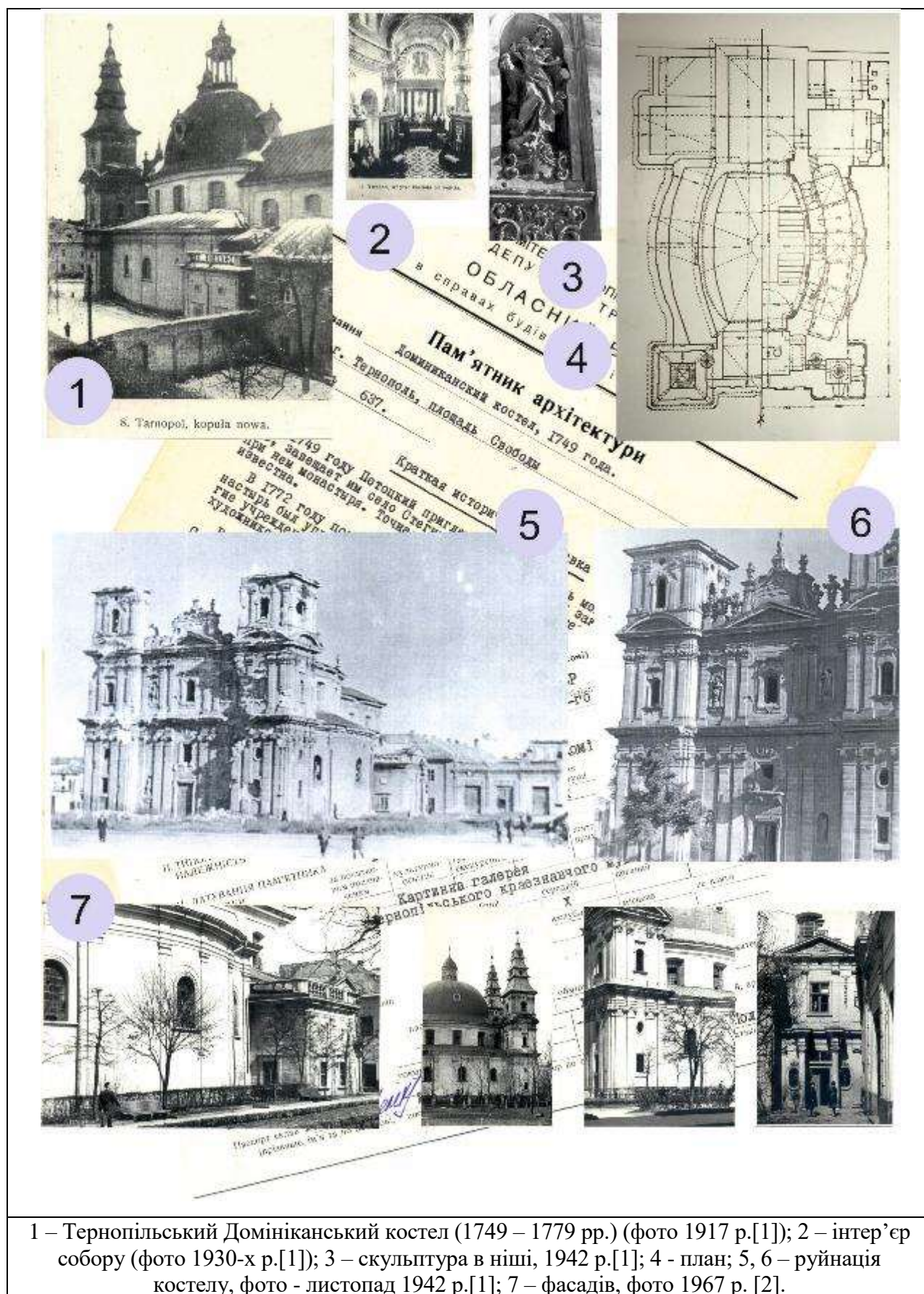
Будівництво храму завершилось у 1778 році, у вересні 1779 року львівський єпископ Криспін Цешковський його освятив. У документах згадано про освячення семи вівтарів, що дає нам уяву про внутрішнє оздоблення та устрій храму: 7 престолів: головний вівтар присвячений святому Вікентію з

Примітки:

¹ Дослідники історії Тернопільського костелу вважають автором ярусних завершень монаха єзуїта (єзуїти появились в Тернополі у 1820 році).

² **Пилява** – геральдична відзнака роду Потоцьких. Під час реставрації у післявоєнні роки картуш був замінений написом про роки будівництва і реставрації.

Історія формування архітектури Тернопільської Катедрі.

Продовження таблиці 5.1

Феррари, вівтарі з правої сторони – Матері Божої Вервиці¹, Розп'ятого Ісуса Христа, Св. Альберта Великого і Томи з Аквіну. Престоли з лівої сторони – на честь святих Доменіка, Яцека і Чеслава, святої Марії Магдалини та Св. Теклі². Оздоблення храму доповнювали ілюзорні розписи та сюжети, виконані у стилі пізнього бароко львівськими майстрами С. Строїнським і Ю.Хойницьким, на яких було зображено важливі історичні події ордену домініканців. За твердженням мистецтвознавців, фрески мали велику мистецьку цінність (Урсу, 2007, с.116-119). Особливої уваги заслуговувала проповідальниця (амвон), виконана у стилі рококо з дерев'яними скульптурами, в тому числі головною скульптурою Вінцентія з Феррари. Авторство амвону дослідники приписують Теодору Мар'яну Тальовському. Храм зберігав чудотворний образ Матері Божої Ружанкової, який, за даними мистецтвознавців, тепер зберігається у Познанському Домініканському костелі. У переліку «Інвентарної справи за 1820 рік», у храмі крім цінних літургійних предметів, образів був орган «на три міхи» (о.Глубіш, Новосядлий та Шподарунок, 2009, с.30). У храмі знаходилась також дерев'яна епітафія фундатору Ю.Потоцькому. В костелі були скульптура Матері Божої Ласкавої роботи Франциска Олендзького (сьогодні знаходиться у домініканському костелі Варшави) та колона із скульптурою Вінцентія з Феррари (о.Козак, 2017, с.51).

Перший поділ Польщі у 1772 році розділив українські землі між двома імперіями, Тернопіль опинився під владою Австрії та став окружним центром. Місто швидко змінювало свій вигляд: почалось будівництво адміністративних будівель, тротуарів, відкрились нові школи тощо (Дуда, 2010, с.64 – 79). У недобудованих ще монастирських приміщеннях австрійська адміністрація влаштувала військовий склад, уряд округу та житлові приміщення.

Примітки:

¹ Богородиця Вервиця – головний атрибут у Богородичному культі домініканського ордену.

² Святу Теклю вважають Покровителем Тернополя. Вівтар з її зображенням знаходився у Домініканському костелі до Другої світової.

З 1802 до 1809 на основі договору, підписаного у Відні, Франція передала Тернопільські та Заліщицькі землі Росії як компенсацію за її участь у війні проти Австрії. Давня Руська провінція була розділена на Польську і Подільську. У червні 1810 року духовенство та віруючі православної, греко-католицької, римо-католицької Церкви та іудеї склали присягу російському цареві про «непорушність вірності». Домініканський монастир перебував у занедбаному стані. У 1815 році, на основі акту Віденського Конгресу, Новостворена «Західна» Галичина повернулась до Польщі, а «Тернопільський край» (Золочівський, Бережанський, Тернопільський та Заліщицький повіти) - до Австрії (Дуда, 2010; о.Козак, 2017, с.52).

Таким чином, від 1815 року місто Тернопіль знову належало Австрійській імперії. За розпорядженням нової влади від 29 вересня 1820 року отці домініканці змушені були віддати монастир та храм єзуїтському ордену, які займались шкільництвом та переїхати до Жовківського монастиря. В історико-краєзнавчих хроніках Тернополя сказано, що серед 50 ченців – єзуїтів, які приїхали у Тернопіль, більшість становили німці – викладачі та професори Єзуїтської колегії з Полоцька (Білорусь). Таким чином, монастир змінив орденську приналежність і вже у листопаді єзуїтами були відкриті нижчі класи, пізніше – вищі та гімназійні, у 1823 році – філософські студії, гімназію переформували на ліцей. У вересні 1821 року гімназія, завдяки якій Тернопіль став відомим містом не лише в Галичині, а й в інших регіонах Австрійської імперії, зайняла частину південного крила монастиря. Для учнів у 1822 - 1823 роках збудували будинок конвікту за участі єзуїтського архітектора брата Фіделіса Стадлера (о.Козак, 2017, с.54; Дуда, 2010, с.52-54). Із піднесенням шкільництва розпочалась доба відродження Домініканського костелу. Перед костелом на широкому майдані, де щороку 26 липня в день Св. Анни проводились великі двотижневі ярмарки, встановили статую Св. Вінсента Феррарського. Під час польського Листопадового повстання 1830 року більшість тернопільських гімназистів воювали в корпусі генерала Юзефа Дверніцького. У 1843 році надзвичайною

подією для містян стало викуплення Тернополя у його власника Єжи Міхала Тадеуша фон Туркулла. Місто, у якому на той час проживало 16221 мешканців стало вільним (Бойцун, 2008; Дуда, 2010, с. 54-62; Дячок, 2017).

У період єзуїтського господарювання (1820-1848 рр.) храм зазнав змін, зокрема, були створені нові вівтарі храму. Головний вівтар за проектом отця - єзуїта Якова Перлінга був, як і решта вівтарів, виконаний у стилі пізнього класицизму. Домініканцям повернули у Жовкву речі з храму. У 1831 році єзуїтами збудовано нову захристію, у монастирі обладнано каплицю з образом Матері Божої Непорочно Зачатої для марійського товариства мирян, які мали опікуватись освітою.

Ліберальні процеси національної політики в Австро-Угорщині після «Весни народів» 1848 року та, завдячуючи зусиллям науковців, духівництва та культурних діячів, дозволили перетворити Галичину на осередок розвитку української культури, літератури та науки. Формування української еліти відбувалось через освіту (Григорук, 2013). Після заборони Товариства Ісуса (оо.Єзуїтів) у всій імперії, у травні 1848 року гімназію та філософські студії за наказом цісаря закрили, монастир з храмом передали парафії. Не маючи потреби у монастирських приміщеннях, парафія розмістила там магазини та приватне житло. Світські священики продовжували опікуватись храмом навіть після скасування в 1852 році заборони єзуїтського ордену та повернення їх у галицькі землі. Нове відкриття колегії та шляхетського конвікту під керівництвом єзуїтів відбулось у 1856 році. Для монахів було відведено окрему захристію та надано опіку над трьома вівтарями храму. В період між 1868 – 1898 роками тривали переговори для врегулювання права власності між єзуїтами та домініканцями, але все ж було прийняте рішення про будівництво нового монастиря та храму. У 1899-1901 році постав новий єзуїтський комплекс, а домініканцям повернули їхній, збудовані єзуїтами будинки конвікту домініканці викупили (Дячок, 2017).

Отці - домініканці повернулись в монастир у серпні 1903 року, розпочали роботу для реставрації храму та монастирських приміщень, храм

електрифікували, замовили нові образи; у 1906 році комісією Спілки Реставраторів Східної Галичини було затверджено проект реставрації купольного даху, виконаний львівським архітектором Владиславом Садловським. Комісія визнала необхідним замінити престоли, створені у XIX столітті, на нові; виготовили головний та чотири бокових престоли із дерева та позолоти за проектом Теодора Тальовського. У 1910 році частково реставровані фрески С.Стоїнського та створені нові львівським художником Карлом Політинським. Вхідні двері були зроблені тернопільськими ковалями, деякі вікна – за проектом професора Львівської політехніки Едгара Ковача, у храмі замінено керамічну плитку на підлозі, замовлені нові лави, куплено новий орган, відновлено епітафію Ю.Потоцькому, амвон та ін. Єзуїтську захристію, перебудували під каплицю Скорботної Матері Божої (о.Глубіш, Новосядлий та Шподарунок, 2009, с.31; о. Козак, 2917, с.60-66).

Перед Першою світовою війною Тернопільщина була розділена між двома імперіями, разом з тим, Галицькі землі, не дивлячись на непрості економічні та національні умови існування у складі Австро-Угорщини, були авангардом по відношенню до українських земель, що перебували під владою Росії. Розвиток краю зупинився у результаті військових дій. Трагічні події не минули і храми міста. Під час російської окупації Тернополя із серпня 1914 року до липня 1917 року, солдатами російської армії було обстріляно фасад домініканського костелу, пошкоджено скульптури святих на фасаді, знищено вівтар Скорботної Матері Божої. Військові грабували крамниці та склади, у монастирських приміщеннях влаштували конюшні, зняли і вивезли дзвони, з костелу викрали цінні речі. Дослідники історії міста доводять, що у липні 1917 року перед відступом російські війська розбомбили залізничну станцію, підпалили пограбоване місто - всередину будинків кидали бочки з «гасом», не допускали пожежників та людей до гасіння пожежі, не давали людям виносити своє майно. Тернопіль вперше був перетворений на руїни. До зруйнованого міста 25 липня зайшли військові пруської армії; однією з перших акцій австрійської влади була мобілізація молоді до війська.

Протягом війни влада кілька разів мінялась, в той час в австрійському парламенті українські послы вимагали повної національно-територіальної автономії (Бойцун, 2008; Дуда, 2010, с.161-164).

Після поразки австро-німецького блоку та розпаду багатонаціональної Австро-Угорської імперії, українці розпочали активну національно-визвольну боротьбу за свою незалежність та створення власної держави. Українці Тернопільської гімназії разом з вчителями у ніч на 1 листопада 1918 року зайняли австрійські урядові установи, комендант мирно передав владу, на ратуші встановили синьо-жовтий прапор. Після захоплення Львова поляками, у Тернополі перебував уряд ЗУНРу (Дуда, 2010, с. 172-177; Литвин та Науменко, 1995; Полянський, 2017). У серпні 1920 року після радянсько-польської війни Тернопіль став столицею Галицької Соціалістичної Радянської Республіки; після підписання Ризького мирного договору 18 березня 1921 року, місто разом з усіма галицькими землями опинилось під владою Другої Речі Посполитої.

Післявоєнна реставрація костелу та монастирських приміщень проводилась під керівництвом настоятеля о. Доменіка Кжановича, пізніше – в час управління о.Чеслава Каняка. Відновлювальні роботи тривали до початку Другої світової війни. Тернопіль був окупований Червоною армією 19 вересня 1939 року. Червоноармійці із гармати обстріляли Домініканський костел, пізніше, коли виникла пожежа, не дозволили її гасити, пожежники також були обстріляні. Монастирські приміщення розграбували, настоятеля храму та інших домініканців арештували. У костелі були знищені бокові вівтарі та орган, пошкоджені фрески С. Стоїнського. Чудотворний образ Матері Божої Ружанкової із вогню винесла і перехувувала до 1942 року директорка Приватної гімназії Зофія Турецька. Спалений і пограбований храм стояв посеред міста без купола та шоломів на вежах, став символом «доблесної» перемоги радянських військ над польською армією, задокументований на кінохроніці. Розпочався період - один з найзначніших етапів руйнувань сакральних місць радянською владою. Промислові

підприємства, артїлі, крамниці були націоналізованими, повернуте в інше ідеологічне русло, місто почало втрачати ознаки приналежності до західноєвропейської культури (о.Козак, 2017).

Перші німецькі бомби впали на Тернопіль 22 червня 1941 року, Друга світова війна продовжувалася на території України. 2 липня колона німецьких військ вступили до Тернополя та попрямувала на схід, в місті залишилась військова жандармерія та адміністрація. Під час німецької окупації у 1942 році домініканці змогли повернутися до монастиря, був зроблений частковий ремонт приміщень: зроблений тимчасовий плоский дах, накрили вежі, вставили шибки у вікна, провели деякі малярські роботи; богослужіння у храмі відновилось у жовтні 1943 року. Проте, під час боїв за Тернопіль у 1944 році, Домініканський костел знов зазнав сильних руйнувань. Протягом семи днів радянські війська штурмували будівлю, де укріпився німецький гарнізон. З гармат прямою наводкою били по вікнах, від чого було значно пошкоджено фасад, потім йшли штурмові загони, а за ними – взвод хіміків, які заливали костел займистою сумішшю і випалювали його всередині. Тернопільський храм вдруге став руїною, як і ціле місто після ударів штурмової авіації¹. У 1945 році образ Матері Божої Вервичної вивезено до монастиря у Познані. Доля багатьох цінних речей, які знаходились у храмі невідома (Бойцун, 2008, с.79; о.Козак, 2017, с. 75-79)(див.табл.5.1).

У радянський період (1958-1989 рр.) проводилась реставрація домініканського храму за проектом В.Пурма та І.Шмульсона, після чого будівля використовувалась як склад театральних декорацій. Реставраційні роботи проводились поверхово та спрощено, без врахування багатьох деталей, новий дах суттєво відрізнявся від попереднього, в тому числі були змінені та спрощені конструкції. Скульптурних елементів оздоблення не було відновлено і навіть не зроблено спроби врятувати розписи інтер'єру.

Примітка.

¹ Тернопіль було зруйновано на 85 відсотків, місто понесло чи не найбільших матеріальних втрат з-поміж усіх українських міст.

Руйнуванню зашкодило створення в храмі картинної галереї у 1978 році¹; ідею запропонував тернопільський мистецтвознавець та історик, громадський діяч і політик Ігор Герета. Геретою також було організований клуб інтелігенції «Золотий вересень», який проводив духовно-мистецькі та національно-патріотичні програми. Львівським інститутом «Укрзахідпроектреставрація» проведені ремонтні роботи приміщень і пристосування костелу під картинну галерею, в той час храм повністю втратив фресковий розпис (НТА ІУ, Т-9-2; Дячок, 2017, о.Козак, 2017, с. 80-84). Після того, як галерею розмістили в новому приміщенні, храм якийсь час був зачиненим (див.табл.5.1).

Після Постанови ЦК КПРС «Про недоліки науково-атеїстичної пропаганди» від 4 жовтня 1958 р. комуністичною атеїстичною владою розпочався активний наступ на церкву. У тернопільському краї знищували і руйнували сакральні будівлі, переобладнували їх на склади, фабрики, господарські приміщення, спортивні та розважальні заклади тощо.

У післявоєнний період, як і в решті західноукраїнських областях, внаслідок переселення етнічних німців, поляків, чехів, масове знищення та еміграція євреїв, інших міграційних процесів, відбулись значні зміни в національному та конфесійному складі Тернополя (Лісевич, 2004). За статистичними даними перепису населення від 1931 року в місті проживало 19,4% українців, 0,02 % росіян, 41,0% поляків, 39,3% євреїв. Після депортації із західноукраїнських земель в 1944–1951 роках близько 790 000 поляків та євреїв, а з території Тернопільщини – 227 000 осіб, у 1959 році в місті стало 77,2 % українців, 16,9% росіян, 2,9 поляків, 1,5 євреїв. У 1989 році, перед здобуттям незалежності України, частка українців збільшилась до 91,2 %, а поляків (0,6 %) та євреїв (0,1 %) значно зменшилась (Барна, 2002, с.39-40)(рис.5.2).

Примітка.

¹ Картинна галерея працювала в приміщенні домініканського костелу до 1986 року.

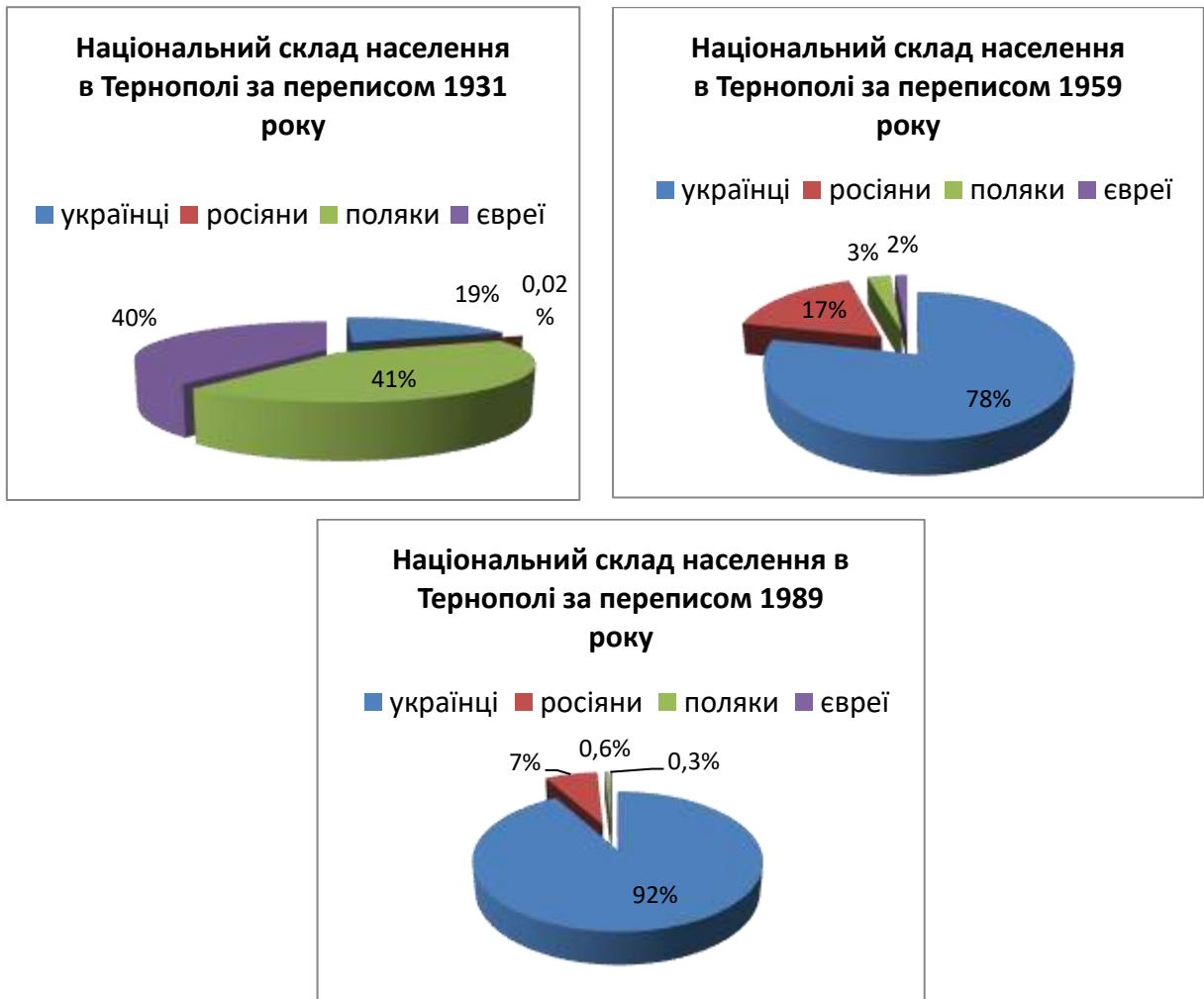

Рисунок 5.2. Етнічний склад населення у м.Тернополі

Із виходом греко-католицької церкви із підпілля та відродженням Церкви у 1989 році українське населення Тернополя на багатотисячних молебнях перед обласною та міською радами вимагало реєстрації громади УГКЦ та надання їм місця для богослужіння, у 1989 році громада міста отримала Домініканський костел, римо-католиків у Тернополі в цей період було мало. Храм освятили як Собор Непорочного зачаття Пресвятої Богородиці, тернополяни називають його Катедрою. До 2019 року у монастирських приміщеннях був розташований Державний архів Тернопільської області.

Відновленням святині, який за свою довгу завжди був у центрі усіх історичних та політичних подій міста, зайнялась греко-католицька громада міста на чолі із настоятелями. 20 квітня було створено Тернепархію УГКЦ

Львівської митрополії, яку очолив Михаїл Сабрига, а храм став кафедральним собором (Глубіш, Новосядлий та Шпондарунок, 2009). Над сучасним оздобленням Катедри працювали високопрофесійні художники, іконописці, різьбярі: Георгій Журавський, Валерій Лебедь, Петро Шевців, Іван Галишин, Богдан Панчишин, Ігор Зелінко, Михайло Николайчук, Борис Рудий, Андрій Бурбела та його сини - Микола, Іван і Григорій та інші майстри. Наскрізною темою українського іконопису та стінопису є пошук заступництва Діви Марії, тому, не дивно, що значне місце у розписах Тернопільського храму відводиться Богородичним образам. Головною іконою храму є запрестольна ікона Непорочного Зачаття Пресвятої Богородиці. Вона виконана у необароковому стилі художником Валерієм Лебедем. Більшість розписів є канонічними, з точки зору іконографії - традиційними, та, подекуди, художники дозволили собі більш вільне трактування образів Святих. Під образом Богородиці зображена ікона «Тайна вечеря», виконана групою тернопільських художників. Обличчя апостолів змальовані з реальних персонажів тернопільських митців, парафіян собору, духовенства. Цей прийом викликав багато критики та обговорень (Дячок, 2017).

У 1989 році церква стала кафедральним собором Тернопільсько – Зборівської єпархії, паломницьким центром. В храмі знаходяться мощі святих. У 2004 році зліва від головного входу поставлений пам'ятник патріарху Йосифу Сліпому, виконаний тернопільським скульптором Романом Вільгушинським; цим автором також у 2012 році у нішах на двох ярусах головного фасаду встановлено 4 скульптури: Пресвятої Богородиці, святої Теклі, архистратига Михаїла та архангела Гавриїла. У квітні 2015 року на південній дзвіниці встановили годинник на місці втраченого під час Другої світової війни. Роботи по відновленню храму продовжуються і сьогодні. Так, архітектором Юрієм Вербовецьким був розроблений проект реставрації та перебудови даху і куполу для надання будівлі більш автентичного вигляду (див.табл.5.1).

Таким чином, Тернопільський храм за більше як двохсотлітню історію завжди знаходився у центрі усіх історичних та політичних подій міста, відігравав важливу роль у популяризації християнських цінностей, був центром просвіти і культури, собор не раз був зруйнований та, попри усі біди та негаразди, відродився.

5.3. Почаївська лавра: роль святині в історії і культурі українського народу. Віддзеркаленням складних соціально – політичних процесів, що відбувалися на північній частині Тернопільської області, зокрема в межах історичного Волинського краю, є архітектурний комплекс Свято-Успенської Почаївської лаври¹, який формувався століттями. Сакральні будівлі створювалися у різний період ціною праці українського народу, належали різним конфесіям, є важливою складовою духовного і культурного надбання нації та відносяться до шедеврів церковного будівництва. У слов'янських країнах титул лаври присвоюють монастирям, які мають найбільший вплив на духовне життя народу. Статус лаври в Україні мають три православні: Києво-Печерська лавра, м. Київ (з 1688р.); Почаївська лавра, м. Почаїв Тернопільської області (з 1833 р.) та Свято-Успенська Святогорська лавра, м. Святогірськ, Донецької області (з 2004 р.), а також два греко-католицькі монастирі: Свято-Успенська Унівська лавра студійського² уставу, м. Унів Перемишлянського району (з 1898 р.) та Свято-Іванівська лавра студійського уставу, м. Львів (з 1927 р.)(Новікова, 2009).

Час і причини зародження монастирського життя поблизу Почаєва викликає дискусії серед релігієзнавців та дослідників історії Тернопільського краю. У висновках науковців, викладених у матеріалах міжнародної наукової

Примітки:

¹ **Лавра** - деякі найбільші чоловічі православні монастирі, які відіграють особливу духовну та суспільно-політичну роль у житті країни. Лаврами можуть називатися також католицькі монастирі східного обряду (у першу чергу, греко-католицькі).

Примітки:

² **Студити** — ченці Східної Церкви, які живуть за правилом святого Теодора — ігумена монастиря, заснованого в V столітті патрицієм Студіос у Константинополі.

конференції «Почаївський монастир в контексті історії та духовності українського народу», організованої Українською асоціацією релігієзнавців та Відділенням релігієзнавства Інституту філософії ім. Г.Сковороди НАН України, доводять, що доля Почаївської обителі тісно пов'язана з історичними та політичними трансформаціями у державі, починаючи від хрещення Русі – України і до сьогодення (Лук'яненко, 1993, с. 44-46; Мельничук ред., 1995, 118 с.). Місто Почаїв і його Лавра мають складну історію, яка віддзеркалює історію Православної Церкви на Волинській частині України. Спершу місто належало до Київського, пізніше перебувало у складі Галицько-Волинського князівства¹, пізніше - у Великому князівстві Литовському до 1569 року, після Люблінської унії 1569 року – у складі Польщі аж до її Другого поділу в 1793 році, з того часу і до 1920 року – в Російській імперії, з 1920-1939 перебувало у складі Другої Речі Посполитої, пізніше – у складі УРСР до незалежності України 1991 року. Такі історичні події не могли не відобразитися на архітектурі сакрального комплексу, які умовно можна поділити на певні етапи від найдавніших часів Почаївського монастиря до сьогодення: давньоправославний, греко-католицький, синодальний та новітній періоди розвитку лаври (Антонович, 1938; Вортман та Мицик, 2011).

Вперше у літописних джерелах згадується монастир «Чуда Пресвятої Діви Марії», на який було зроблено пожертви місцевими поміщиками Михайлом та Євою Центерами (Чернихівський та Болюх, 2006, с. 48; Гудима). На офіційній інтернет - сторінці Почаївської лаври викладена легенда, за якою обитель була заснована монахами Києво-Печерського монастиря, що втікаючи від військ Хана Батия, які спустошили Київ у 1240 році, поселились на Почаївській горі та заснували монастир. Деякі дослідники вказують, що перша письмова згадка про монастир відноситься до 1450 року, інші науковці доводять, що вперше документально

Примітка

¹ Волинь була окупована Литвою у 1336 році.

підтверджена діяльність монастиря у документах 1527 року в Грамоті польського короля Сигізмунда I Старого (Свято-Успенская Почаевская лавра. Страницы истории). Таким чином, точної дати заснування монастиря на горі Почаївській невідома, історіографія відносить цю подію до середини XIII – XIV століття (Дятлов В.; Іларіон, 1961, с.10-15). Однією з версій, яка відносить створення обителі у дотатарську добу, є утворення скиту монастиря поблизу Почаєва викладена нами раніше (див розд. 3.1). За непідтвердженими легендами часом заснування монастиря - скиту є 1219 – 1220 роки, який виник за сприяння Іоанна Туркула із Тарнополя та афонського монаха преподобного Мефодія. Заснований як пустельножительний монастир мав окремі оселі-келії та церкву, освячену в 1220 році на честь Святого Преображення. Із скиту, начебто, частина монахів перебрались на сусідню гору і заснували там монастир.

За іншою версією – заснування монастиря після нападу татар на Київ, дослідники пов'язують із монахами - пустельниками Києво - Печерського монастиря, які з'явилися близько 1240 року на Почаївській горі. Спершу ченці проживали у печерах, пізніше – на пожертви місцевих городян, збудували дерев'яні будинки та невелику Успенську церкву. Саме тоді, за легендою, і з'явилася ченцям Богоматір у вогняному стовпі, після чого на одній з скель залишився відбиток її стопи. Переселення монахів із Києва після навали ординців пов'язують також із тим, що південна частина Волині була у складі Галицько-Волинського князівства, яке переживало період найбільшого розвитку. З часу свого заснування монастирська перебувала у складі Київської митрополії, яка, у свою чергу, підпорядковувалася Константинопольському Патріархату.

З 1569 року Волинська частина Тернопільського краю перебувала у складі Речі Посполитої, яка, намагаючись закріпитись на захоплених територіях, проводила політику покатоличення православних українців. Після Берестейської унії 1596 року Почаївський монастир виступав на захист православної Церкви. За підтримки місцевої шляхтянки Ганни Гойської, яка

фундувала значні земельні наділи, кошти монастирю та у 1597 році подарувала чудотворну ікону Матері Божої, що й сьогодні є головною святинею монастиря, починається розвиток обителі. У фундаційному записі Гойська заповіла монастирю дотримуватись православної віри та Православної Церкви. Розбудовуючись, Почаївський монастир перетворюється на могутній духовний центр православ'я (Нізовський, 2010, с.131-136; Лук'яненко, 1993, с. 44-46). Подальший розвиток монастирського комплексу і перетворення монастиря у спільножитній, введення Студійського уставу¹ пов'язують із служінням ігумена Іова Заліза (1602-1651и рр.). За цей період було збудовано сім храмів, друкарню, огорожу для захисту Православної церкви та від набігів ординців (табл.5.2). За історичними даними, у 1649 році на кошти Федора і Єви Домашевських зведено кам'яну тридільну церкву Пресвятої Трійці з трьома банями та шістьма декоративними ліхтариками (була розібрана в середині 18 століття) (Тимофієнко, 2003, с. 168). Храм споруджено на вершині гори над Стопою Богоматері, сюди ж було перенесено чудотворну ікону, розмістивши її над Царськими вратами (Дячок, 2013; 2017; Лукомська та Поліщук, 2016, с.197-204; Чернихівський та Болух, 2006).

Під час першого давньоправославного періоду монастир окрім сакральної виконував ще й функцію оборони, не раз витримував турецько-татарські напади; його оточували кам'яні та дерев'яні мури з вежами, які з півдня прилягали до церкви та палісад. Подвір'я було вільне від забудови.

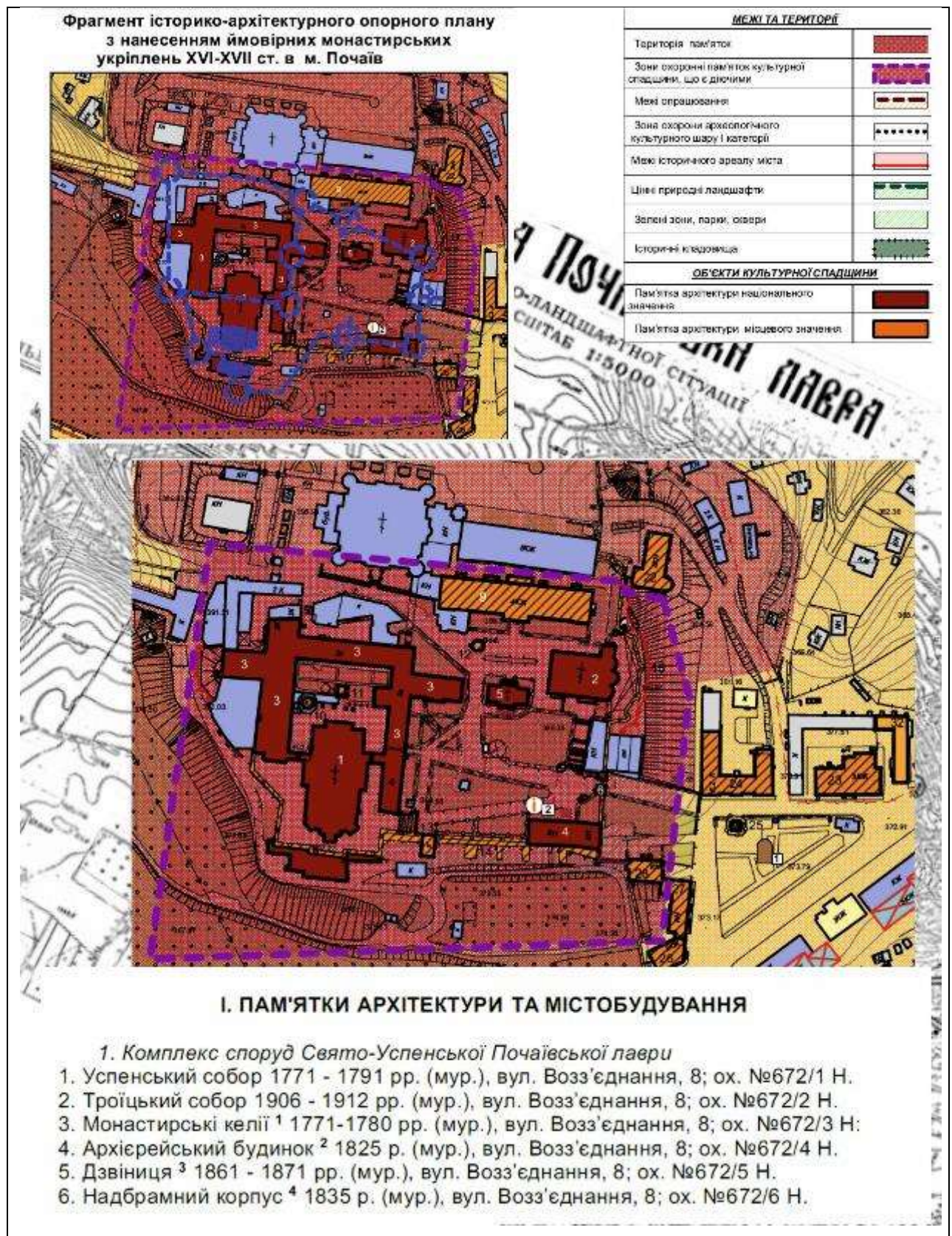
Біля північної та східної куртин оборонних мурів стояли одноповерхові корпуси келій (Лук'яненко, 1993, с. 44-46; Тимофієнко, 2003, с. 168). Ці дані підтверджені дослідженням Вербовецьким при розробці історико-архітектурного опорного плану міста Почаїв із визначенням меж і режимів використання історичного ареалу та зон охорони пам'яток (табл.5.2).

Примітка.

¹ **Студійський устав** — набір правил та вказівок, що визначає порядок служб та регламентує використання основних богослужбових книг у візантійській літургійній традиції. Своім походженням устав зобов'язаний преподобному Феодорі Студиту, настоятелю Студійського монастиря.

Таблиця 5.2.

Формування архітектури монастирського комплексу Почаївської лаври
(опорні плани за Вербовецьким Ю.)

З 1713 (за іншими даними 1721) до 1831 року Почаївський монастир належав до Руської Унійної Церкви (після 1774 р. за рішенням Марії Терези назву змінили на ГКЦ), а монахи стали відноситись до чернечого ордену чину Святого Василя Великого. Саме в унійний період відбувалася найбільша розбудова архітектурного ансамблю, який ми можемо спостерігати сьогодні. За час правління отців василіан, що тривало більше століття, перебудовувались храми та інші споруди. Василіани налагодили господарство, створили друкарню, яка стала осередком видавничої діяльності та культурного впливу на населення Волині (Дудар, 2008, с.17). Мандрівна з 1618 року, а з 1723 року організована друкарня пізніше була постійно використовувана кожним режимом, що панував у Почаєві. Певний час друкарня обслуговувала навіть московських старообрядців. Монастирська друкарня незабаром стала однією з найбільших в Україні (Дуда та Мельничук, 2003). Наприкінці XVIII століття під час реконструкції монастирського комплексу, було побудовано один з найкращих в Україні Почаївський Свято-Успенський собор у стилі пізнього бароко. Він є головним у лаврі та пов'язаний з іменем графа Миколи Потоцького. У Тернопільському державному архіві знаходиться велика кількість документів, які стосуються будівельної та господарської діяльності монастиря, у тому числі в архівних фондах, міститься «Акт пожертвування М.Потоцьким 27 787 золотих на будівництво Почаївської церкви і 30 000 на богодельню за 1 лютого 1780 р.» (ДАТО. Ф.258 ю Оп.3. Спр. 1259. 4 арк.). Контракт з австрійським архітектором Готфрідом Гофманом на проект Свято – Успенського собору був підписаний у 1771 році. Для складання детальних планів будівель, їх інтер'єрів, організації будівельних робіт запросили польських архітекторів Петра та Матвія Полейовських, а також львів'янина Ксаверія Кульчицького (Чернихівський та Болюх, 2006). Автори проекту радикально змінили об'ємно – просторову композицію ансамблю. Будівлі терасами розміщені на схилах з поступовим підвищенням до головного акценту — Успенського собору, який знаходиться на найвищій точці Почаївської гори. Він збудований над печерами і підземними

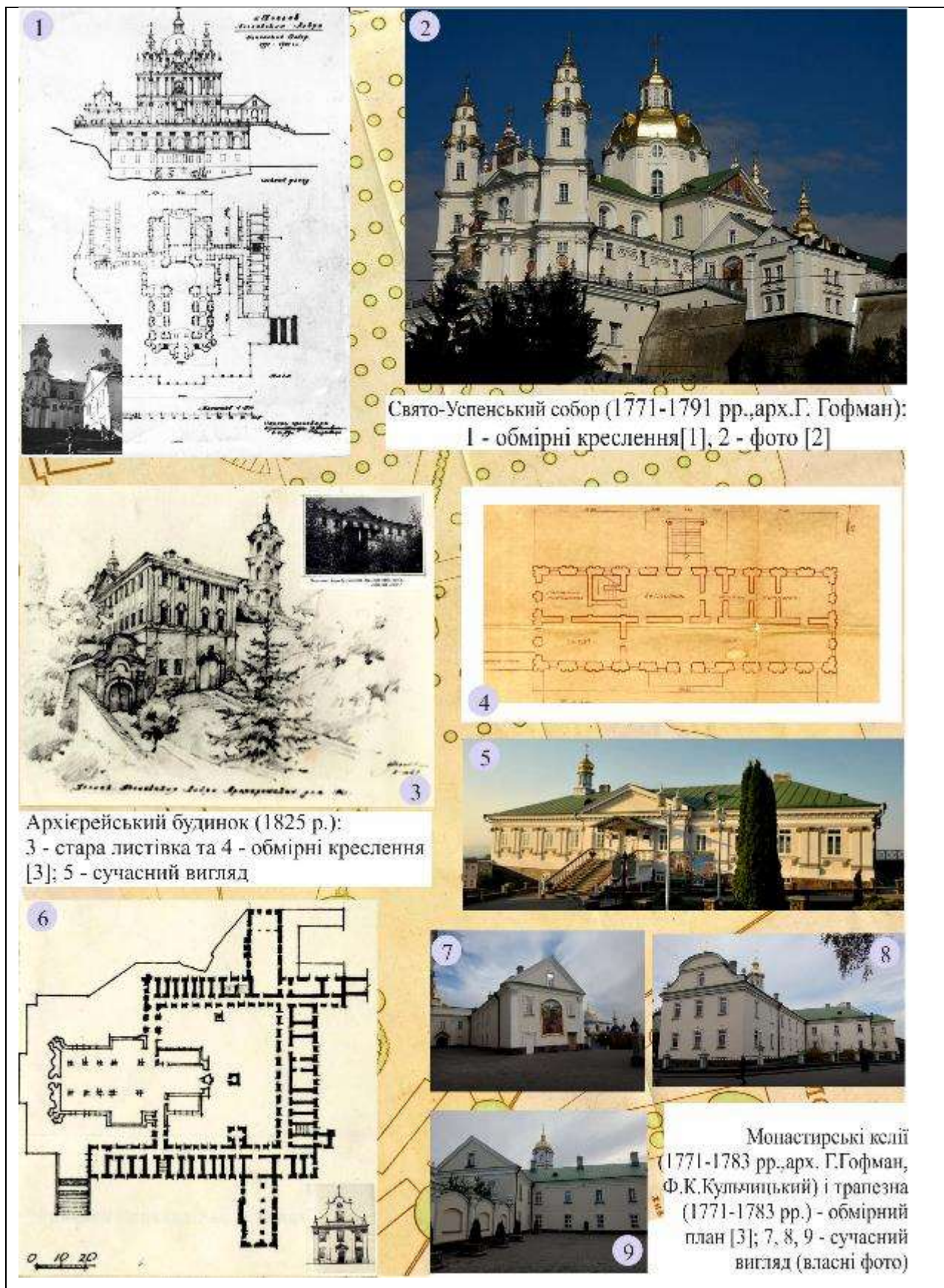
церквами що існували тут давніх часів, через що довелося спорудити двоярусний кам'яний підмурівок - терасу. Храм збудований у формі хреста, є тринавною купольною базилікою з трансептом та з двома багатоярусними вежами. Собор домінував над рештою будівель за розмірами та за розташуванням (висота – 56 м, довжина – 54 м, ширина – 40 м.). Зовнішньо будівля багато прикрашена півколонками, пілястрами, карнизами, декоративними вазами, ліпною орнаментикою, головний фасад прикрашають дві вежі, створені на католицький манер і повернені під кутом 45⁰ до головної осі (Гордієнко, 2014, с. 142 – 143). Будівництво тривало до 1791 року. Сучасне декоративне оздоблення храму належить до др. пол. XIX ст. (табл.5.3).

Другою надзвичайно важливою спорудою монастиря, збудованою василіанами протягом 1771–1783 років, була трапезна. Будівля комбінованого функціонального типу, в яких поєднуються церква, трапезний зал та господарські приміщення. Її автором був український архітектор Франциск Ксаверій Кульчицький (Тимофієнко, 2003, с.209). Об'ємна композиція лінійна, з високою банею над східною частиною. Трапезний зал однопрогінний, безстовповий, з заходу має допоміжні приміщення. Головний вхід з ганком звернений у бік собору (рис.5.6).

У 1771 -1780 роках за проектом архітектора Готфріда Гофмана були побудовані будівлі келії. Північний корпус - триповерховий, інші – двоповерхові. Усі корпуси прямокутної форми, сполучаються між собою і з Успенським собором, утворюючи внутрішній двір розмірами 45 на 50 метрів. У 1825 році на схилі гори побудований Архієрейський будинок у стилі раннього класицизму. Різна висота його фасадів: східний - триповерховий, південний - чотириповерховий, західний і північний – двоповерхові зумовлені складним рельєфом (див. рис.5.6).

У результаті третього поділу Польщі в 1795 році, Західна Волинь була приєднана до Російської імперії. Традиційні зв'язки Лаври з Києвом перервалися.

Розбудова Почаївської Лаври в унійний період

У XIX – на поч. XX столітті відбувався процес розвитку абсолютизму, зміцнення монархічної влади відбувалось через удосконалення системи державного управління, в тому числі, й церковних реформ. Петром I, а пізніше Катериною II створено вертикаль управління і контролю над Російською Православною Церквою. Релігієзнавці стверджують, що на час приєднання Волині до Російської імперії, Священний синод мав усі законодавчі можливості для контролю і включення віруючих до релігійного життя РПЦ (Мартинів, 2018). Царський уряд взяв курс на русифікацію західних околиць країни, русифікація спіткала і Почаївський монастир. У 1830–1831 роках монахи Почаївської лаври брали активну участь у польському повстанні, тому в 1831 році російський цар Микола I мав вагому причину для передачі його з усією нерухомою власністю і капіталами у відомство Російської православної церкви; у монастирі розмістився Волинський єпархіальний архієрей з консисторією¹ та семінарія. Василіанські ченці передали РПЦ чотири церкви (Успенську, Печерну, св. Варвари, Тепло Св. Трійці, яка знаходилась у братському корпусі та Різдва Богородиці в полі, дзвіницю, братський корпус та господарські будівлі. Через упереджене ставлення до василіанського монастиря з боку держави, будівельні та ремонтні роботи на території Лаври довгий час не велися. На думку деяких вчених, передача Почаївського монастирського комплексу – важливого культурного і духовного центру з розвиненим господарством і промисловим виробництвом було цілеспрямованою та закономірною подією в ході боротьби російської імперської влади з уніатською церквою. У 1833 році за особливі заслуги в обороні віри, за багаточисельність прочан та пишність її церков, імператором Миколою I було видано указ, згідно з яким Почаївську Успенську обитель «...перетворити в православний монастир 1-класу, присвоївши їй назву Лаври» (Мартинів, 2014; 2017; 2018).

Примітка.

¹ У Православній Церкві — установа з церковно-адміністративними й судовими функціями при архієреї з управління єпархією.

Реформи в Російській імперії у сфері політики та економіки, дали можливість і Лаврі перейти на нові форми господарювання, багатогалузеве виробництво. Аналіз архівних матеріалів із фондів Державного архіву Тернопільської області, зокрема фонду 258 «Духовний Собор Почаївської Лаври» дає підстави вважати, що господарська діяльність Почаївської лаври у досліджуваній період забезпечила їй міцне фінансове й економічне становище. Серед прибуткових виробництв Почаївської лаври був свічковий завод, виробництво цегли, вапна, деревообробні цехи, млини, пасіки, тваринництво; Лавра володіла сільськогосподарськими землями¹, лісами, фільварками, селами, їй належало 1230 осіб кріпосних селян (ДАТО, Ф.258). На початку ХХ століття Почаївський монастир став одним з найвпливовіших та найбагатших монастирів у Волинській губернії та зміг накопичувати кошти для розбудови власного комплексу та міської інфраструктури і забезпечення паломникам необхідних умов. У 1831 – 1914 роках відбувалось будівництво господарських споруд, які разом із сакральними будівлями мали важливе значення у формуванні архітектурного комплексу. За відсутності представницького архітектора, його роль на початку господарювання РПЦ виконував викладач механіки Кременецького ліцею Францішек Мехович. У 1833 році в Почаїв із Петербурга був присланий архітектор Михайловський із дорученням вести будівництво. Розпочав свою роботу Михайловський із будівництва мурованої огорожі навколо монастиря, яке тривало до 1836 р.

У 1835 році за проектом архітектора Михайловського ансамбль монастиря поповнився двоповерховим Надбрамним корпусом, побудованим у стилі пізнього класицизму. Будівництво парадної вхідної брами розпочалося на місці старих воріт, напрямок під'їзду до монастиря не змінився. Святі ворота розміщені на одній із найнижчих точок монастирської території. Надбрамний корпус – двоповерхова цегляна будівля в стилі пізнього класицизму нагадує великий кіот з хрестом. Головний східний

Примітка.

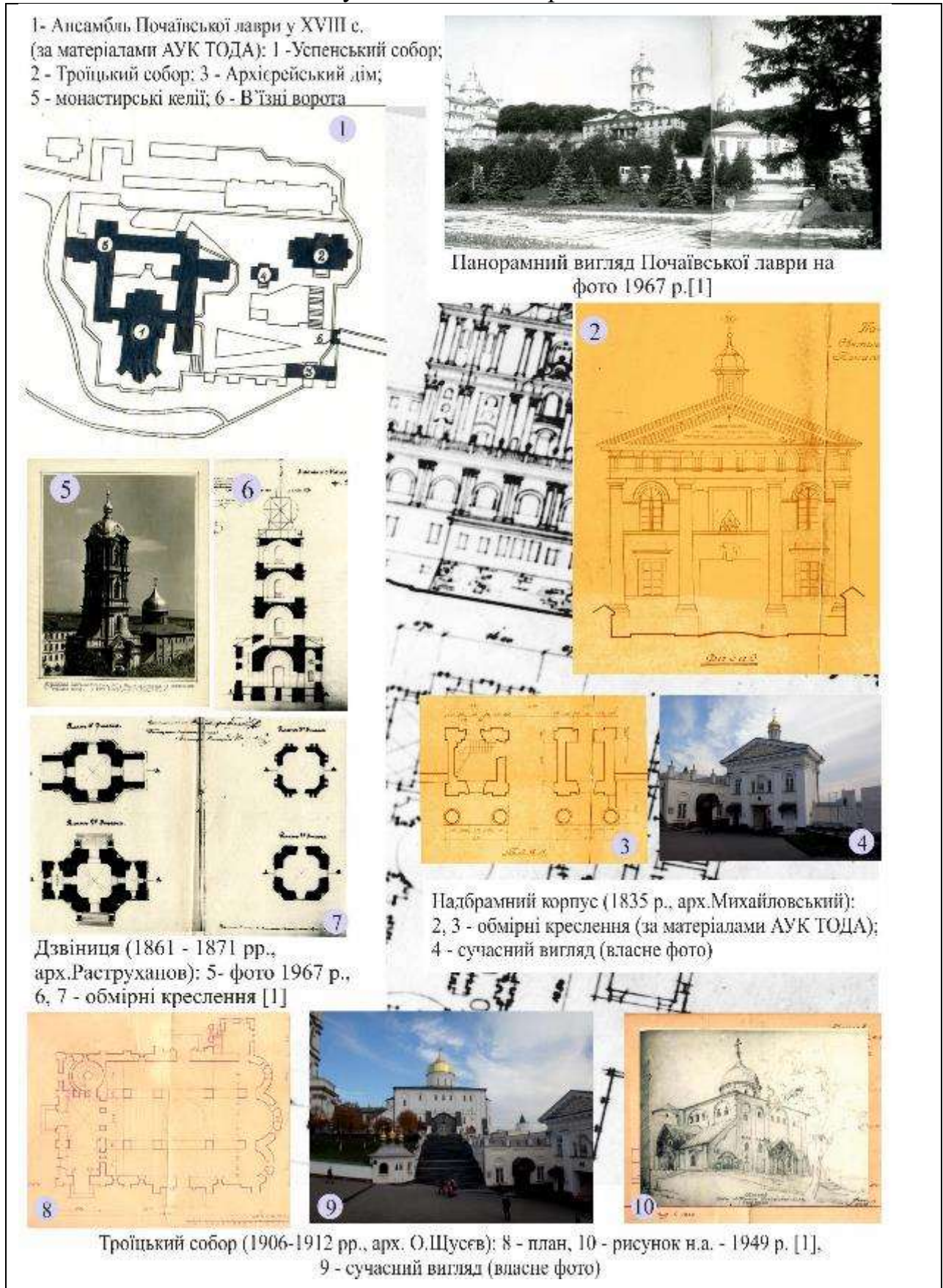
¹ У другій половині ХІХ ст. Лавра була одним з найбільших землевласників Волині.

фасад виконаний у вигляді портика з чотирма колонами доричного ордеру і фронтоном. Він звернений до похилого спуску в напрямку містечка, над головними воротами написана Ікона Божої Матері у вогняному стовпі. На другому поверсі збудована церква Різдва Пресвятої Діви Марії, її західний фасад з боку монастирського подвір'я має також ордерну композицію площинного характеру. Він стриманий, замість об'ємних колон використано плоскі пілястри. Ця споруда вирізняється з – поміж інших лаврських будівель чистотою стилю класицизм (табл.5.4).

У синодальний період були збудовані готель (сьогодні семінарія), новий свічковий завод, книжкову лавку, торгову лавку поблизу Святих воріт, паломницький дім, братську лікарню, кузню, огорожі з північного боку та ін.(ДАТО, Ф.258). За фінансової підтримки Лаври були відкриті електростанція, поштова станція, телеграф, фотографічна майстерня, готелі, аптеки, трапезна, баня, пральня тощо. Лавра займалась і меценатством, долучалася до будівництва і відновлення сакральних комплексів на території Волинської губернії, надавала фінансову допомогу малим монастирям, якими вона опікувалась та надсилала намісників для їх управління (монастир в Жидачин Луцького повіту, Богоявленський монастир в Житомирі, Дубенський Хрестовоздвиженський скит та ін.). Так, за фінансової підтримки Почаївської лаври відбудовувались церкви у с. Старий Почаїв, церкви у с. Андрушівка Кременецького повіту, собор в Острозі, храм в с. Крижі кременецького повіту та інші культові споруди. Усього за підтвердженими даними та архівними матеріали, які знаходяться у ДАТО, кошти монастиря були спрямовані на будівництво та реконструкцію 14 храмів на території Волинської губернії, встановлення пам'ятників видатним постатям історії та культури Російської імперії (Мартинів, 2018; ДАТО, Ф. 258). Лавра приймала активну участь у сезонних торгах і ярмарках. Цьому сприяло її розташування на межі двох імперій - Російської та Австрійської, діяльність Лаври мала вплив на розвиток торгівлі в регіоні, впливала на якість життя насельників обителі та жителів міста (ДАТО, Ф.258; Мартинів, 2018).

Таблиця 5.4.

Розвиток архітектури Почаївського монастиря
у синодальний період.

У 1862 році була освячена церква на честь Святої Трійці (Похвальна), розташована в східному крилі келій, а на початку 1860-х років перебудована Печерна Церква Святої Варвари. До складу комплексу в межах мурів входило також чимало господарських і виробничих будівель, лікарня, а також сади, городи й цвинтарі, які теж мали певну богословську символіку. Учні шкіл мали можливість освоювати ремісничі професії, вчитися раціональному веденню господарства (Дудар, 2008).

З другої половини XVIII століття неодмінним вертикальним акцентом і компонентом монастиря стала дзвіниця. П'ятиярусна дзвіниця Почаївської лаври збудована у 1861- 1871 роках під керівництвом єпархіального архітектора Раструханова. Вона цегляна, поштукатурена, має насичений декор – бароковий фронтон, карнизи, люкарни, пілястри і колони коринфського ордеру. Її висота - 65 метрів. Два нижні цокольні яруси прямокутні, служать основою для трьох квадратних верхніх. Верхній ярус вінчають куранти і шпиль над невеличкою маківкою. Деякі дослідники вказують на помітне прагнення архітектора стилістично наблизити архітектурні форми дзвіниці до форм Успенського собору, завдяки чому дзвіниця доповнила архітектурний ансамбль (див.табл.5.4).

Впродовж 1831–1914 років коштом Почаївської лаври та частково Кременецького повітового староства були створені сім навчальних закладів, у тому числі початкова школа для незаможних громадян, навчально-ремісниче училище, церковно-учительські та єпархіальні школи, Почаєво-лаврська школа грамоти, іконописна школа. Головною метою цих шкіл було релігійно-моральне і патріотичне виховання учнів, школи виховували патріотів Російської держави (Мартинів, 2018).

На зламі 19 – 20 ст. закінчилася доба історизму й почалося формування нових стильових напрямків. Однією з пам'яток Почаївської лаври, який викликав дискусії в мистецтвознавців, є Троїцький собор, збудований у 1906 – 1912 роках в стилі модерн за проектом архітектора О. Щусева

(Чернихівський та Болух, 2006, с. 26-29) (див.табл.5.4). Ініціатором будівництва собору був архімандрит А. Храповницький, який відмовлявся служити Службу Божу в Успенському «латинському соборі». Новий храм мав стати ідеологічним стрижнем, символом міцності духу Російської держави та Російської Православної церкви. Храм розташований у північно-східній частині Почаївської гори. Широкі сходи, що закінчуються невеликим майданчиком, ведуть від центральної алеї. Білений цегляний куб має в східній частині три апсиди, а з заходу до нього прилягає сходовая вежа. Собор тринавний, увінчаний банею на циліндричному барабані. Вікна вузькі, схожі на бійниці, стіни оздоблені декоративною вервечкою цегляної кладки, яка обходить собор по периметру. Виразності храму додають мозаїчні панно, виконані за ескізами Н.К.Реріха, та А.В.Щусева. Панно «Святі князі» - над південним порталом та мозаїчна ікона Спаса Нерукотворного з Київськими князями, що схилилися перед образом та Почаївської ікони Божої Матері, прикрашає західний портал. З північної сторони – розміщене зображення Новозавітної Тройці з Голгофою (Чернихівський та Болух, 2006, с. 26 – 29). Попри незаперечну мистецьку цінність Троїцького собору, він, на думку дослідників Почаївської лаври, зруйнував художню цілісність архітектурного ансамблю. Таке принципове ігнорування видатного ансамблю не було випадковим, а є свідченням шовіністичного імперського утвердження великоросійського впливу на Волині (Дячок, 2017; Тимофієнко, 2003, с.29).

XX століття для Свято-Успенської Почаївської лаври було надзвичайно драматичне. Під час Першої світової війни лавру захопили айстро-угорські війська, на якийсь час Успенський собор лаври був перетворений на костел; на початку 1919 року монастир розграбували більшовики, а у вересні того ж року Волинь перейшла до складу Польщі. Не затихали бої навколо Лаври і під час національно - визвольних змагань. Після Ризького мирного договору 1921 року лавра перейшла під юрисдикцію Православної Церкви в Польщі, а з початком Другої світової війни – повернулась до РПЦ.

У міжвоєнний період на території Кременецького повіту розпочався національно-церковний рух, що був направлений на українізацію церкви. Це підтверджує відозва єпископа Кременецького Діонізія, у якій він закликає духовенство проводити богослужіння, церковні обряди та проповіді на українській мові. Ілюстрацією національного руху є й маніфестація, яка відбулася у Почаївській лаврі 28 серпня 1933 року, коли на дзвіниці був вивішений синьо-жовтий прапор, а після богослужіння замайоріли сотні транспарантів з написами «Хочемо Української церкви», «Почаївська лавра мусить бути українською» та ін. Наслідком маніфестації було призначення Архієпископом Волинським українця Олексія Громадського, який на усій Західній Волині запровадив церковну проповідь українською мовою. Усі ці дії були направлені на українізацію Православної церкви та підготовку до проголошення автокефалії (Бистрицька, 2012. – С. 6–12; Швалюк, 2014). Проте, події 1939 року, коли Західна Україна, а з нею і Почаївська лавра увійшла до Радянського Союзу, змінили плани патріотично налаштованого духовенства. Комуністична влада розвернули кампанію, спрямовану на ліквідацію Лаври та Православної церкви. Після 1944 року відбувся новий територіальний і адміністративний поділ Волині, Почаїв увійшов до Тернопільської області. Монастир був включеним у Львівсько-Тернопільську єпархію. Політика радянської влади у повоєнний період дозволила провести у Лаврі реставраційні роботи із залученням московських та київських реставраторів. Зроблена реставрація розпису Троїцького собору, відновлений іконостас Успенського собору, у 1954-1956 роках була реставрована Печерна церква.

Антицерковна політика Микити Хрущова в час його правління (1958-1964 рр.) привела до найбільших гонінь і проблем у Лаврі від атеїстичної комуністичної влади. З 1960 року було заборонено робити в монастирських будівлях ремонтні й реставраційні роботи та приймати нових людей до братії, звільнено усіх 250 робітників монастиря. Постановою Ради міністрів СРСР від 16 жовтня 1961 року були відібрані земельні ділянки, які

забезпечували монастир продуктами харчування. Цією ж постановою монастир зобов'язали укласти договір на оренду приміщень (крім храмів) (табл. 5.5), чим скористалась місцева влада для їх конфіскації. У 1961 році в архієрейському домі розташували поліклініку, готель для паломників перетворили в психлікарню, в будинку семінарії влаштували музей атеїзму, який знаходився біля вхідної брами та вів активну пропаганду атеїзму. Так, у Почаївського монастиря залишився єдиний корпус, що прилягав до Успенського собору. Комуністична влада відбрала у Лаври типографію, іконописну майстерню, свічний завод, лікарню, монастирський млин, поля, ліси, сади та господарський інвентар. Монахи піддавалися гонінням та репресіям; торговим організаціям та крамницям заборонялось відпускати ченцям продукти, посилюючи економічну блокаду. Із відставкою М.Хрущова (1964 р.) та зміною керівництва держави, тиск на Лавру послабшав, проте, лише в 1975 році було дозволено провести зовнішню реставрацію храмів і братського корпусу, відремонтувати дзвіницю. У 1976-1978 роках реставрували Троїцький собор, у 1978-1980 роках - Успенський собор та Печерну церкву. Масштабні реставраційні роботи повернутих монастирю будівель були проведені у період Перебудови (1985-1991 рр.). Лавра змогла розширити свою діяльність тільки з розпадом СРСР, коли тиск атеїстичної влади послабився, монастир перетворився у паломницький центр.

У 1992 році відбувся поділ в Українській православній церкві, лаврська братія вирішили залишитися у складі Російської православної церкви, ще раніше вона заплямувала себе співробітництвом із комуністами й причетністю до знищення УГКЦ у 1946 році.

У 2003 році уряд Віктора Януковича прийняв рішення з порушеннями вимог законодавства «Про виключення зі складу Кременецько-Почаївського державного історико - архітектурного заповідника споруд Почаївської Свято-Успенської лаври». Лавру передали на 49 років у безкоштовне користування представникам УПЦ МП.

Таблиця 5.5

Розвиток архітектури комплексу Почаївської Лаври у новітній період

Охоронно-орендні договори на використання пам'яток архітектури у комплексі Почаївської Лаври для господарських потреб

Сучасні споруди Почаївської Лаври: 1 - Літній храм; 2- Економічні ворота; 3 - готель і підземний перехід; 4 - Собор Преображення Господнього (2010-2013 рр., арх. Новгородов В.); 5 - центральний купол собору; 6 - іконостас в процесі роботи; 7 - панорамний вид(власні фото).

Під прикриттям Почаївської лаври на Заході країни, найбільш національно свідомих регіонів України, сепаратисти друкували антиукраїнську літературу, територію лаври і «русский мир» охороняли «казаки». Лавра довгі роки вірою і правдою слугує ворожим силам, проповідує зневагу й ненависть до рідної землі (Лук'яненко, 1993, с. 44-46; Швалюк, 2014, с.62-64). У 2018 році після звернення депутатів Тернопільської обласної ради та скарги Кременецько-Почаївського державного історико - архітектурного заповідника до Кабінету міністрів, Міністерство юстиції скасувало незаконну перереєстрацію архітектурного комплексу Свято-Успенської Почаївської лаври та повернули їх до державного заповідника.

В архітектурному комплексі Почаївської лаври найновішим храмом є Собор Преображення Господнього, який збудований у 2010-2013 роках за проектом харківського архітектора Новгородова В.Є. на місці знесених господарських будівель у північно-західній частині. Собор прикрашають 33 позолочених куполи, інтер'єр оздоблений пишною мозаїкою. Він став найвищою і найоб'ємнішою будівлею монастиря, дисгармонійною домінантою усього комплексу (див.рис. 5.8). Будівництво Собору Преображення Господнього, як і у випадку з будівництвом Троїцького собору, показує зверхність «русского мира», ігнорування ансамблевості та ієрархічного підпорядкування головному храму монастиря - Свято-Успенському собору, у якому містяться найважливіші святині обителі: слід від стопи Матері Божої з джерелом цілющої води та її чудотворна ікона (Дячок, 2917).

У 2003 р. державним підприємством Українським регіональним спеціалізованим науково-реставраційним інститутом «Укрзахідпроектреставрація» був розроблений Генеральний план розвитку Кременецько-Почаївського ДІАЗу, в рамках якого було складено Генеральний план філії заповідника у м. Почаїв (НТА ІУ, Т-66-1-Т-66-10). На сьогодні архітектурний комплекс Почаївської лаври включає такі споруди: Свято-Успенський собор (1771—1782 рр.), Підземний храм на честь Іова Почаївського (1774 р.), Келії

(1771—1780 рр.), Церква Всіх Святих (кінець XVIII ст.), Каплиця над колодязем преподобного Іова (кінець XVIII-XIX ст.), Архієрейський дім (1820-1825 рр.), Надбрамний корпус (Святі ворота) (1835 р.), Економічні ворота, Церква преподобних Антонія та Феодосія Печерських (1858-1860 рр.), Церква Похвали Пресвятої Богородиці (Тепла церква) (1862 р.), Дзвіниця (1861—1871 рр.), Будинок Почаївської духовної семінарії (1860-1870-і рр.), Храм на честь Великомучениці Варвари (1888 р.), Троїцький собор (1906—1912 рр.), Каплиця на честь 400-річчя перенесення Почаївської чудотворної ікони Божої Матері (1997 р.), Каплиця на честь 2000-річчя Різдва Христового (2000 р.), Літній вівтар (Літня церква), Преображенський собор (2013 р.).

Дослідження історії формування сакрального комплексу Свято-Успенської Почаївської лаври показує, що будівельні періоди тісно пов'язані з складними соціально-політичними процесами, які відбувалися на території Тернопільського краю. Від початку свого заснування монастир був осередком українського православ'я у підпорядкуванні Київської митрополії. Будівництво велось за меценатства місцевих поміщиків. Із зміною політичного режиму відбулися зміни у конфесійній приналежності монастиря. Під час греко-католицького періоду відбулась кардинальна перебудова ансамблю за участі іноземних та українських архітекторів Готфріда Гофмана, Петра та Матвія Полейовських, Франциска Ксаверія Кульчицького. У цей час було побудовано один з найкращих в Україні Свято-Успенський собор у стилі пізнього європейського бароко – головний храм обителі, у якому містяться її найважливіші святині. Усі інші будівлі проектувались із дотриманням принципу ансамблевості та ієрархічного підпорядкування головному собору.

У синодальний період будівництво велось російськими та українськими єпархіальними архітекторами – Михайловським, Раструхановим, Щусєвим, під наглядом Священного Синоду. Архітектура Троїцького собору, що має беззаперечну мистецьку цінність, яскраво демонструє політику утвердження

імперського російського самодержавства на українській землі, що відобразилось в ігноруванні стильової єдності по відношенню до архітектурного ансамблю.

Новітній період відзначений розрухою, що була викликана двома Світовими війнами, національно-визвольними змаганнями та антицерковною політикою радянського керівництва. Сьогодні Почаївська лавра підпорядковується Українській Православній Церкві Московського Патріархату та демонструє неприйняття націєтворчих процесів. Створення найновішого Собору Преображення Господнього продовжує демонструвати зверхність «русского мира».

5.4. Монастир Отців Василіан у місті Бучачі як архітектурно-художній і культурно-освітній центр міста. Серед важливих святинь, що є пам'яткою містобудування і архітектури національного значення є Василіанський монастир у місті Бучачі (охор.№ 652) (Вечерський, 1999, с.138). Архітектурний ансамбль височить над містом на невеликій природній терасі гори Федір. Заснування василіанського монастиря пов'язане із родиною польських магнатів Потоцьких на вимогу Конгрегації de Propaganda Fide (м.Рим) після вигнання Яном Потоцьким¹ ченців східного обряду з монастиря Святої Трійці у Бучачі. 7 грудня 1712 року Стефан Потоцький видав дарчу грамоту та запросив шістьох литовських василіан у Бучач і розмістив їх у монастирському дворіку² поблизу римо-католицького костелу Святого Хреста (Мороз, Скленаар та Заславський, 2015, с. 14-22). Василіани відразу приступили до освітньої діяльності – у 1712 році розпочала роботу богословська семінарія. У 1714 році на прохання Миколи – Василя

Примітки:

¹ Дідич Ян Потоцький, порушивши розпорядження матері, подарував на вічні часи василіанський монастир з церквою Святої Трійці, реставровані раніше коштом матері Марії Могилянці та всім майном католицькому чернечому ордену домініканців, що викликало скарги василіан Литовської провінції.

Примітки:

² У монастирському дворіку могли проживати 3 монахи, решта були розміщені в Рукомишському монастирі.

Потоцького - сина Стефана Потоцького, який на той час опікувався монастирем, Львівський архієпископ для богослужіння передав костел у тимчасове користування буцацьким василіанам; у 1747 році костел перейшов у їх власність. Приміщення монастирського дворика не вміщало усіх учнів, тому 12 травня 1751 році розпочинається будівництво монастиря, у 1753р будову було завершено. У грудні 1754 року був заснований конвікт - інтернат, розрахований на 12 учнів з бідних родин та відкрита гімназія, яка була віддана під опіку ченців (Barącz S. Pamiętki buczackie... — S. 123).

Із збільшенням учнів, костел став тісним, тому стало питання про будівництво нового храму. У 1764 році М. Потоцьким було виділено кошти для будівництва церкви на місці знесеного костелу, яке тривало з 1765 до 1771 року. Архітектором проекту був запрошений Готфрід Гофман¹, будівництвом керував військовий інженер Йоган Шільцер (Буцацька Єпархія УГКЦ. Монастирі; Мороз, Скленар та Заславський, 2015, с.15). У вересні 1771 року василіанський храм освячений іменем Чесного і Животворного Хреста (табл.5.6).

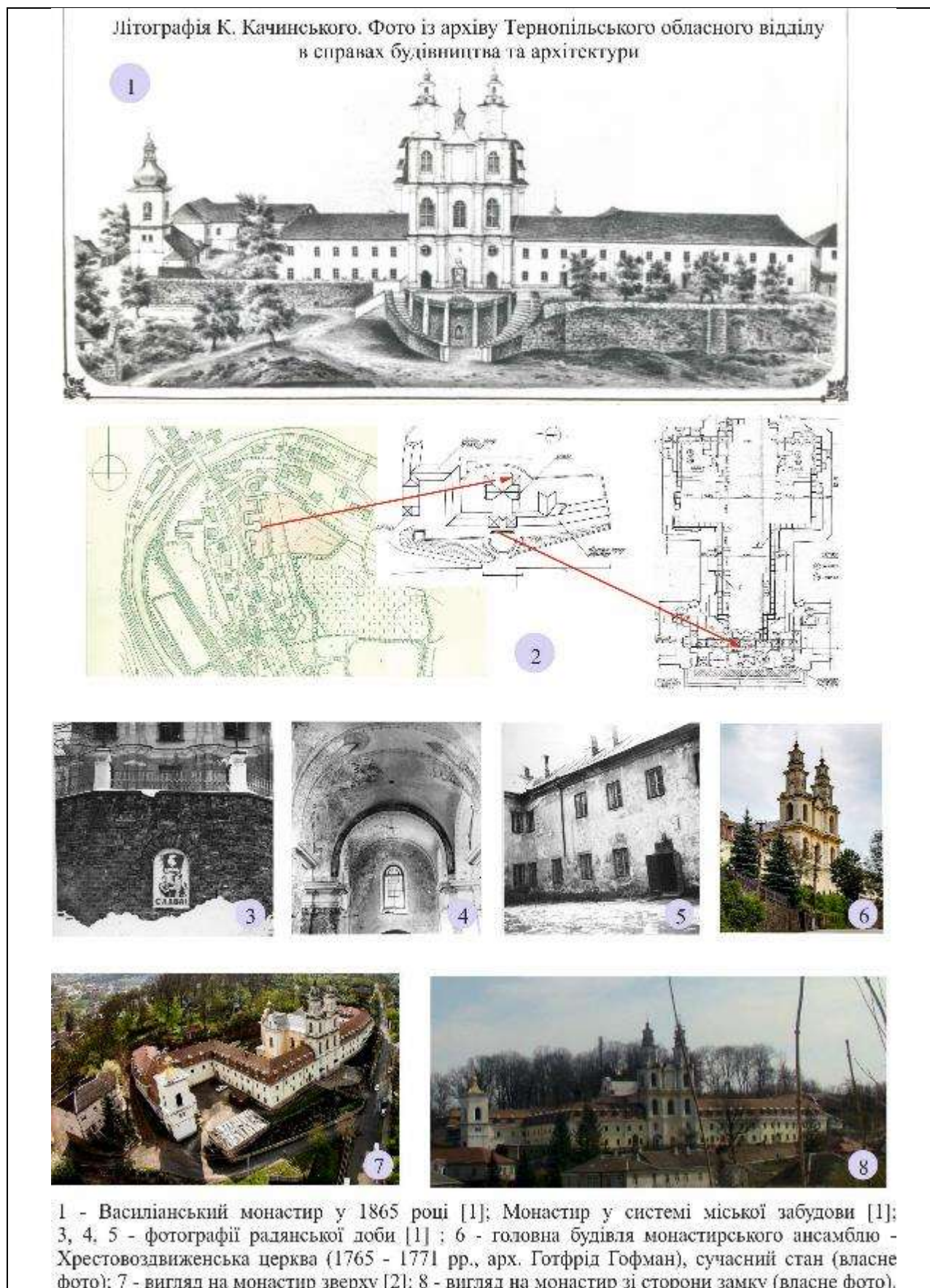
Головна будівля монастирського ансамблю (охор.№ 652/1) – Хрестовоздвиженська церква знаходиться між монастирем і гімназією, кам'яна, збудована у стилі віленського бароко². Храм однефний, у плані латинського хреста з трансептом, витягнутий по осі схід – захід. Між трансептом і пресвітерієм прибудовані дві низькі захристії із зрізаними кутами. Перехрестя нави й трансепту увінчує ліхтар з маківкою, ліхтарик менших розмірів здіймається над фронтоном східного фасаду. Монументальності та величності будівлі добавляє високий двоярусний цоколь (3,5 м.) (Дячок, 2017).

¹ Готфрід Гофман був також автором проекту Успенського собору в Почаєві.

² **Віленське бароко** — наукова назва пізнього періоду бароко в сакральній архітектурі місцевих центрів Литви, Білорусі, Західної України, що припало на середину XVIII століття. Споруди віленського бароко стали помітним явищем мистецтва, що вдало поєднує місцеві архітектурні традиції з надбанням західноєвропейського бароко.

Таблиця 5.6.

Розвиток архітектури комплексу Василіанського монастиря у місті Бучачі

Виразності додають дві високі п'ятиярусні вежі, розчленовані горизонтальними, сильно виступаючими карнизами та пілястрами. До церкви примикають низькі будівлі монастиря і гімназії, контрастні до собору своєю простотою, чим підсилюють значення головного храму в комплексі (див.табл.5.6).

Так, за меценатства М.В.Потоцького, архітекторів Готфрида Гофмана, а також Бернарда Меретина, Йогана Пінзеля, у середині XVIII століття у Бучачі були збудовані визначні архітектурні пам'ятки¹, які й сьогодні формують виразне обличчя історичної частини міста.

Після першого поділу Речі Посполитої у 1772 році Бучач опинився у складі Габсбурзької монархії (після 1804 р. – Австрійської імперії). Бучацький монастир все ще відносився до ЧСВВ литовської провінції Св.Трійці та разом з Городоцьким монастирем вони були єдиними «литовськими» обителями під владою Австрії. Із 1773 року при монастирі були створені вищі філософські курси. У 1784 році василіанські викладачі повернулися у Литовську провінцію ЧСВВ, у монастирі була відкрита «нормальна» чотирикласна школа, викладання проводилось на державній — німецькій мові. З 1856 до 1865 року – при обителі діяли курси підготовки вчителів народних шкіл. Декретом австрійської влади 1787 року на території Західної України відбулось масове закриття монастирів через відсутність у них шкіл, у тому числі ліквідовано 42 Василіанських монастирів. Закриття не торкнулось Бучацьких василіанів, австрійська влада визнала їх потрібними для освіти і виховання молоді, адже у гімназії в різний час навчалось від 300 до 1000 учнів. Монастир став прихистком для ченців із Струсівської обителі, а пізніше до Бучача переїхали деякі ченці закритого Унівського монастиря (Мороз, Скленаар та Заславський, 2015, с.14).

Примітка.

¹ У цей час в Бучачі створені шедеври барокового мистецтва - міська ратуша (1740–1750-ті), комплекс монастиря Василіян (1751–1770), парафіяльний костел Внебовзяття (1761–1763), церква Покрови Пресвятої Богородиці (бл. 1764), придорожні «фігури» святого Яна Непомука (1750) і Непорочного Зачаття Богородиці (1751) (Станкевич, 2010, с. 156).

Від 1806 до 1839 років монастир почали розширювати, так у 1816 році укріпили терасу, добудувавши двомаршеві півкруглі сходи, пізніше до гімназійного південного крила добудували нові приміщення, облаштували площу перед входом у храм, встановили на ній кам'яну статую – Богородиці, в ніші підпірної стіни на сходах – статую Св. Онуфрія (Barącz, 1882, s. 168 (пол.)).

Під час наполеонівських війн у 1810-1815 році лінія розмежування за умовами Шенбруннського договору проходила по умовній лінії – Залізці – Зборів – Стрипа і частини Галичини стала належати Російській імперії. Через те, деякі монастирські землі та фільварки могла опинитись за кордоном, над обителлю нависла загроза закриття. Проте, василіанам вдалось відстояти свою власність, що мало надзвичайно важливе значення для місцевих жителів, адже утримання студентів стало головним джерелом їх прибутків (Мороз, Скленар та Заславський, 2015, с.16-17). У 1818 році за розпорядженням цісаря Франца 2 майно закритих Угорницького, Сокілецького та Задарівського монастирів доєднали до Бучацького монастиря (Колцьо, 1972, с. 258). З XVIII до першої половини XIX століття Бучацький василіанський монастир став одним із головних центрів іконопису наряду з Почаївським (Akta grodskie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej z archiwum tak zwanego bernardyńskiego we Lwowie, s. 145—146).

У 1849-1854 роках монастир поповнився кам'яною дзвіницею, споруда квадратна у плані, увінчана цибулястою банею. Будівництво дзвіниці завершило формування архітектурного комплексу, проте, 29 липня 1865 року в Бучачі велика пожежа знищила частину міста і монастир обитель відновили, бо за дослідженням вчених, у 1867 році у ньому було 12 ченців та діяла гімназія. Друга пожежа сталася у 1881 році, після якої монастир знову потребував відновлення (Мороз, Скленар та Заславський, 2015, с.18).

28 квітня 1893 року Бучацькі василіани разом з Улашківським монастирем приступили до Добромільської реформи. Реформа була зумовлена релігійними реформами австрійської влади 70-80-х рр. XVIII ст., які призвели до скасування централізації монастирів, зв'язків з їх головними

осередками, ліквідацією великої кількості василіанських монастирів, атмосферою непевності, загрози та іншим негативними для монаршого життя наслідками. Реформа мала покращити внутрішню дисципліну та підняти освітній рівень монахів, перетворити їх на високоморальних, освічених людей, які були б прикладом духовного служіння і наставниками молодих василіан, при цьому, в ході реформи єзуїти не перешкоджали розмовляти українською мовою та не намагались латинізувати східний обряд (Бегей, 2013, с.29-34).

Оновлення ЧСВВ стало потужним поштовхом до його подальшого розвитку, освічені монахи у містах і селах утворили мережу релігійних товариств, було підготовлено великих церковних діячів. Серед них А. Шептицький, єпископ С. Ортинський, історики - Р. Лукань, М. Ваврик, літератори та інші представники духовної культури (Гайковський, 2003, с. 116-129). У ході реформи були зроблені нововведення – молитви до Пресвятої Євхаристії та до Христового Серця, а також особливого значення набув культ Богородиці (Дрогобицький, 2003, с. 136-145). У 1893 році оновлені василіани приїхали в Бучач і відновили навчальну діяльність¹. У 1911 році при монастирі відкрили Місійний інститут імені св. Йосафата, що працював до 1944 року з перервами у Першій та Другій світовими війнами, надав допомогу товариству «Просвіта» з організації торгово-касових курсів. Бучацька бібліотека нараховувала близько 20 тис. томів і була знаною для тогочасних дослідників ще з кінця XIX століття.(Стоцький, 2004, с. 86). Під час Першої світової війни бучацький монастир опікувався сиротами, ігумен о.Микола Лиско прихистив 60 сиріт. У період польської окупації 16 жовтня 1930 «зпаціфіковано» монастирський фільварок у селі Зелена, а в середині 1946 року радянська влада зовсім заборонила діяльність Бучацького монастиря. Більшість монахів були репресованими та вивезеними до таборів.

Примітка.

¹ У 1893 році бучацька гімназія через брак викладачів була закрита.

Приміщення місійного інституту та гімназії було перетворене на середню школу, а монастирські келії віддали під гуртожиток.

У березні 1991 року в монастир Воздвиження Чесного Хреста Господнього повернулися отці Василіани та розпочали реставраційно-будівельні роботи, які тривають до сьогодні та відновили роботу ліцею. Сьогодні тут працює колегіум ім. Св. Йосафата, яким опікуються отці Василіани. Статут навчального закладу і зміст навчання носить сучасний характер на християнській основі, спрямований на виховання патріотизму, державницьких традицій (Бучацька Єпархія УГКЦ. Монастирі).

Аналізуючи архітектуру комплексу монастиря Василіан у Бучачі бачимо, що він і сьогодні є виразною композиційною домінантою в історичному середовищі міста. Монастир виконує сакральну, освітню, ідеологічну, культурну, соціальну, політичну функції, став важливою частиною планувальної і образної структури міста та надав йому ідеологічного забарвлення. Протягом свого існування монастир як частина української католицької церкви завжди був освітнім і духовним центром, прикладом збереження віри і обряду предків та національної свідомості.

5.5. Історичні передумови будівництва та розвитку Марійського духовного центру в селі Зарваниця. Однією із найбільших святинь Української Греко-Католицької Церкви на Тернопільщині, яка відома усім християнам світу, є Марійський духовний центр галицького Поділля у селі Зарваниця. Він внесений до списку п'ятнадцяти найважливіших святинь католицького світу, пов'язаних з явленнями Діви Марії (Андрієшин, 2012, с. 19; Андрушків, 2000). Місцем паломництва Марійський центр набув у 1867 році, коли Папа Римський Пій IX надав відпустового значення іконі Зарваницької Богоматері. Сьогодні поряд з іншими святими місцями, Зарваниця є невід'ємною складовою духовно - мистецького життя краю.

Село Зарваниця має спільну історію із заснуванням монаршого життя, імовірно, в кінці XI- середини XIII століття. Одна із легенд пов'язує назву

поселення із монахом, який, утікаючи від нашестя ворогів, поблизу річки його «зарвав сон» та він уві сні побачив Богородицю, що благословила його. Начеб-то він після пробудження знайшов над джерелом дивне сяйво ікони Пресвятої Богородиці. Поряд з джерелом монах збудував капличку, де помістив чудотворну ікону; скоро поблизу його печери та біля джерела почали селитися люди. До монаха-пустельника приєднувались інші ченці, збудували на горі церкву. Інші легенди розповідають про теребовлянського князя Василька, який зцілювався попивши цілющої води та помолившись іконі. Село і монастир під час нападів турків і татарів не раз були зруйновані, та відроджувались. Чудотворну ікону завжди вдавалось рятувати (Жаровська, 2011, с.77-91). Таким чином, лише на основі усних переказів та легенд, можемо збудувати версію утворення чудотворного місця. Достовірних історичних джерел, які могли б спростувати чи підтвердити цю версію на сьогодні не знайдено.

Розвиток Санктуаріуму розпочався із будівництва церкви Пресвятої Трійці, у якій знаходилась чудотворна ікона Божої Матері Зарваницької та чудотворний образ Розп'ятого Ісуса Христа, який також дивним чином з'явилась у Зарваниці¹. Проте, храм XVIII століття до сьогодні майже не досліджений, в архівах про нього є тільки поодинокі публіцистичні відомості, не збереглися креслення будівлі. Дослідник – богослов о. д-р Петро-Дмитро Квич у монографії, присвяченій Зарваницькій Святині стверджує, що фундацію для української церкви зробив власник Зарваниці, чернігівський воєвода, граф Міхал Пйотр Мйончинський. Начеб-то він, етнічний поляк «азнав від образу Спасителя чудотворної ласки» та збудував і облаштував відповідний для чудотворного образу Святотроїцький храм (Квич, 2009, с.32).

Примітки:

¹ За легендою чудотворну ікону Розп'ятого Христа у сяйві в полі побачив селянин. У 1742 році митрополит Анастасій Шептицький коронував чудотворну ікону Христа.

Кам'яний парафіяльний храм Пресвятої трійці збудований впродовж 1747 – 1753¹ років у стилі бароко (Квич, 2009, с.35; Пустиннікова, 2010, с.9-13). Кошти на його будівництво були виділені власником села Міхалом Пйотром Мйончинським. За його ж гроші був виконаний у бароковому стилі інтер'єр храму, повне закінчення робіт по його оформленню реєструє візитація 1759 року. Дах будівлі був покритий гонтою, купол перекритий білою бляхою. Підлогу в церкві вистелили плитами із теребовлянського каменю та цеглою. Навколо храму розташовувалось кладовище, оточене квадратним у плані муром. На цвинтарі була збудована дубова дзвіниця із п'ятьма дзвонами, ще один знаходився у куполі храму (Квич, 2009, с.35-38)(табл.5.7).

Церква мала оборонний характер, про що свідчить надзвичайна товщина стін (більше ніж 1.800 м), будівля – однонавна хрещата в плані із заокругленою абсидою та двома навами – каплицями. Склепіння аркове із врізаними у нього вікнами. В абсиді церкви знаходився позолочений центральний вівтар зі стовпами, статуями святих апостолів Петра і Павла, над якими розміщувались чотири ангели. У вівтарі був намальований на полотні образ Ісуса Христа, над ним – Бога Отця. Біля входу до церкви розміщена аркада на квадратних у плані стовпах, верху – хори. Під аркадою біля самого входу з лівої сторони за дерев'яними ґратами знаходився вівтар з іконою Пресвятої Богородиці, навпроти з правої сторони – вівтар святих апостолів Петра і Павла. Стіни обох вівтарів були оббиті вовняними та шовковими тканинами (Дячок, Дацюк та Нетриб'як, 2017). У бокових прибудованих каплицях розміщувались невеликі вівтарі, у південній каплиці – чудотворний образ Розп'ятого Ісуса Христа з терновою короною та діамантами.

Примітка.

¹ Квич П.- Д. вказує у науковому дослідженні цю дату, але зазначає, що Антимінс ("те, що замість престолу"), який знаходився у великому вівтарі, вказує про часткове функціонування храму вже у 1750 році. У таблиці над вхідними дверима храму, виконаній після 1859 року, вказана дата завершення будівництва у 1754 році, таку ж дату наводить і Пустиннікова. П.Мйончинський стверджував, що церква була посвячена у 1753 році. У візитації церкви 1759 року говориться про її посвячення попереднього року. Таким чином різні дослідники вказують різні дати закінчення будівництва храму.

Таблиця 5.7.

Історія формування Троїцької церкви у селі Зарваниця

Тут же знаходились шість великих срібних дзеркал гданської роботи, срібні воти¹. У північній каплиці була розміщена знаменита чудотворна ікона Богородиці, оздоблена коралами та перлами, яка належить до іконографічного типу під назвою «Одигітрія». Цей тип зображення поряд з зображеннями Матір'ю Божою Елеуса, Орантою, Покровою є найпоширенішими Богородичними іконами в часи Київської Русі (Квич, 2009, с.28-31; 2013). Стіни прикрашали образи та ікони, намальовані на полотні та на дошках. Справжньою бароковою окрасою храму стала дерев'яна проповідальниця, датована 1759 роком, подарована канівським старостою Миколаєм Потоцьким. Скульптури Ісуса Христа на земній кулі та чотирьох євангелістів створили, імовірно, учні Пінзеля. На балдахіні проповідальниці, розміщений герб Золота Пилява. У 1784² році живописець Андрій Солецький розмалював стіни та склепіння храму сценами із життя Ісуса Христа, над головним вівтарем – картиною тріумфу християнства над поганством. У 1859 році Антоній Качмарський поновив розпис (Дячок, Дацюк та Нетриб'як, 2017). У такому вигляді архітектурний ансамбль Святотроїцької церкви існував до 30-х років ХХ століття, хоча ще у жовтні 1917 року о. Онуфрій розробив проект реконструкції і перетворення Зарваницького Санктуаріуму в сучасний загальногалицький відпустовий центр. Проте, післявоєнна розруха не дала здійснити заплановане (Квич, 2009, с. 282-284).

Із архівних джерел відомо, що у 1862 році на цвинтарі спорудили каплицю з літургійним вівтарем, у 1864 році храм був обведений кам'яною огорожею, з південної сторони розташували дві відкриті каплички. Недалеко від церкви знаходилась дзвіниця. Ще однією важливою сакральною спорудою у Зарваниці була капличка над джерелом (до сьогодні не збережена). Двоповерхова мурована капличка, за описом інвентарної справи

Примітки:

¹ **Воти** – це дари чудотворній іконі, виготовлені із золота, срібла, міді та інших цінних металів в подяку за зцілення від хвороб, здійснення молитовних бажань тощо.

² Деякі дослідники вказують на дату - 1787 рік.

за 1846 рік, була восьмигранною у плані, з трьома стовпами, між якими знаходилась мурована криниця. На другому поверсі знаходився вівтар з образом Ісуса Христа. Капличка мала вісім декоративних вазонів на даху, увінчаний хрестом. На місці каплички у 1898 році була збудована нова, яку зруйнували у радянський період.

У роки Першої світової війни у період з 24 вересня 1914 – до 2 вересня 1915 року в Зарваниці перебували Російські війська, комплексу не завдали особливої шкоди, але все ж церковні дзвони були конфісковані. У жовтні 1915 року у зв'язку з наближенням фронту, село було евакуйоване, із храму забрали чудотворні ікони, документи та інші дорогоцінності та замурували у підгаєцькій церкві. Село дуже постраждало від обстрілів, зазнала руйнувань і церква. Було пробите склепіння у притворі, стіна в захристії, зірвана бляха, розбиті будинки пароха та помічника (Квич, 2009, с.46). План реконструкції Зарваницького Санктуаріуму було розроблено у 1917 році о.Онуфрієм, який планував перетворити його у новітній загально галицький відпустовий центр. Фотокопії звітів зарваницького пароха о.Онуфрія Гайовського за 1917 рік, де описані проблеми та план відбудови Зарваниці, містяться у додатках богословської монографії отця Квича (2009). Проте, післявоєнна розруха не дала здійснити задумане. Важливим у нелегкий час був порятунок чудотворної ікони Зарваницької Матері Божої, яка була пошкоджена від перебуванні у стіні; о.Гайовським був запрошений художник Петро Холодний, який протягом 1921 - 1922 років провів реставрацію ікони, перенісши живопис із старої дошки на нову. У 1921 році на окраїні села на високій горі заснували студитський монастир, звели монастирський будинок, через два роки – церкву Івана Хрестителя. Монахи вели аскетичний спосіб життя, у шематизмі 1924 року говориться про 12 ченців (Квич, 2009, с.49-51).

У 1930 році митрополит Андрей Шептицький, який часто навідувався до Зарваниці, направив до Зарваниці Кир Микиту Будку єпископа Патарського, Владика для українців Канади у 1912 – 1927 роках для зростання ролі та впливу Санктуаріуму серед інших духовних центрів. Він розпочав

відновлювальні роботи, впорядкував і розширив подвір'я біля церкви, виклав його плитами, обгородив муром, облаштував майданчик «під 300 возів», 8 дерев'яних сповідальниць. У богословській книзі про паломницьку святиню, її автор отець доктор Петро-Дмитро Квич наводить копії кількох листів Никити Будки до митрополита Шептицького у справі відбудови обителі (Квич, 2009).

Із 1831 року значно зросла кількість паломників до Зарваниці та розвитку культу ікони Зарваницької Божої Матері. Це могло бути спричиненим тим, що Почаївська лавра, на той період перебувала в Російській імперії, стала підпорядковуватись Російській Православній Церкві. Вже на середину ХІХ століття Зарваниця стала одним найбільшим українським Марійським центром в Галичині. Цьому сприяло кілька причин: проголошення Папою Пієм ІХ у грудні 1854 року догмату про Непорочне Зачаття Божої Матері, заборона 1860 року відвідувати прощу українцям у Почаївській лаврі та коронування чудотворної ікони 29 червня 1867 року (Квич, 2009, с. 40-42). Для збільшення кількості богомольців, що під час прощ не вміщались у соборі, Кир Микита на північ від храму розпочав будівництво головного відпустового престолу – каплиці у стилі модерн. Вдало використавши рельєф, престол утворив ніби сцену природного амфітеатру, він ні своєю висотою, ні виглядом не дисгармоніював із невеликою церквою Пресвятої Трійці. Ще однією важливою роботою Кир Никити став оригінальний за сюжетом фресковий розпис фасаду храму, написаний художником Володимиром Іванюком у 1936 році. У центрі фронтона була зображена постать Богородиці з малим Ісусом на руках (вона повторювала іконографію чудотворної ікони Зарваницької Матері Божої), ліворуч - малюнок церкви Пресвятої Трійці, праворуч – надджерельної каплиці. До святинь ішли люди в одязі, типовому для різних регіонів Галичини. Над Богородицею з-за хмар виглядала голівка ангела, обіруч неї – дві фігури ангелів на колінах (Дячок, Дацюк та Нетриб'як, 2017).

Після львівського псевдособору 8 – 10 березня 1946 року була ліквідована Українська греко – католицька церква (УГКЦ) та насильно

приєднана до Російської Православної Церкви (РПЦ). Розпочався важкий період діяльності УГКЦ, духівники відправляли служби підпільно, піддаючи великому ризику себе та близьких. Мешканці Зарваниці не визнали юрисдикції РПЦ, а храм комуністичним режимом був закритий. У церкві знищили вівтарі, зняли хрест, розмістили у ній колгоспне зерносховище. Літургійні речі, ікони та вцілілі частини вівтарів люди потайки винесли з дозволу комірника. У відпустовій капличці багато років зберігали колгоспні ядохімікати, через що стіни її згодом струхлявіли. Атеїстична влада виставляла міліцейські пости, щоб перешкодити прочанам іти до чудотворного місця. Віруючі все ж потайки збирались на богослужіння у хатах, біля святого джерела, у лісі. У 1959 році в СРСР розпочалася кампанія по знищенню «святих місць», місць особливого релігійного культу. У Зарваниці у ніч з 13 на 14 липня 1960 року військові підірвали приджерельну капличку, а саме місце засипали сміттям і обгородили колючим дротом. Проте, такий акт вандалізму ще збільшив кількість паломників. 17 липня над руїнами каплиці зібралося біля 7 тисяч греко – католиків. Щоб набрати цілющої води, люди проповзали під колючим дротом, у маленьких пляшечках переправляли її таємно землякам, ув'язненим у сибірських таборах (Герета, 1997, с. 3; Новосядлий, 2009).

Боротьба комуністичного режиму з підпільною УГКЦ тривала до 1989 року, храм повернули законним власникам і 27 грудня греко – католицька громада на чолі з священнослужителями відправили Святу Літургію, розпочавши новий етап розвитку Зарваницького Санктуаріуму.

Повернувшись до Зарваниці, УГКЦ розпочала роботу по відновленню парафіяльного храму та каплички біля чудодійного джерела. У Святотроїцькому храмі після господарювання радянської влади зовсім не збереглися інтер'єри, не підлягали реставрації фрески, виконані у 1784 та 1859 роках. З цієї ж причини були забілені розписи на фронтоні.

На початку 90 - х років львівським художником Миколою Кухарським був зроблений сучасний розпис храму. На місці центрального вівтаря у 1900

році встановили чотирирусний іконостас з іконами, які були написані Ярославом Круком, та два бокові вівтарі. У лівому зберігається чудотворна Ікона Зарваницької Матері Божої з подячними вотами. У 2006 році її було вмонтовано в дубовий різьблений кіот. У правому вівтарі розміщений престол копії чудотворного образу «Розп'ятого Спасителя» з втраченого нині оригіналу. Автором двох іконостасів був Скіра Степан з групою різьбярів із міста Жовква (див.рис.5.10).

Під час візиту в Україну Папа Римський Іван Павло II у 2001 році молився біля чудотворної ікони, яка була привезена із Зарваниці до греко-католицької церкви на Аскольдовій могилі у Києві та подарував іконі золоту вервицю з перлами (Квич, 2013). У цьому ж році у південній частині давнього муру збудували дві шестигранні у плані каплички на честь Богородиці та Ісуса Христа. Вони мають наметоподібні дахи. У 1993 – 1995 роках за проектом тернопільського архітектора С.Дзюбинського на місці напівзруйнованої відпустової каплички, збудованої Микитою Будкою, звели нову з трьома банями, стилістично близькими до давньоукраїнських бань. У плані вона восьмигранна, відкрита із фронтальної сторони, розміри каплички – 10,5 м 11,2 м × 19 м. Новобудови гармоніюють з парафіяльним храмом і утворюють ансамбль, як вічне єднання минулого з сучасним (Барна упоряд., 2017, с.110-125)(див.табл.5.7).

Проводячи натурні обстеження старовинної церкви, яка сьогодні називається церквою Пресвятої Трійці та Покрови Пресвятої Богородиці та аналізуючи довоєнні фотографії храму бачимо, що фасад дещо змінився. Фігурний бароковий фронтон втратив фресковий розпис, ніші, у яких, імовірно, стояли статуї, замінені на вітражі, зникло рокайлеве оздоблення над дверима другого поверху. Незмінно простий двосхилий дах увінчує висока відкрита маківка. Стіни, членовані пілястрами, завершуються карнизом. Вікна мають скромне обрамлення. Подвір'я церкви впорядковане, під час прощ тут уміщається до 10 тисяч вірян (Дячок, Дацюк та Нетриб'як, 2017).

Після реконструкції парафіяльного храму розпочалося широкомасштабне будівництво та відновлення Санктуаріуму. Зарваницький духовний центр створено на пожертвування вірян України та діаспори, допомогу надали державні органи, громадськість області.

У 1991 році відбудували капличку біля джерела з цілющою водою, спорудили Хресну дорогу, реколекційний будинок, у 2001 році відбудовано Святотроїцький монастир, у 2002 році - дерев'яну церкву Різдва Пресвятої Богородиці (табл.5.8). У південній частині села у вигляді амфітеатру побудовано Співоче поле для мистецько - духовних заходів, що вміщує до 50 тисяч глядачів.

Як зазначалося раніше, креслення будівлі церкви Пресвятої Трійці не збереглися. Тому група архітекторів та мистецтвознавців факультету мистецтв Тернопільського національного педагогічного університету ім. Володимира Гнатюка провела натурні обстеження, зробила обмірні креслення та опис фрескового розпису старовинної будівлі. У науковий обіг вперше вводяться дані про пам'ятку архітектури. Матеріали дослідження передані у відділ культури, охорони культурної спадщини управління культури Тернопільської обласної державної адміністрації для паспортизації пам'ятки архітектури і занесення її до Державного реєстру національного культурного надбання (див.табл.5.7).

У 1995 році був оголошений конкурс на проект Марійського духовного центру в селі Зарваниця Теребовлянського району Тернопільської області. Переможцем конкурсу став Михайло Нетриб'як. У цьому проекті втілюється геній архітектора: модернізовані форми куполів, конструкції собору, його архітектоніка свідчать про ідею спадкоємності традицій українського храмобудування у поєднанні з модерновими формами (табл.5.8). Вхід у духовний центр, створений на західній околиці села пролягає через надбрамну церкву Благовіщення. Комплекс споруд Марійського центру розміщений на природному плато, яке височіє над долиною річки Стрипи. Архітектурною домінантою ансамблю є Собор Зарваницької Матері Божої, розрахований на

Сучасна розбудова Марійського духовного центру в с.Зарваниця

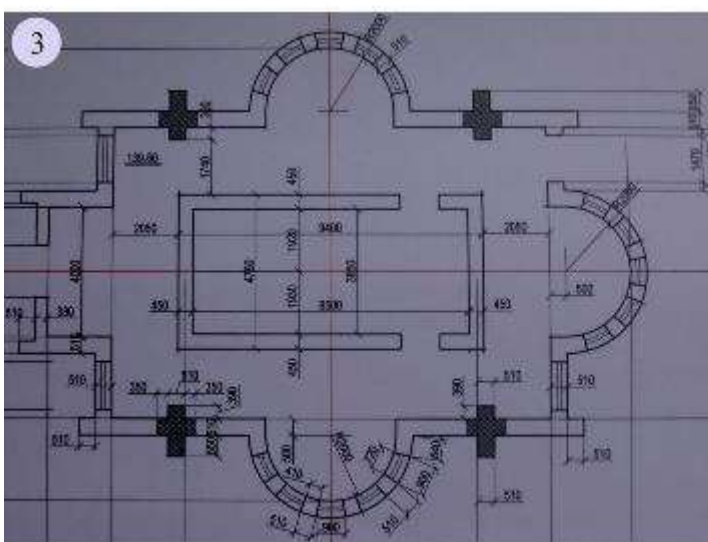
Продовження таблиці 5.8

1

2

3

4

5

6

Споруди Марійського комплексу: 1 - Надбрамна церква Благовіщення; 2 - дзвіниця у комплексі;
3 - план і 4 - загальний вигляд Церкви хатини Марії; 5 - Реколяційний дім;
6 - Церква Пресвятої Євхаристії (власні фото)

Продовження таблиці 5.8

Свято-Троїцький монастир

1

2

3

«Український Єрусалим»(2014 р.)[1]:

1 - Гріб Господній; 2 - Голгофа;
 3 - Сходи Покаяння; 4 - Камінь
 Помазання; 5 - Оливний город;
 6 - Ліонські Ворота; 7 - Вежа Давида;
 8 - Купель Ветезда

4

5

6

1 - бдівні Свято-Троїцького монастиря в Зарваниці; 2 - церква Різдва Пресвятої Богородиці;
 3 - Схема архітектурного комплексу «Український Єрусалим» в Зарваниці; 4 - загальний вигляд;
 5 - Храм Гробу Господнього в комплексі; 6 - скульптура Ангела (худ.Вільгушинський Р.К.)(власні фото)

1500 прихожан. Собор – однонавна безстовпна хрестово-купольна споруда, увінчана п'ятьма банями. Храм має три рівні: два простори – верхній та нижній мають вихід на тераси, а простір крамниці - на рівень подіуму. Перепад висот між верхнім рівнем, та нижнім складає 9 метрів (див.табл.5.8)

У центральній частині будівлі система півциркульних склепінь утворена східчасто-рівневими структурами, яка надає усьому простору висотного розкриття та несе восьмигранний підбанник, що завершується центральною банею. Над приміщеннями, які примикають до внутрішніх кутів хреста, розташовано чотири малі бані. Три рамена просторового хреста завершені апсидами, вхідна частина дещо видовжена, має площинне завершення. Об'єм собору компактний, фасади розчленовані вертикальними тягами, які переходять в арки, що надає будівлі динамічності. Ступенево-ярусне розташування склепінь організовує динамічне наростання маси до центру і завершується великим підбанником із банею. В ітер'єрі це підкреслює динамічність центральної частини внутрішнього простору, який розкрито і висотно. Уся споруда собору вражає своєю монументальністю, і в той же час, гармонійна легкістю мас, пропорційною довершеністю та світловою насиченістю внутрішнього простору (Дячок, 2013).

На верхній терасі поряд із храмом, збудовано реколяційний корпус, а позаду нього, із західної сторони, розмістилась відпочинково-рекреаційна зона з котеджами, конференц-залом, трапезною. Вхідна частина комплексу з надбрамною церквою Благовіщення доповнює ансамбль. Однобанна, прямокутної форми споруда має широкий центральний і два бічні входи.

Приміщення церкви розміщене на другому поверсі, баня повторює форми бань собору (див.табл.5.8). Вертикальним акцентом комплексу є чотириярусна 56-метрова дзвіниця. Перший двоповерховий ярус у плані прямокутний з криною терасою, тут розміщені крипти і музей, два інші – восьмигранні, верхній ярус увінчується банею. Невід'ємною частиною комплексу є площа перед каплицею ікони Божої Матері та ще декілька каплиць.

У 2014 році на території Духовного центру за проектом М.М.Нетриб'яка збудовано базилікальну церкву Пресвятої Євхаристії, дещо відмінну від інших культових будівель, розміщених на території комплексу (див.табл.5.8). У плані споруда - видовжений прямокутник загальною площею 247.0 м². До квадрата центральної частини по головній осі прибудовані прямокутної форми вівтар з ризницями та зал вірних. Перекриття склепінчастої форми, центральна частина увінчана банею з ліхтарем. Ще один храм Святої хатини з Назарету (хатини Марії) збудовано у 2012- 2015 роках (архітектор М.М.Нетриб'як) (див.табл.5.8). Церква загальною площею – 144.76 м² споруджена у візантійському стилі, увінчана банею, хрестоподібна у плані. У середині храму в натуральну величину відтворена копія хатини Матері Божої. Стіни церкви прикрашені мозаїкою, у храмі зберігається камінь з Назарету та два камінці, освячені в храмі Лорето.

На центральній площі, перед входом на хресну дорогу, розташована скульптурна композиція з розп'яттям Ісуса Христа (скульптор Р.К.Вільгушинський, архітектор М.М.Нетриб'як). Хресна дорога має аркові стації, вирізьблені з теребовлянського каменю-пісковіку і завершується невеликим комплексом споруд, який включає: шестикутну в плані каплицю «Вознесіння» і прямокутну каплицю «Воскресіння» та приміщення Гробу Господнього з білого каменю. Біля Гробу Господнього запроектовано амфітеатр для богослужіння та місце поховання видатних осіб духовенства.

27-28 серпня 2018 року під час прощі до Марійського духовного центру було освячено новий комплекс «Український Єрусалим» - копії найбільших пам'яток Святої Землі з вмонтованим каменем із Гробу Господнього, привезеним о. Фраческо Паттоном - Предстоятелем УГКЦ та хранителем Святої Землі. Комплекс розташований в кінці хресної дороги та складається із таких об'єктів: Голгофи, Оливкового городу, сходів Покаяння, храму Гробу Господнього, Левових (Леонських) воріт, Вежі Давида, купелі Ветезда з скульптурою сидячого Ангела (роботи Вільгушинського Р.К.). Увесь комплекс оточений мурами, які відображають мури Єрусалима. Ідею щодо влаштування

в одному комплексі копій найбільших християнських святинь висунула студентка факультету мистецтв Тернопільського педагогічного університету імені Володимира Гнатюка Ольга Головацька у своїй дипломній роботі під керівництвом доценка кафедри образотворчого мистецтва, дизайну та методики їх навчання Нетриб'яка М.М (див.табл. 5.8).

Розбудова Марійського духовного центру продовжується, Зарваниця збирає велику кількість прочан (до 2-х мільйонів паломників). У планах Намісника є створення при Санктуаріумі резиденції Єпископів УГКЦ для проведення Синоду Єпископів, Форумів владик та інших важливих зібрань. Існують задуми щодо розбудови монастирського комплексу оо.Студитів, в планах – будівництво санаторію, адже атмосфера духовності, вода із чудотворного джерела, чиста природа мають особливі лікувальні властивості. Актуальним є і побудова в Зарваниці сучасних готелів, будинків для прочан, ресторанів та інших закладів, які могли б задовольняти запити прочан, у тому числі й іноземних. ХХІ століття диктує нові форми комунікації, тому перспективою, на думку владика Василя Семенюка, є створення сучасного інформаційного центру. Для розвитку Марійського центру, організації всеукраїнських та міжнародних теологічних конференцій необхідно створити теологічну бібліотеку, історичний музей (Квич, 2009, с.261-271).

Зарваницький Санктуаріум вважається одним з найбільш екуменічно відкритих у Східній Європі. Так, вірні Православних Церков прибувають до Зарваниці та мають можливість разом із своїми духівниками відправляти свої богослужіння. Важливою його діяльністю є благодійність: утримання центрів соціальної опіки – лікарню, виховні заклади для бідних дітей, дітей-сиріт, дім перестарілих. Доброчинність скеровується також на паломників під час відпустів: за допомогою польових кухонь їх забезпечують першими стравами, піклуються про медичне забезпечення. Для дітей організують добродійний духовно-оздоровчий табір при Марійському духовному центрі.

Аналіз історії будівництва та розвитку Марійського духовного центру у селі Зарваниця Тербовлянського району Тернопільської області дає підставу

стверджувати, що піднесення Санктуаріуму розпочалося із будівництва оборонної парафіяльної церкви Пресвятої Трійці, у якій знаходились чудотворна ікона Божої Матері Зарваницької та чудотворний образ Розп'ятого Ісуса Христа. Визначено роль святині в історії та культурі українського народу та показано суспільно-політичні процеси, які перетворили Марійський комплекс у паломниць духовний центр Греко-Католицької Церкви.

Висновки до розділу 5.

1. Досліджено, що на території Тернопільського краю ще за княжих часів на головних торгових шляхах та поблизу міст розбудовувались та мали оборонний характер монастирські комплекси. Протягом століть монастирі, не дивлячись на самоізолювані форми чернечого життя, завжди були надзвичайно важливими осередками духовного і культурного життя краю. Показано, що будівлі, які збереглися до сьогодні, належать до кінця XVI ст. і пізнішого часу, більшість із них відносяться до пам'яток містобудування і архітектури України і є важливими об'єктами національного культурного надбання. До найдавніших монастирів на території Тернопільського краю належать монастирі в Улашківцях (Чортк. р-н) (1315 р.), Підгорянський монастир-фортеця (Теребовл.р-н)(XII ст), Свято-Духівський Скит – монастир, м. Почаїв (кін. XII - поч. XIII ст.), Свято-Успенська Почаївська лавра, м. Почаїв (Кремен.р-н),(XIII ст.). Зазвичай, дерев'яні споруди були оточені частоколом, земляними валами та ровами. Під час перебудов у камені та розширення обителі, домінуюча роль головного собору зберігалась, більшість монастирів зберігали оборонну функцію.

2. Дослідження історичних та архівних джерел доводять, що після XV століття на території Тернопілля активізували свою діяльність католицькі ордени, однією з причин їх розповсюдження була організація і зміцнення ліги християнських європейських народів у боротьбі проти ординців та протистояння їх у боротьбі з еретичними ідеями. На запрошення католицької

шляхти та покатоличених українських вельмож (Потоцьких, Калиновських, Збаразьких, Синявських, Понятовських, Вишнівецьких та ін.) монахи чернечих орденів таких як оо.Кармеліти (у Теребовлі, Чорткові), оо.Бернардини (у Бережанах, Збаражі, Гусятині), оо.Єзуїтів (у Кременці), оо.Домініканці (у Бучачі, Сидорові, Теребовлі, Золотому Потоці, Тернополі, Язлівці, Чорткові) заснували широку мережу своїх закладів. Фундатори для будівництва монастирських комплексів запрошували відомих європейських архітекторів таких як: Я.С.Зубжицький, Й.Ганс, П.Фонтана, Я.Кубіцький, П.Ґіжицький, А.Мошинський, Г.Гофман, І.Шільцер, А.Кастеллі, Г.Гофман, та ін.

3. Показано, що на початку XVIII століття у зв'язку з посиленням наступом католицизму, монастирі, які були засновані як православні, визнали унію і були передані оо. Василіанам. Василіани розпочали місіонерську діяльність, створили найвеличніші монастирські комплекси. Після Добромильської реформи (1882 – 1904 рр.) Василіанський орден розвинув широку місійну, реколяційну, наукову, видавничу діяльність. Нововведення торкнулись ідеологічної доктрини, обрядовості, що яскраво відобразилось на церковному будівництві. Із замкнутого простору монастирі перетворились на репрезентативні відкриті комплекси з пишними бароковими храмами, регулярними парками, резиденціями тощо. У північній частині території Тернопільського краю, яка після поділу Речі Посполитої була приєднана до Російської імперії, василіанський орден був ліквідований (1839 р.), заборонена діяльність єзуїтського ордену, монастирські комплекси були передані ПЦМП, що позначилось на їх архітектурі. Після Другої Світової війни монастирі у переважній своїй більшості були закриті, у храмах та монастирських будівлях розмістили спортзали, клуби, склади, лікарні, психоневрологічні диспансери тощо. Із проголошенням незалежності України, більшість монастирів відновили свою діяльність. На сьогодні в Тернопільській області діють 42 монастирі різних конфесій.

5. Досліджено історію розвитку Тернопільського кафедрального собору, збудованого у XVIII ст. як Домініканський костел у стилі пізнього бароко за

проектом арх. Мошинського. Храм сьогодні є символом духовного відродження краю, головною духовною святинею міста, осередком греко-католицької віри, центром просвіти і культури. Показана роль храму і місце святині в суспільно-політичному та релігійному житті Тернопільського краю. За свою довгу і складну історію храм став віддзеркаленням суспільно-політичних та етноконфесійних змін в краї, зазнавав руйнувань, змін в архітектурному опорядженні.

6. Віддзеркаленням складних історичних, соціально – політичних процесів та етноконфесійних трансформацій у межах історичної Волині, є архітектурний комплекс Свято-Успенської Почаївської лаври, який формувався століттями. Показано, що будівельні періоди тісно пов'язані з складними соціально-політичними процесами, які відбувалися на території Тернопільського краю.

7. Досліджено історію розвитку монастиря Отців Василіан у місті Бучачі, який здавна був архітектурно-художнім і культурно-освітнім центром краю і сьогодні є виразною композиційною домінантою в історичному середовищі міста та надає йому ідеологічного забарвлення. Протягом свого існування монастир як частина української католицької церкви завжди був прикладом збереження віри і обряду предків та національної свідомості.

8. Аналізуючи історію розвитку найбільшого Марійського центру в Галичині у с.Зарваниця Теремовлянського району, встановлено, що його перетворення у паломниць духовний центр ГКЦ мало ряд суспільно – політичних причин: проголошення папою Римським Пієм IX у грудні 1854 року догмату про Непорочне Зачаття Божої Матері, заборона 1860 р. відвідувати прощу українцям у Почаївській Лаврі та коронування чудотворної ікони 1867 р. Піднесення Санктуаріуму розпочалося із будівництва оборонної парафіяльної церкви Пресвятої Трійці, у якій знаходились чудотворна ікона Божої Матері Зарваницької та чудотворний образ Розп'ятого Ісуса Христа. Показаний процес творення архітектурного комплексу.

РОЗДІЛ 6.

ФОРМУВАННЯ САКРАЛЬНОЇ АРХІТЕКТУРИ ТЕРНОПІЛЬЩИНИ ПІД ВПЛИВОМ СУСПІЛЬНО - ПОЛІТИЧНИХ ПРОЦЕСІВ

6. 1. Внесок архітекторів новітнього періоду в процес відродження сакрального будівництва та їх роль у збереженні та розбудові української нації. Важливу роль у процесі формування сучасних сакральних комплексів відводиться архітекторам. Науковці не часто звертаються до творчої особистості архітекторів, тому важливим є визначення ролі тернопільських архітекторів у процесі відродження храмового будівництва України, введення у науковий обіг даних про сучасних архітекторів та нові храми Тернопільщини. Провідні професійні архітектори Тернопільської області об'єднані у національній творчій спілці архітекторів (НСАУ). Сьогодні обласна організація налічує 79 здчих, більшість із них має пряме відношення до процесу проектування, будівництва, реставрації та відбудові старих храмових комплексів на території області та за її межами. Найбільш інтенсивне храмове будівництво в області велось протягом 1990-2000 років. За цей час збудовано і реставровано більше 200 культових будівель і споруд різних конфесій. За даними Управління з питань внутрішньої політики, релігій та національностей Тернопільської обласної державної адміністрації станом на 1 січня 2020 р. в області зареєстровано 1762 діючі громади релігійних організацій, серед них – 588 громад ПЦУ, 90 – УПЦ (Московського патріархату), 805 – УГКЦ, 90 – РКЦ в Україні; 4 – Української лютеранської Церкви, 11 – інших організацій харизматичного типу. Серед Церков протестантського походження зареєстровано 1 Новоапостольську Церкву в Україні, 7 організацій Свідків Єгови, 17 – Всеукраїнського союзу церков євангельських християн-баптистів, 3 – інших баптистських релігійних організацій, 113 – Української Церкви християн віри євангельської, 2 – Української євангельської Церкви, 13 – Української уніонної конфесії Церкви адвентистів сьомого дня, 1 – незалежної громади

мусульман, 3 – об'єднання іудейських релігійних організацій України, 1 – релігійна організація прогресивного іудаїзму, 1 – Української Вірменської апостольської Церкви, 3 – нових релігійних організацій (месіанського іудаїзму, рідновірів та Товариства Свідомості Крішни). Дані про діючі монастирі Тернопільської області нами викладені у розділі 5.1. У звіті про забезпеченість церков і релігійних організацій культовими будівлями та приміщеннями, пристосованими під молитовні, в області ПЦУ серед 535 культових споруд має - 184 повернуті та 273 передані громадам у користування, із них 230 є пам'ятками архітектури, 64 – збудовані, (на 87, 8 % забезпечені). УПЦ – 122 храми, з них 26 – збудованих, 48 є пам'ятками архітектури (на 127,1% забезпечені). УГКЦ всього має 751 церков (89,8 % забезпечені), із них 273 – є пам'ятками архітектури, збудовано – 167 храмів, повернені та передані у користування 541. РКЦ має у користуванні 94 храми на території області з них 28 є пам'ятками архітектури, 2 – збудовані, 92 храми повернені громадами (95,9%). Серед 9 храмів, які належать Всеукраїнському союзу церков євангелістських християн-баптистів - 6 збудованих приміщень, серед пристосованих приміщень пам'яток архітектури нема. Найбільше культових споруд мають Всеукраїнський союз Церков християн віри євангелістів-п'ятидесятників -88, з них – 48 збудованих, жоден храм не є пам'яткою архітектури (100,9% від потреби).

Сьогодні Тернопілля все ще продовжує будувати храми, а творчість Тернопільських архітекторів визнана на державному рівні – почесне звання Заслуженого архітектора України отримали Білик М.С., Заліщук О.Ю., Нетриб'як М. М., Жовнич І.Г. (Барна, 2017).

У багатьох містах України та інших пострадянських країнах у 1990 роках на Тернопіллі виникла потреба відродження духовних святинь, символів національної ідентичності, які були знищені у надзвичайно драматичний тоталітарний період (Черкес,2003).

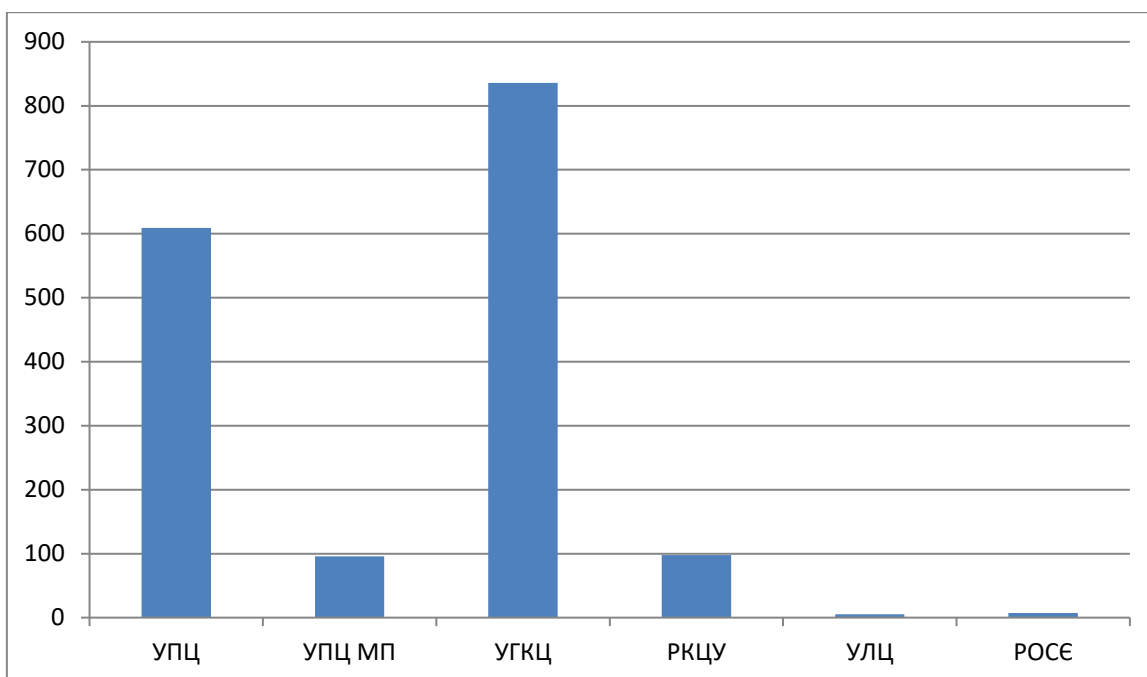
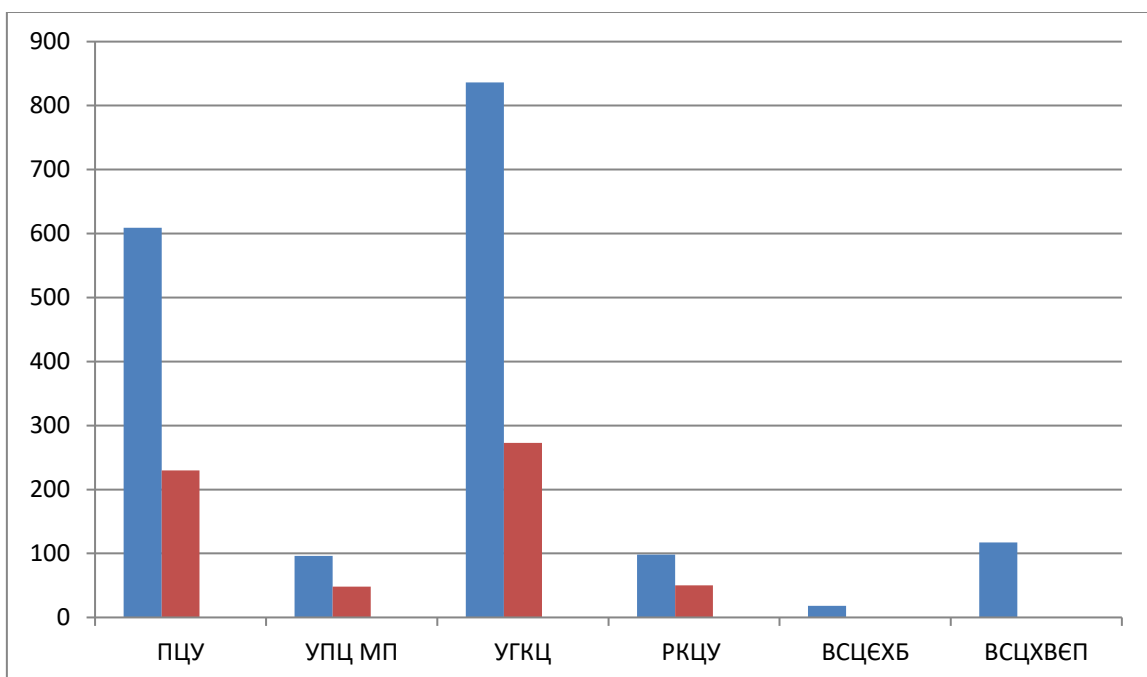

Рис.6.1. Мережа релігійних організацій в Тернопільській області станом на 1 січня 2020 року.

кількість культових споруд
є пам'ятками архітектури

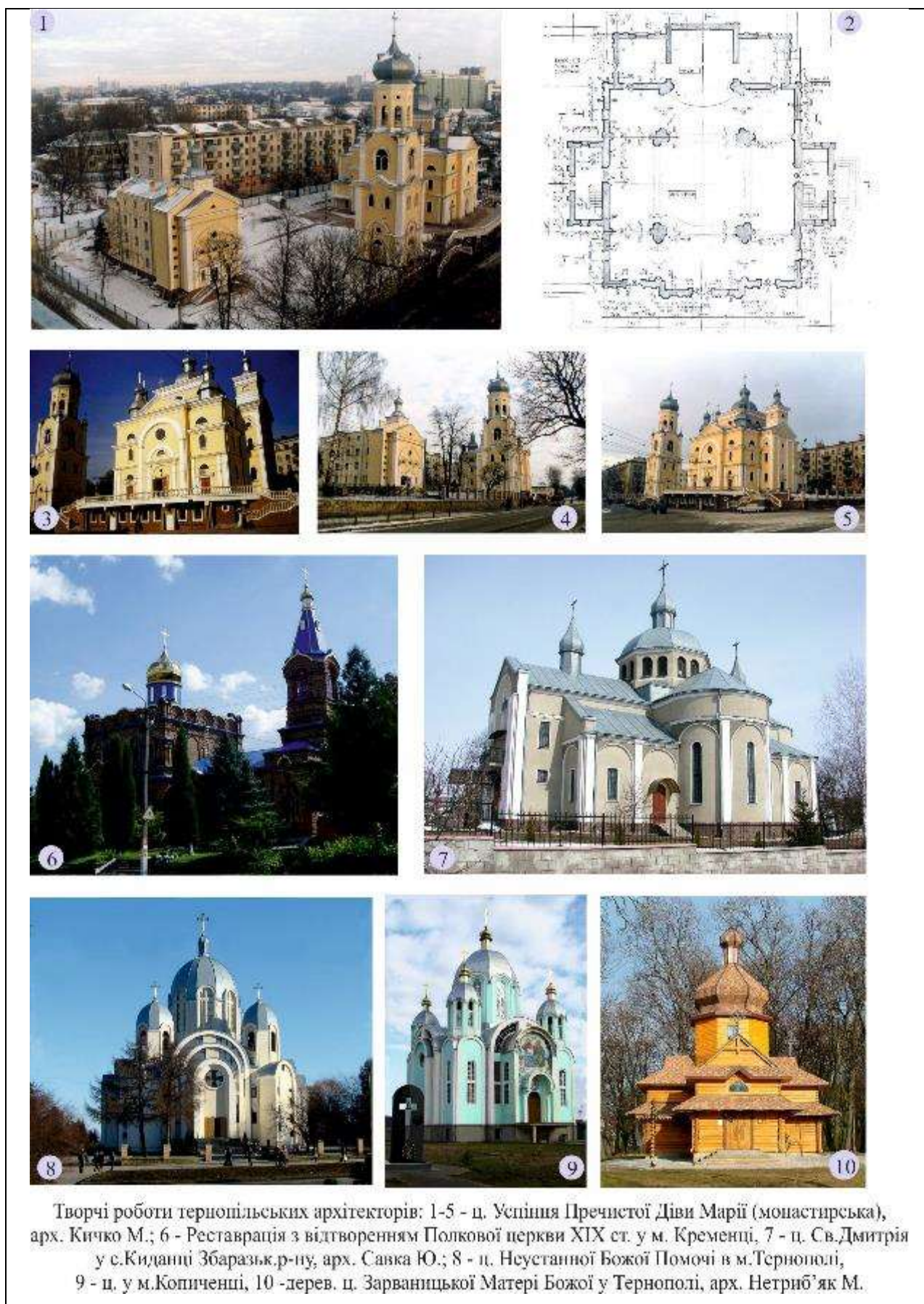
Рис.6.2. Забезпеченість Церков і релігійних організацій Тернопільської області культовими будівлями і приміщеннями станом на 1 січня 2020 року.

Такою знаковою для міста Тернополя була стародавня церква Успіння Пречистої Діви Марії (Монастирська), спочатку – дерев'яна, історія якої сягає 1636 року. Відомо, що у 1836 році на її місці збудували кам'яний храм у стилі ампір. У 1962 році храм, а разом з ним і ренесансну дзвіницю, оригінальні сходи, що символізували Хресну дорогу, каплицю було висаджено вибухівкою в повітря, знищено один з найдавніших цвинтарів міста (Бойцун, 2003).

Відбудовою втраченої святині займався архітектор Кичко Михайло Васильович - член Національної спілки архітекторів України від 1980 року; дипломант Всесоюзного (1984 р.) та Всеукраїнського (1993 р.) конкурсів на кращі збудовані об'єкти. Новий проект церковного комплексу розроблено зодчим на основі вивчення старовинних світлин Тернополя, дослідження архівних та публіцистичних матеріалів та із врахуванням нових містобудівних умов (табл.6.1). Кошти на його будівництво були надані Тернопільською обласною радою, частково долучилися парафіани, будівництво монастирських приміщень проводилось на кошти отців редемптористів. Храм збудований у 1991- 1994 рр. на розкопаних фундаментах та максимально відтворює втрачену церкву. Проте, на місці приміщень монастиря на той час уже була збудована загальноосвітня школа; розширення вулиці Кн.Острозького не дозволило відтворити сходи; на місці, де була капличка і цвинтар, побудований житловий будинок. Архітектору також довелось змінити пропорції храму. Церква збільшена по висоті, створено другий ярус із хорами та місцем для вірян, адже невеликий об'єм будівлі, обмежений існуючими фундаментами, вже не міг задовольняти сучасні потреби вірян. Головним конструктором проекту був Зімельс Ю.Л., підсиленням фундаментів займався конструктор Хміль П.С. Кичко М.М. у своєму творчому доробку має ще одну церкву - Успіння Пресвятої Богородиці у селі Городище Козівського району, збудовану в 1991 році (Дячок, 2018).

Таблиця 6.1

Початок відродження храмубудування у Тернопільській області

Через довготривалу заборону храмобудування у тоталітарний період, будівництво храмів у пострадянський час вимагало від архітекторів, конструкторів, будівельників відновлювати втрачені знання та навички сакрального будівництва, а низький технологічний рівень будівництва ускладнював завдання. Архітектори із прорабами експериментальним шляхом створювали конструктивні елементи церковних будівель: паруси підкупольного простору бані тощо.

До процесу відтворення втрачених святинь долучився тернопільський архітектор Савка Юрій Володимирович - член Національної спілки архітекторів України від 1985 року. Він розробив проект реставрації з відтворенням Полкової церкви (поч. ХХ ст.) у місті Кременці. Юрій Савка також є автором проектів церкви Св. Миколая у селі Денисів Козівського району Тернопільської області (1983 рік); церкви святого Дмитрія у селі Киданці Збаразького району Тернопільської області (1992 рік); церкви Возз'єднання у місті Волочиськ Хмельницької області (1994 рік); реконструкції чоловічого монастиря Ордена Студитів у селі Колодіївка Підволочиського району Тернопільської області (1996 рік); каплиці-пантеону воїнів УПА на хуторі Драгоманівка Козівського району Тернопільської області (1999 рік); реконструкції княжого палацу XVII-XVIII століття під жіночий монастир Непорочного Зачаття Діви Марії у селі Язлівець Буцацького району Тернопільської області (2005 рік); церкви Покрови у селі Свіршівці Чемирівецького району Хмельницької області (2008 рік) (Барна, 2017)(див.табл.6.1).

Будівництво перших церков на Тернопіллі позначилось тенденцією відтворення типів храмових споруд, що історично склалися на кінець ХІХ - початок ХХ століть, з використанням або прямим цитуванням стилістичних характеристик їхніх архітектурних рішень. Релігійні громади не сприймали сучасних тенденцій в архітектурі сакральних споруд, адже найбільшого поширення набуло будівництво парафіяльних церков. У проектах храмів, збудованих у 1992-1995 роках бачимо традиційні плани та форми, сучасними були лише завершення на фронтонах. Прикладом можуть слугувати роботи

архітектора Нетриб'яка М.М.: церкви у с. Лозова Тернопільського району, в с.Цебрів Зборівського району, у яких відчуваються вплив сакрального мистецтва 20-30-х років ХХ ст.

Будівлі однонавні, у плані хрестові із склепінчастим перекриттям, гілки хреста пов'язані з середохрестям широкими арками, які є підпружними для купола, розміщеного на восьмигранному барабані (див.табл.6.1). Видовжений вівтар закінчується апсидою, із західної сторони – прямокутним бабинцем з хорами на другому ярусі (Дацюк, 2017; Дячок О. та Дячок В., 2013; Лінда та Іваночко, 2009). Архітектор є автором проектів, у яких прообразом є церква Св. Софії у Римі. До таких храмів можна віднести церкви в с.Острів Тернопільського району, церкву Різдва Богородиці на вулиці Київській у Тернополі. П'ятибанні тринавні храми мають у плані прямокутну форму, у східній частині - три апсиди, у західній – притвор. Візантійські риси простежуються у храмі Різдва Пресвятої Богородиці в с.Підгороднє Тернопільського району. Храми п'ятибанні, складаються з тринавного об'єму, вівтаря, захрестя та притвору.

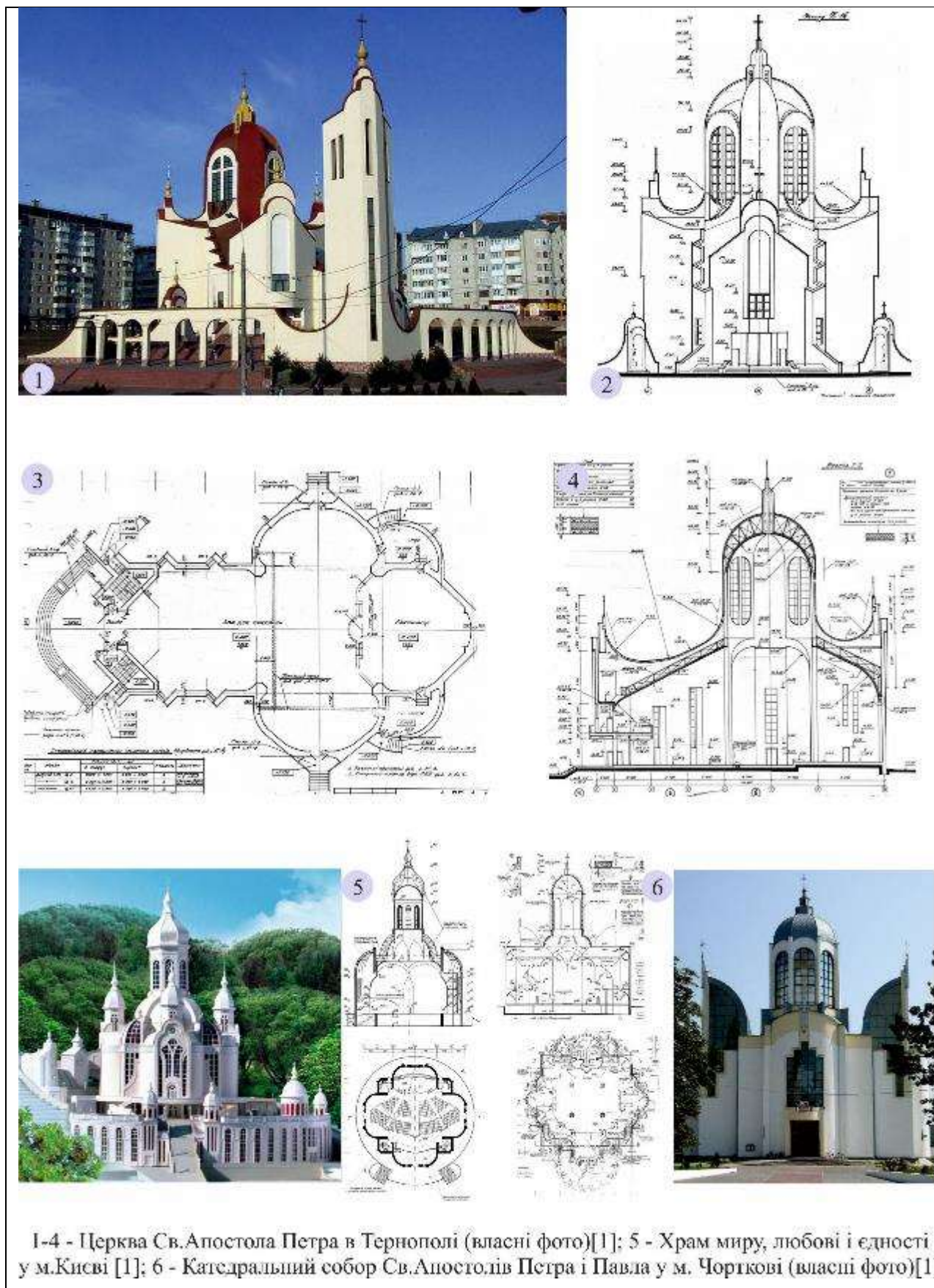
Серед тернопільських архітекторів, які створювали проекти храмів різних конфесій на основі традиційних форм, використовуючи деякі модерні елементи були: Білик М.С. (конкурсний проект храму Преображення Господнього в комплексі Свято-Успенської Почаївської лаври), Білоус Б.Й. (церква Св. Івана Богослова в Тернополі), Водоп'ян А.І. (храм у смт. Заводське Чортківського р-ну, церква Пресвятої Трійці в Тернополі, храм Віри, Надії, Любові і матері їх Софії), Головчак О.І. (церква Св. Йосафата та церква Св. Пантелеймона Цілителя у Тернополі, дзвіниця церкви Успіння Пресвятої Богородиці в м.Долина Івано-Франківської області), Дзюбинський С.М. (церква Архістратиґа Михаїла, церква Всіх Святих Українського народу та церква Успіння Пресвятої Богородиці в Тернополі, капличка на чудотворному місці в с.Зарваниця Тербовлянського р-ну), Кіт М.Д. (дзвіниця з годинником церкви Св. Михайла в смт.Товсте Заліщицького району, церква Св. Духа в Тернополі, церква Пресвятої Євхаристії в с. Рожанівка Заліщицького р-ну), Савка Ю.В. (церква Св. Дмитрія у селі

Киданці Збараського р-ну, собор Возз'єднання у місті Волочиськ Хмельницької області), Сокульський О.М. (церква Успіння Пресвятої Богородиці у с.Горожнка Монастирського району), Харченко ВМ. (дерев'яна церква Мучеників благовірних Бориса і Гліба в Тернополі), Чорний Г.І. (церква Св. Бориса та Гліба в Тернополі), Чулій І.М. (церква в с.Козярі Підволочиського р-ну)(див.рис.6.1).

Експерименти із модерністською формою у сакральному мистецтві Тернопілля почастішали після 1995 року. Нові архітектурні ідеї у будівництві храмів з'явилися разом із новими конструктивними рішеннями. Широке використання залізобетону та металу дало можливість сучасним архітекторам полегшити основні несучі конструкції та форми, розширити внутрішній простір, створити нові формотворчі компоненти храмів. У великих містах, де громада та священники є більш прогресивними, вдалося збудувати цікаві храми та відійти від образів минулих епох. Серед архітекторів-модерністів, у творчості якого сакральна архітектура відіграє важливу роль, є тернопільський зодчий Гора Сергій Богданович - член Національної спілки архітекторів України від 1992 року. Нагороджений: Золотою медаллю Папи Римського (2001 р.), дипломом лауреата Всеукраїнського фестивалю «Архітектура та дизайн» Національної спілки архітекторів України (2007 р.), дипломом лауреата обласної премії ім. Георгія Пінзеля (2009 р.).

До найзначніших творів майстра відносяться: модерна церква Святого апостола Петра у місті Тернополі, Храм Миру, Любові і Єдності християн у Києві, Катедральний собор Верховних Апостолів Петра і Павла, яка нагадує тризуб (Чортків), церква Івана Хрестителя в селі Маркове Івано-Франківської області, Релігійно-культурний комплекс «Друге пришествя Христа» церкви Непорочного Зачаття Діви Марії у місті Чорткові Тернопільської області та інші (табл.6.2). Тернопільська церква Св. Петра є частиною єдиного монастирського комплексу, привертає увагу дослідників сакральної архітектури сучасними формами: прості лінії, відкрита аркада, відсутність ліпного декору, адже опікуються храмом францисканці греко-католики Чину Братів Менших, які відносяться до аскетичного, але прогресивного ордену. Попри сучасний

Творчі роботи архітектора Гори С.

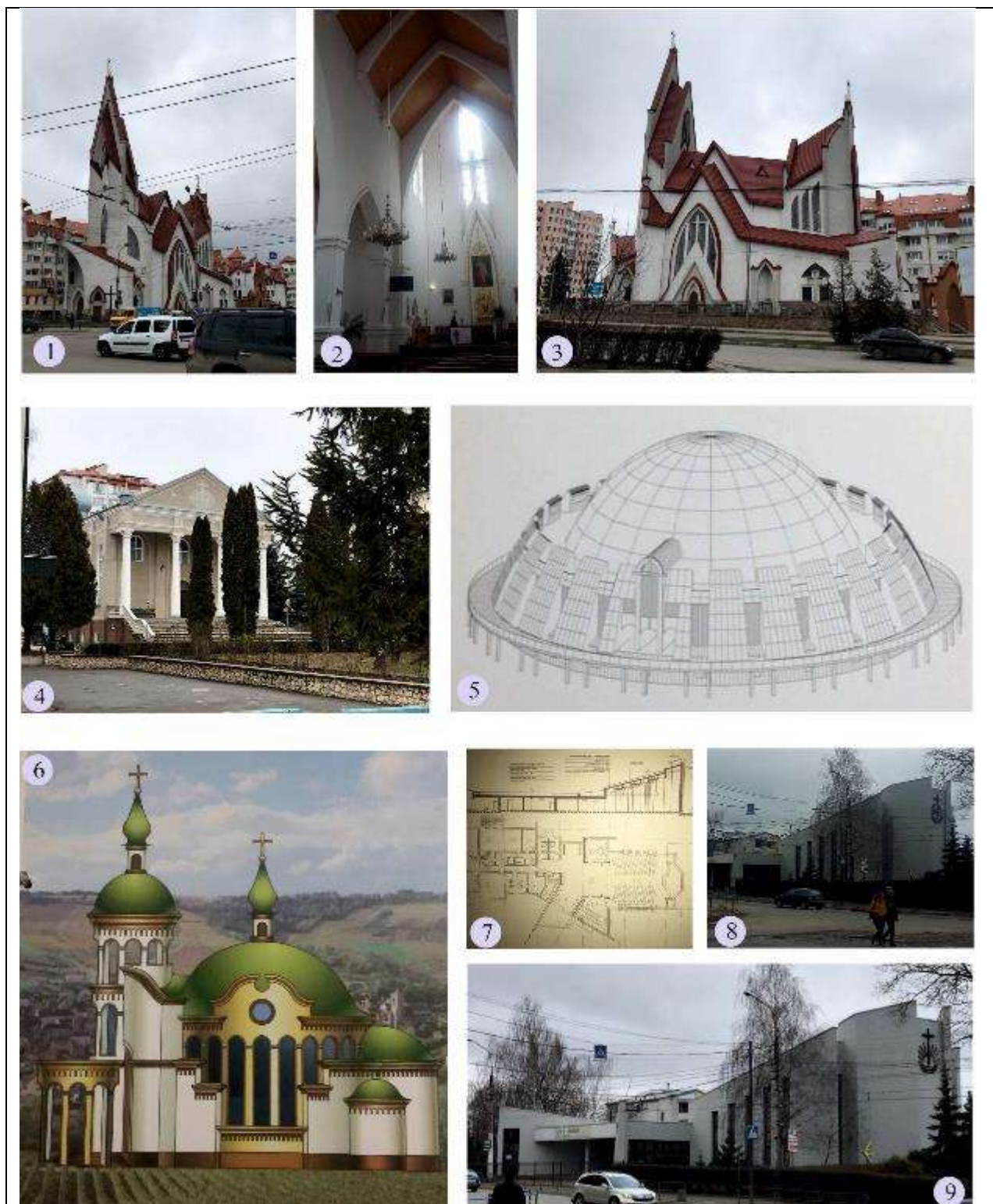

модерний вигляд храму, у нього закладено традиційну систему планування церкви: у плані храм нагадує латинський хрест, високо піднята центральна баня храму та дзвіниця знаходяться на головній осі комплексу, звідусіль вказують дорогу до храму. На другому поверсі знаходяться хори, вхід на які здійснюється через широкі двомаршові сходи, розміщені в притворі. Оригінальне інженерне рішення конструктора Зімельса Ю.Л. з використанням металевих ферм, дозволило створити обширний простір абсолютно вільний від опор. Напівкругла аркада з дзвіницею у центрі відділяє церкву від доріг і базару. Завершити архітектурний ансамбль повинні три невеличкі вхідні каплички, присвячені таїнствам хрещення, вінчання, окрема поховальна капличка і також хресна дорога.

Тернопільський край здавна був багатоконфесійним, до війни в обласному центрі було кілька костелів, які вважали перлинами європейського зодчества (на сьогодні, на жаль знищені та перебудовані). Сучасний неготичний і єдиний у місті 42 (44 ?) - метровий римо-католицький храм Божого Милосердя Діви Марії Неустанної Помочі є однією з найвищих культових будівель міста. Автор проекту – Чулій Ігор Михайлович. У плані храм має традиційну систему планування, проте, сучасну пластику фасадів, яка все ж підкреслює римо-католицьку приналежність церкви (табл.6.3).

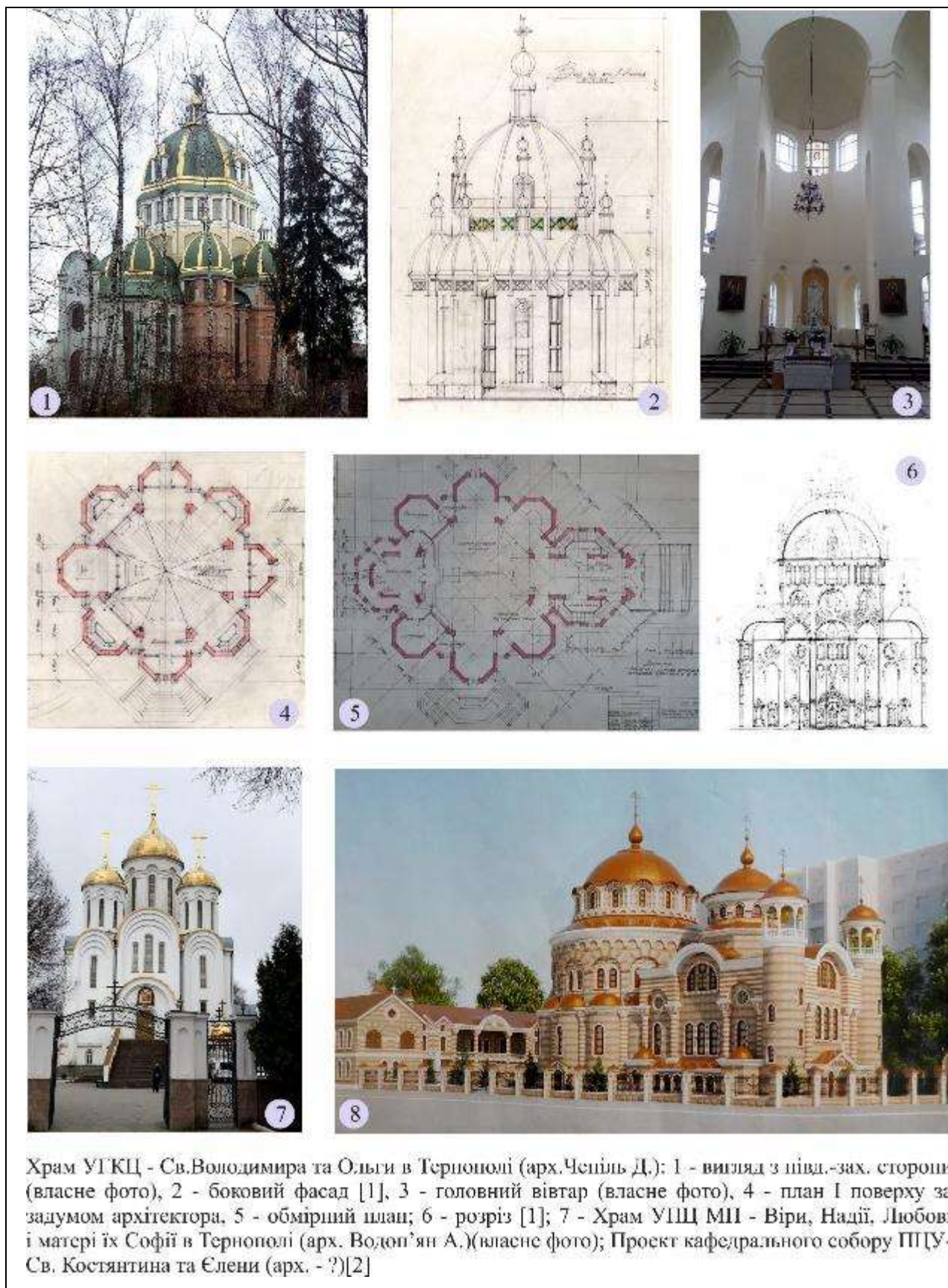
Модерністські форми у сакральній архітектурі можемо спостерігати і у Комплексі Новоапостольської церкви з канцелярським та житлово-побутовим блоками у Тернополі, збудованому у 2000 році за проектом групи архітекторів під керівництвом Білика М.С., Дячка Ю.В. Експериментальним та нетрадиційним будинком молитви, у тому числі й за конструктивним рішенням, був проект Української Церкви Християн Віри Євангельської (УЦХВЕ) в Тернополі (не реалізований) та проект церкви УПЦ КП в селі Устечко Кременецького району, розроблені архітектором Дячком Ю.В. Виразною модерною спорудою є дзвіниця Собору єднання Заходу і Сходу, збудована у 2000 році за проектом архітектора Маголи Б.Ю. У відкритому конкурсі на проект

Багатоконфесійність у церковному мистецтві Тернопільщини

1, 2, 3 - Римо-католицький костел з парафіяльним будинком у Тернополі (арх. Чулій І.);
 4 - Дім молитви Християн Віри Євангельської (ХВЄ) у Тернополі; 5 - проект молитовного комплексу
 ХВЄ (не реалізований)(арх. Дячок Ю.)[1]; 6 - Церква УІЩ КІІ в с. Устечко Кременецького р-ну
 (арх. Дячок Ю.); 7,8, 9 - комплекс Новоапостольської церкви в Тернополі
 (кер. пр. Білик М., арх. Дячок Ю.); план [2], вигляд зі сторони вулиці (власні фото)

Продовження таблиці 6.3

Духовного греко-католицького центру в Тернополі із цікавою пластичною модерною церквою переміг Місько Б.О. (не реалізований) (див.табл.6.3).

Оригінальним за своїм об'ємно – просторовим рішенням є храм Св. Володимира та Ольги у Тернополі, створений за проектом Чепіля Д.В. та освячений у 2018 році. Проект храму передбачав будівництво центричного восьмиапсидного простору, який би створював ілюзію кола всередині внутрішнього простору, проте в ході будівництва за бажанням парафіян та священника, одну апсиду було перетворено на широкий притвор з іконною лавкою та приміщенням адміністратора, з двох сторін широкі сходи ведуть на верхній ярус. Таким чином, план набув більш традиційного видовженого вигляду. До церкви ведуть три входи, які підкреслюють багатофасадність храму. Центральний купол опирається на вісім колон, розміщених по колу, ще сім менших куполів увінчують сім апсид, які вінцем оточують храм вірних. Проект церкви був одобрений визначним українським архітектором Америки Зеноном Мазуркевичем, якого спочатку запросили до проектування. У своєму листі до тернополян зодчий висловлює свою думку про майбутній стиль храму та важливість відходу від традиціоналізму, переконував «...йти вперед з духом часу», активно творити нову українську архітектуру, створюючи «нові символи Воскресіння» (див.табл.6.3).

Аналізуючи творчість провідних тернопільських архітекторів бачимо, що багато з них долучилися до процесу відродження сакрального будівництва, який розпочався із незалежністю України, та творення нових сучасних образів української Церкви. Досліджено, що найбільш інтенсивне храмове будівництво на Тернопільщині велось протягом 1990-2000 років, проте продовжується і сьогодні. Встановлено, що перші храмові будівлі на території області позначились тенденцією до відтворення форм та образів, що історично склалися на кінець ХІХ - початок ХХ століть. Із 1995 року в середовищі архітекторів почастишали експерименти із модерністською формою у сакральному мистецтві. Творчість Тернопільських архітекторів визнана на державному рівні.

Можна стверджувати, що творчий вклад тернопільських архітекторів у процес відродження сакрального будівництва великий та має важливе значення для культури і мистецтва як Тернопільського краю, так і України.

6.2. Суспільно-політичні процеси на території сучасного Тернопілля та їх вплив на архітектуру сакральних комплексів. Аналіз суспільно-політичних процесів дав можливість виділити ті, що мали найбільший вплив на розвиток архітектури Церкви та створити сакральний образ Тернопільського краю.

В епоху *Раннього середньовіччя* (кін.V-сер. XI ст.) мали вплив такі процеси та чинники:

- *язичницькі вірування та існування дохристиянських культів*, свідченням яких є частково збережені городища-святилища, давньоруські культові комплекси, скити та ін.;

- *об'єднання розрізнених племен у єдину державу, криза східнослов'янського язичництва та прийняття християнства як державної релігії*, що була в одновірній системі з владою, розпочали широкомасштабний процес будівництва християнських храмів за візантійською традицією, у яких символічно відображались єдність сакрального простору з літургійним процесом. Багатонавні базиліки, та купольні храми могли вміщати велику кількість віруючих. Відображенням «Церкви Небесної» була об'ємно – просторова структура церкви: *тридільна* (притвор, середній храм і вівтар як символ Трійці – небесного і земного світу); *орієнтація за сторонами світу* (розміщення вівтаря на схід – в сторону сходу сонця, «країни райського блаженства»), вхідної частини з хорами – на захід, пишно оздоблені інтер'єри за допомогою мозаїки, фресок, іконопису, які створювали «неземний світ» для віруючих. На думку видатних українських вчених (Крип'якевич І. та ін.), переважними були типи храмів, що наслідували візантійське мистецтво середньої доби розвитку.

Архітектурно-реставраційні розвідки та наукові реконструкції науковців дали можливість відтворити образ давніх руських культових будівель епохи Раннього середньовіччя – це, зазвичай, тринавні храми прямокутні в плані. Вівтарі містились зі східної сторони у гранчастих або напівкруглих апсидах, над поперечною навою на стовпах розміщувалась баня, багато храмів навколо будівлі мали опасання, окрім вівтарної частини. Із західної сторони могли примикати одна (у північно-західному куті споруди) або дві вежі. Зовнішні об'єми і форма даху та бань були підпорядковані внутрішнім просторам. Малі храми будували однонавні та у формі ротонд (Крипякевич І., 2002). Можна припустити, що на території сучасного Тернопілля у складі Давньоукраїнської держави церковне будівництво було спорідненим із наддніпрянським та велось за візантійськими зразками.

В епоху **Високого середньовіччя** (XI—XIV ст.) важливими процесами для культури сучасної Тернопільщини були такі:

- *об'єднання Галицьких і Волинських земель* було одним з найважливіших чинників, що викликало політичне, економічне і культурне піднесення Галицько-Волинського князівства. Містобудівна політика Данила Галицького, зосереджена на територію русько-польсько-литовського пограниччя та її укріплення через неминучість прирубіжних конфліктів, проти частих княжих розбратів привела до того, що міста а разом з ними і сакральні будівлі набули також функції оборони, свідченням чого є храми-твердині, відомі нам із літописних джерел;

- *турецька і татарська експансія на українські землі, розташування на перехресті важливих торговельних шляхів* викликали руйнування міст і сіл Київської Русі, втікаючи від ординців, монахи закладали монастирі на Тернопіллі; поширення храми з масивними стінами, невеликими, високо розміщеними вікнами, бійницями, огорожею, сторожовими вежами-дзвіницями та ін.;

- *взаємний вплив культури сусідніх держав* через особливість географічного положення, тісні контакти із країнами заходу на території

сучасної Тернопільщини після 1199 року в складі Галицько-Волинської держави дещо змінили принесені сюди будівельні традиції із наддніпрянщини, муровані з тесаного каменю церкви мали романські риси, відбувалось зближення української культури і мистецтва із західною.

Тут, на думку науковців, сформувався свій «візантійсько-романський» стиль храмів, про що свідчить біля 30 розкопаних румовищ XII-XIII століття на території княжого Галича та вціліла церква Святого Пантелеймона - тринавна, центробанна. На Волині переважали храми, наближені до візантійського стилю. Хоч на території Тернопільської області не збереглися храми цього періоду, можна припустити, що вони були спорідненими із рештою храмів Галицько-Волинського князівства. Типовим для цього періоду були тринавні храми із банею, яка опиралась на масивні стовпи, збудовані із тесаного білого каменю. Центральний простір не завжди мав форми квадрату, а міг бути видовженим з еліптичною банею (як у княжій церкві Святого Миколи у Львові). У Галицько-Волинському літописі є відомості про 1233 р. і церкву Святого Симеона у Шумську, проте, про архітектуру цього храму, на жаль, відомостей нема (Ізборнік. Літопис Руський, 1224 — 1244).

В епоху **Пізнього середньовіччя** (XIV—XVI ст.) на сучасних землях Тернопілля важливими були такі суспільно-політичні події, які впливали на архітектуру сакральних комплексів:

- *Втрата української державності, політичні змагання* великих держав Європи та Азії за землі сучасної Тернопільської області, що від 1349 року були під владою Польського королівства, а Волинська її частина у 1362 році захоплена Великим князівством Литовським. Литовські князі дотримувались проголошеного правила: «Старого ми не змінюємо, а нового не впроваджуємо», тому, можна припустити, що незмінність у літургійному процесі та повага до руських традицій, місцевої культури не внесли змін і до архітектури сакральних комплексів. Поляки, навпаки, вже у 1340 р. король попросив Папу Римського звільнити його від присяги «дотримувати обряди,

права і звичаї православних підданих», розпочався наступ католицизму (Дзюба О.М.,1997).

- Внаслідок *підписання Кревської Унії, приєднано землі литовські та руські до Польського королівства*, яке на державному рівні підтримувало католицьку віру. Українська православна церква стала не однією, чужою для католицької держави, що позначилось на архітектурі церкви. Відомий український історик, мистецтвознавець та краєзнавець Микола Голубець (1937, с.546) писав, що «...разом з гаслами католицизму й полонізації несли вони на український православний схід запас нових архітектурних форм та ідей». Відбувалось поступове утвердження західноєвропейської будівельної системи з своєрідним місцевим колоритом. Українське церковне будівництво зазначеного періоду характеризує поєднання елементів готики із старими візантійсько-романськими та ренесансними рисами.

- *Католицьке місіонерство* – ще з першої половини XIII століття з'явилися перші католицькі чернечі ордени на території Західної України, активна їх діяльність, на думку дослідників (Головащенко, 1999, с.236-253; Урсу, 2007, с.31), розпочалася вже у XV ст. - західноукраїнські землі опинилися під впливом католицизму. Разом із зростанням загромаджень католицького чернецтва, зростала мережа єзуїтських колегіумів та інших латинських шкіл, що сприяло поширенню серед православної верхівки українського суспільства католицької віри. Храми та монастирі, збудовані за проектами запрошених іноземних архітекторів, мали схеми, сформовані в європейському середньовіччі. Але, на відміну від західноєвропейських зразків, були більш лаконічні, монолітні та мали стримані форми, скупе використання декору зовні, невелику кількість високо розміщених вікон, масивні стіни та захисні мури, виступаючі башти тощо. Готичний вплив відобразився на фасадах храмів у влаштуванні контрфорсів, нерв'юрних склепіннях, стрілчастих формах і пропорціях вікон.

- *Залежність від мистецьких тенденцій провідних європейських держав та меценатство відомих родин* - католицька шляхта та ополячені

українські вельможі засновували і розбудовували монастирі різних чернечих орденів, запрошували для будівництва європейських архітекторів різних країн. Монастирські храми часто ставали престижними місцями поховання для фундаторів та членів їх сімей (Тимофієнко, 2003, с.168).

- *Новий розквіт візантійського мистецтва*, що називають останнім візантійським відродженням (за панування останньої династії імператорів Палеологів у період з 1261 до 1453 року), очевидно, призвів і до появи в XIV–XV столітті на Тернопіллі триконхових храмів. До сьогодні збереглись церква Преображення Господнього в урочищі Монастирок, Церква Святого Онуфрія (Онуфріївська церква) у Гусятині, церква Святого Миколая та втрачена церква Святої Трійці у Бучачі (див.рис.4.5). До тридільних, триконхових належить і церква Різдва Христового в Тернополі, хоч збудована вона у дещо пізніший час. Вчені до сьогодні не дійшли єдиного висновку про походження триконхових храмів на території сучасного Тернопілля: вважають, що вони прийшли із гори Афон у Греції, інші дослідники пов'язують їх появу із Молдавським князівством через меценатство Марії Могилянки - дочки молдавського господаря Єремії Могили.

- *Широке застосування права на самоврядування (магдебурзького права)*, що пришвидшувало ріст міст, посилювало урбанізаційні процеси. Так, відомо, що Тербовля магдебурзьке право отримала у 1389 р., Бучач у кінці XIV ст., Язловець – у 1448 (1519) р., Підгайці – у 1469 (1539) р.; у середині XIV століття його широко застосовували на Галичині і поширили на решту українських земель. Крім культурно-правового наближення руських земель до європейського простору, магдебурзьке право зумовило чужоземну колонізацію та обмеження прав місцевого населення. У містах і містечках Тернопілля масово почали поселятись єврейські, вірменські громади, створювали свої храми відповідно до власних традицій і канонів, відображаючи багатовікову культуру та звичаї своїх націй.

- *Турецько-польська війна (1498 р.)*, похід турецько-молдовської армії розорив Галицькі землі сучасної Тернопільщини, були спалені міста і села,

винищені та взяті у полон люди. В умовах татарських набігів, храми мають яскраво виражені оборонні функції, деякі були збудовані поблизу міських воріт і входили до оборонної системи міста, інші – розміщувались в центральній частині міських поселень та були автономними об'єктами оборони. Усі сакральні будівлі мають масивні стіни, вузькі вікна, що високо розміщені над землею, бійниці, бойові яруси тощо.

Найпоширенішими сакральними об'єктами періоду Пізнього середньовіччя, які до сьогодні збережені, або дійшли до нас у частково перебудованому вигляді, є однонавні тридільні храми, що складаються з притвору, центральної прямокутної або квадратної у плані нави та напівкруглої або гранчатої апсиди. Однокупольні, витягнуті по осі схід-захід, вони мають візантійсько-романські та ренесансні риси, іноді, присутні елементи готики. Усі храми мають яскраво виражені оборонні риси – товсті стіни, високо підняті вікна, бойові яруси тощо. Дерев'яні храми, хоч дійшли до нас сильно перебудованими, у своєму первісному вигляді були тридільними, мали широке опасання, внутрішні простори відкривались вгору.

У період Реформації (поч. XVI – др. пол. XVII ст.) важливими для Тернопілля були такі суспільно-політичні процеси, які впливали на архітектуру сакральних комплексів:

- *Поява протестантської церкви* на території Тернопільщини, яку підтримали велика кількість української шляхти та княжих родів, а ті, в свою чергу, навертали до цієї віри і своїх підданих, що не могло не внести корективи в архітектуру храмів. Проте, на жаль, архітектура протестантських храмів на території сучасної Тернопільської області періоду Реформації до сьогодні не вивчена та потребує подальшого дослідження. Можна припустити, що особливості протестантизму, спрощення богослужіння (проповіді, спільне моління, співання псалмів), впливали на архітектуру протестантських храмів та могли мати спільні риси із архітектурою протестантських компактних зальних храмів на території європейських

країн; головні приміщення протестантської церкви мали довільну форму без колон для кращої видимості, підвищення з кафедраю для проповідей хору та органу, просте упорядкування без ікон, віттарів, з підкресленою простотою для відмінності від пишних католицьких храмів (Дем'янов В.О., 2004);

- Посилення ролі Святого Престолу, Контрреформація та заснування нових чернечих орденів, які повернули до католицизму Річ Посполиту, а з нею і Тернопілля. Францисканці, Кармеліти, Домініканці, хоч і були створені як жербучі ордени, після Тридентського собору, який звільнив їх від обітничі бідності та зняв обмеження на володіння власністю, створювали комплекси, які вражали своєю пишністю. Лише францисканці дотримувались даної обітничі. В період Реформації за підтримки держави та за проектами запрошених іноземних архітекторів масово створювались муровані римо-католицькі костели.

Серед найпоширеніших храмів епохи Реформації найбільше на території сучасної Тернопільської області збереглися такі типи храмів: невеликі, витягнуті по осі схід-захід однонавові церкви, тридільні, де центральна нава, зазвичай, виділена більшою висотою та хрестові у плані костели. Часто наву і апсиду розділено віттарною аркадою, а притвор - широкою аркою. Зустрічаються триконхові, двоконхові церкви з півкруглою апсидою та півкруглими виступами нави. Часто внутрішні простори об'єднані півциркульними прорізами, а нава виділена більшою висотою та увінчана банею на гранчастому барабані, зустрічаються і безверхі храми із шатровими дахами, прикрашені невеликими ліхтариками. Храми були пристосовані до оборони, оточені масивними мурами, мали дозорні вежі-дзвіниці. Склепіння робили хрестові з нервюрами, півциркульні, півциркульні з розпалубками, зімкнуті. Стиль більшості храмів цього періоду має готико-ренесансні риси.

Епоха Просвітництва (др. пол. XVII-XVIII ст.) на Тернопіллі відзначена такими важливими суспільно-політичними процесами:

- Експансія католицизму - будувалась велика кількість мурованих католицьких костелів, часто – на місці давніших дерев'яних храмів. Як і в

культовій архітектурі Польщі поряд з прямокутними в плані базиліками, все частіше з'являються костели у формі рівнораменного хреста або такі, які представляють в плані подовжений багатокутник або еліпс. Панівним залишався стиль бароко з елементами рококо;

- *Селянські повстання та Визвольна війна українського народу* (1648—1657 рр.) стали початком заснування модерної української держави та в наступні історичні періоди бездержавності дозволило протистояти нищівній ролі імперій. Під час козацьких воєн піддавалися руйнуванням уніатські та католицькі монастирі на території Тернопілля. Внаслідок поєднання українських архітектурних традицій та європейського бароко і реалізму виникло українське бароко;

- *Польсько-турецька війна* (1672-1676 рр.), що точилася на території краю, завдала великих руйнувань містам і селам Тернопілля. Під владою Османської імперії опинилось Подільське воєводство, за свідченням науковців, багато храмів були перетворені на мечеті, але, на сьогодні такі зміни не виявлені.

- *Передача Київської митрополії Московському патріархату* (1686 р.) внаслідок чого Київська митрополія фактично перетворилась на рядову єпархію Російської Церкви, була відірвана від Константинополя. Стали нівелюватись особливості українського церковного культу, співу, української вимови у богослужінні, друку церковних книг українською мовою, будівництва храмів за українськими канонами. Західноукраїнські єпархії перейшли у Греко - Католицьку Церкву;

- *Приєднання Львівської єпархії до Унійної Церкви* (1700 р.) (на території Тернопілля впроваджено греко-католицизм), унійна Церква швидко розбудувала свою структуру, будувались і переобладнувались храми, монастирі. Велику місіонерську, просвітницьку та будівельну діяльність розгорнув оо. Василіан.

- *Поділи Речі Посполитої* (1772 р., 1793 р., у 1795 р.) призвели до поділу українських земель між двома імперіями з різною культурою і різним

віросповіданням, масштаби сакрального будівництва суттєво зменшилися; на підконтрольній Російській імперії частині України заборонено будувати храми за українськими традиціями;

- *Монастирська реформа* Австрійської імперії, секуляризація та закриття монастирів (на Тернопільщині ліквідовано 42 монастирів чину СВВ), їх майно, іконостаси, бібліотеки, органи тощо передані в більші монастирі або вивезено до Австрії;

- *Звільнення галицьких селян від кріпачства*, свідченням чого до сьогодні є до сьогодні збереженні пам'ятні хрести на території храмів.

Найчастіше у селах та в невеликих містечках будували традиційні дерев'яні церкви – одноверхі чи безверхі, тризрубні, що складаються із нави та прямокутного бабинця і гранчастого або прямокутного вівтаря. Рідше зустрічаються хрещаті у плані храми.

Архітектура сакральних комплексів періоду Просвітництва на території сучасної Тернопільської області представлена мурованими храмами у стилі пізнього ренесансу (Підгорянський монастир, Теревовл. р-н; монастир Францисканців у Кременці та ін.) та пізнього бароко з елементами рококо. У плані – однонавні, тринавні базиліки з гранчастою чи півкруглою апсидою або хрестові будівлі, однокупольні або безверхі (у невеликих містах чи селах). Головні фасади із ренесансним декором або багатим бароковим декором, та з двома вежами при вході, іноді, розміщених під кутом для створення пластичності фасаду. Стіни мають сильно виступаючі карнизи, фланковані пілястрами або розчленовані на дзеркала.

У період *XIX-XX століття* для архітектури сакральних комплексів на території сучасної Тернопільської області формотворчими були такі суспільно-політичні процеси:

- *Промисловий переворот і бурхливий розвиток інженерно – промислового будівництва на європейському просторі*, дозволили приміняти у храмобудуванні сучасні будівельні конструкції та матеріали.

(безстовпове перекриття великих прольотів тощо), проте зміни майже не торкалися планувальних рішень сакральних будівель.

- Колоніальна політика царської Росії, Ліквідація уніатства (1839 р.)
на волинській частині Тернопільщини, привели до перебудови уніатських монастирів та храмів на православний лад. Церкви на території Шумського, Лановецького і Кременецького районів отримали нові об'ємно-планувальні рішення, замінивши автентичну сакральну архітектуру на синодальний тип, які суттєво контрастували з українським сакральним зодчеством. Було побудовано велику кількість кам'яних та дерев'яних церков, старі храми перебудовані – зняті піддашся та опасання в дерев'яних церквах, влаштовані дзвіниці над бабинцем або прибудовані до нього, змінена форма бань та маківок, змінене шалювання стін, стіни пофарбували, введені російські етнічні мотиви в оздобленні. Навіть після зародження модерного напрямку в архітектурі, Троїцький собор Почаївської лаври, що створений під наглядом Священного Синоду, отримав форми новгородсько-псковської архітектури (арх. О.Щусєв) (див.рис.3.24). Православна Церква Московського патріархату і сьогодні активно впливає на архітектуру сакральних комплексів, утверджуючи неприйняття націєтворчих процесів, зверхність «русского мира». Прикладом є новозбудований Преображенський собор на території Почаївської лаври (2013 р.).

- Селянська реформа в Австрії та Скасування панщини (1848 р.)
дозволили позбутися адміністративного регламентування щодо архітектури храмів (іноді храмобудування стало низької якості), відбувалось широкомасштабне будівництво храмів сільськими та міськими парафіяльними громадами. Вільні громади почали зводити більші храми, складнішої конфігурації. Серед дерев'яних, збільшилась кількість хрещатих у плані церков на територіях обох імперій.

На території, яка не входила до складу Російської імперії, виникла потреба створення таких об'ємних і конструктивних форм, у яких би виразно

проглядались самотні риси архітектури української церкви, розпочався процес пошуку українського стилю у церковному будівництві.

- *Добротильська реформа*, до якої приєднався Василіанський орден; нововведення в ідеологічній доктрині, обрядовості відобразились на архітектурі сакральних комплексів – у храмах високі іконостаси змінилися на низькі перегородки, змінилися пристінні вітари, кафедри, сповідальниці тощо. Із замкнутого простору монастиря перетворилися на репрезентативні відкриті комплекси із пишними бароковими храмами, парками, резиденціями та ін.

- *Ідея соборності України, акт Злуки*, свідомо і цілеспрямована робота над творенням єдиного культурного і політичного простору. Видатні українські архітектори своєю наполегливою працею задекларували новий – «неоукраїнський» сакральний стиль, за основу, зазвичай, обирали компактну хрещато-банну структуру храму візантійського типу та форми козацького бароко.

- *Відновлення державності Польської республіки (1918 р.) та Поразка Західноукраїнської Народної Республіки (1919 р.)* привели до нового наступу на українську Православну Церкву, «пацифікації» (1930 р.), «ревіндикації» (1937-1938 рр.) церковного майна (руйнування, закриття, пристосування до римо-католицьких церков або до громадських будівель православних храмів) та ін.

- *Перша світова війна (1914 – 1918 рр.)* принесла великі руйнування, забрала багато людських жертв, спричинила розпад Австро-Угорської, Німецької, Османської та Російської імперій, сприяла пробудженню національно-визвольних ідей етнічних українців;

- *Анексія Західної України Радянським Союзом (1939 р.)*, після якої будівництво сакральних комплексів, практично, припинилось. Після «Саморозпуску» УАПЦ (1930 р.) та «Самоліквідації» ГКЦ (1946 р.) відбувалися заходи для припинення паломництва до чудотворних та святих місць, акти вандалізму радянської влади по відношенню до храмів.

- *Друга світова війна* (1939 - 1945 рр.), активні бойові дії проходили на території сучасної Тернопільської області, місто Тернопіль було знищене на 80%., зруйновано багато храмових будівель.

- *Католицька реформа за рішенням II Ватиканського собору* (1962-1965 рр.) в результаті якої було дозволено поєднувати у храмах сакральну функцію із світською, заохочувались експерименти із сакральними формами, надана гарантія непорушності традицій та обрядовості кожної окремої церкви. Проте, рішення сабору мали вплив на сакральну архітектуру лише після проголошення незалежності України;

- *Проголошення державної незалежності України*, розпочався бурхливий процес відбудови, реставрації та будівництво нових храмів, разом і міжконфесійна боротьба за церковні будівлі, яка, подекуди, продовжується і сьогодні.

Отже, у досліджуваний період церковне будівництво на території області представлене кам'яними та мурованими храмами різних конфесій, які обирали ті стильові форми, якими відзначалися будівлі в епоху становлення і розквіту їх релігій.

На території, яка входила до Австрійської імперії, а пізніше до Польщі у невеликих містах і селах продовжували будувати дерев'яні церкви за зразками народної архітектури – тридільні тривехі та одноверхі храми, хрещаті у плані, які мали опасання. Кам'яні однонавні та тринавні храми створювали тридільними у спрощених формах класицизму. Стіни, зазвичай, були розчленовані пілястрами, завершені антаблементами.

Об'ємно – просторова структура римо-католицьких святинь у більшості випадків залишалась базилікальною та будувалась у стилі неоготики, неороманському стилі. Більші костели будували тринавними у формі латинського хреста з асиметричним західним фасадом та однією вежею-дзвіницею, рідше зустрічаються храми двоветрові. Менші храми – зальні, прямокутні в плані з гранчастою апсидою, двосхилим дахом та сигнатуркою

над нар тексом. Зустрічаються і невеликі хрестові костели з укороченими бічними раменами.

На волинській частині Тернопілля, що входила до складу Російської імперії, перебудовували старі та будували нові дерев'яні та кам'яні храми, у яких об'ємно-планувальне рішення та оздоблення мали православно - російські риси. Автентичні українські храми майже зникли із сакрального простору тернопільської Волині та на довгий час підмінили на окупованій території відчуття українського національного стилю, що відображається на сакральній архітектурі й після здобуття незалежності України. Часто сучасні храми різних конфесій мають національні риси російського самодержавства.

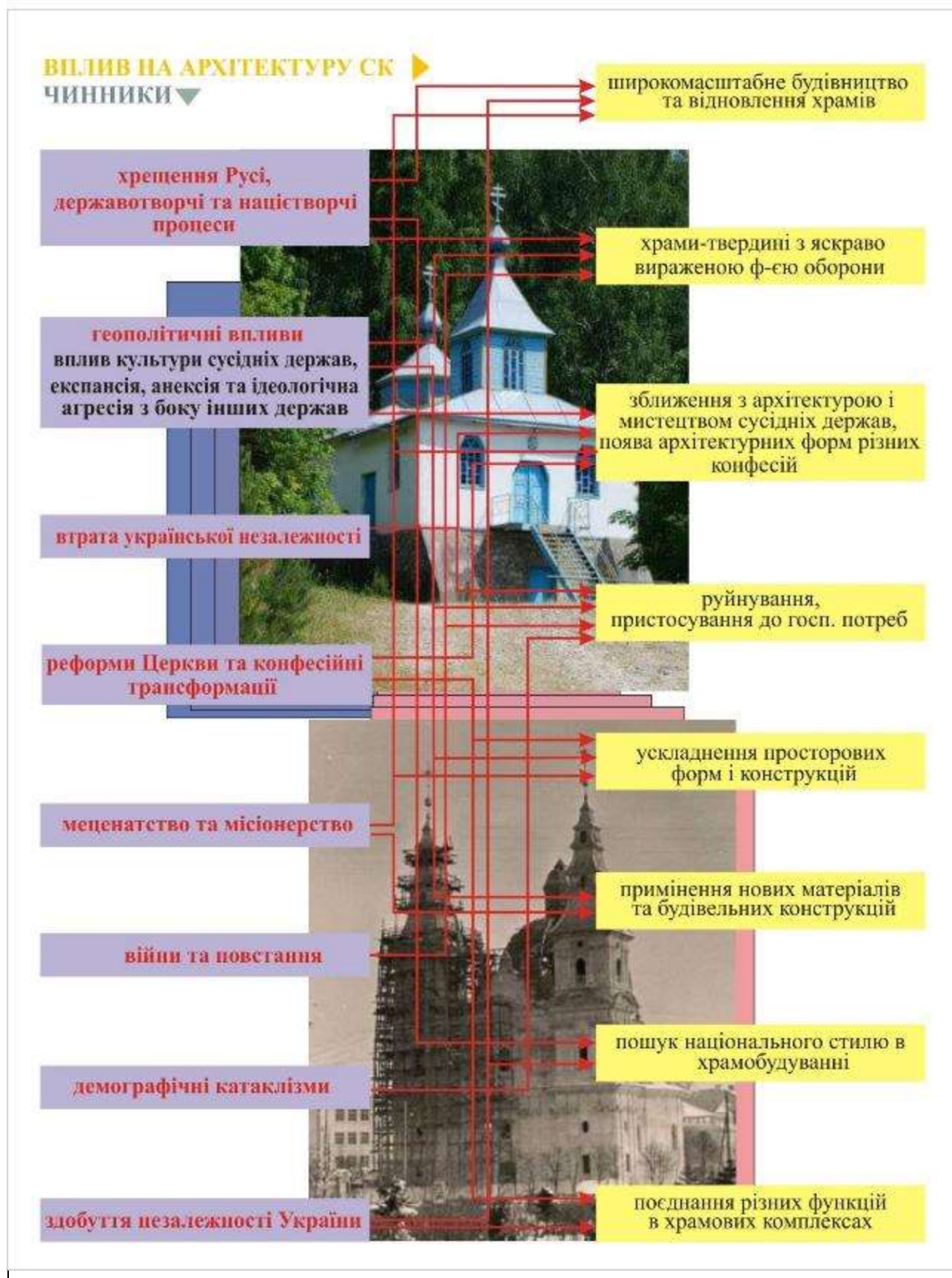
Підсумовуючи, можемо виділити суспільно-політичні чинники, які протягом віків творили сакральний образ сучасної Тернопільської області (табл.6.6):

- *хрещення Русі, державотворчі та націєтворчі процеси;*
- *геополітичні впливи (вплив культури сусідніх держав, експансія, анексія та ідеологічна агресія з боку інших держав);*
- *втрата української незалежності;*
- *реформи Церкви та конфесійні трансформації;*
- *меценатство та місіонерство;*
- *демографічні катаклізми;*
- *війни та повстання;*
- *здобуття незалежності України.*

Як ми зазначали раніше, важливі події кінця ХХ – поч.ХХІ століття, що стосуються історії Церкви та конфесійних змін, розвиток ідеї екуменізму та ін. потребують подальшого дослідження.

Таблиця 6.5.

Формування сакрального образу Тернопільщини під впливом
суспільно-політичних чинників

Висновки до розділу 6.

1. Досліджений розвиток архітектури сакральних комплексів на території Тернопільської області у новітній період; визначена роль та внесок сучасних архітекторів у процес відродження храмового будівництва; введено у науковий обіг дані про сучасних архітекторів та нові храми Тернопільщини.

2. Встановлено, що перші храмові будівлі на території області позначились тенденцією до відтворення форм та образів, що історично склалися на кінець XIX - початок XX століть. Експерименти із сакральними формами почастишали після 1995 року.

3. Проаналізована мережа релігійних організацій в Тернопільській області та забезпеченість Церков і релігійних організацій культовими будівлями і приміщеннями. Доведено, що найбільш інтенсивне храмове будівництво на Тернопільщині велось протягом 1990-2000 років, проте продовжується і сьогодні. Із 1995 року почастишали експерименти із модерністською формою у сакральному мистецтві.

4. Аналізуючи суспільно-політичні процеси, які відбувалися на Тернопіллі, виділили чинники, які мали найбільший вплив на розвиток архітектури сакральних комплексів та створили неповторний сакральний образ Тернопільської області. Серед них: існування дохристиянських вірувань, хрещення Русі, державотворчі та націєтворчі процеси; геополітичні впливи (вплив культури сусідніх держав, експансія, анексія та ідеологічна агресія з боку інших держав); втрата української незалежності; реформи Церкви та конфесійні трансформації; залежність від мистецьких тенденцій провідних європейських країн, меценатство та місіонерство; демографічні катаклізми; війни та повстання; здобуття незалежності України.

Такі важливі події XX та XXI століття, які стосуються розвитку Церкви та ідей екуменізму на сьогодні не вивчені та потребують подальшого дослідження.

ВИСНОВКИ

1. Визначено, що багатоаспектність дослідження процесу формування архітектури сакральних комплексів на прикладі Тернопільської області стала основою розкриття наукової проблеми через дослідження історії архітектури, історії України, релігієзнавства, філософії, богослов'я. Основою джерельної бази були сакральні комплекси на території Тернопільської області, представлені чисельними православними, католицькими, греко-католицькими, іудейськими, вірменськими храмами, залишками дохристиянських комплексів (досліджено 122 сакральних об'єктів із списку, які внесено до державного реєстру національного культурного надбання, 24 монастирі, 192 дерев'яних храми, 64 діючих костелів). Важливим підґрунтям у дослідженні були наукові праці дослідників історії архітектури, дані науково-дослідних закладів, заповідників, матеріали архівних державних фондів та матеріали із приватних архівів сучасних архітекторів, а також інтернет-ресурси (інтерактивні карти сакральних об'єктів, дані Церков різних конфесій та Дієцезій, електронних енциклопедій тощо).

2. Методологія для визначення об'єкта та предмета дослідження передбачала формулювання таких понять: «сакральний комплекс», «суспільно-політичних» процесів. Показано, що Тернопільська область, яка охоплює відразу три історико - етнографічні регіони: Західне Поділля, частину Східної Галичини і Південної Волині та на різних історичних етапах перебувала у складі різних держав (Київської Русі, Галицько-Волинського князівства, Польщі, Великого Князівства Литовського, Угорщини, Австрії, Австро-Угорщини, Російської імперії, УРСР) може бути виділеною для дослідження суспільно-політичних процесів, які впливали на архітектуру сакральних комплексів. При їх дослідженні застосовано комплекс загальнонаукових (емпіричних та теоретичних) і спеціальних методів дослідження (метод натурних обстежень, історико - порівняльного аналізу, мистецтвознавчого аналізу); методологічна основа дослідження мала

трирівневу структуру: фундаментальний (філософський) рівень, науковий рівень та спеціальний (суто науковий).

3. Проведений аналіз розвитку суспільно-політичних процесів та релігійно-конфесійні трансформації на території сучасної Тернопільської області в контексті розвитку європейських країн допоміг визначити їх вплив на архітектуру сакральних комплексів у період Раннього, Високого та Пізнього середньовіччя, в епоху Просвітництва, Реформації та в період XIX-XX століття. Доведено, що етнічна різноманітність на території Тернопільського краю (українці, поляки, євреї, вірмени та ін.), різниця віросповідання та інші суспільно – політичні процеси, обумовили різноманіття типів культових будівель, які відрізняються об'ємно-просторовим вирішенням, стилістикою, оздобленням та іншими особливостями.

4. Показано, що важливе суспільно-політичне, стратегічне і містоутворююче значення мали монастирські комплекси, а будівлі, які збереглися до сьогодні, є важливими об'єктами національного культурного надбання. Доповнено історію розвитку архітектури таких важливих сакральних комплексів, як Тернопільський кафедральний собор, комплекс Свято-Успенської Почаївської лаври, монастир Отців Василіан у місті Бучачі, Марійський центр у с.Зарваниця, визначено важливу роль сакральних центрів у процесі духовного та національного відродження України. Їх архітектура і будівельні періоди стали віддзеркаленням суспільно-політичних та етноконфесійних змін.

5. Уперше досліджено розвиток архітектури сакральних комплексів на території Тернопільської області у новітній період та визначено роль і внесок сучасних архітекторів у процес відродження храмового будівництва; введено у науковий обіг дані про сучасних архітекторів та нові храми Тернопільщини. Досліджено, що після здобуття незалежності України розпочався широкомасштабний процес відбудови, реконструкції сакральних комплексів та храмового будівництва. Перші храмові будівлі на території

області позначились тенденцією до відтворення форм та образів, що історично склалися на кінець XIX - початок XX століть, після 1995 року почастишали експерименти із модерністською формою у сакральному мистецтві.

6. Уперше виокремлено суспільно-політичні події та чинники, які на різних етапах історичного розвитку сучасної Тернопільської області мали найбільший вплив на архітектуру сакральних комплексів і протягом віків творили її сакральний образ: хрещення Русі, державотворчі та націєтворчі процеси; геополітичні впливи (вплив культури сусідніх держав; експансія, анексія та ідеологічна агресія з боку інших держав); втрата української незалежності; реформи Церкви та конфесійні трансформації; меценатство та місіонерство; демографічні катаклізми; війни та повстання; здобуття незалежності України.

7. Перспективними напрямками подальших наукових пошуків можуть бути дослідження впливу таких подій XX та XXI століття: створення Київського патріархату Української православної церкви; об'єднання УПЦ КП та Української автокефальної церкви в Православну церкву України; вручення Томосу про автокефалію Православної Церкви України на архітектуру сакральних комплексів. Ідеологія екуменізму може дати поштовх до пошуку сучасного українського національного стилю у храмовуванні.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

Архівні джерела

Державний архів Тернопільської області, м.Тернопіль

1. Справа про обладнання церкви в с. Андрушівка Кременецького повіту за 1898-1901 рр. Ф.258. Оп.1. Спр.4156. – 12 арк. Державний архів Тернопільської області, м.Тернопіль.
2. Акт про пожертвування М.Потоцьким 27787 золотих на будівництво Почаївської церкви і 30000 на богодельню за 1 лютого 1780 р. Ф.258. Оп.3. Спр.1259. – 4 арк. Державний архів Тернопільської області, м.Тернопіль.
3. Річний звіт по відомствам Лаври за 1837 р. Ф.258. Оп. 2. Спр. 203. – 12 арк. Державний архів Тернопільської області, м.Тернопіль.
4. Статистичні відомості про нерухоме майно Лаври за 1917 р. Ф.258. Оп.3. Спр.700. – 26 арк. Державний архів Тернопільської області, м.Тернопіль.
5. Листування Лаври з Волинською палатою державного майна про будівництво винокурного заводу за 4 січня 1856 – 24жовтня 1856 рр. Ф.258. Оп.1. Спр.2032. – 47 арк. Державний архів Тернопільської області, м.Тернопіль.
6. Справа про облаштування лаврської соборної церкви в 1875 р. Ф.258. Оп.2. Спр. 1087. – 9 арк. Державний архів Тернопільської області, м.Тернопіль.
7. Справа про ремонт дзвіниці та інших приміщень Лаври. Ф.258. Оп. 2. Спр.1494. – 29 арк. Державний архів Тернопільської області, м.Тернопіль.
8. Кошторис на будівництво артезіанської криниці в Лаврі за 1907 р. Ф.258. Оп.2. Спр.1693. – 9 арк. Державний архів Тернопільської області, м.Тернопіль.

9. Перелік церков, костелів, синагог, фільварків, магазинів у Тернополі (1923 р.). Ф. 275. - 1413 арк. Державний архів Тернопільської області, м.Тернопіль.

10. Релігія та церква. Волинська духовна православна консисторія. Ф. 148. 15046 арк. (польськ., рос. мови). Державний архів Тернопільської області, м.Тернопіль.

11. Характеристики та інвентарні описи майна та матеріалів парафіяльних костелів, церков і каплиць (1844-1943 рр). Ф. 426, - 433 арк. (польськ., рос. мови). Державний архів Тернопільської області, м.Тернопіль.

12. Уповноважений у справах Російської Православної Церкви при Раді Міністрів СРСР по Тернопільській області. Ф. Р-3240. - 158 арк. (укр., рос.мови). Державний архів Тернопільської області, м.Тернопіль.

Науково-технічний архів Інституту «Укрзахідпроектреставрація»

13. м. Бережани, дер. ц-ва Миколая (ох. 640) вул. Шевченка. Обмірні креслення. Т-83-2, -3 арк. Науково-технічний архів Інституту «Укрзахідпроектреставрація», м.Львів.

14. м. Заліщики, костел Станіслава XVIII ст. Робочі креслення реставрації. Обміри. Т-32-6, - 3 арк. Науково-технічний архів Інституту «Укрзахідпроектреставрація», м.Львів.

15. м. Збараж, костел Бернардинів (ох. 662). Монастир. Архітектурні обміри. Т-19-8, - 6 арк. Науково-технічний архів Інституту «Укрзахідпроектреставрація», м.Львів.

16. м. Збараж, костел Бернардинів (ох. 662). Монастир. Пропозиції пристосування. Т-19-12, - 4 арк. Науково-технічний архів Інституту «Укрзахідпроектреставрація», м.Львів.

17. м. Збараж, костел Бернардинів (ох. 662). Монастир. Фотофіксація. Т-19-4, - 5 арк. Науково-технічний архів Інституту «Укрзахідпроектреставрація», м.Львів.

18. м. Козина, дер. ц-ва Параскеви (ох. 1577). Архітектурні обміри. Історико-архітектурна довідка. Т-54-2, Т-54-3, - 6 арк. Науково-технічний архів Інституту «Укрзахідпроектреставрація», м.Львів.
19. м. Копиченці, дер. ц-ва Чесного Хреста (ох. 640). Обмірні креслення. Т-84-2, - 2 арк. Науково-технічний архів Інституту «Укрзахідпроектреставрація», м.Львів.
20. м. Теробовля, костел Кармелітів (ох. 678) вул. Шевченка, 3. Історична довідка. Т-33, - 3 арк. Науково-технічний архів Інституту «Укрзахідпроектреставрація», м.Львів.
21. с. Озеряни, Борщівський р-н костел. Ескізний проект реставрації і пристосування. Т-46-2, - 5 арк. Науково-технічний архів Інституту «Укрзахідпроектреставрація», м.Львів.
22. с. Скорики, дер. ц-ва Богослова. Історична довідка. Обмірні креслення. Т-40-2, Т-40-4, - 10 арк. Науково-технічний архів Інституту «Укрзахідпроектреставрація», м.Львів.
23. с. Язлівець (с.Яблунівка) Вірменська ц-ва. Робочі креслення реставрації. Т-31-6, - 4 арк. Науково-технічний архів Інституту «Укрзахідпроектреставрація», м.Львів.

**Архів управління культури Тернопільської обласної державної
адміністрації**

24. Пам'ятка архітектури (ох. 652) XVIII ст. Ансамбль монастиря Василіанів у Бучачі Тернопільської обл. Проект впорядкування території. Ш.88-99, - 6 арк. Архів управління культури Тернопільської обласної державної адміністрації, м.Тернопіль.
25. Проект реставрації та пристосування пам'ятки архітектури XVIII ст. Ансамблю монастиря Василіан в місті Бучачі під центр дитячої творчості. Акт технічного стану. Ш 83-115 – ЕП, - 9 арк. Архів управління культури Тернопільської обласної державної адміністрації, м.Тернопіль.

26. Справа. Монастырь Доминиканцев: здание костела (XVIII века). Ш 174, - 34 арк. Архів управління культури Тернопільської обласної державної адміністрації, м.Тернопіль.
27. Троицкий собор постройки 1912 года в Почаевской Лавре. Дело 145. – 16 арк. Архів управління культури Тернопільської обласної державної адміністрації, м.Тернопіль.
28. Успенский собор Почаевской Лавры (1791 г.). Дело 231. – 47 арк. Архів управління культури Тернопільської обласної державної адміністрації, м.Тернопіль.
29. Охоронно-орендний договір на пам'ятку культурної спадщини. Палац в с. Язлівець Бучацького району (ох.1575). 1996 -2009 р., - 13 арк. Архів управління культури Тернопільської обласної державної адміністрації, м.Тернопіль.

Література

30. Аалтонен, Г., 2012. *Історія Архітектури*. Переклад з англійської М. Кошкіна. Харків: Фактор.
31. Алексієвець, М.М., Бармак, М.В., Бармак, О.Я. та ін., 1995. *Тернопілля: сторінки історії*. Тернопіль: ТДПШ.
32. Алексієвець, М.М. та Зуляк, І.С., 1999. *Діяльність "Просвіти" у національно-культурному відродженні Східної Галичини (1868–1914)*. Тернопіль.
33. АН України, Інститут суспільних наук, 1992. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Вип. 1. Київ: Наукова думка.
34. Андрієшин, В., 2012. Зарваниця: острів Божої любові. *Місто*, 11 липня, с. 19.
35. Андрусак, Н., 1972. Минуле Бучаччини. В: М. Островерха, ред. *Бучач і Бучаччина*. Нью Йорк, Лондон, Париж, Сідней, Торонто: НТШ. с. 22-63.

36. Андрухів, І.О., 2006. *Політика радянської влади у сфері релігії та конфесійне життя на Прикарпатті в 40–80-х роках ХХ століття. Історико-правовий аналіз*. Івано-Франківськ: Лілея-НВ.
37. Андрухів, І.О., 2008. *Ліквідація релігійних громад та монастирів Римо-католицької церкви на теренах Станіславської області в 1944–1960 рр.* *Схід*, 4(88), с. 93-97.
38. Андрушків, Б., Новосядлий, Б., Кирич, Н. та Погайдак, О., 2007. *Зарваниця – центр духовного тяжіння*. В: *Як народжуються святині*. Тернопіль: Терно-граф. с. 43-51.
39. Андрушків, Б.М., 2000. *Зарваниця – Святиня Землі Української*. Тернопіль: Підручники і посібники.
40. Андрущенко, В.П., 2003. *Політична історія України ХХ століття*. Том 6: від тоталітаризму до демократії, 1945–2002. Київ: Генеза.
41. Антонович, С., 1992. *Короткий історичний нарис Почаївської Успенської лаври*. Тернопіль: б.в.
42. Арсенян, М., 2019. *Храмова архітектура армян на території України*. Київ: Дух і Літера.
43. Архів інституту «Укрзахідпроектреставрація» (ІАІУ) Тернопіль, арх. спр.Т-9-2.
44. Асєєв, Ю.С., 1957. *Нариси історії архітектури Української РСР (Дожовтневий період)*. Київ: Державне видавництво літератури з будівництва і архітектури УРСР.
45. Асєєв, Ю.С., 1980. *Джерела. Мистецтво Київської Русі*. Київ: Мистецтво.
46. Асєєв, Ю.С., Вечерський, В.В., Годованюк, О.М. та ін., 2003. *Історія української архітектури*. Київ: Техніка.
47. Бабенко, Л.Л., 2011. *Відображення діяльності Митрополита Йосифа Сліпого у документах радянських органів державної безпеки*. *Історична пам'ять*, 1 (25), с. 69-76.

48. Бабій, М.Ю., 1998. Державно-церковні відносини. В: Ю.С. Шемшученко, Ф.Г. Бурчак, М.П. Зяблюк та ін., ред. *Юридична енциклопедія*. Том 2. Київ: Українська енциклопедія. с. 163-164.
49. Бажан, М.П., голов. ред., 1967. *Історія українського мистецтва*. Том 2: мистецтво XIV – першої половини XVII століття. Київ: Наукова думка.
50. Байдич, В., 2008. Римо-католицизм у контексті розвитку державно-церковних стосунків в СРСР (1920–1960-ті рр.). *Історія України. Маловідомі імена, події, факти*, 36, с. 294-315.
51. Баран, В.К., 1995. Влада і церква: з історії взаємин у 1945–1965 роках. *Сучасність*, 5, с. 113-127.
52. Барер, С., 1981. Архітектура малих міст Галичини та Поділля в XIX – на початку XX ст. *Народна творчість та етнографія*, 6, с. 48-54.
53. Бармак, М.В. та Бармак, О.Я., 1998. *Наш край – Тернопільщина*. Тернопіль: ТДПУ імені В. Гнатюка.
54. Барна, С., 2016. Культурна спадщина Тернопільщини. *Пам'ятки України: історія та культура*, 9, с. 48-57.
55. Бевз, М., 1993. Маловідомі приклади з історії міст Галичини. *Наукові зошити кафедри Реставрації та реконструкції архітектурних комплексів. Нові матеріали з дослідження пам'яток архітектури та містобудування*, 1, с. 16-36.
56. Бевз, М., 2001. Історичні міста Галичини: проблеми вивчення і збереження. *Записки Наукового Товариства імені Шеченка. Праці Комісії архітектури та містобудування*, 241, с. 84-112.
57. Бевз, М.В., 2003. *Методологічні основи збереження та регенерації заповідних архітектурних комплексів історичних міст (на прикладі Західної України)*. Доктор архітектури. Харківський державний технічний університет будівництва та архітектури.
58. Бендик, М.П., 1996. *Помісність Української греко-католицької церкви, та її бачення Патріархом Йосифом Сліпим*. Львів: Свічадо.

59. Бистрицька, Е., 2012. Українське релігійне питання в політиці Другої Речі Посполитої Польської (20–30 рр. ХХ ст.). В: А. Колодний та П. Мазур, ред. *Матеріали VIII Міжнародних Річинських читань до 120-річчя з дня народження Арсена Річинського*. Кременець, 14-15 листопада 2012. Київ: Папірус-К.
60. Білокінь, С.І., 2009. Кременецький Свято-Богоявленський монастир. В: В. А. Смолій, головний ред. *Енциклопедія історії України*. Том 5. Київ: Наукова думка. с. 318.
61. Білокінь, С.І., 2010. Загаєцький Святого Іоанна Милостивого чоловічий монастир УПЦ МП. В: І.М. Дзюба, А.І. Жуковський, М.Г. Железняк та ін., ред. *Енциклопедія сучасної України*. Том 10. Київ: НАН України, Наукове товариство імені Т. Шевченка. с. 64.
62. Бірюльов, Ю.О., 2007. Грицай Роман. В: А. Козицький та І. Підкова, ред. *Енциклопедія Львова*. Том 1. Львів: Літопис. с. 583.
63. Боднарук, І., 1972. Бучач сто років тому. В: М. Островерха, ред. *Бучач і Бучаччина*. Нью Йорк, Лондон, Париж, Сідней, Торонто: НТШ. с. 68.
64. Бойко, О., 1998. Будівництво синагог в Україні. *Вісник інституту Укрзахідпроектреставрація*, 9, с. 5-33.
65. Бойко, Р.Ю., 2010. Особливості становлення греко-католицького підпілля у другій половині 1940-х – першій половині 1950-х рр. *Історія релігії в Україні і світі. Серія: Історичне релігієзнавство*, 2, с. 25-33.
66. Бойцун, Б. та Дем'янова, І., 2009. Тернопільський костюл отців єзуїтів. В: Г. Яворський, Б. Мельничук, М. Ониськів та ін., ред. *Тернопільський енциклопедичний словник*. Том 4. Тернопіль: Збруч. с. 619-620.
67. Бойцун, Л., 2003. *Тернопіль у плинні літ: історико-краєзнавчі замальовки*. Тернопіль: Джура.
68. Бойцун, Л., 2005. Монастирська церква (Успення Пречистої Діви Марії). В: Г. Яворський, Б. Мельничук, М. Ониськів та ін., ред. *Тернопільський енциклопедичний словник*. Том 2. Тернопіль: Збруч. с. 558.

69. Бойцун, Л., 2008. Домініканський костюл у Тернополі. В: Г. Яворський, Б. Мельничук, М. Ониськів та ін., ред. *Тернопільський енциклопедичний словник*. Том 3. Тернопіль: Збруч. с. 521.
70. Бондаренко, І.В., 1999. *Передумови і тенденції стильового розвитку храмової архітектури Слобожанщини (друга половина XIX – початок XX ст.)*. Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата архітектури 18.00.01. Харківський художньо-промисловий інститут.
71. Бондаренко, Р.І., 2009. Комплексний характер пам'яток архітектури та містобудування за матеріалами Зводу пам'яток історії та культури України. *Праці Центру пам'яткознавства*, 15, с. 48-62.
72. Борділовська, О., 2004. Столітня війна 1337–1453. В: Л. В. Губерський, ред. *Українська дипломатична енциклопедія*. Том 2. Київ: Знання України.
73. Боцюрків, Б., 1993. Українська Греко-Католицька Церква в катакомбах (1946–1989). В: Я. Грицак та Б. Гудзяк. ред. *Ковчег: збірник статей з церковної історії*. Частина 1. Львів: Інститут історії церкви. с. 123-164.
74. Бубній, П.М. та Балюх, В.О., 2006. *Зарваниця*. Тернопіль: Збруч.
75. Ваврик, М. о. ЧСВВ, 1968. Василіянські монастирі в Тербовельщині. *Тербовельська земля: історично-мемуарний збірник*. Нью Йорк, Париж, Сідней, Торонто: НТШ. с. 194-207.
76. Вагнер, Г.К. и Владышевская, Т.Ф., 1993. *Искусство Древней Руси*. Москва: Искусство.
77. Вагнер, Г.К., 1986. Византийский храм как образ мира. *Византийский временник*, 47, с. 163-181.
78. Важинський, С.Е. та Щербак, Т.І., 2016. *Методика та організація наукових досліджень*. Суми: СумДПУ імені А.С. Макаренка.
79. Вакуленко, В., Валентюк, І., Грибан, В. та ін., 2003. *Туризм і охорона культурної спадщини: український та польський досвід*. Київ: К.І.С.

80. Васьків, А.Ю., 1997. *Греко-католицька церква в духовному житті українців Східної Галичини (1919–1939)*. Кандидат наук. НАН України, Інститут філософії.
81. Васюта, І.К., 2006. *Політична історія Західної України (1918–1939)*. Львів: Каменяр.
82. Верховна Рада України, 2000. Про охорону культурної спадщини: Закон України від 08.06.2000 р. № 1805. *Відомості Верховної Ради України*, 39, ст. 333.
83. Верховна Рада УРСР, 1991. Закон України Про свободу совісті та релігійні організації. *Відомості Верховної Ради УРСР*, 25, ст. 283.
84. Вечерський, В., 2001. *Архітектурна й містобудівна спадщина доби Гетьманщини. Формування, дослідження, охорона*. Київ: Головкивархітектура, НДІТІАМ.
85. Вечерський, В., 2007. *Українські дерев'яні храми*. Київ: Наш час.
86. Вечерський, В., 2008. *Українські монастирі*. Київ: Наш час.
87. Вечерський, В.В., 2013. *Українська дерев'яна архітектура (Ukrainian wooden architecture)*. Київ: Балтія-Друк.
88. Вирський, Д.С., 2003. Абсолютизм. В: В.А. Смолій, ред. *Енциклопедія історії України*. Том 1. Київ: Наукова думка. с. 11.
89. Водзинський, Є., 1996. Історичні міста України: дослідження та охорона спадщини. *Архітектурна спадщина України*, 3 (1), с. 243-254.
90. Водзяновська, І., 2012. Дві хвилі ліквідації василіанських монастирів в Російській імперії на прикладі Правобережної України. В: *Історія релігій в Україні*. Кн. 1. Львів: Логос. с. 294-302.
91. Водотика, О.Ю., 2004. *Архітектурно-типологічні основи формування православних храмів України (на прикладі Центрального регіону)*. Кандидат наук. Київський національний університет будівництва і архітектури.
92. Войналович, В.А., 2002. Доля римо-католицького культу в Україні в умовах політики державного атеїзму (кінець 50-х – перша половина

60-х років ХХ ст.). *Історія України. Маловідомі імена, події, факти*, 20-21, с. 405-425.

93. Войтович, Л.В., 2011. *Галицько-волинські етюди*. Біла Церква: Видавець Пшонківський О.В.

94. Воропаєва, Т., 2010. Ідентичність українського народу в контексті соціокультурних трансформацій: теоретично-методологічні засади дослідження *Вісник КНУ ім. Т. Шевченка. Українознавство*, 14, с. 15-18.

95. Вортман, Д. та Мицик, Ю., 2011. Почаївська Свято-Успенська лавра. В: В.А. Смолій, ред. *Енциклопедія історії України*. Том 8. Київ: Наукова думка. с. 468-470.

96. Вуйцик, В., 2004. Монастир Святого Миколи у Струсові. *Вісник інституту «Укрзахідпроектреставрація»*, 14, с. 242-243.

97. Вуйцик, В., 1996. Львівський архітектор Франціск Кульчицький (на матеріалі архівних джерел). *Вісник інституту «Укрзахідпроектреставрація»*, 5, с. 68-82.

98. Гаврилів, І., 2012. *Західна Україна у 1921–1941 роках: нарис історії боротьби за державність*. Львів: Видавництво Львівської політехніки.

99. Гаврилюк, О. та Строцень, Б., 2004. *Археологічні дослідження на Тернопільщині*. В: Г. Яворський, Б. Мельничук, М. Ониськів та ін., ред. *Тернопільський енциклопедичний словник*. Том 1. Тернопіль: Збруч. с. 49-50.

100. Гаврюшенко, О.А., Шейко, В.М. та Кравченко, О.В., 2006. *Історія світової культури*. Київ: Кондор.

101. Гавюк, М. та Уніят, В., 2005. Монастирок. В: Г. Яворський, Б. Мельничук, М. Ониськів та ін., ред. *Тернопільський енциклопедичний словник*. Том 2. Тернопіль: Збруч. с. 557.

102. Галевич, О. та Івахів, Г., 2014. Підлісці. В: В. Хоминець, Л. Бицюра, О.Боберський та ін., ред. *Тернопільщина: історія міст і сіл*. Том 2. Тернопіль: Терно-граф. с. 576-577.

103. *Галицько-Волинський Літопис. Роки 1245–1260.* Переклад Л. Махновця. Бл. 1237 Архівовано 27 вересень 2007 у Wayback Machine.
104. Галишич, Р., 2002. *Українська церковна архітектура і монументально-декоративне мистецтво зарубіжжя.* Львів: Сполом.
105. Галушка, А.А., 2013. Хрещення Русі, 987–989. В: В. А. Смолій, головний ред. *Енциклопедія історії України.* Том 10. Київ: Наукова думка. с. 427.
106. Герета, І., 1997. Зарваниця – духовне джерело України. *Свобода,* 12 черв., с. 3.
107. Германович, П. та Мельничук, Б., 2008. Язловець. В: Г. Яворський, Б. Мельничук, М. Ониськів та ін., ред. *Тернопільський енциклопедичний словник.* Том 3. Тернопіль: Збруч. с. 681-682.
108. Глубіш, О. (отець) та Шподарунок, Н., 2006. *Зарваниця.* Тернопіль; Львів: Піраміда.
109. Глубіш, О. (отець), Новосядлий, Б. та Шподарунок, Н., 2009. *Катедра.* Тернопіль: Джура.
110. Гнатюк, Л., 2010. *Архітектурно-просторова організація сакральних комплексів історичної Волині:* автореферат дисертації на здобуття вченого ступеня кандидат архітектури 18.00.01. Національна академія образотворчого мистецтва і архітектури.
111. Гнідець, Р.Б., 2002. *Вплив конструктивних факторів на архітектуру українських баневих церков:* дисертація на здобуття вченого ступеня кандидат архітектури 18.00.01. Національний ун-т «Львівська політехніка».
112. Гнідець, Р.Б., 2015. Національна ідентичність архітектури українських церков у традиції та новаторстві їх вираження. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»,* 836: Архітектура, с. 168-175.
113. Годованюк, О., 2004. *Монастирі та храми Волинського краю.* Київ: Техніка.

114. Головащенко, С., 1999. *Історія християнства*. Київ: Либідь.
115. Головачак, О., Гордій, І. та Кичко, М. ред., 2017. *Архітектори Тернопілля*. Тернопіль: Терно-граф.
116. Горбач, С.І., 1998. Деякі аспекти відносин між Ватиканом та СРСР після другої світової війни (1945–1953). *Український історичний журнал*, 6, с. 68-76.
117. Горбик, О.О., 2003. *Стильові риси архітектури провінційного католицького барокового храму (на прикладі костьолів Київщини і Волині)*: дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата архітектури 18.00.01. Київський національний університет будівництва та архітектури.
118. Гордієнко, Г., 2014. Основні символи українського бароко. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія*, 2 (2), с. 142-144.
119. Горський, В., 2002. Просвітництво. В: В.І. Шинкарук, ред. *Філософський енциклопедичний словник*. Київ: Абрис. с. 528.
120. Государственный комитет по гражданскому строительству и архитектуре при Госстрое СССР, Научно-исследовательский институт теории, истории и перспективных проблем советской архитектуры, 1966-1977. *Всеобщая история архитектуры*. Ленинград, Москва: Издательство литературы по строительству.
121. Грабовецкий, В.В., 2019. *Західноукраїнські землі в період народно-визвольної війни 1648–1654 рр.* Київ: Центр навчальної літератури.
122. Григорук, Н., 2013. Політика Австро-Угорщини стосовно українського питання в Галичині в кінці ХІХ – на початку ХХ ст. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія*, 2 (1), с. 181-187.
123. Грицак, Я., 2000. *Нарис історії України: формування модерної української нації*. Київ: Генеза.
124. Грицеляк, В., Дикий, І. та Ровенчак, І. 2013. *Атлас історії української державності*. Львів: Карти і Атласи.

125. Грушевський, М., 1990. *Ілюстрована історія України*. Київ: ІСЕ.
126. Гудзяк, Б., 1994. Образ сили духу: дослідження живої історії підпільного життя Української Греко-Католицької Церкви 1946–1989. *Другий міжнародний конгрес українців*. Львів, 22-28 серпня 1993. Львів. Ч. 2: історія. с. 125-129.
127. Гудима, А. та Івахів, Г., 2008. Різдва Христового Церква (Середня). В: Г. Яворський, Б. Мельничук, М. Ониськів та ін., ред. *Тернопільський енциклопедичний словник*. Том 3. Тернопіль: Збруч. с. 182-183.
128. Гудима, А., 2003. *Почаївський монастир в історичній долі українства*. Тернопіль: Підручники і посібники.
129. Гудь, Б., 2012. Політика «ревіндикації» на Холмщині і Волині 1937–1938 рр. та її наслідки для українсько- польських стосунків. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*, 21, с. 256-266.
130. Гумен, Ю., ред., 2011. *Державний архів Тернопільської області*. Тернопіль: Астон.
131. Гура, О.А., 2009. Політика радянської влади щодо Римокатолицької церкви в другій половині 40-их – першій половині 50-х років ХХ століття. *Історична пам'ять*, 1, с. 60-68.
132. Гуцал, П., 2008. Адміністративно-територіальний поділ Тернопільщини. В: Г. Яворський, Б. Мельничук, М. Ониськів та ін., ред. *Тернопільський енциклопедичний словник*. Том 3. Тернопіль: Збруч. с. 25-29.
133. Гуцал, П.З., 2013. Тернопільський край. В: В.А. Смолій, ред. *Енциклопедія історії України*. Том 10. Київ: Наукова думка. с. 71.
134. Герета, І., 1997. *Теребовля: шлях через віки*. Львів: Каменяр.
135. Дацюк, Н.М., 2017. *Творчий доробок архітектора Михайла Нетриб'яка у будівництві церков Тернопільщини у період з 1995–2016 роки*. Дніпро: Наукове мислення.
136. Дашкевич, Я., 1994. Східна Галичина: етнічні відносини, національні міфи та ментальність. *Україна в минулому*, 6, с. 78-93.

137. Дем'янова, І. та Мельничук, Б., 2005. «Листопадовий зрив». В: Г. Яворський, Б. Мельничук, М. Ониськів та ін., ред. *Тернопільський енциклопедичний словник*. Том 2. Тернопіль: Збруч. с. 365.

Державний архів Тернопільської області (далі - ДАТО), ф.258 (Духовний собор Почаївської Лаври). – оп.1. – спр.4156.- арк.1, 7 9.

138. Діба, Ю., 2001. Дві маловідомі ротонди княжої доби. *Записки Наукового товариства імені Шевченка*, 241, с. 248-274.

139. Дідух, В., 2013. Пантелеймонівський храм – перлина білокам'яного зодчества. *Пам'ятки України*, 6, с. 22-29.

140. Дідух, Т., 2014. Особливості конфесійного життя Греко-Католицької церкви на Тернопільщині у 1958–1964 рр. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка*. Серія: Історія, 2 (1), с. 123-127.

141. Дорошенко, Д., 1940. *Православна Церква в минулому й сучасному житті українського народу*. Берлін: б.в.

142. Драган, М., 2016. *Українські дерев'яні церкви. Генеза і розвій форм*. 2-ге вид. Харків: Видавець Савчук О.О.

143. Дрогобицький, І., 2003. Еволюція культурно-освітньої праці Чину Святого Василя Великого в другій половині ХІХ століття. *Добромільська реформа і відродження Української Церкви*: доповіді та матеріали учасників Міжнародної наукової конференції, присвяченої 120-літній річниці початку Добромільської реформи Василянського Чину Св. Йосафата і 100-літній річниці перенесення василянського новіціату з Добромиля у Крехів. Львів: Місіонер. с. 136-145.

144. Дубилко, І., 1986. *Почаївський монастир в історії нашого народу*. Вінніпег: Інститут дослідів Волині.

145. Дуда, І., 2004. Збруцький ідол. В: Г. Яворський, Б. Мельничук, М. Ониськів та ін., ред. *Тернопільський енциклопедичний словник*. Том 1. Тернопіль: Збруч. с. 640.

146. Дуда, І., 2010. *Тернопіль, 1540–1944. Історико-краєзнавча хроніка*. Частина 1. Тернопіль: Навчальна книга-Богдан.
147. Дудар, В.Л., 2008. *Громадсько-політичний та культурний вплив Почаївського монастиря на населення Волині (XIX – початок XX століття)*: автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидат історичних наук 07.00.01. Переяслав-Хмельницький педагогічний університет імені Григорія Сковороди.
148. Дударчук, К.Д., 2013. *Історико-культурні ресурси Тернопільської області: стан збереження та використання*. Тернопіль: ТНПУ ім. В. Гнатюка.
149. Дух, О., 2014. Ліквідація унійних і Римо-католицьких монастирів в Російській імперії та доля їх бібліотек (кінець XVIII–XIX століття). *Вісник Львівського університету. Серія: Книгознавство, бібліотекознавство та інформаційні технології*, 8, с. 86.
150. Дьомін, М., Дьоміна, В. та Дмитрієв, Л., 1995. Загальні принципи документування пам'яток архітектури та містобудування в Україні. *Теорія та історія архітектури і містобудування*. с. 129-149.
151. Дячок, В.Ю., 2012. Творчий внесок Михайла Нетриб'яка в архітектурний простір Тернопільщини. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Мистецтвознавство*, 1, с.177-180.
152. Дячок О.М. та Дацюк Н.М., 2018. Михайло Нетриб'як у сакральному просторі Тернопілля. *Мистецька діяльність у сучасному соціокультурному просторі (25 – літній творчий внесок факультету мистецтв.)* Тернопіль, ТНПУ. с. 396-407.
153. Дячок, О.М., 2003. Духовний вимір архітектури, *Регіональні проблеми архітектури і містобудівництва. Збірник наукових праць. Одеса: Астропринт*, 5-6, с. 328-331.
154. Дячок О.М., 2017 а. Сакральні пам'ятки містобудування і архітектури у процесі формування простору міста Кременця. *Сучасні*

проблеми архітектури та містобудування: наук.техн.збірник. К.: КНУБА, 49, с. 74-81.

155. Дячок О.М., Нетриб'як М.М. та Дацюк Н.М., 2017. Історія розвитку архітектури церкви Пресвятої Трійці та Покрови пресвятої Богородиці у селі Зарваниця. *Архітектурний вісник КНУБА, 13, с. 94-103.*

156. Дячок О.М., 2017 б. Вплив політичних чинників на розвиток архітектури Тернопільської катедри (Собору Непорочного Зачаття Пресвятої Богородиці). *Вісник національного університету «Львівська політехніка»: збірник наукових праць. Львів: Вид. Львівської політехніки, 878, с.116-123.*

157. Дячок О.М., 2018 а. Тернопільські архітектори у процесі відродження сакрального будівництва України. *Сучасні проблеми архітектури та містобудування: наук.техн.збірник. К.: КНУБА, 51, с. 26-34.*

158. Дячок О. М., 2018 б. Проблеми збереження римо-католицьких храмів у малих містах та селах Тернопілля. *Містобудування та територіальне планування. К.: КНУБА, 68, с. 159–167.*

159. Дячок О.М., 2018 с. Історичні етапи формування та розвитку архітектури сакральних будівель Тернопільської області. *Архітектурний вісник КНУБА: наук.-виробн.збірник. К.: КНУБА, 16, с. 98-108.*

160. Дячок О.М., 2018 д. Історичні передумови формування архітектури оборонних храмів Тернопільської області в період з другої половини XVI – початку XVII століття. *Сучасні проблеми архітектури та містобудування: наук.техн.збірник. К.: КНУБА, 52, с. 51-63.*

161. Дячок О.М., 2019 а. Вплив соціально – політичних чинників на процес формування архітектури Свято – Успенської Почаївської лаври. *Проблеми теорії і історії архітектури України. Сборник научных трудов. Одесса: Астопринт, 19, с.181-191.*

162. Дячок О.М., 2017 с. Вплив монастиря отців василіан на архітектуру міста Бучача. *Архітектурний вісник КНУБА, 11-12, с. 285–293.*

163. Дячок О.М., 2017 д. Особливості формування архітектурного ансамблю Почаївської Лаври. *Сучасні проблеми архітектури та містобудування: наук.техн.збірник*, К.: КНУБА, 48, с. 413-418.
164. Дячок О.М. та Пелехатий Я.О., 2017. Архітектурно-планувальна структура Успенського Собору Почаївської лаври. *Містобудування та територіальне планування*, К.: КНУБА, 64, с. 273–278.
165. Дячок О., 2017 е. Особливості архітектурного планування монастиря отців василіан у місті Бучачі. *Science and Education a New Dimension. Humanities and Social Sciences. Budapest*, 22, pp. 7-10.
166. Дячок О., 2017 ф. Історія розвитку Троїцького костелу в Микулинцях. *International Academy Journal Web of Scholar. Warsaw: RS Global Sp. Z O.O.*, 7(16), pp. 14–17.
167. Дячок О., 2018 д. Проблеми збереження дерев'яних храмів галицького Поділля. *International periodic scientific journal. Modern engineering and innovative technologies*, Karlsruhe, Germany, 6 (1), pp.65-72.
168. Єленський, В.Є., 1994. Релігійність в Україні після квазіатеїстичного експерименту. *Людина і світ*, 7, с. 2-5.
169. Єрошкіна, О.О., 2011. *Епоха класицизму*. Харків: ХНАМГ.
170. Жариков, Н.Л., главный ред., 1983–86. *Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР*. Киев: Будівельник.
171. Жаровська, О., 2011. *Паломницькі святині*. Львів: Свічадо.
172. Жукова, О.В., 2011. Пам'ятки історії та культури України як специфічний вид культурної цінності. *Культура України*, 33, с. 169-175.
173. Завада, В., 1998. Проблеми комплексних типологічних досліджень архітектурної спадщини України. В: Державний науково-дослідний інститут теорії та історії архітектури і містобудування. *Теорія та історія архітектури і містобудування*. Київ: НДІТІАМ, Архитектура и престиж. с. 70-75.
174. Завада, В.Г., 2004. *Дерев'яні храми Полісся*. Київ: Техніка.

175. Завадка, Б., 1993. Переслідування Української греко-католицької церкви в Галичині у 1938–1939 роках за участь у процесі національного відродження. В: В. Кучерявий, упоряд. *Церква і соціальні проблеми. Енцикліка «Сотий рік»*. Львів: б.в. с. 274-275.
176. Закович, М., 2003. Бернардинці. В: І. М. Дзюба, А.І. Жуковський, О.М. Романів та ін., ред. *Енциклопедія сучасної України*. Том 2. Київ: НАН України, Наукове товариство імені Т. Шевченка. с. 531-532.
177. Залеський, О., 1972. Крукова гора В: М. Островерха, ред. *Бучач і Бучаччина*. Нью Йорк, Лондон, Париж, Сідней, Торонто: НТШ. с. 480.
178. Зашкільняк, Л., ред., 2004. *Українська історіографія на зламі ХХ і ХХІ століть: здобутки і проблеми*. Львів: ЛНУ ім. І. Франка.
179. Ігнаткін, І.Р., ред., 1958. *Визначні місця України*. Київ: Політична література.
180. Іларіон (Огієнко І.; митрополит), 1961. *Фортеця православ'я на Волині. Свята Почаївська Лавра*. Вінніпег: Накладом Вид. Коміс. при Т-ві «Волинь».
181. Інститут культурології Академії мистецтв України, 2009. *Пам'яткознавство: правова охорона культурних надбань*. Київ: Інститут культурології АМУ.
182. Калач, В., 2011. Релігійна ідентичність українських громадян та соціокультурні трансформації. *Вісник КНУ ім. Т. Шевченка. Українознавство*, 15, с. 37-39.
183. Капітоненко, М.Г., 2004. Священна ліга 1684-98. В: Л. В. Губерський, головний ред. *Українська дипломатична енциклопедія*. Том 2. Київ: Знання України.
184. Квич, П.-Д. (отець), 2009. *Паломницька Святиня Матері Божої в Зарваниці (Україна). Богословський погляд*. Тернопіль: Збруч.
185. Клименюк, Т.М., Проскураков, В.І. та Ковальчук, Х.І., 2010. *Ілюстрований словник архітектурних термінів*. Львів: Видавництво Львівської політехніки.

186. Кобрин, М., 2013. Вплив літургійної реформи II Ватиканського собору на культово-обрядові практики Української греко-католицької церкви. *Наукові записки Національного університету "Острозька академія". Серія: Культурологія*, 11 (1), с. 341-352.
187. Ковбасюк, Ю. В. ред. 2011. Енциклопедія державного управління. Т. 1: Теорія державного управління. К. : НАДУ.– 748 с.
188. Козак, В. (отець), 2017. *Архикатедральний собор у Тернополі*. Тернопіль: Джура.
189. Козак, М., Логущ, Д. та Уніят, В., 2014. Бучач. В: О. Сиротюк, В. Хоминець, Л. Бицюра та ін., ред. *Тернопільщина: історія міст і сіл*. Том 1. Тернопіль: Терно-граф. с. 582-588.
190. Козубський, П. та Гулей, І., 2010. *Монастирищина у боротьбі за незалежність України. Люди, події, факти*. Тернопіль: Воля.
191. Колодний, А.М., ред., 1997. Історія релігії в Україні. Том 2: українське православ'я. Київ: Український Центр духовної культури.
192. Колодний, А.М., ред., 2000. *Академічне релігієзнавство*. Київ: Світ Знань, 2000.
193. Кондратюк, К., 2008. Західноукраїнські землі міжвоєнного періоду у висвітленні сучасних вітчизняних істориків. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*, 16, с. 386-398.
194. Коструба, Т., 1961. *Як Москва нищила українську церкву*. 2-е вид. Торонто: Добра книжка.
195. Котляр, М.Ф., 2004. Галицько-Волинське князівство. В: В.А. Смолій, ред. *Енциклопедія історії України*. Том 2. Київ: Наукова думка. с. 34-36.
196. Кояловичь, М., 1864. Історія Базиліанського Ордена. *Християнское Чтеніе*, 1, с. 11-75.
197. Красівський, О., 1996. *За Українську державу і церкву. Громадська та суспільно-політична діяльність Митрополита Андрія*

Шептицького в 1918-1923 рр. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича.

198. Красовский, М.В., 1911. *Очерк истории Московского периода древне-русского церковного зодчества (от основания Москвы до конца первой четверти XVIII века)*. Москва: Типография Г. Лисснера и Д. Совко.

199. Крвавич, Д.П., Овсійчук, В.А. та Черепанова, С.О., 2005. *Українське мистецтво*. Том 3. Львів: Світ.

200. Криворучко, Ю., ред., 1998. *Церковне будівництво Західної України*. Львів: Міжнародна Школа церковної архітектури.

201. Криворучко, Ю.І., 2004. Територіальна організація релігії в Україні в 1990-х роках. В: Я. Дашкевич та ін., ред. *Історичне краєзнавство України*. Львів, Київ, Нью-Йорк: Вид-во М. П. Коць. с. 470-484.

202. Криворучко, Ю.І., 2006. Канонічність та творчість у сакральній архітектурі. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*, 568: Архітектура, с. 27-46.

203. Крижанівський, О.П. та Плохій, С.М., 1994. *Історія церкви та релігійної думки в Україні*. Книга 3: кінець XVI – середина XIX століття. Київ: Либідь.

204. Крип'якевич, І., 1926. Середньовічні монастирі в Галичині. Спроба каталогу. *Записки Чину Святого Василія Великого*, 2, с. 70-104.

205. Крип'якевич, І., ред., 1937. *Історія української культури*. 10 зшиток. Львів: Видання І. Тиктора.

206. Крип'якевич, І., ред., 2002. *Історія української культури*. 4-те вид., стереотип. Київ: Либідь.

207. Кугутяк, М., 1993. *Галичина: сторінки історії: нарис суспільно-політичного руху (XIX ст. – 1939 р.)*. Івано-Франківськ: б.в.

208. Кузьмович-Головінська, М., 2015. *Зарваниця (листки споминів)*. 2-е вид. Тернопіль: Джура.

209. Кульчицький, С.В., 1999. *Україна між двома війнами (1921–1939 рр.)*. Київ: Альтернативи.

210. Куневич, Б., 2012. *Храми Української Православної Церкви Київського патріархату. Тернопільщина*. Тернопіль: Новий колір.
211. Куневич, Б., 2014. *Тернопільсько-Зборівська архієпархія. Парафії, монастирі, храми. Шематизм*. Тернопіль: Новий колір.
212. Куцевич, В.В., 2009. *Культові будинки та споруди різних конфесій*. 2-ге вид., перероблене і доповнене. Київ: ЗНДІЕП.
213. Кучабський, Ю., 2011. *Отець Володимир Кучабський: священик, катехит, науковець, письменник*. Львів: Свічадо.
214. Лев, Х., Слободян, В. та Філевич Н., 2013. *100 церков Нагірних*. Частина 1: церкви Василя Нагірного. Львів, б.в.
215. Лев, Х., Слободян, В., Філевич, Н., 2015. *100 церков Нагірних*. Частина 2: церкви Євгена Нагірного. Львів, б.в.
216. Ленцик, В. *Визначні постаті Української Церкви: Митрополит Андрей Шептицький і Патріарх Йосиф Сліпий*. Львів: Свічадо.
217. Лесик, О.В., 1993. *Замки та монастирі України*. Львів: Світ.
218. Лесик, О.В., 1997. Храмове будівництво на Волині XVII – XVIII ст. *Українська академія мистецтва: дослідницькі та науково-методичні праці*, 4, с. 195-197.
219. Лесик, О.В., 2012. Історико-архітектурна характеристика монастирів Волині. *Українська академія мистецтва: дослідницькі та науково-методичні праці*, 19, с. 171-175.
220. Леськів, М., 2012. Культурно-освітні процеси в Західних областях України (1944–1953 рр.). *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка*. Серія: Історія, 1, с. 123-126.
221. Лисенко, О. та Реєнт, О., 1997. *Українська національна ідея і християнство*. Київ: Інститут історії України НАН України.
222. Литвин, М. та Науменко, К., 1995. *Історія ЗУНР*. Львів: Інститут українознавства НАНУ.

223. Лінда, С.М., 2013. Історизм у розвитку архітектури : автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня доктора архітектури 18.00.01. Національний університет «Львівська політехніка».
224. Логвин, Г., 1968. *По Україні: стародавні мистецькі пам'ятки*. Київ: Мистецтво.
225. Логвин, Г.Н., ред., 1986. *Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР*. Том 4. Киев: Будівельник.
226. Лозинський, М.В., 2004. *Науково-видавнича та просвітницька діяльність Василіянського Чину у Галичині (кінець XIX — перша половина XX століття)*: автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидат історичних наук 07.00.01. Інститут українознавства імені І. Крип'якевича НАН України.
227. Лоїк, Г.К. та Степанюк, А.В., 2000. *Основи проектування українських церков*. Київ; Ірпінь: Перун.
228. Лук'яненко, С.В., 1993. Почаївська Лавра в історії української культури. *Релігія і церква в національному відродженні України*: наукова конференція, Тернопіль, 11 Грудень 1993. Тернопіль: б.в. с. 44-46.
229. Лукань, Р., 1930. Причинки до історії Буцацьких шкіл. *Записки Чину Святого Василя Великого*, 4 (3-4), с. 759-772.
230. Лукомский, Г.К., 1915. *Галиция в её старине: очерки по истории архитектуры XII–XVIII вв.* Петроград: Изд. Т-ва Р. Голике и А. Вильборг.
231. Лукомська, З., 2015. Реалізація барокових містобудівних традицій на прикладі міста Микулинців. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*, 836: Архітектура, с. 189-196.
232. Лукомська, З., 2017 а. Історична фортеця Окопи Святої Трійці на Тернопільщині. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*, 856: Архітектура, с. 178-186.
233. Лукомська, З., 2017 в. Історичні містобудівні комплекси XVII – XVIII століть у сучасній об'ємно-розпланувальній структурі міст Тернопільщини. *Науковий вісник будівництва*, 4 (90), с. 42-48.

234. Лукомська, З.В. та Поліщук, Л.К., 2016. Особливості містобудівного розвитку історичного міста Почаєва. *Архітектурний вісник КНУБА*, 10, с. 197-204.
235. Лукомська, З.В., 2018. Містобудування Західної України епохи бароко (середина XVII ст. – кінець XVIII ст.): дисертація на здобуття наукового ступеня доктора архітектури 18.00.01. Національний університет «Львівська політехніка».
236. Лукомський, Г., 2004. *З української художньої спадщини*. Київ: Українські пропілеї.
237. Макарчук, С., 1997. Москвофільство: витоки та еволюція ідеї (середина XIX ст. – 1914 р.). *Вісник Львівського університету. Серія історична*, 32, с. 82-98.
238. Мандер, А.П. та Вечерський, В.В., ред., 2000. *Пам'ятки архітектури й містобудування України*. Київ: Техніка.
239. Мариняк, Я.О., 2014. *Етнокультурологія та антропологія*. Тернопіль: Вектор.
240. Маркович, К., 2016. Богословие церкви в аллегорическом толковании архитектуры и устройства латинского храма по *Rationale Divinorum Officiorum* Гильома Дюрана. *Християнское чтение*, 3, с. 100-127.
241. Мартинів, Ю., 2014. Формування архітектурного комплексу Почаївської лаври в 1831–1920 рр. *Схід*, 1, с. 150-154.
242. Мартинів, Ю.І., 2013. Діяльність Почаївської Лаври по збереженню пам'яток історико-культурної спадщини. *Науковий вісник Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського. Серія: Історичні науки*, 3.35, с. 71-75.
243. Марусин, М., 1972. *Митрополит Йосиф Сліпий: нарис життя, подвигів і страждань*. Брюссель: б. в.
244. Марчук, В., 2000. Українська греко-католицька церква у 1946–1987 роках. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*, 7, с. 550-562.

245. Мацієвський, М., 1867. *Шематизм провинции св. Спасителя Чина св. Василя Великого в Галиції и короткий погляд на монастыри и монашество руске*. Львов: б.в.
246. Мацюк, О., 1990. Оборонне зодчество України. *Пам'ятки України*, 2, с. 43-47.
247. Мельничук, Б., ред., 1995. *Почаївський монастир в контексті історії та духовності українського народу: тези наукової конференції*. Тернопіль: б. в.
248. Меркатун, І.П. 1991. Антирелігійна кампанія 50–60-х років на Україні. *Український історичний журнал*, 10, с. 70-76.
249. Мизак, Н., 2008. Єпископ Павло Василик – ідейний натхненник і борець за відродження та легалізацію Української греко-католицької церкви. *Релігія та соціум*, 2, с. 34-38.
250. Михайлишин, О.Л., 2014. *Розвиток архітектури міжвоєнної Волині в умовах соціокультурних трансформацій ХХ століття*: автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня доктора архітектурних наук 18.00.01. Національний університет «Львівська політехніка».
251. **Михайлишин О.Л.** Ричков П.А., Смолінська О.Е., 2017. *Дерев'яні церкви Рівненської області: архітектурна спадщина: Ілюстрований каталог*. Рівне: Дятлик М.С.
252. Міністерство культури України, 2011. *Реалізація державної політики у галузі культури: аналітичний звіт*. Київ: б.в.
253. Монастир бернардинців та костел святого Антонія. *Народне слово*, 19 (8227), с. 4.
254. Моренчук, А.А., 2009. *Церковно-релігійне життя в Україні в 1953–1964 роках (на матеріалах західних областей)*. Луцьк: Волинський національний університет ім. Лесі Українки.
255. Мороз, В., Скленар, І. та Заславський, В., 2015. В: В. Мороз, ред. *Василіянські монастирі України*. Книга 1: Галичина і Закарпаття. Тернопіль: Підручники і посібники.

256. Москалюк, М., 2000. Державотворча концепція українських християнських суспільників у міжвоєнній Галичині (1920–1939 рр.): історико-політологічний аналіз. *Галичина*, 4, с. 97-101.

257. Мудрий, М., 1996. Місцеве самоврядування Галичини в контексті українсько-польських взаємин (друга половина XIX століття). *Україна в минулому*, 9, с. 77-102.

258. Нагребельний, В.П., Самойленко, О.О. та Самохвалов, В.П., 2004. Університет. В: Ю.С. Шемшученко, Ф.Г. Бурчак, М.П. Зяблюк та ін., ред. *Юридична енциклопедія*. Том 6. Київ: Українська енциклопедія. с. 212.

259. Назарко, І. (ЧСВВ), 2003. Василіяни. В: В. Кубійович, ред. *Енциклопедія українознавства. Словникова частина*. Том 1. *Словникова частина*. Том 10. Перевидання в Україні, репринтне відтворення видання 1955–1984 років. Львів: Атлас. с. 213-215.

260. Нізовський, А.Ю., 2010. *Сто великих чудес України*. Київ: Арій.

261. Новак, О., 2004. Церковне життя у Західній Україні й на правобережжі у другій половині XVII – XVIII ст. *Історія України*, Травень, 17 (369), с. 13-15.

262. Обідняк, М.М., 2004. Проблеми ідентичності національного в новій церковній архітектурі. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*, 505: Архітектура, с. 78-90.

263. Огієнко, І.І., 1993. *Українська церква: нариси з історії Української Православної Церкви*. Том 1-2. Київ: Україна.

264. Опалько, Ю.В., 2007. Збереження культурно-історичної спадщини в сучасній Україні: проблеми та перспективи. *Стратегічні пріоритети*, 1 (2), с. 83-88.

265. Осадчий, В., 2001. *Католицька церква в Україні*. Луцьк: Luceorgia Books.

266. Остап'юк, Б., 1984. *Давній Тернопіль*. Маямі; Торонто: б.в.

267. Островерха, М., 1957. *Обніжками на битий шлях*. Нью Йорк: б.в.

268. Островерха, М., ред., 1972. *Бучач і Бучаччина: історично-мемуарний збірник*. Нью Йорк, Лондон, Париж, Сідней, Торонто: НТШ.
269. Павлів, Я. та Тринько, Р., 2005. Краснопуццанський монастир оо. Василіян (1664–1947). В: Г. Яворський, Б. Мельничук, М. Ониськів та ін., ред. *Тернопільський енциклопедичний словник*. Том 2. Тернопіль: Збруч. с. 220.
270. Павлуцький, Г.Г., 2017. *Дерев'яні та муровані храми України*. Харків: Видавець Олександр Савчук.
271. Павлюк, С.П., ред., 2018. *Церковне мистецтво України*. Том 1: Архітектура. Монументальне мистецтво. Харків: Фоліо.
272. Палац в с.Язловець. Архів управління культури Тернопільської обласної державної адміністрації (АУК ТОДА).
273. *Пам'ятки України: історія та культура*, 1999, № 2-3, с. 136.
274. Пам'ятка архітектури XVIII ст. ансамбль монастиря Василіян в Бучачі. Історико – бібліографічні пошуки. 1984. Спр. шифр: 83-115. Архів управління культури Тернопільської обласної державної адміністрації (АУК ТОДА).
275. *Пам'ятка архітектури XVIII ст. ансамбль монастиря Василіян в Бучачі. Історико-бібліографічні пошуки*, 1984 р. Спр. шифр: 83-115. Тернопіль: Архів Тернопільського обласного відділу в справах будівництва та архітектури.
276. Панченко, П.П., 1993. *Релігійні конфесії в Україні (40-і – початок 90-х років)*. Київ: Інститут історії України АН України.
277. Панюс, М., 2012. Суспільно-політична ситуація в Галичині у час будівництва залізниці Австро-Угорською монархією. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка*. Серія: Історія, 2, с. 18-23.
278. Парадуха, В., 2001. Освітня діяльність василіанських монастирів на Правобережній Україні наприкінці XVIII – 30 рр. XIX століття. *Науковий вісник ВДУ ім. Лесі Українки*, 5, с. 16-19.

279. Пастух, М. (отець), 2004. Архітектура Тернопільщини сакральна. В: Г. Яворський, Б. Мельничук, М. Ониськів та ін., ред. *Тернопільський енциклопедичний словник*. Том 1. Тернопіль: Збруч. с. 55.
280. Патрило, І., 1992. Нарис історії Василіан від 1743 до 1839 р. *Записки Чину Святого Василя Великого*. Серія 2, т. 13 (19), с. 183-283.
281. Пащенко, В.О., 2002. *Греко-католики в Україні: від 40-х років ХХ століття до наших днів*. Полтава: АСМІ.
282. Пелехатий, Я., 2004. Архітектура Тернопільщини В: Г. Яворський, Б. Мельничук, М. Ониськів та ін., ред. *Тернопільський енциклопедичний словник*. Том 1. Тернопіль: Збруч. с. 51-55.
283. Перевезій, В., 1998. *Греко-католицька церква в 20–30-х рр. ХХ століття*. Київ: Основа, 1998.
284. Перець, Е.М. та Годзілевська, Н.В., 1992. *Костел оо. Бернардинів в м. Збараж*. Збараж: б.в.
285. Петришин, Г.П., 1999. Місце Галичини у сучасному містотворчому процесі України. *Вісник Державного Університету «Львівська політехніка»*, 375, с. 166-172.
286. Петришин, Г.П., Іваночко, У.І., Ідак, Ю.В., Топилко, С.І. та Бойко, Х.С., 2006. *Історичні архітектурно-містобудівні комплекси: наукові методи дослідження*. Львів: Видавництво НУ «Львівська політехніка».
287. Петровський, О., 2005. *Загаєцький святого Іоанна Милостивого чоловічий монастир*. Тернопіль: Джура.
288. Підручний, П. (отець), 1982. Генеральна Курія ЧСВВ в Римі. *Записки Чину Святого Василя Великого*, Секція 2, т. 11. с. 323-337.
289. Підручний, П. (отець), 1992. Василіянський Чин від Берестейського З'єднання (1596) до 1743 року. *Нарис історії Василіянського Чину Святого Йосафата*. *Записки Чину Святого Василя Великого*, Секція 1, т. 48., с. 96-182.
290. Підставка, Р. та Рибчинський, О., 2013. Парафіяльний костел Воскресіння Найсвятішої Панни Марії. В: Підставка, Р. та Рибчинський, О.,

Язловець – 640. Історія, архітектура, туризм. 2-е вид., доповнене. Збараж: Лібра Терра, с. 91-93.

291. Підставка, Р., 2014. Язловецький «ключ Поділля». *Нова доба*, 15 серп., № 33, с. 4.

292. Піскова, Е.М., та Федорова, Л.Д., 2007. Нерухомі пам'ятки історії. В: В. Горбик, ред. *Пам'яткознавчі студії в Україні: теорія і практика*. Київ: Інститут історії України, 2007. с. 190.

293. Пламеницька, О., 2001. Оборонні храми Поділля. *Пам'ятки України*, 1-2, с. 32-34.

294. Пламеницька, О., 2008. Церква-донжон в Сутківцях (До питання типології середньовічного оборонного будівництва Поділля). К., *Українська академія мистецтва. Дослідницькі та науково-методичні праці*, вип. 15, с. 167 – 168;

295. Погорецький, В., 2003. *До стін Зарваницької Матері Божої*. Тернопіль: Тайп.

296. Полянський, О., 2017. Соборність України: територіальний і ментальний аспекти. *Вільне життя плюс*, 27 січня, №7 (15847), с. 4.

297. Прибега, Л.В., 1987. *Народна архітектура України. Охорона і реставрація*. Київ: Будівельник.

298. Прокаєва, В.В., 2011. Взаємовідносини Україна – ЮНЕСКО. Національна ідентичність. *День*, 15 квітня, № 67-68.

299. Пустиннікова, І., 2010. *Вісімдесят три святині Тернопілля*. Київ: Грані-Т.

300. Ратич, О.О., 1968. Західноукраїнські землі в епоху Київської Русі та в період феодальної роздробленості. В: М.М. Олексюк, ред. *Торжество історичної справедливості*. Львів: ЛДУ. с. 44-61.

301. Рець, С., 2002. До проблеми вивчення, охорони та відтворення історичного середовища прабатьківщини держави. *Пам'ятки України: історія та культура*, 2, с. 19-25.

302. Рибчинський, О. та Хохонь, М., 2015. Особливості формування оборонних укріплень монастиря оо Домініканів у Підкамені. *Проблеми дослідження, збереження та реставрації історичних фортифікацій*, 7, с. 268-273.
303. Рибчинський, О.В., 2005. Язлівець – місто Ренесансу. *Записки Наукового товариства імені Шевченка*, 249, с. 270-309.
304. Ричков, П., 1995. До історії формування архітектурного ансамблю Почаївської лаври. *Архітектурна спадщина України*, . 2, с. 78-89.
305. Рожко, В., 2002. *Духовні православні освітні заклади Волині Х – ХХ століть: історико-краєзнавчий нарис*. Луцьк: Медіа.
306. Романченко, О., 2009. Архітектурно-стильові особливості монастирських комплексів Руської провінції Реформатів у XVII–XVIII століть. *Українське мистецтвознавство: матеріали, дослідження, рецензії*, 9, с. 233-239.
307. Романчиков, В.І., 2007. *Основи наукових досліджень*. Київ: Центр учбової літератури.
308. Рудницький, А.М. та Чень, Л.Я., 2006. Сучасні тенденції розвитку архітектури Василіянських монастирів. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*, 568: Архітектура, с. 253-254.
309. Рудницький, А.М. та Чень, Л.Я., 2008. Роль монастирів чину св. Василя Великого в архітектурі міст та сіл України. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*, 632: Архітектура, с. 44-51.
310. Саламаха, М., 2013. Василіанські монастирі як осередки релігійної ідентичності українців (остання чверть XVIII ст. – 30-ті роки XIX ст.). *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки*, 21, с. 16-21.
311. *Свято-Успенская Почаевская Лавра*, 2014. Почаев: б.и.
312. Сергійчук, В.І., 2001. *Нескорена церква. Подвижництво греко-католиків України в боротьбі за віру і державу*. Київ: Дніпро.

313. Сердюк, Н., 2002. Митрополит катакомбної церкви. *Пам'ять століть*, 6, с. 82-102.
314. Сиротюк, О., Хоминець, В., Бицюра, Л. та ін., ред., 2014. *Тернопільщина: історія міст і сіл*. Том 1. Тернопіль: Терно-граф.
315. Сінкевич, Н.О., 2013. Чернецтво. В: В. А. Смолій, головний ред. *Енциклопедія історії України*. Том 10. Київ: Наукова думка. с. 500.
316. Сіцінський, Ю., 1925. *Муровані церкви на Поділлі*. Львів, Кам'янець-Подільський: б.в.
317. Січинський, В., 1956. *Історія українського мистецтва (History of Ukrainian Art)*. Том 2: Архітектура (Architecture). Нью-Йорк: Наук. т-во ім. Шевченка в Америці.
318. Слободян, В., 1996. Каталог існуючих дерев'яних церков України і українських етнічних земель. *Вісник інституту «Укрзахідпроектреставрація»*, 4, с. 74-159.
319. Слободян, В., 2019. Архітектурні перлини Чорткова. *Літературний Тернопіль*, Березень, 1 (78), с. 54-87.
320. Смолина, О.О., 2003. *Монастыри Слободской Украины второй половины XVII – начала XX веков как историко-культурное явление: диссертация на соискание ученой степени кандидат искусствоведения 17.00.01*. Харьковская государственная академия дизайна и искусств.
321. Смолій, В.А., головний ред., 2003–13. *Енциклопедія історії України*. Київ: Наукова думка.
322. Собчук, В., 2005. Кременецькі монастирі В: Г. Яворський, Б. Мельничук, М. Ониськів та ін., ред. *Тернопільський енциклопедичний словник*. Том 2. Тернопіль: Збруч. с. 230-231.
323. Солдатенко, В.Ф., 2004. Українське питання у структурі міжнародних відносин напередодні Першої світової війни. В: Л. В. Губерський, ред. *Українська дипломатична енциклопедія*. Том 2. Київ: Знання України.

324. Станкевич, М.Є., 2010. *Бучач та околиці. Маленькі образки*. Львів: СКІМ.
325. Степаненко, Г.В., 2002. Освітня діяльність православного духовенства в Україні (XIX – початок XX ст.): автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидат історичних наук 07.00.01. Національна академія наук України, Інститут історії України.
326. Сторчовий, В.М. та Нестеренко, В.А., 2001. *Римсько-Католицька Церква на Поділлі у 20-ті – 90-ті роки XX ст.: історико-релігієзнавче дослідження*. Коломия: ВІК.
327. Стоцький, Я., 2014. Тернопільщина релігійна. В: О. Сиротюк, В. Хоминець, Л. Бицюра та ін., ред. *Тернопільщина: історія міст і сіл*. Том 1. Тернопіль: Терно-граф.
328. Стоцький, Я.В., 2008. *Держава і релігії в західних областях України: конфесійні трансформації в контексті державної політики 1944–1964 років*. Київ: ФАДА, ЛТД.
329. Субтельний, О., 1991. *Україна: історія*. Переклад з англійської Ю.І. Шевчука. Київ: Либідь.
330. Сухий, О., 1999. *Галичина: між Сходом і Заходом: нарис історії XIX – початку XX ст.* 2-е вид., доповнене. Львів: Львівський національний університет ім. І. Франка.
331. Таранушенко, С., 2017. *Дерев'яна монументальна архітектура Лівобережної України*. Харків: Видавець Олександр Савчук.
332. Тарас, Я., 1998–2000. Українське сакральне дерев'яне будівництво. *Народознавчі зошити*, 1998, № 5, с. 548-552; 1999, № 6, с. 930-947; 2000, № 4, с. 730-746; № 6, с. 1152-1168.
333. Тарас, Я., 2007. *Сакральна дерев'яна архітектура українців Карпат: культурно-традиційний аспект*. Львів: ІН НАНУ.
334. Тарас, Я., 2013. Національна ідентичність в сакральній архітектурі українців Карпат. Ч. 2. *Гілея*, 74, с. 149-152.

335. Тарутінова, І., 1996. Комплекс Святовоздвиженського монастиря в селі Міжгір'я на Тернопільщині. В: В. Тимофієнко, ред. *З історії української реставрації*. Київ: Українознавство. с. 107-109.
336. Тернопільська область, 1999. *Пам'ятки України: історія та культура*, 3, с. 135-143.
337. Тимофієнко, В.І., 2002. *Архітектура і монументальне мистецтво: Терміни та поняття*. Київ: Видавництво Інституту проблем сучасного мистецтва.
338. Тимошенко, В.І, 2004. Абсолютизм. В: Ю.С. Шемшученко, Ф.Г. Бурчак, М.П. Зяблюк та ін., ред. *Юридична енциклопедія*. Том 1. Київ: Українська енциклопедія. с. 10-11.
339. Титова, О.М., 2009. Деякі актуальні питання збереження культурної спадщини України. *Праці Центру пам'яткознавства*, 16, с. 5-10.
340. Тихий, Б., 2013. Монастир бернардинів. *Пам'ятки України*, 5 (188) (травень), с. 24-27.
341. Ткачук, А., 2015. Католицькі, унійні та протестантські навчальні заклади на Волині в XVI–XVII століттях. В: *Історія та сучасність Православ'я на Волині: матеріали VI науково-практичної конференції*. Луцьк, 12 листопада 2015 р. Луцьк: Видавничий відділ Волинської єпархії. с. 199-203.
342. Томашівський, С., 1915. *Галичина, політично-історичний нарис з приводу світової війни*. Львів: б.в.
343. Турій, О., 1994. Національна та політична орієнтація греко-католицького духовенства в 1819–1859 рр. (до генези москвофільства). *Матеріали засідань Історичної та Археографічної комісії НТШ*. Львів, лютий 1992 р. – жовтень 1993 р. Львів: б.в. с. 50-53.
344. *Україна. Архітектура міст і сіл*, 1959. Київ: Державне видавництво літератури з будівництва і архітектури.

345. Уніят, В., 2010. Вірмени на Тернопільщині. В: Г. Яворський, Б. Мельничук, М. Ониськів та ін., ред. *Тернопільський енциклопедичний словник*. Том 4. Тернопіль: Збруч. с. 105-107.
346. Урсу, Н.О., 2007. *Мистецька спадщина домініканського ордену XVII–IX ст. на території України*. Кам'янець-Подільський: Видавець ПП Зволейко Д.Г.
347. Феденко, П., 1934. *Український громадський рух у XX столітті*. Подєбради: Український технічно-господарський інститут позаочного навчання.
348. Хіхляч, Б.М. Архітектура василіанських монастирів Поділля XVIII століття. *Праці Центру пам'яткознавства*, 16, с. 65-78.
349. Чаплинський, В.Г., 2016. Основные векторы развития Украинской Евангельской Церкви. Их актуализация. *Scientific Journal VIRTUS*, 9, November, с. 38-43.
350. Чень, Л.Я., 2007. *Архітектура монастирів чину Святого Василя Великого в Україні та їх місце в розвитку української архітектури XVII–XX століть*: дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата архітектури 18.00.01. Національний університет «Львівська політехніка».
351. Чень, Л.Я., 2013. Храмові та монастирські комплекси в розпланувально-просторовій структурі міста Бучача. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*, 757: Архітектура, с. 315-320.
352. Черкес, Б. та Грицюк, Л., 2000. Архітектор Євген Нагірний. В: Х. Лев та Н. Філевич, ред. *Нагірні, Леви: історія родини*. Львів: б.в. с. 138.
353. Черкес, Б. та Лінда, С., 2010. *Архітектура сучасності, остання третина XX – початок XXI століть*. Львів: Видавництво Львівської політехніки.
354. Черкес, Б., 2008. *Національна ідентичність в архітектурі міста*. Львів: Видавництво Національного університету «Львівська політехніка», 2008.

355. Черкес, Б.С., 2003. Традиція та ідентичність в новій українській церковній архітектурі. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*, 486: Архітектура, с. 71-91.
356. Чернехівський, Г.І. та Балюх, В.О., 2006. *Почаївська Свято-Успенська Лавра*. Тернопіль: Збруч.
357. Чорний, М.І., 1999. Домініканський орден в українських землях у другій чверті XIII століття. *Наукові зошити історичного факультету Львівського державного університету імені Івана Франка*, 2, с. 40-43.
358. Чубатий, М., 1926. Державно-правне становище українських земель Литовської держави під кінець XIV в. *Записки Наукового Товариства імені Шевченка*. Т. 144-145: Праці Історично-філософічної секції, с. 1-108.
359. Чубатий, М., 1960. Історія Тернополя та Тернопільщини. В: С. Конрад, ред. *Шляхами Золотого Поділля*. Філядельфія: б.в. с. 43-44.
360. Чуйко, О., 2005. Культура монастирів Галичини в контексті суспільно-історичних процесів XVI–XIX століть: дисертація на здобуття наукового ступеня кандидат мистецтвознавства 17.00.01. Харківська державна академія дизайну і мистецтв.
361. Чуйко, О., 2007. Вплив монастирської ідеології на формування культурно-естетичних основ національного стилю церковного будівництва та обрядового мистецтва Галичини. *Вісник Харківської державної академії дизайну і мистецтв. Мистецтвознавство. Архітектура*, 3, с. 125-136.
362. Чухліб, Т., 2011. Кревська унія 1385. В: Ю. Левенець, Ю. Шаповал та ін., ред. *Політична енциклопедія*. Київ: Парламентське видавництво. с. 372.
363. Шаршаткіна, С., 2001. Оборонні культові споруди. В: *Теребовлянщина: краєзнавчий альманах-календар*. Тернопіль: Збруч. с. 147-148.
364. Швалюк, І., 2014. Роль духовенства в релігійно-церковному та громадському житті Кременецького повіту міжвоєнного періоду. *Наукові*

записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія, 1 (3), с. 62-64.

365. Шевцова, Г.В., 2019. *Гене́за української дерев'яної церкви: світовий контекст і унікальність*. Харків, Київ: Видавець Олександр Савчук.

366. Шевцова Г.В., Пономаренко Г.О., 2019. Романтичні твори дерев'яного сакрального зодчества архітектора Олега Слєпцова: світові та національні ідеї формотворення. *Архітектурний вісник КНУБА*, № 20, с.73-104.

367. Шеремета, О., 2015. Роль політичних партій, наукових організацій та церкви у формуванні ідей парламентаризму у Галичині кінця ХІХ – початку ХХ століття. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія*, 1, (1), с. 51-53.

368. Шеретюк, Р.М., 2006. Становище Української Православної Церкви в галицько-волинських землях та під владою іноземних (польських і литовських) володарів (1300–1385 рр.). *Сторінки історії*, 22, с. 150-162.

369. Шкраб'юк, П.В., 2005. *Монаший Чин Отців Василіян у національному житті України*. Львів: Місіонер.

370. Штука, С.В., 2012. Вплив Йосифа Сліпого на підпільну діяльність ГКЦ в Радянській Україні (1946–1963 рр.). *Наукові записки. Серія: Історичне релігієзнавство*, 6, с. 336-344.

371. Шуба, О.В., 1999. *Релігія в етнонаціональному розвитку України (політологічний аналіз)*. Київ: Криниця.

372. Щербковський, В., 1906. *Деревляні церкви на Україні і їх типи*. Львів: Накладом наукового товариства ім. Шевченка.

373. Яворський, Г., Мельничук, Б., Ониськів, М. та ін., ред. 2004–2009. *Тернопільський енциклопедичний словник*. Т. 1-4. Тернопіль: Збруч.

374. Ягодинська, М., 2004. Городища. В: Г. Яворський, Б. Мельничук, М. Ониськів та ін., ред. *Тернопільський енциклопедичний словник*. Том 1. Тернопіль: Збруч. с. 401.
375. Язлівець, 2000. В: В. Кубійович, ред. *Енциклопедія українознавства. Словникова частина*. Том 10. Перевидання в Україні, репринтне відтворення видання 1955–1984 років. Львів: Атлас. с. 3962.
376. Якимів, Е., 2002. Поява Латинських ченців і становлення католицьких чернечих орденів в Україні (X–XV століття). *Українське релігієзнавство*, 24, с. 97.
377. Яковенко, Н., 1997. Козацька революція 1648–1657 рр. В: Н. Яковенко. *Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII ст.* — Київ, 1997. с. 200-244.
378. Янів, В. ред., 1984. *Церква і релігія в Україні: 50 літ після жовтневої революції (1917–1967)*: збірник доповідей наукової конференції Українського Вільного Університету в Мюнхені, 5–7 липня 1968 р. Мюнхен: Український Вільний Університет.
379. Яців, М.Б., 2002. *Архітектурно-просторова організація світлового середовища української церкви*. Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидат архітектури 18.00.01. Національний ун-т «Львівська політехніка».
380. Игнаткин, И.А., 1974. *Архитектура классицизма в Украине*: автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора архитектуры 18.00.01. Институт живописи, скульптуры и архитектуры им. И. Е. Репина.
381. Иогансон, Б.В., главный ред., 1962. *Искусство стран и народов мира. Краткая художественная энциклопедия*. Том 1. Москва: Советская энциклопедия.
382. Колли, Н.Д., главный ред., 1966. *Всеобщая история архитектуры*. Том 4: архитектура Западной Европы. Средние века. Ленинград, Москва: Издательство литературы по строительству.

383. Курбатов, В., 1909. Церкви как художественное украшение городов. *Зодчий*, 20, с. 123-137.
384. Либман, М.Я., 1964. *Микеланджело Буонарроти*. Москва: Советский художник.
385. Моруа, А., 1970. *Париж*. Перевод с французского Э. Леонидовой. Москва: Искусство.
386. Нельговский, Ю.А., Писковский, Ю.И, Трегубова, Т.А. и др., 1986. *Памятники градостроительства и архитектуры УССР*. Том 4. Киев: Будівельник.
387. Павлуцкий, Г.Г., 1904. Деревянная церковная архитектура Юго-Западного края в XVII и XVIII веках. *Чтения в Историческом обществе Нестора Летописца*, Кн. 18, вып. 1, с. 21-23.
388. Павлуцкий, Г.Г., 1905. *Древности Украины*. Выпуск 1: деревянные и каменные храмы. Киев: б.в.
389. *Почаевский Свято-Духовский монастырь-скит*, 2003. Почаев: б.в.
390. Русанова, И.П. и Тимошук, Б.А., 2007. *Языческие святилища древних славян*. Москва: Ладога-100.
391. Сецинский, Е. (Юхим), 1928. *Древнейшие православные церкви в Подолии*. Киев: Типография АН УССР.
392. Слепцов, О., 2012. *Архитектура православного храма: От замысла к воплощению*. Киев: А+С.
393. Уикем, Крис, 2018. *Средневековая Европа: От падения Рима до Реформации*. Москва: Альпина Нон-фикшн.
394. Фридман, И., 1983. *Научные методы в архитектуре*. Перевод с английского А.А. Воронова. Москва: Стройиздат.
395. Шуази, О., 2008. *Всеобщая история архитектуры*. Переклад Н.С. Курдюкова, Е.Г. Денисовой. Москва: Эксмо.
396. Achinstein, P., 1968. *Concepts of Science. A Philosophical Analysis*. Baltimore and London: John Hopkins Press.

397. *Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej z archiwum tak zwanego bernardyńskiego we Lwowie*, 1868. T. 1. Lwów. S. 145-146.
398. Baliński M., Lipiński, T., 1845. Jazłowiec. W: *Starożytna Polska pod względem historycznym, jeograficznym i statystycznym opisana*. T. 2, cz. 2. Warszawa : nakład i druk S. Orgelbranda. S. 979-984.
399. Barącz, S., 1855. *Pamiętnik dziejów Polskich. Z aktów urzędowych Lwowskich i z rękopismów*. Lwów: Nakładem W. Manieckiego.
400. Barącz, S., 1882. *Pamiętki buczackie*. Lwów: Drukarnia «Gazety narodowej».
401. Baworów, 1880. W: *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*. T. 1. Warszawa: Filip Sulimierski i Władysław Walewski. S. 119.
402. Betlej, A., 2009. Kościół p. w. Wniebowzięcia Najśw. Panny Marii i klasztor OO. Karmelitów Trzewiczekowych w Trembowli. W: *Kościół i klasztory rzymskokatolickie dawnego województwa ruskiego*. T. 17. Kraków: Antykwa, drukarnia Skleniarz. S. 385.
403. Cherkes, B., Diachok, O., Datsiuk, N., 2019. Evolution of the sacred architecture development in Western Podillya. *IOP Conference Series: Materials Science and Engineering*, [e-journal], 471. doi: 10.1088/1757-899X/471/8/082026/pdf
404. Czołowski, Al., Janusz, B., 1926. *Przeszłość i zabytki województwa Tarnopolskiego*. Tarnopol: Nakładem Powiatowej Organizacji Narodowej.
405. Czyż, A.S., Gutowski, B., 2009. *Cmentarz miejski w Buczaczu*. Warszawa: Drukarnia «Franczak» (Bydgoszcz).
406. Dąbrowska, M. 1988. *Dzienniki*. T. 2. Warszawa, 1988. S. 257-258.
407. Davis, N.Z., 1974. The Rites of Violence: Religious Riot in Sixteenth-Century France. W: Soman, A., ed. *The Massacre of St. Bartholomew. Reappraisals and Documents*. Hague: s.n. S. 203-242.

408. Jazłowiec, 1982. W: *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*. Tom 3. Warszawa: Filip Sulimierski i Władysław Walewski. S. 538-540.
409. Kachel, J., 2001. *Dzieje kościoła I klasztoru Ojców Bernardynów w Zbarazu (1628–1946)*. Poland: Kalwaria Zebrzydowska.
410. Kitchen, M., 2006. *A History of Modern Germany, 1800–2000*. Malden, MA: Blackwell.
411. Kowalski, S.J., 2005. *Powiat buczacki i jego zabytki*. Biały Dunajec; Ostróg: Wołanie z Wołynia.
412. Krzemieniec, 1883. W: *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*. Tom 4. Warszawa: Filip Sulimierski i Władysław Walewski.
413. Kunzek, T., 1928. *Przewodnik po wojewódstwie Tarnopolskiem*. Tarnopol: s.n.
414. Kunzek, T., 2013. *Przewodnik po województwie Tarnopolskim (z mapą)*. Rzeszów: Libra PL.
415. Ostrowski, J.K., 1993. Kościół parafialny p. w. Wniebowzięcia Najświętszej Panny Marii w Buczaczu. W: *Kościół i klasztory rzymskokatolickie dawnego województwa ruskiego*. T. 1. Kraków: Secesja, S. 15-28.
416. Ostrowski, J.K., 1994. Z problematyki warsztatowej i atrybucyjnej rzeźby lwowskiej w. XVIII. W: Ostrowski, J.K., red. *Sztuka Kresów Wschodnich: materiały sesji naukowej*. Tom 1. Kraków: s.n. S. 79-90.
417. Ostrowski, J.K., 1996. Kościół parafialny p.w. Św. Trójcy w Podhajcach. W: *Kościół i klasztory rzymskokatolickie dawnego województwa ruskiego*. Praca zbiorowa. Tom 4. Kraków: Międzynarodowe Centrum Kultury, Drukarnia narodowa. S. 141-162.
418. Pidłzpczak-Majerowicz, M., 1986. *Bazylianie w Koronie i na Litwie. Szkoły i książki w działalności zakonu*. Warszawa; Wrocław: PWN.
419. Potocki, R., 2003. *Polityka państwa polskiego wobec zagadnienia ukraińskiego w latach 1930–1939*. Lublin: s.n.

420. Prszyboś, K., (opracował), 1987. *Urzednicy wojewodztwa ruskiego XIV–XVIII ww.* Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk; Łódź: Zakład Narodowy Imienia Ossolińskich, Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk.

421. Serebnicki, A., 1994. *Szkice polsko-ukraińskie.* Warszawa, 1994. S. 40-41.

Електронні джерела

422. *Актуальні новини Марійського духовного центру Зарваниця.* [online] Доступно: <<https://www.facebook.com/zarvanytsya>> [Дата звернення 15 жовтня 2019].

423. Андрес, Г., 2009. *Охорона культурної спадщини України в контексті світових інтеграційних процесів (друга половина XX – початок XXI століття).* [online] Доступно: <http://pamjatky.org.ua/?page_id=5728> [Дата звернення 7 липня 2019].

424. *Архитектура Австрии XVII – первой половины XIX в.* [online] Доступно: <http://classic.totalarch.com/europe_17_19/austria> [Дата звернення 22 вересня 2018].

425. *Архитектура фашистской Италии.* [online] Доступно: <<https://lord-k.livejournal.com/199376.html>> [Дата звернення 22 вересня 2018].

426. Балуненко, И.И., 2017 *Рудольф Шварц, Доминикус Бём и католическая архитектура XX века.* [online] Доступно: <<http://aaaunion.ru/balutenko>> [Дата звернення 19 серпня 2018].

427. Варварцев, М.М. *Революції в Європі 1848–1849 років.* [online] Доступно: <http://www.history.org.ua/?termin=Revoliutsii_1848> [Дата звернення 18 червня 2018].

428. *Внутреннее устройство готических церквей. Изобразительный декор.* [online] Доступно: <<http://arx.novosibdom.ru/node/1551>> [Дата звернення 5 грудня 2018].

429. Голодюк, Н.В., 2016. Православні монастирі Рівненської та Тернопільської областей як об'єкти паломництва та релігійного туризму. *Релігія та Соціум*, 3-4 (23-24). [online] Доступно: <<http://en.chnu.edu.ua/wp->

content/uploads/2017/06/2016_3-422-23_30_N.Golodyuk.pdf> [Дата звернення 20 березня 2017].

430. *Готична архітектура у Франції*. [online] Доступно: <<https://uk.wikipedia.org/wiki>> [Дата звернення 23 квітня 2018].

431. Гриневич, Л.В. та Гриневич, В.А., 2005. Євреї в Україні. В: В.А. Смолій, ред. *Енциклопедія історії України*. Том 3. Київ: Наукова думка. [online] Доступно: <http://www.history.org.ua/?termin=Evrei_v_Ukraini> [Дата звернення 26 грудня 2018].

432. Громик В., 2007. *Дерев'яні церкви Західної України*. [online] Доступно: <<http://decerkva.org.ua/ter/mali-dederkaly.html>> [Дата звернення 30 серпня 2019].

433. Гуменний, С., 2017. Вплив радянської та декомунізації на архітектурне обличчя Тернопільської області (на прикладі м. Тернополя, м.Заліщики та смт Скала-Подільська) у 1939 р. – на початку ХХІ ст. *Місто: історія, культура, суспільство*, [online], с. 166-196. Доступно: <<file:///C:/Users/User/Downloads/EJ0022872.pdf>> [Дата звернення 7 серпня 2018].

434. Декрет «О Восточных католических церквях» («Orientalium Ecclesiarum»). *Документи II Ватиканского собора*. [online] Доступно: <<http://krotov.info/acts/20/2vatican/dcmnt131.html>> [Дата звернення 2 серпня 2018].

435. Дятлов, В., 2012. *Истоки Почаева: историография и традиция*. [online] Доступно: <<https://www.religion.in.ua/main/history/17625-istoki-rochaeva-istoriografiya-i-tradicii.html>> [Дата звернення 16 листопада 2017].

436. *Замки Тернопільщини*. [online] Доступно: <<https://uk.wikipedia.org/wiki>> [Дата звернення 9 серпня 2017].

437. Історія релігійних вірувань в Україні, 2012. [online] Доступно: <<http://ru.osvita.ua/vnz/reports/relig/30072>> [Дата звернення 14 липня 2018].

438. Карпович, В., 2017. *Як комуністи на Тернопільщині церкви руйнували*. [online] Доступно: <<http://svoboda.te.ua/yak-komunisty-na-terнопilshhyni-tserkvu-rujnuvaly/>> [Дата звернення 4 березня 2018].
439. *Київська митрополія (1620–1685)*. [online] (Останнє оновлення 10 вересня 2019.) Доступно: <[https://uk.wikipedia.org/wiki/Київська_митрополія_\(1620—1685\)](https://uk.wikipedia.org/wiki/Київська_митрополія_(1620—1685))> [Дата звернення 19 жовтня 2019].
440. *Конкордат Наполеона*. [online] (Останнє оновлення 3.01.2018). Доступно: <<https://uk.wikipedia.org/wiki/>> [Дата звернення 29 липня 2019].
441. Крالیук, П., 2013. Початки християнства в Русі-Україні. [online] Доступно: <<http://incognita.day.kyiv.ua/pochatki-xristiyanstva-v-rusi-ukrayini.html>> [Дата звернення 5 вересня 2018].
442. Крушинська, О., 2007–2018. Дерев'яні храми України. [online] Доступно: <<http://www.derev.org.ua>> [Дата звернення 2 липня 2019].
443. Slaski, H., 1934. *Zbaraz w przeszłości i terażności*. Przewodniczący Oddziału zbaraskiego Podolskiego T-wa Turystyczno-Krajoznawczego. Zbaraz; Tarnopol: s.n.
444. Smoliński, A., 2015. Buczacz – perła podolskiego baroku. *Głos buczaczan*, 1 (72), S. 74.
445. Szustakowski, M., 2010. *Od Zbaraża do Wrocławia — na Czarnym Tatarskim Szlaku. Wspomnienia*. Wrocław: s.n.
446. Urbański, W., (opracował), 1931. *Przewodnik po powiecie Buczackim*. Stanisławów: Drukarnia L. Gallera.
447. Vivarelli, P., 1987. Dibattito sull 'arte sacra in Italia nel primo Novecento In: Calvesi, M., Guidoni, E., Lux, S., eds. *E42. Utopia e scenario del regime*. Vol. 2: Urbanistica, architettura, arte e decorazione. Venezia, s.n. P. 249-260.
448. *Zadarów, ws, pow. buczacki*, 1895. W: Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. Tom 14. Warszawa: Filip Sulimierski i Władysław Walewski. S. 219.

449. Żyznomierz. 1895. W: *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*. Tom 14. Warszawa: Filip Sulimierski i Władysław Walewski. S. 925.

450. *Актуальні новини Марійського духовного центру Зарваниця*. [online] Доступно: <<https://www.facebook.com/zarvanytsya>> [Дата звернення 15 жовтня 2019].

451. Андрес, Г., 2009. *Охорона культурної спадщини України в контексті світових інтеграційних процесів (друга половина XX – початок XXI століття)*. [online] Доступно: <http://pamjatky.org.ua/?page_id=5728> [Дата звернення 7 липня 2019].

452. *Архитектура Австрии XVII – первой половины XIX в.* [online] Доступно: <http://classic.totalarch.com/europe_17_19/austria> [Дата звернення 22 вересня 2018].

453. *Архитектура фашистской Италии*. [online] Доступно: <<https://lord-k.livejournal.com/199376.html>> [Дата звернення 22 вересня 2018].

454. Балуненко, И.И., 2017 *Рудольф Шварц, Доминикус Бём и католическая архитектура XX века*. [online] Доступно: <<http://aaaunion.ru/balutenko>> [Дата звернення 19 серпня 2018].

455. Варварцев, М.М. *Революції в Європі 1848–1849 років*. [online] Доступно: <http://www.history.org.ua/?termin=Revoliutsii_1848> [Дата звернення 18 червня 2018].

456. *Внутреннее устройство готических церквей. Изобразительный декор*. [online] Доступно: <<http://arx.novosibdom.ru/node/1551>> [Дата звернення 5 грудня 2018].

457. Голодюк, Н.В., 2016. Православні монастирі Рівненської та Тернопільської областей як об'єкти паломництва та релігійного туризму. *Релігія та Соціум*, 3-4 (23-24). [online] Доступно: <http://en.chnu.edu.ua/wp-content/uploads/2017/06/2016_3-422-23_30_N.Golodyuk.pdf> [Дата звернення 20 березня 2017].

458. *Готична архітектура у Франції*. [online] Доступно: <<https://uk.wikipedia.org/wiki>> [Дата звернення 23 квітня 2018].

459. Гриневич, Л.В. та Гриневич, В.А., 2005. Євреї в Україні. В: В.А. Смолій, ред. *Енциклопедія історії України*. Том 3. Київ: Наукова думка. [online] Доступно: <http://www.history.org.ua/?termin=Evrei_v_Ukraini> [Дата звернення 26 грудня 2018].

460. Громик В., 2007. *Дерев'яні церкви Західної України*. [online] Доступно: <<http://decerkva.org.ua/ter/mali-dederkaly.html>> [Дата звернення 30 серпня 2019].

461. Гуменний, С., 2017. Вплив радянської та декомунізації на архітектурне обличчя Тернопільської області (на прикладі м. Тернополя, м.Заліщики та смт Скала-Подільська) у 1939 р. – на початку ХХІ ст. *Місто: історія, культура, суспільство*, [online], с. 166-196. Доступно: <<file:///C:/Users/User/Downloads/EJ0022872.pdf>> [Дата звернення 7 серпня 2018].

462. Декрет «О Восточных католических церквях» («Orientalium Ecclesiarum»). *Документи II Ватиканского собора*. [online] Доступно: <<http://krotov.info/acts/20/2vatican/dcmnt131.html>> [Дата звернення 2 серпня 2018].

463. Дятлов, В., 2012. *Истоки Почаева: историография и традиция*. [online] Доступно: <<https://www.religion.in.ua/main/history/17625-istoki-rochaeva-istoriografiya-i-tradicii.html>> [Дата звернення 16 листопада 2017].

464. *Замки Тернопільщини*. [online] Доступно: <<https://uk.wikipedia.org/wiki>> [Дата звернення 9 серпня 2017].

465. Історія релігійних вірувань в Україні, 2012. [online] Доступно: <<http://ru.osvita.ua/vnz/reports/relig/30072>> [Дата звернення 14 липня 2018].

466. Карпович, В., 2017. *Як комуністи на Тернопільщині церкви руйнували*. [online] Доступно: <<http://svoboda.te.ua/yak-komunisty-na-ternopilshhyni-tserkvy-rujnuvaly/>> [Дата звернення 4 березня 2018].

467. *Київська митрополія (1620–1685)*. [online] (Останнє оновлення 10 вересня 2019.) Доступно: <[https://uk.wikipedia.org/wiki/Київська_митрополія_\(1620—1685\)](https://uk.wikipedia.org/wiki/Київська_митрополія_(1620—1685))> [Дата звернення 19 жовтня 2019].

468. *Конкордат Наполеона*. [online] (Останнє оновлення 3.01.2018). Доступно: <<https://uk.wikipedia.org/wiki/>> [Дата звернення 29 липня 2019].

469. Кралуок, П., 2013. Початки християнства в Русі-Україні. [online] Доступно: <<http://incognita.day.kyiv.ua/pochatki-xristiyanstva-v-rusi-ukrayini.html>> [Дата звернення 5 вересня 2018].

470. Крушинська, О., 2007–2018. Дерев'яні храми України. [online] Доступно: <<http://www.derev.org.ua>> [Дата звернення 2 липня 2019].

471. *Літопис руський*, 1989. Переклад з давньоруської Л.Є. Махновця. Київ: Дніпро. [online] Доступно: <<http://litopys.org.ua/litop/lit.htm>> [Дата звернення 4 травня 2018].

472. Любащенко В., 2001. Протестантизм в Україні: творення стереотипів триває. *Незалежний культурологічний часопис «І»*, число 22. [online] Доступно: <<http://www.ji.lviv.ua/n22texts/lubasch.htm>> [Дата звернення 18 червня 2017].

473. Любащенко, В.І., 2008. Контрреформація. В: В.А. Смолій, ред. *Енциклопедія історії України*. Том 5. Київ: Наукова думка. [online] Доступно: <<http://www.history.org.ua/?termin=Kontreformatsiya>> [Дата звернення 18 липня 2019].

474. *Про повернення релігійним організаціям культового майна: розпорядження Президента України від 22.06.1994 р. № 53-94-рп* [online] Доступно: <zakon4.rada.gov.ua/laws/show/53/94-rp> [Дата звернення 14 лютого 2018].

475. *Релігія Тернопільської області*, 2018. [online] (Останнє оновлення 12 жовтня 2018). Доступно: <https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A0%D0%B5%D0%BB%D1%96%D0%B3%D1%96%D1%8F_%D0%A2%D0%B5%D1%80%D0%BD%D0%BE%D0%BF%D1%96%D0%BB%D1%8C>

[%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%BE%D1%97%D0%BE%D0%B1%D0%BB%D0%B0%D1%81%D1%82%D1%96](#) [Дата звернення 7 квітня 2018].

476. *Реформація. Виникнення, поширення та наслідки*, 2018. [online] Доступно: <https://reformation.r500.ua/analytics/reformatsiia-vynyknennia-poshyrennia-ta-naslidky> [Дата звернення 26 квітня 2019].

477. Розкол Великий західний. *Українська Католицька енциклопедія*. [online] Доступно: <http://catholicencyclopedia.in.ua/rozkol-velikiy-zahidniy> [Дата звернення 3 вересня 2018].

478. Русіна, О.В., 2010. Острівська угода 1392 В: В.А. Смолій, ред. *Енциклопедія історії України*. Том 7. Київ: Наукова думка. [online] Доступно: http://www.history.org.ua/?termin=Ostrivska_uhoda_1392 [Дата звернення 11 травня 2019].

479. *Санта-Марія-делла-Вітторія*. [online] (Останнє оновлення 20.04.2018). Доступно: <https://uk.wikipedia.org/wiki> [Дата звернення 9 червня 2019].

480. *Санта-Марія-делла-Салуте*. [online] (Останнє оновлення 21.05.2018). Доступно: <https://uk.wikipedia.org/wiki> [Дата звернення 9 червня 2019].

481. *Санта-Марія-дель-Фйоре*. [online] (Останнє оновлення 23.04.2019). Доступно: <https://uk.wikipedia.org/wiki> [Дата звернення 9 червня 2019].

482. *Собор святого Петра в Риме*. [online] Доступно: <http://kannelura.info/?p=2462> [Дата звернення 14 жовтня 2018].

483. *Собор Святой Цецилии (Альби)*. [online] Доступно: <https://ru.wikipedia.org/wiki> [Дата звернення 14 жовтня 2018].

484. *Соломон де Бросс*. [online] (Оновлено 20 листопада 2015) Доступно: <https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A1%D0%BE%D0%BB%D0%BE%D0%BC%D0%BE%D0%BD%D0%B4%D0%B5%D0%91%D1%80%D0%BE%D1%81%D1%81> [Дата звернення 14 жовтня 2018].

485. *Софійський собор. Реконструкція.* [online] Доступно: <https://dic.academic.ru/pictures/wiki/files/72/Hagia_Sophia_BW.jpg> [Дата звернення 13 вересня 2018].

486. *Список титулярных церквей в Риме.* [online] Доступно: <<https://ru.wikipedia.org/wiki>> [Дата звернення 15 квітня 2019].

487. *Співробітництво України та ЮНЕСКО.* [online] Доступно: <<http://unesco.mfa.gov.ua/ua/ukraine-unesco/cooperation>> [Дата звернення 16 серпня 2018].

488. Стенюшкин, А., 2017. *То ли собор, то ли космический шаттл: как выглядят современные церкви.* [online] Доступно: <<https://birdinflight.com/ru/mir/20170116-churches-in-xx-century.html>> [Дата звернення 12 лютого 2019].

489. Стех, Я., 2018. *До 80-річчя польської акції руйнування українських православних церков.* [online] Доступно: <https://risu.org.ua/ua/index/monitoring/religious_digest/72667> [Дата звернення 17 лютого 2019].

490. *Тернопільська область у епоху феодалізма,* 2016. [online] Доступно: <<http://ukrssl.com.ua/ternop/ternopilska-epohu-feodalizma>> [Дата звернення 22 січня 2018]

491. *Тернопільські депутати вимагають у Порошенка повернути Почаївську лавру державі,* 2016. [online] Доступно: <<https://ternopil.depo.ua/ukr/ternovpol/ternopilski-deputati-vimagayut-u-poroshenka-rovernuti-12052016141800>> [Дата звернення 18 квітня 2017].

492. Українські монастирі. [online] Доступно: <https://pidruchniki.com/11090324/religiyeznavstvo/ukrayinski_monastiri> [Дата звернення 20 лютого 2019].

493. Хитровська, Ю.В., 2010. Організаційно-правове становище Римо-Католицької Церкви на Правобережній Україні наприкінці XVIII – на початку XX століття. *Сторінки історії*, 30, с. 26-42. [online] Доступно:

<<https://ela.kpi.ua/handle/123456789/10112?mode=full>> [Дата звернення 29 березня 2018].

494. Центр міської історії Центрально-Східної Європи, 2004–2019. *Дослідницькі проекти*. [online] Доступно: <<http://www.lvivcenter.org/uk/researchprojects>> [Дата звернення 15 серпня 2019].

495. *Церковь Санта-Мария-делла-Салюте в Венеции*. [online] Доступно: <<https://italy4.me/veneto/venice/basilica-di-santa-maria-della-salute.html>> [Дата звернення 27 січня 2018].

496. *Цуг, Шимон Богумил*. [online] Доступно: <https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%A6%D1%83%D0%B3> [Дата звернення 27 січня 2018]. Лютеранська церква Варшава

497. Етнографічні регіони України: коли вони сформувалися, звідки пішли їхні назви і як їх знайти на сучасній мапі [online] <<http://maydan.drohobych.net/?p=60238>> [Дата звернення 20 лютого 2020].

498. *Протестантизм в Україні*, 2009. [online] Доступно: https://risu.org.ua/ua/index/reference/major_religions/~Protestantism+in+Ukraine/33331 [Дата звернення 16 лютого 2018].

Посилання на використаний ілюстративний матеріал:

Табл.2.1. Карти-схеми районування Тернопільської області.

1. *Етнографічні регіони України: коли вони сформувалися, звідки пішли їхні назви і як їх знайти на сучасній мапі* [Електронний ресурс] - Режим доступу: <ua.igotoworld.com/ua/article/953_etnograficheskie-regiony-ukrainy.htm> Дата звернення: 20.12.2019 р.

2. Макарчук, С., 2012. *Історико-етнографічні райони України: Навчальний посібник*. Львів: ЛНУ імені Івана Франка.

3. Тарас, Я., 2006. *Українська сакральна дерев'яна архітектура: словник-довідник*. Львів: ІН НАНУ.

Табл. 3.1. Формування архітектури сакральних комплексів у період Раннього середньовіччя.

1. Шуази, О., 2008. *Всеобщая история архитектуры*. Переклад Н.С. Курдюкова, Е.Г. Денисовой. Москва: Эксмо.

2. *Санкт-Галлен. Город богатейшего монастыря* [online] (Останнє оновлення 28.06.2012). Доступно: <<https://mi-ku-арх.livejournal.com/26694.html>> [Дата звернення 9 червня 2019].

Табл. 3.2. Суспільно-політичні процеси періоду Раннього середньовіччя.

1. *Санкт-Галлен. Город богатейшего монастыря* [online] (Останнє оновлення 28.06.2012). Доступно: <<https://mi-ku-арх.livejournal.com/26694.html>> [Дата звернення 9 червня 2019].

2. *Собор святої Софії в Константинополі: особливості архітектури* [online] Доступно: <<https://osvita.ua/vnz/reports/arhitektura/2493>> [Дата звернення 15 червня 2019].

Табл.3.3. Тернопільщина в період Раннього середньовіччя

1. Полюхович, Д., 2016. *Подорож до Пуці Відлюдника*. [online] Доступно: <<https://zbruc.eu/node/46460>> [Дата звернення 17 червня 2019].

2. *Давньослов'янський печерний храм (с.Монастирок, Тернопільська обл.): карта, фото, опис* [online] Доступно: <<https://drymba.com/uk/1038475-davnyoslovyanskyu-pechernyy-khram-monastyrok>> [Дата звернення 11 березня 2020].

3. *Київська держава за часів князя Володимира Великого. Впровадження християнства як державної релігії* [online] Доступно: <<https://геомап.com.ua/uk-uh7/296.html#&gid=maps&pid=1>> [Дата звернення 20 березня 2020].

Табл.3.4. Формування архітектури сакральних комплексів у період Високого середньовіччя.

1. Шуази, О., 2008. *Всеобщая история архитектуры*. Переклад Н.С. Курдюкова, Е.Г. Денисовой. Москва: Эксмо.

2. Шуази, О., 2008. *Всеобщая история архитектуры*. Переклад Н.С. Курдюкова, Е.Г. Денисовой. Москва: Эксмо.

3. *Монастырь Св. Петра, Муассак* [online] Доступно: <<https://krugomsveta.ru/monastyr-sv-petra-muassak>> [Дата звернення 10 березня 2020].

4. *Собор Монреале* [online] Доступно: <<https://uk.wikipedia.org/wiki/>> [Дата звернення 20 квітня 2020].

5. *Церковь Санта-Мария-делла-Паче, Рим* [online] Доступно: <https://it.igotoworld.com/ru/poi_object/32035_santa-maria-della-pace.htm> [Дата звернення 23 квітня 2020].

Табл.3.5. Готична архітектура храмів у період Високого середньовіччя.

1. *Кафедральный собор Сен-Жюльен (Франция, Ле-Ман)* [online] Доступно: <http://otzovik.com/reviews/kafedralniy_sobor_sen-zhyulen_france_le-man> [Дата звернення 23 березня 2020].

2. *Руанський собор* [online] Доступно: <<https://uk.wikipedia.org/wiki/>> [Дата звернення 20 грудня 2019].

3. *Otekin, V., Труа. Церковь св. Мадлен* [online] Доступно: <<https://bykovvg-1952.livejournal.com/351448.html>> [Дата звернення 1 лютого 2017].

4. *Roof of Narbonne Cathedral – France, 2014* [online] Доступно: <<https://www.istockphoto.com/ru/>> [Дата звернення 21 лютого 2017].

5. *Собор Святой Цецилии (Альби)* [online] Доступно: <<https://ru.wikipedia.org/wiki/>> [Дата звернення 20 лютого 2017].

6. *Собор Святых Назария и Цельсия (Безье)* [online] Доступно: <<https://ru.wikipedia.org/wiki/>> [Дата звернення 20 лютого 2017].

Табл.3.6. Суспільно-політичні процеси у період Високого середньовіччя.

1. *Паре-ле-Моньяль* [online] Доступно: <<https://www.pinterest.co.uk/pin/>> [Дата звернення 23 квітня 2020].

2. *Ам'єнський собор* [online] Доступно: <<https://uk.wikipedia.org/wiki/>> [Дата звернення 20 квітня 2020].

Табл.3.7. Архітектура Галицько-Волинського князівства.

1. *Електронний атлас. Історія України* [online] Доступно: <<http://www.osvitanet.com.ua/atlases>> [Дата звернення 21 квітня 2020].
2. Диба, Ю., 2001. Дві маловідомі ротонди княжої доби. *Записки Наукового товариства імені Шевченка*, 241, с. 248-27.
3. *Церква та дзвіниця у Черняхівцях - вид зі сходу* [online] Доступно: <<https://uk.wikipedia.org/wiki/Chernyshivtsi1.JPG>> [Дата звернення 21 квітня 2020].

Табл.3.8. Суспільно-політичні процеси у період Пізнього середньовіччя

1. *Санта-Марія-дель-Фйоре* [online] Доступно: <<https://uk.wikipedia.org/wiki/>> [Дата звернення 20 березня 2020].
2. *Ротонда* [online] Доступно: <<https://uk.wikipedia.org/wiki/>> [Дата звернення 21 березня 2020].
3. *Базиліка святого Петра* [online] Доступно: <<https://uk.wikipedia.org/wiki/>> [Дата звернення 21 березня 2020].

Табл.3.9. Формування архітектури сакральних комплексів у період Пізнього середньовіччя.

1. *Базиліка святого Петра* [online] Доступно: <<https://uk.wikipedia.org/wiki/>> [Дата звернення 24 березня 2019].
2. *Церква Сан Б'яджо (Монтепульчіано)* [online] Доступно: <<https://uk.wikipedia.org/wiki/>> [Дата звернення 5 травня 2019].
3. *Церква Іль-Реденторе* [online] Доступно: <<https://uk.wikipedia.org/wiki/>> [Дата звернення 24 липня 2019].
4. *Архитектурная энциклопедия второй половины XIX века* [online] Доступно: <<http://classic.totalarch.com/renessans/spain/2>> [Дата звернення 11 березня 2020].

Табл.3.10. Тернопільський край на картах в період Пізнього середньовіччя

1. *Соціальний устрій та господарське життя в Україні в другій половині 14 – першій половині 16 ст.* [online] Доступно: <<https://геомап.com.ua/uk-uh7/293.html>> [Дата звернення 3 березня 2020].

2. *Церква перенесення мощей святого Миколая (Збручанське)* [online] Доступно: <<https://uk.wikipedia.org/wiki/>> [Дата звернення 3 листопада 2019].

3. *Ікона «Волинська Богоматір»* [online] Доступно: <<https://www.pravoslaviavolyni.org.ua/yeparkhiia/ikona-volynska-bohomatir>> [Дата звернення 10 листопада 2019].

4. Пламеницька, О., 2001. Оборонні храми Поділля. *Пам'ятки України*, 1-2, с. 32-34.

Табл.3.11. Суспільно-політичні процеси на території Західної України в період Пізнього середньовіччя.

1. *Наполеон Орда і Україна*: Мистецьке видання, 2014.- Київ, Львів.

2. *Храми та замки України. Сутківці* [online] Доступно: <<https://castles.com.ua/sutkovtsy.html>> [Дата звернення 10 березня 2020].

Табл.3.12. Особливості розвитку архітектури сакральних комплексів у період Реформації.

1. *Дух протестантизму праздуєт 500-летие* [online] Доступно: <<https://e-u-r.livejournal.com/230435.html>> [Дата звернення 20 квітня 2020].

2. *Дух протестантизму праздуєт 500-летие* [online] Доступно: <<https://e-u-r.livejournal.com/230435.html>> [Дата звернення 20 квітня 2020].

3. *Протестантизм в Нидерландах* [online] Доступно: <<https://ru.wikipedia.org/wiki/>> [Дата звернення 12 березня 2020].

4. *Іконоборство* [online] Доступно: <<https://www.wikiwand.com/uk> > [Дата звернення 12 березня 2020].

5. *Церковь Иль-Джезу* [online] Доступно: <<https://tisamsebegid.ru/rim/cerkov-il-dzhezu-rim>> [Дата звернення 26 квітня 2019].

6. *Жак Лемерсьє* [online] Доступно: <<https://uk.wikipedia.org/wiki/>> [Дата звернення 26 квітня 2019].

7. *Сен-Жерве (церква)* [online] Доступно: <<https://uk.wikipedia.org/wiki/>> [Дата звернення 20 жовтня 2019].

Табл.3.13. Суспільно-політичні процеси в період Реформації.

1. Андре Моруа, 2006. *История Франции* [online] Доступно: <http://loveread.ec/read_book.php?id=71127&p=53> [Дата звернення 20 квітня 2020].

2. *Церква Всіх Святих (Віттенберг)* [online] Доступно: <<https://uk.wikipedia.org/wiki/>> [Дата звернення 21 березня 2020].

Табл.3.14. Суспільно-політичні процеси на Тернопільщині в період Реформації.

1. Українські землі в першій половині XVI ст. [online] Доступно: <<https://history.vn.ua/atlas/atlas-ukraine-history-8-class-2013>> [Дата звернення 12 березня 2019].

2. Іщук, В., 2010-2015 *Тернопільська область, Заліщицький район, село Касперівці. Церква Святого Георгія, 1564 рік.* [online] Доступно: <<https://ishchuk.net/Podorozhi/Ukraine/Ternopilska/Zalishchytski/Kasperivci/>> [Дата звернення 11 березня 2017].

3. Тернопільщина. Регіонально-інформаційний портал [online] Доступно: <<http://irp.te.ua/oboronni-hramy-ternopil-shhy-ny-georgiyivs-ka-tserkva-v-s-kasperivtsihttps>> [Дата звернення 22 квітня 2020].

Табл.3.15. Формування архітектури сакральних комплексів у період Просвітництва

1. *Церква святого імені Ісуса* [online] Доступно: <<https://uk.wikipedia.org/wiki/>> [Дата звернення 15 жовтня 2019].

2. *Санта-Марія-делла-Вітторія* [online] Доступно: <<https://uk.wikipedia.org/wiki/>> [Дата звернення 15 жовтня 2019].

3. *Площа Святого Петра у Ватикані, Італія* [online] Доступно: <<https://vsitury.com.ua/interestplace/1166>> [Дата звернення 15 жовтня 2019].

4. *Санта Марія делла Салюте в Венеції — собор в честь спасення от чуми* [online] Доступно: <<https://traveltu.ru/evropa/italiya/santa-mariya-della-salyute-v-venetsii.html>> [Дата звернення 01 жовтня 2019].

Табл.3.16. Архітектура бароко в сакральній архітектурі періоду Просвітництва.

1. *Всеобщая история искусств. Том 4. Искусство 17-18 веков* [online] Доступно: <<http://www.artprojekt.ru/library/arhistory4/29.htm>> [Дата звернення 20 квітня 2020].

2. *Фото і опис: Абатство в Мельку* [online] Доступно: <<https://fsetyt.com.ua/foto-i-opis-abatstvo-v-melku>> [Дата звернення 20 квітня 2020].

3. *Абатство Цветль* [online] Доступно: <<https://uk.wikipedia.org/wiki/>> [Дата звернення 18 жовтня 2019].

Табл.3.17. Архітектура класицизму в сакральних комплексах періоду Просвітництва.

1. *Дім Інвалідів* [online] Доступно: <<https://uk.wikipedia.org/wiki/>> [Дата звернення 11 березня 2020].

2. *Церква Сен-Сюльпіс (Париж)* [online] Доступно: <<https://uk.wikipedia.org/wiki/>> [Дата звернення 11 березня 2020].

3. *Пантеон* [online] Доступно: <<https://planetofhotels.com/franciya/parizh/ranteon>> [Дата звернення 20 квітня 2020].

Табл.3.18. Архітектура протестантських сакральних комплексів періоду Просвітництва.

1-4. *Всеобщая история архитектуры в 12 томах. Том 7: Западная Европа и Латинская Америка, 1969. Ленинград – Москва* [online] Доступно: <<http://tehne.com/library/vseobshchaya-istoriya-arhitektury-v-12-tomah-leningrad-moskva-1966-1977>> [Дата звернення 1 березня 2019].

Табл.3.19. Суспільно-політичні процеси в Європі в епоху Просвітництва

1. *Вандейська війна* [online] Доступно: <<https://uk.wikipedia.org/wiki>> [Дата звернення 20 березня 2020].

2. *Поділи Речі Посполитої* [online] Доступно: <<https://uk.wikipedia.org/wiki>> [Дата звернення 24 квітня 2020].

3. *Мир победы Ричарда III при Босворте. Война Священной лиги* [online] Доступно: <<http://alternathistory.com/mir-pobedy-richarda-iii-pri-bosvorte-vojnasyvashhennoj-ligi/>> [Дата звернення 24 квітня 2020].

4. *Польсько-турецька війна (1683—1699)* [online] Доступно: <<https://www.wikiwand.com/uk>> [Дата звернення 15 березня 2020].

Табл.3.20. Суспільно-політичні процеси на території України в епоху Просвітництва.

1. *Бой Івана Богуна с князем Стефаном Чарнецьким под Монастырищем в 1653 году* [online] Доступно: <https://artchive.ru/artists/1869~Nikolaj_Semenovich_Samokish/works/371553~Вoj_Ivana_Boguna_s_knjazem_Stefanom_Charnetskim_pod_Monastyrischem_v_1653_godu> [Дата звернення 24 квітня 2020].

2. *Карта українських земель в 1788 році* [online] Доступно: <<http://likbez.org.ua/ua/karta-ukrainskih-zemel-v-1788-godu.html>> [Дата звернення 18 березня 2019].

Табл.3.21. Українські землі в період Просвітництва.

1. *Карта українських земель в 1788 році* [online] Доступно: <<http://likbez.org.ua/ua/karta-ukrainskih-zemel-v-1788-godu.html>> [Дата звернення 18 березня 2019].

2. *Підгайці* [online] Доступно: <<https://ua-travels.livejournal.com/2368916.html>> [Дата звернення 19 березня 2019].

3. *История архитектуры* [online] Доступно: <<https://archisto.info/arh-ukraina-tserkvi-15-17v-2.html>> [Дата звернення 5 лютого 2020].

4. *Файл:Спасо-Преображенська церква, м. Шумськ.jpg* [online] Доступно: <<https://uk.m.wikipedia.org/wiki/jpg>> [Дата звернення 18 березня 2019].

Табл.3.22. Формування архітектури сакральних комплексів у період XIX-XX століття.

1. Церква Сен-Мадлен (Париж) [online] Доступно: <<https://uk.m.wikipedia.org/wiki>> [Дата звернення 15 березня 2020].

2, 5 6. *Всеобщая история архитектуры в 12 томах. Том 10: Западная Европа и Латинская Америка*, 1969. Ленинград – Москва [online] Доступно: <<http://tehne.com/library/vseobshchaya-istoriya-arhitektury-v-12-tomah-leningrad-moskva-1966-1977>> [Дата звернення 1 березня 2019].

3. *Церковь Святого Викентия де Поля (Париж)* [online] Доступно: <<https://ru.wikipedia.org/wiki>> [Дата звернення 20 березня 2020]..

4. *Базилика Святой Клотильды* [online] Доступно: <<https://ru.wikipedia.org/wiki>> [Дата звернення 20 березня 2020]..

7. *Церкви Парижа* [online] Доступно: <<http://www.openarium.ru/>> [Дата звернення 20 квітня 2020].m

Табл.3.23. Архітектура православних храмів Російської імперії у період XIX-XX століття.

1. *Володимирський собор (Київ)* [online] Доступно: <<https://uk.wikipedia.org/wiki>> [Дата звернення 25 квітня 2020].

2. *Собор св. князя Владимира в г. Астрахань* [online] Доступно: <<http://palomniki.su/countries/ru/g01/astrahan/sobor-sv-kniazia-vladimira.htm>> [Дата звернення 25 квітня 2020].

3. *Свято-Благовіщенський кафедральний собор (Харків)* [online] Доступно: <<https://uk.wikipedia.org/wiki>> [Дата звернення 25 квітня 2020].

4, 5, 6. *Неовізантійський стиль* [online] Доступно: <<https://www.wikiwand.com/uk>> [Дата звернення 25 квітня 2020].

Табл.3.24. Сакральна архітектура періоду XIX-XX століття.

1. *Сабаудия - город , который "построил" Муссолини* [online] Доступно: <<https://www.otzyv.ru/read.php?id=209891>> [Дата звернення 25 квітня 2020].

2. *Как выглядят современные церкви. О развитии храмовой архитектуры* [online] Доступно: <https://pikabu.ru/story/kak_vyiglyadyat_

sovremennyye_tserkvi_o_razvitii_khramovoy_arkhitekturyi_4763501> [Дата звернення 25 квітня 2020].

3, 4, 5. *Рудольф Шварц, Доминикус Бём и католическая архитектура XX века.* [online] Доступно: <<http://aaaunion.ru/balutenko>> [Дата звернення 25 квітня 2020].

6. Церковь Святого Вацлава в Брно (Saint Václav's church in Brno) [online] Доступно: <<https://rutraveller.ru/place/129374?tab=dc>> [Дата звернення 25 квітня 2020].

7. Власне фото.

Табл.3.28. Розвиток основних напрямків християнської Церкви.

1. Перший Нікейський собор. [online] Доступно: <[https://uk.wikipedia.org/wiki/Перший Нікейський собор](https://uk.wikipedia.org/wiki/Перший_Нікейський_собор)> [Дата звернення 25 квітня 2020].

2. Перший Константинопольський собор. [online] Доступно: <[https://uk.wikipedia.org/wiki/Перший Константинопольський собор](https://uk.wikipedia.org/wiki/Перший_Константинопольський_собор)> [Дата звернення 5 травня 2020].

3. Ефеський собор. [online] Доступно: <[https://uk.wikipedia.org/wiki/Ефеський собор](https://uk.wikipedia.org/wiki/Ефеський_собор)> [Дата звернення 25 квітня 2020].

4. Четвертый Вселенский Халкидонский Собор. 1876. [online] Доступно: <<https://gallerix.ru/album/Surikov/pic/glrx-871652221>> [Дата звернення 20 квітня 2020].

Табл.3.29. Суспільно-політичні процеси в Тернопільському краю у період з ХІХ-ХХ століття.

1. 15 квітня 1944 року вщент зруйнований Тернопіль узяла Червона армія [online] Доступно: <https://galinfo.com.ua/news/15_kvitnya_1944_roku_vshchent_zruynovanyu_ternopil_uziyala_chervona_armiya_285570.html> [Дата звернення 25 квітня 2020].

Табл.4.1. Сакральні пам'ятки Тернопільщини періоду існування Галицько-Волинського князівства.

1. Русанова, И. П., Тимощук, Б. А., 2007. Языческие святилища древних славян. М.: Издательство «Ладога-100».

2. Дохристиянська святиця Київської Русі - гора Богит. Збручанський ідол [online] Доступно: <https://turson.at.ua/index/jazycheskoe_gorodishhe_svjatilishhe_v_medoborakh/0-239> [Дата звернення 25 квітня 2020].

3. Русанова, И. П., Тимощук Б. А. Збручское святилище (предварительное сообщение) [online] Доступно: <<http://www.russiancity.ru/hbooks/h036.htm>> [Дата звернення 25 квітня 2020].

4. Давньослов'янський печерний храм (с.Монастирок, Тернопільська обл.): карта, фото, опис [online] Доступно: <<https://drymba.com/uk/1038475-davnyoslovyanskyu-pechernu-khram-monastyrok>> [Дата звернення 27 квітня 2020].

5. Свято-Миколаївська церква / Збручанське [online] Доступно: <<http://irp.te.ua/oboronni-hramy-ternopil-shhy-ny-tserkva-my-kolaya-v-s-zbruchans-ke>> [Дата звернення 27 квітня 2020].

Рис.4.2. Храми Тернопільщини в період з XIV до XVI століття.

1. Надставна церква: історія та сьогодення [online] Доступно: <<https://komun.te.ua>> [Дата звернення 4 травня 2020].

2 - 5. Чень, Л. Я., 2015. Особливості архітектурно-просторового вирішення оборонних храмів Галичини [online] Доступно: <<http://science.lpnu.ua/sites/default/files/journal-paper/2019/may/16696/26197-210.pdf>> [Дата звернення 4 травня 2020].

6. Церква Вознесіння Господнього (Вишнівець) [online] Доступно: <<https://uk.wikipedia.org/wiki>> [Дата звернення 3 травня 2020].

Табл.4.3. Сакральна архітектура Тернопільщини періоду з XIV – поч. XVI ст.

1. Галевич, О. та Івахів, Г., 2014. Підлісці. *Тернопільщина: історія міст і сіл : в 3 т. Т. 2. Тернопіль.*

2. Кошилівці [online] Доступно: <<http://www.derev.org.ua/tern/koshylivci.htm>> [Дата звернення 25 березня 2020].

3. Фото з архіву АУК ТОДА

4. Бойко, О., 1998. Будівництво синагог в Україні. *Вісник інституту Укрзахідпроектреставрація*.

Табл.4.4. Оборонні сакральні споруди Тернопільщини періоду з поч. XVI – др.пол. XVII ст.

1. Фото з архіву АУК ТОДА.

2. Фото з архіву АДІАЗБ.

3. Фото з архіву АУК ТОДА.

Продовження табл.4.4

1-3. Фото з архіву АУК ТОДА.

Табл.4.5. Барокові храми Тернопільщини.

1-3. Фото з архіву АУК ТОДА.

Продовження табл.4.5

1, 2. Фото з архіву АУК ТОДА.

3. Власні фото

Продовження табл.4.5

1-3. Фото з архіву АУК ТОДА.

Продовження табл.4.5

1-4. Фото з архіву АУК ТОДА.

Табл.4.6. Дерев'яні храми періоду з XIX- поч. XX століття на території Тернопільського краю.

1-3. Дерев'яні церкви Західної України [online] Доступно: <<http://deserkva.org.ua/>> [Дата звернення 15 березня 2019].

Табл.4.7. Муровані храми Тернопільщини періоду з XIX- поч. XX століття.

1. Церква Дзвенигород.jpg [online] Доступно: <<https://uk.wikipedia.org/wiki/jpg>> [Дата звернення 3 березня 2019].

2. Синагога в Бережанах [online] Доступно: <<https://zabytki.in.ua/ru/702/sinagoga-v-berezhanakh>> [Дата звернення 3 березня 2019].

3. Фото з архіву АУК ТОДА.

Рис. 5.1. Місця релігійного туризму та паломництва у Тернопільській області.

1. Туристична мапа Тернопільської області [online] Доступно: <<https://www.pinterest.com/pin/159174168059708542>> [Дата звернення 3 березня 2019].

Табл.5.1. Історія формування архітектури Тернопільської Катебри

1. Тернопіль, який ми втратили [online] Доступно: <<https://ternopil.eu/ua/article/228265-ternopil-yakuu-my-vtratyly>> [Дата звернення 4 квітня 2020].

2. Фото з архіву АУК ТОДА.

Продовження табл.5.1

1. Замки та храми України [online] Доступно: <<https://castles.com.ua/kosciol.html>> [Дата звернення 4 квітня 2020].

2. Фото з архіву архітектора Вербовецького Ю.

Табл.5.3. Розбудова Почаївської Лаври в унійний період.

1, 3. Фото з архіву АУК ТОДА.

2. Успенський собор Почаївської лаври [online] Доступно: <<https://uk.wikipedia.org/wiki>> [Дата звернення 5 квітня 2020].

Табл. 5.4. Розвиток архітектури Почаївського монастиря у синодальний період.

1. Фото з архіву АУК ТОДА.

2. Фото з архіву НДВ КПДІАЗ.

Табл.5.5. Розвиток архітектури комплексу Почаївської Лаври у новітній період.

1. Фото з архіву АУК ТОДА.

Табл.5.6. Розвиток архітектури комплексу Василіанського монастиря у місті Бучачі.

1. Фото з архіву АУК ТОДА.

2. Бучач.info [online] Доступно: <<https://www.facebook.com/buchach.info/posts/1089529154455899/>> [Дата звернення 10 квітня 2020].

Табл.5.7. Історія формування Троїцької церкви у селі Зарваниця.

1. Зарваниця (Теребовлянський район) [online] Доступно: <<https://uk.wikipedia.org/wiki>> [Дата звернення 10 квітня 2020].

2. Церква Пресвятої Трійці (Зарваниця) [online] Доступно: <<https://uk.wikipedia.org/wiki>> [Дата звернення 11 квітня 2020].

3. Ікона Божої Матері Зарваницької [online] Доступно: <<https://uk.wikipedia.org/wiki>> [Дата звернення 11 квітня 2020].

Табл.5.8. Сучасна розбудова духовного центру в. с.Зарваниця.

1. Фото з архіву архітектора Нетриб'яка М.

Продовження табл.5.8.

Власні фото.

Табл.6.2. Творчі роботи архітектора Гори С.

1. Фото з архіву архітектора Гори С.

Табл.6.3. Багатоконфесійність у церковному мистецтві Тернопільщини.

1, 2. Фото з архіву архітектора Дячка Ю.

Продовження табл.6.33

1. Фото з архіву архітектора Чепіля Д.

2. Триває будівництво кафедрального собору [online] Доступно: <<https://www.tersobor.org.ua/>> [Дата звернення 11 квітня 2020].

ДОДАТКИ

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ:

Статті у наукових фахових виданнях України:

1. Дячок, О.М., 2003. Духовний вимір архітектури, *Регіональні проблеми архітектури і містобудівництва. Збірник наукових праць. Одеса: Астропринт*, 5-6, с. 328-331.
2. Дячок О.М., 2017. Сакральні пам'ятки містобудування і архітектури у процесі формування простору міста Кременця. *Сучасні проблеми архітектури та містобудування: наук.техн.збірник. К.: КНУБА*, 49, с. 74-81.
3. Дячок О.М., Нетриб'як М.М. та Дацюк Н.М., 2017. Історія розвитку архітектури церкви Пресвятої Трійці та Покрови пресвятої Богородиці у селі Зарваниця. *Архітектурний вісник КНУБА*, 13, с. 94-103.
4. Дячок О.М., 2017. Вплив політичних чинників на розвиток архітектури Тернопільської катедри (Собору Непорочного Зачаття Пресвятої Богородиці). *Вісник національного університету «Львівська політехніка»: збірник наукових праць. Львів: Вид. Львівської політехніки*, 878, с.116-123.
5. Дячок О.М., 2018. Тернопільські архітектори у процесі відродження сакрального будівництва України. *Сучасні проблеми архітектури та містобудування: наук.техн.збірник. К.: КНУБА*, 51, с. 26-34.
6. Дячок О. М., 2018. Проблеми збереження римо-католицьких храмів у малих містах та селах Тернопілля. *Містобудування та територіальне планування. К.: КНУБА*, 68, с. 159–167.
7. Дячок О.М., 2018. Історичні етапи формування та розвитку архітектури сакральних будівель Тернопільської області. *Архітектурний вісник КНУБА: наук.-виробн.збірник. К.: КНУБА*, 16, с. 98-108.
8. Дячок О.М., 2018. Історичні передумови формування архітектури оборонних храмів Тернопільської області в період з другої половини XVI – початку XVII століття. *Сучасні проблеми архітектури та містобудування: наук.техн.збірник. К.: КНУБА*, 52, с. 51-63.

9. Черкес Б.С. та Дячок О.М., 2019. Історія формування та розвитку архітектури монастирських комплексів Галицького Поділля. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка», серія «Архітектура»*, 1 (1), с. 61-67.
10. Дячок О.М., 2019. Вплив соціально - політичних чинників на процес формування архітектури Свято - Успенської Почаївської лаври. *Проблеми теорії и історії архітектури України. Сборник научных трудов. Одесса: Астонпринт*, 19, с.181-191.
11. Дячок О.М., 2017. Вплив монастиря отців василіан на архітектуру міста Бучача. *Архітектурний вісник КНУБА*, 11-12, с. 285–293.
12. Дячок О.М., 2017. Особливості формування архітектурного ансамблю Почаївської Лаври. *Сучасні проблеми архітектури та містобудування: наук.техн.збірник, К.: КНУБА*, 48, с. 413-418.
13. Дячок О.М. та Пелехатий Я.О., 2017. Архітектурно-планувальна структура Успенського Собору Почаївської лаври. *Містобудування та територіальне планування, К.: КНУБА*, 64, с. 273–278.

Статті в наукових періодичних виданнях інших держав:

14. Дячок О., 2017. Особливості архітектурного планування монастиря отців василіан у місті Бучачі. *Science and Education a New Dimension. Humanities and Social Sciences. Budapest*, 22, pp. 7-10.
15. Дячок О., 2017. Історія розвитку Троїцького костелу в Микулинцях. *International Academy Journal Web of Scholar. Warsaw: RS Global Sp. z O.O.*, 7(16), pp. 14–17.
16. Дячок О., 2018. Проблеми збереження дерев'яних храмів галицького Поділля. *International periodic scientific journal. Modern engineering and innovative technologies*, Karlsruhe, Germany, 6 (1), pp.65-72.
17. Дячок О.М., 2017. Архітектурно-планувальна структура комплексу Почаївської Лаври. *Virtus: Scientific Journal* , 13, pp. 21–26.

18. Cherkes, B. and Dyachok, O., 2019. Problems of maintenance of sacral buildings in small cities and villages of Western Podillya. *Przestrzeń i Forma: Szczecińska Fundacja Edukacji i Rozwoju Addytywnego "SFERA"* (Польща), 37, pp.9 – 16.
19. Cherkes, B., Diachok, O. and Datsyuk, N., 2019. The evolution of the sacred architecture development in Western Podillya, *IOP Conference Series: Materials Science and Engineering Urban Planning Symposium - WMCAUS*, Prague, Czech Republic, February 2019.
20. Cherkes, B., Diachok, O., Kuziv, M., Markovych, M., Volska, S. and Matsyshyna Z. Search of authenticity in sacral architecture in the territory of Western Ukraine. *4th World Multidisciplinary Civil Engineering-Architecture-Urban Planning Symposium – WMCAUS*. Prague, Czech Republic, 17–21 June 2019.
21. Diachok, O., 2017. Compositional Peculiarities of Planning the Pochayiv Lavra Architectural Ensemble. *Środowisko Mieszkaniowe - Housing Enviroment. Wydział Architektury Politechniki Krakowskiej*, 20, pp.81-84.
22. Diachok, O., 2020. Search of national style in western ukraine's sacral architecture in the post-soviet period. *Norwegian Journal of development of the International Science*, 42, pp.23-27.
23. Cherkes, B., Diachok, O. and Kolodrubska, O. 2019. Influence of social and political factors on the architecture of wooden temples in western ukraine from the end of the 18-th by the beginning of the 20-th century. *4th World Multidisciplinary Civil Engineering-Architecture-Urban Planning Symposium – WMCAUS*. Prague, Czech Republic, 17–21 June 2019.

Розділ у колективній монографії

24. Дячок О.М. та Дацюк Н.М., 2018. Михайло Нетриб'як у сакральному просторі Тернопілля. *Мистецька діяльність у сучасному соціокультурному просторі (25 – літній творчий внесок факультету мистецтв.)* Тернопіль, ТНПУ. с. 396-407.

*Наукові праці, які засвідчують апробацію
матеріалів дисертації:*

25. Дячок, О.М., 2015. Сакральні святині Тернопільщини. М.І.Степаненко, ред., *Етнодизайн: Європейський вектор розвитку і національний контекст: зб.наук.праць. Кн.3*, 2015. Полтава: ПНПУ ім. В.Г.Короленка.
26. Дячок, О.М., 2016. Історія Тернопільського домініканського костелу. *Наукове мислення: Збірник статей учасників сьомої міжнародної практично-пізнавальної інтернет-конференції «Наукова думка сучасності і майбутнього»*. Дніпро, Україна, 22-30 грудня 2016. Дніпро: НМ.
27. Дячок, О.М., 2017. Художній розпис Тернопільської катедри. *Тенденції та перспективи розвитку науки і освіти в умовах глобалізації: Міжнародна наукова конференція*. Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет ім. Г.Сковороди, Україна, 2017. Переяслав-Хмельницький: ДВНЗ.
28. Дячок, О.М., 2017. Зображення Богородиці в розписі Тернопільського Катедрального собору. *Наукова думка сучасності і майбутнього: 7 - а Міжнародна практично-пізнавальна конференція*. Дніпро, Україна, 2017.
29. Дячок О., 2017. Архітектура палацового комплексу у селі Язловець. *New achievements of world science: Proceedings of VII International conference*. Morrisville, US, 22 Jun, 2017. Morrisville, Lulu Press.
30. Дячок, О., 2017. Проблеми збереження дерев'яних храмів Тернопільщини. *Proceedings of the International Scientific Conference: Scientific development and achievements*. Scotland, UK, December 2017. Holdenblat M.A. NGO «European Scientific Platform».
31. Дячок О.М., 2018. Дерев'яні храми Тернопілля (проблеми збереження та реставрації). *Архітектура історичного Києва. Феномен урбанізованих ландшафтів: IV Міжнародна науково-практична конференція*. Київ КНУБА, Україна, 23-24 листопада 2018.
32. Дячок О.М., 2019. Пошуки національного стилю в сакральній архітектурі Галичини. *Інноваційні культурно-мистецькі аспекти в сучасній*

картині світу: V міжнародна науково-практична конференція, Херсон, Україна, 11-13 вересня 2019. ХНТУ.

33. Дячок О.М., 2013. Етномотиви в сакральній архітектурі Тернопільщини, Полтавський нац.пед.університет ім. В.Г.Короленка. *Етнодизайн: європейський вектор розвитку і національний контекст: Матли Міжн. II конгресу*. Полтава, Україна, 16-18 жовтня 2013.

34. Дячок О.М., 2020. Модерне та національне у сучасній храмовій архітектурі Західної України. *Міжнародна науково-практична конференція*. Х'юстон, USA, 15 травня 2020.

35. Дячок О.М. Збереження католицьких храмів у селах Західної України. *Міжнародна науково-практична конференція*. Львів-Дубляни, Україна. 26-27 травня 2020.

*Наукові праці, які додатково відображають
наукові результати дисертації:*

36. Дячок, О.М., 2012. Творчий внесок Михайла Нетриб'яка в архітектурний простір Тернопільщини. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Мистецтвознавство. Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 1, с.177–180.*

37. Дячок, О.М. та Дячок В.Ю., 2013. Сакральні святині Тернопільщини. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Мистецтвознавство. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2, с.215–219.*

38. Дячок, О.М., 2017. Тернопільський Катедральний собор: історія будівництва, розвитку та відновлення храму. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Мистецтвознавство. Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 1, с. 224–228.*

Додаток В. Акти впровадження.

УКРАЇНА
МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ТЕРНОПІЛЬСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ
ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ВОЛОДИМИРА ГНАТЮКА
вул. М.Кривоноса, 2, м. Тернопіль, 46027,
тел. (0352)43-58-80, факс (0352)43-60-55,
e-mail: info@tnpu.edu.ua, код ЄДРПОУ 02125544

UKRAINE
MINISTRY OF EDUCATION AND
SCIENCE OF UKRAINE
TERNOPIL VOLODYMYR HNATYUK
NATIONAL PEDAGOGICAL UNIVERSITY
2 M. Kryvonosa st., Ternopil, 46027, Ukraine
tel. +38 0352 43 60 67, fax: +38 0352 43 60 55
e-mail: info@tnpu.edu.ua

від 24 09 2020р. № 891-33/03

У спеціалізовану вчену раду
№Д35.052.11
при національному університеті
«Львівська політехніка»

Довідка про впровадження
результатів дисертаційної роботи у навчальний процес

Науковий та Навчально-методичний відділ: Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка підтверджують, що результати наукового дисертаційного дослідження доцента кафедри образотворчого мистецтва, дизайну та методики їх навчання Дячок О.М. «Формування архітектури сакральних комплексів під впливом суспільно-політичних процесів (на прикладі Тернопільської області)» впроваджені у навчальний процес при підготовці фахівців спеціальностей 014 Середня освіта (Образотворче мистецтво) та 022 Дизайн в ході вивчення курсу «Історія мистецтва та архітектури», зокрема, при вивченні тем: «Історія європейської архітектури в контексті розвитку українського зодчества», «Сучасне українське мистецтво. Мистецтво Тернопільщини», «Архітектори Тернопільського краю в процесі відродження храмубудування», «Проблеми збереження та охорони культурної спадщини».

Завідувач навчально-методичного відділу

Киданюк А.В.

107074

ТЕРНОПІЛЬСЬКА ОБЛАСНА РАДА
**ТЕРНОПІЛЬСЬКИЙ ОБЛАСНИЙ ЦЕНТР ОХОРОНИ ТА
 НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ ПАМ'ЯТОК КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ**

вул. Київська, 3а, м. Тернопіль, 46016, тел. (0352) 43-43-08
 E-mail: tokiopik2@gmail.com Код ЄДРПОУ 25887607

24.09.2020р. № 221/01-5

На № _____ від _____

У спеціалізовану вчену раду
 №ДЗ5.052.11
 при національному університеті
 «Львівська політехніка»

**Довідка про впровадження
 результатів дисертаційної роботи**

Тернопільський обласний центр охорони та наукових досліджень пам'яток культурної спадщини підтверджує, що результати дисертаційної роботи доцента кафедри образотворчого мистецтва, дизайну та методики їх навчання факультету мистецтв Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка Дячок О.М. «Формування архітектури сакральних комплексів під впливом суспільно-політичних процесів (на прикладі Тернопільської області)» впроваджені при підготовці до паспортизації та занесення до Державного реєстру нерухомих пам'яток України та Переліку об'єктів культурної спадщини Тернопільської області пам'ятки архітектури місцевого значення церкви Пресвятої Трійці (1747-1753 рр.) у селі Зарванця Тербовлянського району Тернопільської області (охоронний № 550/1 М). Зокрема, до Центру були передані обмірні креслення храму, історичну довідку та опис фрескового розпису будівлі, розроблені групою архітекторів та мистецтвознавців під керівництвом Дячок О.М.

Директор, к.і.н.

Марина ЯГОДИНСЬКА

ТЕРНОПІЛЬСЬКА ОБЛАСНА РАДА
**ТЕРНОПІЛЬСЬКИЙ ОБЛАСНИЙ ЦЕНТР ОХОРОНИ ТА
 НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ ПАМ'ЯТОК КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ**

вул. Київська, 3а, м. Тернопіль, 46016, тел. (0352) 43-43-08
 E-mail: tokiopik2@gmail.com Код ЄДРПОУ 25887607

24.09.2020р. № 222/01-5

На № _____ від _____

У спеціалізовану вчену раду
 №Д35.052.11
 при національному університеті
 «Львівська політехніка»

Довідка про впровадження
 результатів дисертаційної роботи

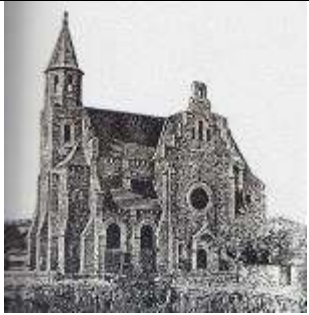

Тернопільський обласний центр охорони та наукових досліджень пам'яток культурної спадщини підтверджує, що результати дисертаційної роботи доцента кафедри образотворчого мистецтва, дизайну та методики їх навчання факультету мистецтв Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка Дячок О.М. «Формування архітектури сакральних комплексів під впливом суспільно-політичних процесів (на прикладі Тернопільської області)» впроваджені при підготовці до паспортизації та занесення до Державного реєстру нерухомих пам'яток України та Переліку об'єктів культурної спадщини Тернопільської області пам'ятки архітектури місцевого значення - храми Тернопільської області, які піддалися руйнуванню внаслідок антирелігійної політики радянської влади, дерев'яні храми Тернопільської області, збудовані у різні періоди розвитку, католицькі храми Тернопілля, збудовані у ХІХ - першій половині ХХ століття, церкви Василя та Євгена Нагірних, спроектовані на території Тернопілля.

Директор, к.і.п.

Марина ЯГОДИНСЬКА

**Додаток С.1. Храми Тернопільської області, які піддалися
руйнуванню внаслідок антирелігійної політики радянської влади**

№ п/п	Назва храму/ населений пункт	час будівн.	Характер руйнувань	Конфесійна приналежність	Відновлення
1	 Церква Різдва Христового, м.Тернопіль (фото ст.Д-25, Волкова М., 2018 р.)	1602- 1608	1946 р.передали РПЦ, знесено кам'яні дзвіницю та огорожу, знищений цінний іконостас, розписи	УПЦ	відновлено
2	 Церква та монастир Успіння Пресв. Богородиці (Монастирська), м.Тернопіль (фото з АУК ТОДА)	1836- 1837	зруйновано	УГКЦ	відбудовано
3	 Парафіяльний костел Матері Божої Неустанної Помочі, м.Тернопіль (фото з АУК ТОДА)	1908	зруйновано	РКЦ	на його місці збуд. ЦУМ
4	 Єзуїтський монастир,	1899- 1901	перебудовано на швейну фабрику	РКЦ	не відновлено

	м.Тернопіль (стара листівка)				
5	Домініканський костел св. Вінченца Феррарського, м.Тернопіль	1749-1779	перетворено на склад театральних декорацій, пізніше – на Тернопільську картинну галерею, знищили розписи та вітварі	РКЦ, УГКЦ	відновлено
6	 Велика, або стара синагога на Подолі, м. Тернопіль (стара листівка)	1662—1668	постраждала в роки Другої світової війни, знесена	юдаїзм	не відновлена
7	 Костел, с. Плотича (Терноп. р-н) (фото ст. Д-25, Волкова М., 2018 р.)	1868 (?)	використовувався як склад зерна, після 1990 року «переобладнано» на церкву	РКЦ, у 1990-1991 - ПЦКП	частково відновлено
8	Костел св. Вацлава, с. Баворів (Терноп. р-н)	1745 - 1747	використовувався як склад хімдобрив, перебував у стані руїни	РКЦ	частково відновлено
9	 Костел, с. Буцнів (Терн.р-н) (Фото з "Kościoły i klasztory rzymskokatolickie dawnego województwa ruskiego")	1890—1891	використовувався як зерносклад, потім — сховище для міндобрив	РКЦ, після 1993 р. - УПЦ КП (ц.Св.Петра і Павла)	перебудовано на церкву
10	 Церква святого Миколая, с.Біла (Терн.р-н) (фото ст.Д-25, Цимбала М)	невідомо	використовували як склад обласної друкарні	УГКЦ, 1946 – РПЦ, з 1989 р. - УГКЦ	відновлено

11	Костел, с.Довжанка (Терн.р-н)	невідомо	перетворили на колгоспний склад зерна, замінували і підірвали (у 1986-1987 р.р.?)	РКЦ	не відновлено
12	 Церква Пресвятого Серця Христового, с. Великі Гаї (Терн.р-н)(фото Миронюк С.)	1910	склад для реквізитів Тернопільського драмтеатру	УГКЦ	відновлена
13	 Монастир о.Бернардинців, м. Бережани (фото – https://www.youtube.com , 2019 р.)	1683	переобладнано на притулок-інтернат для сиріт, з 50-х до 1983 р. — спеціальне профтехучилище для важких у вихованні підлітків. З 1983 р. виховно-трудова колонія	УГКЦ	частково відновлено, вхід обмежено
14	 Костел Св.Георгія (Різдва Діви Марії), м.Бережани (власне фото)	1746-1764	використовувався як зерносховище, пізніше — клуб колгоспника; вітражі, значну частину інтер'єру та вівтар було зруйновано, а ікони викрадено	ВКЦ, Вірменська апостольська церква	проводиться реставрація
15	 Костел Петра і Павла м.Бережани (власне фото)	1600-1626	використовувався під складські приміщення, а потім тут розміщувалася спортивна школа	РКЦ, ГКЦ	відновлено
16		1718	З 1939 р. використ. як склад, в приміщенні єврейської духовної школи «Габанус» облаштували гаражі		майже зруйнована

	Велика синагога м.Бережани (фото – АДІАЗБ)				
17	Костел Божої Матері Неустанної помочі, с.Шибалин (Береж. р-н)	1925	перетворено у склад	РКЦ	не відновлений
	 Церква Різдва Івана Хрестителя монастиря Чину СВВ, с.Краснопуца (Береж. р-н)(фото - https://map.ugcc.ua/view)	1664, 1786— 1797, 1906	монастир закрили і розмістили в приміщеннях монастиря будинок для пристарілих; приміщення храму розділили на два поверхи, на першому поверсі зробили їдальню, на другому клуб, в вівтарній розмістили кухню.	УГКЦ	частково відновлено
18	 Костел Успіння Пресвятої Діви Марії, с.Біще (Береж. р-н) (власн.фото)	1644	використовувався як склад хімдобрив	РКЦ	Частково відновлений
	 Костел, м.Борщів (фото Ростислав Пінь, 2016 р.)	XVIII ст.	використовувався як склад	РКЦ, УГКЦ	відновлений
19		1872	перетворено на склад	РКЦ	частково відновлено

	Костел Св.Антонія Падуанського, с.Лосяч (Борщівськ. р-н), (фото - https://ua.igotoworld.com)				
20	 Костел Св.Анни, с.Озеряни (Борщ.р-н), (фото - https://ua.igotoworld.com)	1875	переобладнано у склад	РКЦ	відновлено
21	 Синагога, м.Скала – Подільська (Борщівськ. р-н), (фото - Andrii bondarenko, 2013 р.)	поч. ХХ ст.	переобладнано під житловий будинок	юдаїзм	не відновлено
22	 Синагога, м.Скала-Подільська (Борщівськ. р-н), (фото - Олег Чорний, Володимир Сіверс, 2012р. https://www.lvivcenter.org)	ХІХ ст.	переобладнано під індивідуальний житловий будинок	юдаїзм	не відновлено
23	 Синагога, Скала-Подільська (Борщівськ. р-н), (фото - Олег Чорний, Володимир Сіверс, 2012 р. https://www.lvivcenter.org)	ХІХ ст.	переобладнано	юдаїзм	в стані руїни

25	 Церква Успіння Пресвятої Богородиці, с.Гермаківка (Борщ. р-н)(фото - https://map.ugcc.ua/view)	перебудовано у 1907	використовув. як колгоспний склад	РКЦ, ГКЦ	відновлена
26	 Римо-католицький костел, с.Нивра (Борщ.р-н)(фото - https://doba.te.ua/post)	1910	перетворено на склад	РКЦ	не відновлено
27	 Синагога, м. Мельниця-Подільська (Борщ. р-н) (фото – В.Гуменюк, 2019)	XVIII- XIX ст.	переобладнано під будинок культури	юдаїзм	не відновлено
28	 Петропавлівський костел,(Св. Яна Непомука) с.Турильче (Борщ. Р-н) (фото - https://m-a-d-m-a-x.livejournal.com , 2016 р.)	1871	перетворений на склад	РКЦ	не відновлено, перебуває в стані руїни
29	Нова та стара Синагоги, м. Скала-Подільська (Борщів. р-н)	XVIII ст.	Зруйновано	юдаїзм	не відновлено

30		1719	перетворено на електростанцію, зруйновано шпиль, пошкоджено дах	РКЦ	частково відновлено
	Парафіяльний костел Вознесіння Пресвятої Діви Марії, м. Скала-Подільська (Борщів. р-н) (фото – Rbrechko, 2015 р.)				
31	Костел Св. Генріха, с. Мельниця-Подільська (Борщів. р-н)	1861	знесено дзвіницю, перетворено на комору	РКЦ	не відновлено
32		1761— 1763	перетворений на магазин, пізніше – на склад, в підвалі зробили котельню, на місці плебанії – дитячий садок, зруйновані головний та частково бічні вівтарі, втрачені антепендії І. Пінзеля	РКЦ	відновлений
	Костел Внебовзяття Пресвятої Діви Марії, м. Бучач (власне фото)				
33		1764	використовувалась як катівня НКВС, потім - склад	УГКЦ	відновлено
	Церква Покрови Пресвятої Богородиці, м. Бучач (власне фото)				
34		1692 ?	постраждала в роки Другої світової війни, переобладнана в краєзнавчий музей; помилки реставрації привели до руйнації	юдаїзм	в стані руїни
	Синагога м. Гусятин (фото АУКК ТОДА)				
35	Костел Непорочного Зачаття Діви Марії, с. Личківці (Гусятинськ. р-н)	1708	переобладнано під склад хімікатів	РКЦ	в стані руїни

36	 <p>Успенський костел, м.Копиченці (Гусят.р-н)(фото - https://m-a-d-m-a-x.livejournal.com, 2016 р.)</p>	1802 – 1805	фабрика з виготовлення олії, пізніше - пральня і склад хімдобрив	РКЦ	ведуться відновлюв. роботи
37	 <p>Синагога, м.Копичинці (Гусят.р-н)(фото – https://image.jimcdn.com, 2013 р.)</p>		переобладнано під автовокзал, пізніше - магазин	юдаїзм	не відновлено
38	 <p>Дерев'яна церква Св. Параскеви, с. Крогулець (Гусят. р-н)(фото 1917 р.з https://castles.com.ua)</p>	XVIII ст.	створено музей атеїзму	УГКЦ	спотворена ремонт
	 <p>Церква Святого Великомученика Димитрія, с. Пізнанка (Гусят. р-н) (фото ст.Д-25 Хамуляк С.)</p>	невідомо	використовували як колгоспну комору	УГКЦ	відновлено
39		1864– 1875	перетворена на красназавчий музей.	УГКЦ	відновлена

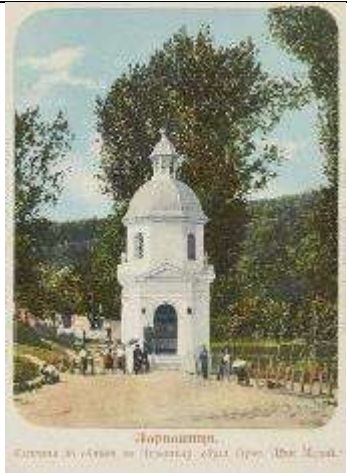

	Покровська церква, м.Заліщики (фото - https://map.ugcc.ua)				
40	 Костел Св.Станіслава, м.Заліщики (власне фото)	1760 - 1824	розграбовано, перетворено на склад солі	РКЦ	частково відновлено
41	 Церква Воскресіння Господнього, м.Збараж (власне фото, 2019 р.)	XVIII ст.	перетворений на спортзал	ГКЦ	відновлена
42	 Костел Св.Антонія, м.Збараж (власне фото, 2019 р.)	1627	з храму зробили склад мінеральних добрих, у монастирі — лікарню, а з 1970 р. — завод; знищені розпис стін, вівтарі з дерев. скульпт. майстра Антона Осінського	РКЦ	частково відновлено
43	 Успенська церква (до 1786 р.- Тринітарський костел), м.Збараж (власне фото, 2019 р.)	1755 - 1758	храм зачинено, розбито іконостас, зрізано купол, перетворено на районний красназавчий музей	РКЦ, ПЦУ	відновлено
44	Церква у с. Іванчани (Збаразьк. р-н)		зруйновано		не відновлено

45		1800-ті	переобладнано в сільську раду	юдаїзм	не відновлено
	Синагога, с. Вишнівець (Збараський р-н)(фото - https://www.travelua.com.ua)				
46	Церква Вознесіння Господнього (замкова), с. Вишнівець (Збараськ. р-н)	1530	використовували як склад	УПЦ	відновлено
47		1645, 1648-1768	зруйнований	РКЦ	не відновлено
	Кармелітський костел с. Вишнівець (Збараський р-н) , (рис.Н.Орди)				
		1848	знищено	РКЦ	Не відновлено
	Костел Св. Михаїла, с. Олійв (Зборівськ. р-н), (листівка 1939 р.)				
48		1930	переобладнано в кінотеатр, а потім у склад	юдаїзм	в стані руїни
	Нова синагога, м.Козова (фото - https://photos.wikimaria.org)				
49	Церква, с. Покропивна (Козівськ. р-н)		зруйновано		не відновлено
50		XVII ст.	перетворений на спортзал	ПЦУ, Чин Василя Великого УГКЦ, УПЦ (МП)	відновлений

	Храм Богоявленського монастиря, м.Кременець (власне фото, 2018 р.)				
51	 Синагога, м. Кременець (власне фото).	XVII ст.(?)	перебудовано під автовокзал	юдаїзм	не відновлено
	 Свято-Духівський Скит-чоловічий монастир Української Православної Церкви (власне фото, 2018 р.)	кін. XII (поч. XIII ст.)-XX ст.	пограбовано та перетворено в психдиспансер; головний храм перетворили на склад верхній - зерносховище, а в нижній (підвальній) зберігали сільськогосп. продукцію.	ПЦ, УГКЦ, УПЦ МП	відновлено
52	 Костел Св.Йосипа с.Полупанівка (Підволочиськ. р-н)(фото http://www.rkc.lviv.ua)	1894	зачинений	РКЦ	відновлено
53	 Костел Якова Стретепи, с. Старий Скалат (Підволочиськ. р-н)(фото - https://ua.igotoworld.com/ua)	1910-1912	використовувався як склад	РКЦ	відновлено
54		1931-1938 (?)	використовувався як склад	РКЦ	відновлений

	Костел Воздвиження Чесного Хреста, с.Хмелиськ (Підволочиськ. р-н) (власне фото)				
55	Капличка у с. Полупанівка (Підволоч.р-н)		зруйнована	УПЦ КП	відбудована
56	 Костел у м.Скалат (Підволоч.р-н) (фото ст. ОМ-34, Концевич Д.)	1827	зруйновано, разом з тридцятьма вісьмома католицькими костелами Скалатського деканату	РКЦ	відбудовано
57	 Синагога м.Підгайці (фото - https://image.jimcdn.com , 2009 р.)	XVI- XVII ст.	Переобладнана під житловий будинок	юдаїзм	знаходиться в стані руїни
58	 Костел, с.Сороцьке (Теребовл. р-н)(фото - http://texty.org.ua).	1902- 1907	використовували як склад, для цього в східній стіні вирубали ворота	РКЦ	не відновлено, перебуває в стані руїни
	Костел Пресвятої Трійці, м. Підгайці		перетворено на склад		частково відновлено
59	Парафіяльний костел Св. Анни, с. Боків (Підгаєцький р-н)	поч. XX ст.	пристосув. для госп. потреб	РКЦ, з 1944 р. - ГКЦ	не відновлено, перебуває в стані руїни
60	Костел, с. Гнильче (Підгаєцьк. р-н)	XIX ст.	переобладнали у хлів та склад	РКЦ	не відновлено,

					перебуває в стані руїни
61	 Костел Петра і Павла, м.Теребовля (фото – Олександр Мельничук)	1924-1928	переобладнано під зерносховище, з 1956 р. – районний будинок культури	РКЦ	відновлено
62	 Монастир ордену кармелітів, м. Теребовля (власне фото, 2019 р.)	1635	влаштована фабрика ялинкових прикрас	РКЦ, УАПЦ, ПЦУ	частково відновлено
63	 Синагога, м.Теребовля (фото – http://ukrainaincognita.com)		Житл.буд?	юдаїзм	не відновлено
64	 Костел Св.Трійці, с.Микулинці (Теребовл. р-н) (власне фото, 2018 р.)	1761—1779	використовували по чергово як військові приміщення, зерносховище та склад солі.	РКЦ	частково відновлено
65	 Синагога, с. Микулинці (Теребовл. р-н)(фото- https://templesua.jimdofree.com , 2013 р.)	XIX ст.	переобладнано під магазин	юдаїзм	не відновлено

66			зруйнована	ГКЦ	не відновлено
67	Церква у с. Вишнівчик (Теребовл.р-н)		зруйновано		не відновлено
68	Монастир і Церква Св.Миколи, с.Струсів (Теребовл. р-н)	1767— 1774	монастирські будівлі були розібрані до фундаментів, у 1979 обстежено будівлю церкви задля пристосування під музей землеробства	ГКЦ	відбудовано
69		1747— 1754	переобладнано під зерносклад колгоспу, знищений розпис фасаду, виконаний Володимиром Іванюхом	ГКЦ	частково відновлено
70		серед. XIX ст.(?)	переобладнана під адміністративне приміщення	юдаїзм	знаходиться в стані руїни
72		XIX ст.	переобладнано під господарські приміщення, та майстерні	юдаїзм	в стані руїни

	(Теребовл. р-н)(фото з https://templesua.jimdofree.com , 2017 р.)				
73	 Підгорянський монастир-фортеця чину Святого Василя Великого (власне фото, 2012 р.)	XVI - XVIII ст.	розміщено військову частину. У 1960 р. підірвано одну з оборонних башт		частково відбудовано
74	 Костел Св. Станіслава, м. Чортків (власне фото)	1910	1947 році храм передали православним, а у 1959 році перетворили на склад міськторгу.	РКЦ	відновлено
75	 Хасидська (Нова) синагога м. Чортків (фото Олег Марчак, 2019)	1905-1909	Переобладнано на палац творчості дітей та юнацтва (до 2013 р.)	юдаїзм	знаходиться в стані руїни
76	 Головна синагога, м. Чортків (фото – Влад Гуменюк, 2016 р.)	1754-1771	переобладнано під склад	юдаїзм	склад Чортківськ.медичного коледжу
77	 Костел Успіння Пресвятої	1842 (1847?)	влаштували спортзал, пізніше – склад меблевого магазину	РКЦ	частково відновлено

	Діви Марії Успенський, с.Ягільниця (Чортківський р-н)(власне фото)				
78	 Монастир Різдва Божої Матері чину Св.Василя Великого, с. Улашківці (Чортківськ. р-н), (фото - https://map.ugcc.ua/view)	XIV ст., 1738, 1856	знищено монастирську бібліотеку , церква перетворена на склад, а монастир використовували як клуб, а згодом – як гуртожиток	УГКЦ ЧСВВ	відновлено
79	 Костел Непорочного Зачаття Пресвятої Діви Марії (м. Шумськ) (фото з сайту –«Костели і каплиці України»)	1852 р.	Після 1945 року святиню закрили, перетворивши її спочатку на склад будматеріалів, а потім на свинарник. 19.04.1985р. храм висадили у повітря (залишився тільки фундамент).		У 1995-2005 роках цей костел було відтворено на уцілілому фундаменті.
<i>Таблиця складена за матеріалами натурних обстежень, архівних даних ДАТО, АДІАЗБ, НДВ КЦДІАЗ, сайту Центру міської історії Центрально-Східної Європи, Інтерактивної карти УГКЦ, даних обласних і районних Дієцезій РКЦУ, спецпроектів «UKRAINE», «Замки і храми України», «Україна Інкогніта», «Невідома Україна. Соляний шлях».</i>					

Додаток С.2. Дерев'яні храми Тернопільської області, збудовані у період з XVI - другої половини XVII ст.

№ п/п	Населений пункт / район	Рік будівництва/ реставрації	Назва храму	Конфесія (сучасний стан)
1	Урмань, Бережанський район	1688	Святих верховних апостолів Петра і Павла	УГКЦ
2	Сокілець, Бучацький район	1635	Покрови Пресвятої Богородиці	ПЦУ
3	Козина, Гусятинський район	XVII ст./ 1864, 1994	Святої великомучениці Параскеви	УГКЦ
4	Копичинці, Гусятинський район	1630	Воздвиження Чесного Хреста Господнього	УГКЦ
5	Конюхи, Козівський район	1607	Зіслання Святого Духа	УГКЦ
6	Щепанів, Козівський район	1638	Введення в храм Богородиці	УГКЦ
7	Старий Почаїв, Кременецький район	1643	Покрови Божої Матері	УПУ МП
8	Юськівці, Лановецький район	1620, 1760	Вознесіння Господнього перевезена з Кременця	УПУ КП
9	Козярі, Підволоч. район	1645	Святого Димитрія	УГКЦ
10	Скорики, Підволочиський район	1695 /1991	Святого апостола Івана Богослова	УПЦ КП / УГКЦ
11	Мужилів, Підгаєцький район	1590	Святого Василя Великого	УГКЦ
12	Рудники, Підгаєцький район	1685	Покрови Пресвятої Богородиці	УГКЦ
13	Деренівка, Тереб. район	1672	Воскресіння Христового	УГКЦ
14	Йосипівка, Терноп. район	1696, в 1910 перенесена з с.Розгадів	Святих апостолів Петра і Павла	УГКЦ
15	Нагірянка, Чортківський район	1672 привезена із Карпат/1782 перебудов., 1989	Успіння Пресвятої Богородиці	УГКЦ
16	Чортків	1630 / 1717, реставр.1997	Вознесіння Господнього	УГКЦ
17	Башківці, Шумський район	1635	Святого Михаїла	УПУ МП

Таблиця складена за матеріалами натурних обстежень, архівних даних ДАТО, Архіву управління культури Тернопільської обласної державної адміністрації, Інтерактивної карти Української Греко-Католицької Церкви.

Додаток СЗ.. Дерев'яні храми Тернопільської області, збудовані у період з XVII - XVIII ст.

№ п/п	Населений пункт / район	Рік будівництва / реставрації	Назва храму / конфесія (сучасний стан)	Фото
1	Бережани, Бережанський район	1691/ 1827	Святого Миколая	 Власне фото, 2018 р.
2	Надрічне, Бережанський район	1777, привезена з Рогатина	Святого Священномученика Йосафата	 Фото Roman Brechko - http://ukrainaincognita.com/khramy/nadrichne-0
3	Пліхів, Бережанський район	1742	Воздвиження Чесного Хреста Господнього / УГКЦ	 Фото із https://templesua.jimdofree.com
4	Рекшин, Бережанський район	1733	Преображення Господнього / УПЦ КП, ПЦУ	 Фото - Ігор Пунда http://encyclosights.com/
5	Урмань, Бережанський район	1688, побудована на Покутті, зібрана на місці	Святих верховних апостолів Петра і Павла / УГКЦ	 Фото- http://ukrainaincognita.com/khramy/urman
6	Висічка, Борщівський район	1763 / 1954	Святого Миколая	

				Фото - Ігор Пунда http://encyclosights.com
7	Вовківці, Борщівський район	1780	Казальниця	 Фото - https://castles.com.ua
8	Іване-Пусте, Борщівський район	1763	Святого апостола Івана Богослова / УГКЦ	 Фото- Demmarcos, https://uk.wikipedia.org
9	Кривче, Борщівський район	1760	Вознесіння Господнього / УПЦ КП, ПЦУ	 Фото - Ігор Пунда http://encyclosights.com
10	Сапогів, Борщівський район	1777	Святого Миколая / УПЦ КП, ПЦУ	 Фото - https://uk.wikipedia.org
11	Волиця, Гусятинський район	1750	Святої Анни	 Фото - https://templesua.jimdofree.com
12	Козина, Гусятинський район	XVII ст. / 1864, 1994	Святої великомучениці Параскеви / УГКЦ	 Фото - https://templesua.jimdofree.com/
13	Крогулець, Гусятинський район	XVII ст.	Святої великомучениці Параскеви П'ятниці / УПЦ КП, ПЦУ	 Фото - Ігор Пунда

				http://encyclosights.com
14	Оришківці, Гусятинський район	1748	Покрови Пресвятої Богородиці / УГКЦ	 Фото - Ігор Пунда https://uk.wikipedia.org
15	Зелений Гай, Заліщицький район	1784	Святої Параскеви / УГКЦ	 Фото - Ігор Пунда https://uk.wikipedia.org
16	Великі Вікнини, Збарзький район	1741	Святого Юрія	 Фото - Ігор Пунда https://uk.wikipedia.org
17	Мусорівці, Збарзький район	1725	Покрови Пресвятої Богородиці / УПЦ КП, ПЦУ	
18	Бзовиця, Зборівський район	1701	Успіння Пресвятої Богородиці / УГКЦ	 Фото з сайту https://map.ugcc.ua/
19	Вовчківці, Зборівський район	1724, ХХ ст.	Святого Димитрія / УГКЦ	 Фото - http://foto-planeta.com/
20	Данилівці, Зборівський район	1715, збудований у с. Нище і перевезений	Святого архістратиґа Михаїла / УГКЦ	 Фото з сайту https://map.ugcc.ua

21	Жуківці, Зборівський район	1741/ у 1908 перенесена	Святої Параскеви П'ятниці / УГКЦ	 Фото - http://decerkva.org.ua
22	Зборів, Зборівський район		Різдва Пресвятої Богородиці / УГКЦ	 Фото - https://castles.com.ua/zboriv.html
23	Курівці, Зборівський район	1750	Вознесіння Господнього / УГКЦ	 Фото - Tern-Ost, https://uk.wikipedia.org/
24	Підгайчики, Зборівський район	1737, перенесена зі с. Тустоголови	Святого Миколая / УГКЦ	 Фото - https://castles.com.ua
25	Серетець, Зборівський район	1750	Різдва Пресвятої Богородиці / УГКЦ	 Фото – М. Теслюк, http://decerkva.org.ua/
26	Славна, Зборівський район	1790	Покрови Пресвятої Богородиці / УГКЦ	 Фото - https://castles.com.ua/
27	Велика Плавуча, Козівський район	1750 / 1977	Перенесення мощей Святого Миколая / УГКЦ	 Фото - http://decerkva.org.ua/

28	Вибудів, Козівський район	1751	Ризоположення Богородиці / УГКЦ	 Фото - www.panoramio.com
29	Козівка, Козівський район	1776 (1773 ?)	Різдва Христового / УГКЦ	 Фото - о. Михайло Забанджала з www.kozovadek.at.ua .
30	Ценів, Козівський район	1761 / 1873 і 1972	Святого архістратиґа Михаїла / УГКЦ	 Фото – Ценів https://uk.wikipedia.org
31	Іванківці, Кременецький район	1786	Святого Миколая	 Фото - Ігор Пунда https://uk.wikipedia.org
32	Борщівка, Кременецький район	1753 / ?	Апостола і єванґеліста Іоанна Богослова / УПУ МП ?	 Фото - Ігор Пунда https://uk.wikipedia.org
33	Іванківці, Кременецький район	1786 / 1890	Св.Миколи/ УПЦ МП	 Фото - Ігор Пунда https://uk.wikipedia.org/

34	Комарівка, Кременецький район	1789	Вознесіння Господнього / УПЦ МП	 Фото - Ігор Пунда https://uk.wikipedia.org/
35	Крутнів, Кременецький район	1770 (1779 ?)	Пресвятої Богородиці / УПЦ МП	 Фото - Ігор Пунда http://decerkva.org.ua/
36	Попівці, Кременецький район	1745 / 1877	Святого Миколая/ УПЦ МП	 Фото - Ігор Пунда http://decerkva.org.ua/
37	Ридомиль, Кременецький район	1730 (1780 ?)	Святої Параскеви / УПЦ МП	 Фото - Ігор Пунда https://uk.wikipedia.org
38	Бережанка, Лановецький район	XVIII ст.	Святого Юрія	 Фото - https://castles.com.ua/
39	Ванжулів, Лановецький район	1750	Різдва Пресвятої Богородиці / УПЦ КП, ПЦУ	 Фото – Сарматський Орест https://teren.in.ua/
40	Велика Білка, Лановецький район	1778	Різдва Пресвятої Богородиці / УПЦ КП, ПЦУ	 Фото - Ігор Пунда https://upload.wikimedia.org

41	Влащинці, Лановецький район	1779	Святого Архістратиґа Михаїла / УПЦ КП, ПЦУ	 Фото - Ігор Пунда https://upload.wikimedia.org
42	Грибова, Лановецький район	1762	Святого Архістратиґа Михаїла / УПЦ КП, ПЦУ	 Фото - Ігор Пунда https://upload.wikimedia.org
43	Іванківці, Лановецький район	1741/ 1890, 2016	Покрови Пресвятої Богородиці / УПЦ КП, ПЦУ	 Фото - Ігор Пунда https://upload.wikimedia.org
44	Молотків, Лановецький район	1784	Святого великомученика Юрія Переможця	 Фото - Ігор Пунда https://upload.wikimedia.org
45	Нападівка, Лановецький район	1742 / ?	Казанської ікони Божої Матері / УПЦ КП, ПЦУ	 Фото - Ігор Пунда https://upload.wikimedia.org/
46	Печірна, Лановецький район	1759 / 1868	Святителя Миколая Чудотворця / УПЦ КП, ПЦУ	 Фото - Ігор Пунда https://upload.wikimedia.org
47	Плиська, Лановецький район	1750 / ?	Воздвиження Чесного Хреста Господнього / УПЦ КП, ПЦУ	 Фото - Ігор Пунда

				https://upload.wikimedia.org
48	Татаринці, Лановецький район	XVIII ст.	Святої Тройці / УПЦ КП, ПЦУ	 Фото - Ігор Пунда https://upload.wikimedia.org
49	Чайчинці, Лановецький район	XVIII ст.	Воздвиження Чесного Хреста Господнього / УПЦ КП, ПЦУ	 Фото - Ігор Пунда http://decerkva.org.ua/
50	Вістря, Монастирський район	1754, перенесена із Буцацького району	Воскресіння Господнього / УГКЦ	 Фото - http://yabluchko.com.ua/
51	Горожанка, Монастирський район	1792	Успіння Пресвятої Богородиці / УГКЦ	 Фото - Віталій Іщук, https://ishchuk.net/Podorozhi
52	Коропець, Монастирський район	1795	Успіння Пресвятої Богородиці / УГКЦ	 Фото - Олег Сироватко https://1ua.com.ua/nf7589610
53	Галущинці, Підволочиський район	1754	Святого Миколая / УГКЦ	 Фото з путівника «Земля Тернопільська»
54	Голотки, Підволочиський район	1784	Святої Тройці / УПЦ КП, ПЦУ	 Фото - Ігор Пунда

				http://decerkva.org.ua
55	Скорики, Підволочиський район	1695	Святого апостола Івана Богослова / УПЦ КП / УГКЦ	 Фото - https://uk.wikipedia.org
56	Боків, Підгаєцький район	1714	Святого Миколая / УГКЦ	 Фото - Віталій Іщук https://ishchuk.net/Podorozhi
57	Галич, Підгаєцький район	1772	Преображення Господнього	 Фото – Андрій Сенко http://decerkva.org.ua/
58	Мужилів, Підгаєцький район	1703(?), 1776(?)	Святого Василя Великого / УГКЦ	 Фото - Віталій Іщук https://ishchuk.net/Podorozhi
59	Новосілка, Підгаєцький район	1751	Різдва Пресвятої Богородиці / УГКЦ	 Фото - Віталій Іщук https://ishchuk.net/Podorozhi
60	Рудники, Підгаєцький район	1685	Покрови Пресвятої Богородиці / УГКЦ	 Фото - Андрій Сенько http://decerkva.org.ua
61	Шумляни, Підгаєцький район	1701	Святих мучеників Бориса і Гліба / УПЦ КП, ПЦУ	 Фото - Ігор Пунда http://decerkva.org.ua

62	Деренівка, Теребовлянський район	1672, перебудована в 1715 році	Воскресіння Христового / УГКЦ	 Акварель А. Вариводи, 1930 р. www.picasaweb.google.com/myronmycio .
63	Довге, Теребовлянський район	1704	Святого апостола Івана Богослова / УГКЦ	 Фото - Ігор Пунда https://uk.wikipedia.org/
64	Млиниська, Теребовлянський район	XVIII ст.	Введення / УГКЦ	 Фото - Ігор Пунда http://decerkva.org.ua
65	Зелена, Чортківський район	1725	Святого апостола Івана Богослова / УГКЦ	 Фото - Ігор Пунда http://decerkva.org.ua
66	Нагірянкa, Чортківський район	1672 Привезена із Карпат, 1782 перебудована, 1989	Успіння Пресвятої Богородиці / УГКЦ	 <small>Успенська церква в с. Нагірянкa. Вид з півд-востоку.</small> Фото- https://castles.com.ua/
67	Стара Ягільниця, Чортківський район	1794, 1989 р. — відбудована, реконстр. у 2011 р	Введення в храм Пресвятої Діви Марії / УГКЦ	 Фото- Андрій Мельничук,

				http://decerkva.org.ua
68	Чорнокінецька Воля, Чортківський район	1763	Різдва Пресвятої Богородиці / УГКЦ	 Фото - Андрія Бондаренка http://ukrainaincognita.com/
69	Швайківці, Чортківський район	1734 / 2010-і	Воздвиження Чесного Хреста Господнього / УГКЦ	 Фото - Ігор Пунда http://decerkva.org.ua
70	Великі Загайці, Шумський район	1705 / ?	Воздвиження Хреста Господнього / УПЦ МП (?)	 Фото - Ігор Пунда http://decerkva.org.ua
71	Вілія, Шумський район	1797	Преображення Господнього / УПЦ МП	 Фото - Ігор Пунда http://decerkva.org.ua
72	Вовківці, Шумський район	1703	Покрови Пресвятої Богородиці / УПЦ КП	 Фото - Ігор Пунда https://uk.wikipedia.org
73	Малі Садки, Шумський район	1790	Казанської ікони Божої Матері / УПЦ КП, ПЦУ	 Фото - Ігор Пунда https://uk.wikipedia.org
74	Переморівка, Шумський район	1753	Покрови Пресвятої Богородиці / УПЦ	

				Фото - Ігор Пунда https://uk.wikipedia.org
75	Радосівка, Шумський район	1777	Святої Параскевії / УПЦ МП / ПЦУ	 Фото - Ігор Пунда https://uk.wikipedia.org
76	Рохманів, Шумський район	1730	Святої Трійці / УПЦ КП, ПЦУ	 Фото - Ігор Пунда https://uk.wikipedia.org
77	Щепенівка, Шумський район	1778	Пресвятої Трійці / УПЦ МП	 Фото - Ігор Пунда https://uk.wikipedia.org

Втрачені дерев'яні храми

Церква Св. Миколи 1781 р. у с.Терпилівка (Підволочиський р-н)

78

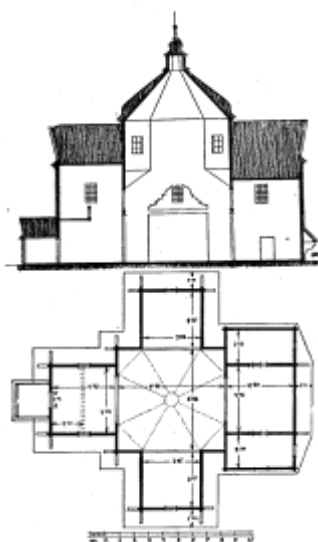

Фото креслень із мон. Драгана М.Д.
(2016, с.270)

Фото - інформація сайту із «Прадідівська слава» <https://www.pslava.info>

Церква Воздвиження Чесного Хреста 1737 р. у с.Зарубинці (Збарзький р-н)

79

	Фото із мон. Драгана М.Д. (2016, с.261)
	Церква Св.архангела Михаїла XVIII ст. с.Посухів (Бережанський р-н)
80	 <p>Фото із мон. Драгана М.Д. (2016, с.284)</p>
	Церква Св.Трійці 1724 р. с.Кут (Гусятинський р-н)
81	 <p>Фото із мон. Драгана М.Д. (2016, с.296)</p>
	Церква Покрови Пресвятої Богородиці 1700 р. с.Целіїв (Гусятинський р-н)
83	 <p>Фото із мон. Драгана М.Д. (2016, с.343)</p>

Таблиця складена за матеріалами архівних даних ДАТО, Архіву управління культури Тернопільської обласної державної адміністрації, Інтерактивної карти Української Греко-Католицької Церкви, інтерактивних проєктів «Україна Інкогніта» «Замки і храми України» та «Прадідівська слава» даних Тернопільсько-Зборівська архієпархія УГКЦ, Парафії, монастирі, храми. Шематизм, даних Української Православної Церкви Київського патріархату.

Додаток С.4. Дерев'яні храми Тернопільської області, збудовані у період з ХІХ – початку ХХ ст.

№ п/п	Населений пункт / район	Рік будівництва /реставрації	Назва храму / конфесія (сучасний стан)	Фото
1	Волощина, Бережанський район	1826	Святої Параскеви / УПЦ КП, ПЦУ	 <p align="center">Фото: library http://irp.te.ua</p>
2	Жуків, Бережанський район	1803	Святого апостола Івана Богослова / УГКЦ	 <p align="center">Фото - https://templesua.jimdofree.com/</p>
3	Дубівка, Борщівський район	1905, привезена з села Цигани Борщівського району	Преподобного Семиона Стовпника / УГКЦ	 <p align="center">Фото – IgorPunda, https://uk.wikipedia.org/</p>
4	Верб'ятин, Бучацький район	1889	Чуда святого Архістратиґа Михаїла / ПЦУ	 <p align="center">Фото - Андрій Сенько, http://decerkva.org.ua</p>
5	Губин, Бучацький район	1849	Усікновення голови святого Івана Хрестителя / УГКЦ	 <p align="center">Фото – IgorPunda, https://uk.wikipedia.org</p>
6	Помірці, Бучацький район	1898	Пресвятої Тройці / ПЦУ	 <p align="center">Фото - Миколи Василечка</p>

				https://uk.wikipedia.org
7	Цвітова, Бучацький район	1888	Введення в Храм Пресвятої Богородиці	 Фото – Rbrechko https://uk.wikipedia.org
8	Верхівці, Гусятинський район	1888	Різдва Пресвятої Діви Марії / УГКЦ	 Фото – IgorPunda, https://uk.wikipedia.org
9	Майдан, Гусятинський район	1927, перевезена зі с. Скородинці	Пресвятої Трійці / не чинна	 Фото – IgorPunda http://irp.te.ua
10	Блищанка, Заліщицький район	1867 / 1996	Святого апостола Івана Богослова / УГКЦ	 Фото – IgorPunda, https://uk.wikipedia.org
11	Кулаківці, Заліщицький район	1862	Святого великомученика Димитрія / УГКЦ	 Фото - Roman https://drymba.com/
12	Солоне, Заліщицький район	1860	Пресвятої Трійці / УГКЦ	 Фото – IgorPunda, https://uk.wikipedia.org
13	Бодаки, Збаразький район	1900	Святого Миколая / УПЦ МП	 Фото – IgorPunda, https://uk.wikipedia.org

14	Болязуби, Збараський район	1907	Святої Тройці / УПЦ КП, ПЦУ	 <p>Фото - Гуменюк Володимир https://uk.wikipedia.org</p>
15	Бутин, Збараський район	1880	Святого Архангела Михайіла / ПЦУ	 <p>Фото – IgorPunda, https://uk.wikipedia.org</p>
16	Дзвиняча, Збараський район	1888	Воздвиження Чесного Хреста / УПЦ МП	 <p>Фото – IgorPunda, https://uk.wikipedia.org</p>
17	Залісці, Збараський район	1901	Покрови Пресвятої Богородиці / УПЦ МП	 <p>Фото – IgorPunda, https://uk.wikipedia.org</p>
18	Заруддя, Збараський район	1874	Різдва Пресвятої Богородиці / УПЦ КП, ПЦУ	 <p>Фото – IgorPunda, https://uk.wikipedia.org</p>
19	Котюжини, Збараський район	1930	Святого Великомученика Степана / УПЦ КП, ПЦУ	 <p>Фото – IgorPunda, https://uk.wikipedia.org</p>

20	Лози, Збараський район	1898	Покрови Пресвятої Богородиці / УПЦ КП, ПЦУ	 <p>Фото - Богдан Патриляк https://uk.wikipedia.org</p>
21	Мишківці, Збараський район	1905	Різдва Пресвятої Богородиці / УПЦ КП, ПЦУ	 <p>Фото - https://templesua.jimdofree.com</p>
22	Раковець, Збараський район	1870	Святої Тройці / УПЦ КП, ПЦУ	 <p>Фото – IgorPunda, https://uk.wikipedia.org</p>
23	Старий Вишнівець, Збараський район	1845	Різдва Пресвятої Богородиці / УПЦ КП, ПЦУ	 <p>Власне фото, 2008 р.</p>
24	Чагарі-Збараські, Збараський район	1895	Святого Юрія / УГКЦ	 <p>Фото – IgorPunda http://decerkva.org.ua</p>
25	Чеснівський Раковець, Збараський район	1860	Воздвиження Чесного Хреста Господнього / УПЦ КП, ПЦУ	 <p>Фото – IgorPunda, https://uk.wikipedia.org</p>

26	Беримівці, Зборівський район	1924	Святого Великомученика Євстафія / УПЦ КП, ПЦУ	 Фото: library http://irp.te.ua
27	Годів, Зборівський район	1928	Святого архістратиґа Михаїла / УГКЦ	 Фото - Іван Шевців http://decerkva.org.ua
28	Вірлів, Зборівський район	1927	Святого Архангела Михаїла / УАПЦ, УГКЦ	 Фото - https://castles.com.ua
29	Йосипівка, Зборівський район	1936	Пресвятої Трійці / УГКЦ	 Фото - http://decerkva.org.ua
30	Калинівка, Зборівський район	1927	Покрови Пресвятої Богородиці / УГКЦ	 Фото - https://pro.te.ua
31	Кальне, Зборівський район	1811	Воскресіння Христового / УГКЦ	 Фото - https://castles.com.ua
32	Кокутківці, Зборівський район	1883	Собору Івана Хрестителя / УГКЦ	 Фото - Назарій Наджога https://terminovo.te.ua

33	Красна, Зборівський район	1841	Святих чудотворців і безсрібників Косми та Дам'яна / УГКЦ	 <p>Фото - http://decerkva.org.ua</p>
34	Кудинівці, Зборівський район	1947	Воскресіння Господнього / УГКЦ	 <p>Фото - http://decerkva.org.ua</p>
35	Нетерпинці, Зборівський район	1877	Вознесіння Господнього / УГКЦ	 <p>Фото - Гуменюк Володимир https://uk.wikipedia.org</p>
36	Перепельники, Зборівський район	1854, 1885	Святих чудотворців і безсрібників Косми і Дам'яна / УГКЦ	 <p>Фото - http://decerkva.org.ua</p>
37	Плісняки, Зборівський район	1910	Перенесення мощей Святого Миколая / УГКЦ	 <p>Фото - https://vicarman.livejournal.com</p>
38	Розгадів, Зборівський район	1911	Святої Параскеви / УГКЦ	 <p>Фото - Andrii bondarenko https://uk.wikipedia.org</p>
39	Цебрів, Зборівський район	1892, привезена із Закарпаття	Покрови Пресвятої Богородиці / УГКЦ	

				Фото - http://decerkva.org.ua
40	Глинна, Козівський район	1852	Святого архістратиґа Михаїла / не діюча	 Фото - nazarlanko https://derevkhramy.livejournal.com
41	Мала Плавуча, Козівський район	1878	Святих верховних апостолів Петра і Павла / УГКЦ	 Фото - http://www.derev.org.ua
42	Плотича, Козівський район	XIX ст.	Стрітєння Господнього / УГКЦ	 Поштївка з www.allegro.pl .
43	Бакоти, Кременецький район	1913	Собору Прєсвятої Богородиці / УПЦ МП	 Фото - https://templesua.jimdofree.com
44	Будки, Кременецький район	1907	Св. Симєона Стовпника / УПЦ МП	 Фото – IgorPunda, https://uk.wikipedia.org
45	Велика Горянка, Кременецький район	1866	Воскрєсїння Господнього / УПЦ МП	 Фото - Ігор Пунда https://uk.wikipedia.org
46	Кїмната, Кременецький район	1862	Івана Богослова / УПЦ МП	

				<p>Фото - Ігор Пунда https://uk.wikipedia.org</p>
47	Града, Кременецький район	1920 (1930 ?)	Церква Різдва Пр. Богородиці / УПЦ МП	 <p>Фото - Ігор Пунда https://uk.wikipedia.org</p>
48	Гаї, Кременецький район	1922	Святого Михаїла / УПЦ МП	 <p>Фото - Ігор Пунда https://uk.wikipedia.org</p>
49	Двірець, Кременецький район	1931	Святого Архістратига Михаїла / УПЦ МП	 <p>Фото - Ігор Пунда https://uk.wikipedia.org</p>
50	Кременець, Кременецький район	1889 (1887?)	Воздвиження Чесного Хреста Господнього / УПЦ КП, ПЦУ	 <p>Власне фото</p>
51	Кушлин, Кременецький район	1887	Покрови Пресвятої Богородиці / УПЦ МП	 <p>Фото - Ігор Пунда https://uk.wikipedia.org</p>
52	Новий Олексинець, Кременецький район	1846	Воздвиження Чесного Хреста Господнього / УПЦ КП, ПЦУ	 <p>Фото - Ігор Пунда https://uk.wikipedia.org</p>
53	Очеретне, Кременецький район	1912	Різдва Пресвятої Богородиці / ПЦУ	

				<p>Фото - Ігор Пунда https://uk.wikipedia.org</p>
54	Рудка, Кременецький район	1847	Святих великомучеників і безсрібників Косми і Даміана / УПЦ КП, ПЦУ	 <p>Фото - Ігор Пунда http://decerkva.org.ua</p>
55	Старий Олексинець, Кременецький район	1938	Святого апостола Андрія Первозванного / УПЦ КП, ПЦУ	 <p>Фото - https://1ua.com.ua</p>
56	Старий Тараж, Кременецький район	1938	Введення в храм Пречистої Діви Марії / УПЦ МП	 <p>Фото - Ігор Пунда https://uk.wikipedia.org</p>
57	Устечко, Кременецький район	1862	Святого Архістратиґа Михаїла / УПЦ КП, ПЦУ	 <p>Фото - Ігор Пунда http://decerkva.org.ua</p>
58	Катеринівка, Кременецький район	1924-1930	Церква святого Юрія Переможця / УПЦ КП, ПЦУ	 <p>Фото - Ігор Пунда https://uk.wikipedia.org</p>
59	Буглів, Лановецький район	1892	Святого Михаїла / УАЦ, ПЦУ	 <p>Фото - Ігор Пунда https://uk.wikipedia.org</p>
60	Верещаки, Лановецький район	1867	Казанської ікони Божої Матері / УПЦ КП, ПЦУ	

				Фото - Ігор Пунда http://decerkva.org.ua
61	Гриньки, Лановецький район	1866	Святого великомученика Димитрія Солунського / УПЦ КП, ПЦУ	 Фото - Ігор Пунда http://decerkva.org.ua
62	Загірці, Лановецький район	1876	Різдва Пресвятої Богородиці / УПЦ КП, ПЦУ	 Фото - Ігор Пунда https://uk.wikipedia.org
63	Кутиска, Лановецький район	1874	Різдва Пресвятої Богородиці / УПЦ МП, УПЦ КП, ПЦУ	 Фото - Ігор Пунда https://uk.wikipedia.org
64	Малі Кусківці, Лановецький район	1907	Святої Параскевії / УПЦ КП, ПЦУ	 Фото - Ігор Пунда https://uk.wikipedia.org
65	Оришківці, Лановецький район	XIX ст.	Воздвиження Чесного Хреста Господнього / УПЦ КП, ПЦУ	 Фото - Ігор Пунда https://uk.wikipedia.org
66	Синівці, Лановецький район	1869	Успіння Пресвятої Богородиці / УПЦ КП, ПЦУ	 Фото - Ігор Пунда http://decerkva.org.ua
67	Шушківці, Лановецький район	1912	Успіння Пресвятої Богородиці / УПЦ КП, ПЦУ	 Фото - Ігор Пунда

				http://decerkva.org.ua
68	Високе, Монастирський район	1925	Святого Василя Великого / УГКЦ, не використовується	 Фото- Rbrechko https://uk.wikipedia.org
69	Горигляди, Монастирський район	1820	Святого Онуфрія / УГКЦ	 Фото – Жарких, 1992 р. https://www.pslava.info
70	Лядське, Монастирський район	1923	Успіння Пресвятої Богородиці / УГКЦ	 Фото - Ігор Пунда https://uk.wikipedia.org/
71	Горішня Слобідка, Монастирський район	1918	Святого Теодосія Печерського / ПЦУ	 Фото- Андрій Сенько http://decerkva.org.ua
72	Гранітне, Монастирський район	1855	Святого Димитрія	 Фото- Андрій Сенько http://decerkva.org.ua
73	Григорів, Монастирський район	1865	Собору Пресвятої Богородиці / УГКЦ	 Фото- https://castles.com.ua
74	Заставці, Монастирський район	1890	Собору Пресвятої Діви Марії / УГКЦ	 Фото - Ігор Пунда https://uk.wikipedia.org

75	Коржова, Монастирський район	1880	Святого Архангела Михаїла / УГКЦ, не діюча	 Фото- Rbrechko https://uk.wikipedia.org
76	Лазарівка, Монастирський район	1812	Перенесення мощей святого Миколая / УГКЦ	 Фото- https://castles.com.ua
77	Лука, Монастирський район	1926	Перенесення мощей святого Миколая / УГКЦ	 Фото- Андрій Сенько http://decerkva.org.ua
78	Лазарівка, Монастирський район	1871	Введення в храм Пресвятої Богородиці / УГКЦ	 Фото - https://castles.com.ua
79	Підлісне, Монастирський район	1872	Святого апостола Івана Богослова / УГКЦ	 Фото- Віталій Ішук https://ishchuk.net
80	Чехів, Монастирський район	1885	Покрови Пресвятої Богородиці / УГКЦ	 Фото - Ігор Пунда https://uk.wikipedia.org
81	Яргорів, Монастирський район	1928	Успіння Пресвятої Богородиці / УГКЦ	 Фото- Андрій Сенько http://decerkva.org.ua

82	Медин, Підволочиський район	1862	Покрови Пресвятої Богородиці / УПЦ КП/УГКЦ	 Фото- Rbrechko https://uk.wikipedia.org
83	Мозолівка, Підгаєцький район	1888	Покрови Пресвятої Богородиці / УГКЦ	 Фото - Гурей Р.М. http://foto-planeta.com
84	Старе Місто, Підгаєцький район	1854	Покрови Пресвятої Богородиці / УГКЦ	 Фото - Bogdan Kosar https://uk.wikipedia.org
85	Угринів, Підгаєцький район	1936	Покрови Пресвятої Богородиці / УГКЦ	 Власне фото 2019 р.
86	Мухавка, Чортківський район	1860	Святої Параскеви Терновської / УГКЦ	 Фото - Ігор Пунда https://uk.wikipedia.org
87	Черкавщина, Чортківський район	1936	Успіння Пресвятої Богородиці / УГКЦ	 Фото - Ігор Пунда https://uk.wikipedia.org
88	Андрушівка, Шумський район	1895	Святого Миколая / УПЦ МП, ПЦУ	 Фото - Смоляк Віктор https://uk.wikipedia.org
89	Андрушівка, Шумський район	1935	Дім молитви ХВС / ХВС	

90	Бриків, Шумський район	1800	Святого Георгія Побідоносця / УПЦ МП, ПЦУ	 <p>Фото - Ігор Пунда https://uk.wikipedia.org</p>
91	Гриньківці, Шумський район	1909	Святого Миколая / УПЦ МП, ПЦУ	 <p>Фото - Ігор Пунда https://uk.wikipedia.org</p>
92	Залісці, Шумський район	1898	Покрови Пресвятої Богородиці / ?	 <p>Фото – OlegYarynich https://uk.wikipedia.org</p>
93	Кордишів, Шумський район	1913	Покрови Пресвятої Богородиці / УПЦ МП, ПЦУ	 <p>Фото - Смоляк Віктор https://uk.wikipedia.org</p>
94	Людвище, Шумський район	1880	Різдва Пресвятої Богородиці / УПЦ МП, ПЦУ	 <p>Фото - https://poglyad.te.ua</p>
95	Малі Дедеркали, Шумський район	1843	Божої Матері Казанської / УПЦ МП	 <p>Фото - https://mapio.net</p>

96	Мізюринці, Шумський район	1910	Івана Богослова / УПЦ МП	 Фото – IgorPunda http://irp.te.ua
97	Новосілка, Шумський район	1865	Святої Покрови / УПЦ МП	 Фото - Ігор Пунда https://uk.wikipedia.org
98	Новостав, Шумський район	1786—1865 рр.	Святого Михаїла / УПЦ МП - ПЦУ	 Фото - Ігор Пунда https://uk.wikipedia.org
99	Підгайці, Шумський район	1882	Святого Миколая / УПЦ МП, ПЦУ	 Фото - Ігор Пунда https://uk.wikipedia.org
100	Темногайці, Шумський район	1865	Архістратиґа Михаїла / ?	 Фото - Віталій Іщук https://ishchuk.net
101	Мирове, Шумський район	1927	Святого Михаїла / УПЦ МП, ПЦУ	 Фото - Фото – IgorPunda http://decerkva.org.ua

Таблиця складена за матеріалами натурних обстежень, архівних даних ДАТО, Архіву управління культури Тернопільської обласної державної адміністрації, Інтерактивної карти Української Греко-Католицької Церкви, проєктів «Україна Інкогніта» та «Замки і храми України», даних Тернопільсько-Зборівська архієпархія УГКЦ. Парафії, монастирі, храми. Шематизм, даних Української Православної Церкви Київського патріархату.

**Додаток С. Католицькі храми Тернопілля, збудовані
у ХІХ - першій половині ХХ століття.**

№ п/п	Рік будівництва	Фото/назва	Розташування	Примітки
Бережанський р-н				
1	1892 р.	 <p align="center">Костел Йоана Хрестителя</p>	с. Куропатники	
Борщівський р-н				
2	193? р.	 <p align="center">Костел Пресвятої Трійці</p>	с. Бережанка	
3	1909 р.	 <p align="center">Костел Різдва Пресвятої Діви Марії</p>	с. Бурдяківці, чисельність вірних від двох до трьох сотень до Другої світової війни	
4	1900 – 1901 рр.	 <p align="center">Костел Св. Антонія</p>	с. Верхняківці, римсько- католицька спільнота до Другої світової війни налічувала чотири сотні вірних	

5	1866 р.	 <p data-bbox="555 499 943 566">Костел св. Миколая і Різдва Пресвятої Діви Марії</p>	с. Глибочок	
6	1894 р.	 <p data-bbox="603 804 900 871">Костел Матері Божої Ангельської</p>	с. Дзвинячка, у душпастирськй осередок, у 1936 році налічував 1250 вірян місцевих та із десятка навколишніх сіл.	
7	1867 р.	 <p data-bbox="555 1202 943 1234">Костел св. Йоана Непомуки</p>	с. Збручанське	
8	1896 – 1906 рр.	 <p data-bbox="612 1632 884 1671">Костел Св. Антонія</p>	с. Лосяч.	Збудована за фундації Голуховських
9	1875 р.		с. Озеряни	Збудований завдяки родині Сапегів

		Костел Св. Анни		
10	190? р.	 Костел Св. Ядвіги	с. Пілатківці, у селі та сусідніх Грабівцях проживало понад півтисячі римо-католиків	
11	1900 р.	 Костел Св. Апп. Петра і Павла	с. Цигани	
Бучацький р-н				
12	186? р.	 Костел св. Миколая	с. Коропець	споруджений коштом Мисливських та Межвенського
13	1925 - 1929 рр.	 Костел Матері Божої Цариці	с. Порохова	Перебудовано частину мурованого костелу за проектом В. Бургельського
14	1924 – 1931 рр.	 Костел Різдва Пресвятої Діви Марії	с. Старі Петликівці	Будівн.за проектом В. Равського, а завершили його спорудження за проектом Р. Кензлера.

15	1903 р.	 Костел Матері Божої Неустанної Допомоги	с. Трибухівці	Збудовано за кошти місцевих жителів
16	1862 – 1863 рр.	 Каплиця Успіння Пресвятої Діви Марії. Санктуарій бл. Марцеліни Даровської (власне фото)	с. Язловець	Зусиллями м.Марцеліни Даровської перебудовано на каплицю бальну залу місцевого занедбаного палацу. 1 вересня 1999 року святиню проголошено санктуарієм бл. Марцеліни Даровської.
Гусятинський р-н				
17	1927 р.	 Костел Пресвятого Серця Господа Ісуса	с. Вільхівчик	
18	1902 р.	 Костел Св. Апп. Петра і Павла	с. Коцюбинці	Збудовано коштом Л. Городиського та мешканців
19	1892 - 1893 рр.	 Костел Святого Духа	с. Красне	Збудовано коштом Цеглецьких

20	1855 р.	<p data-bbox="619 165 879 197" style="text-align: center;">Костел св. Антонія</p> <p data-bbox="579 642 919 712" style="text-align: center;">Каплиця на цвинтарі Св. Михаїла</p>	м. Хоростків	
21	1856 р.	 <p data-bbox="619 1202 879 1234" style="text-align: center;">Костел св. Йосифа</p>	м. Хоростків	<p data-bbox="1225 719 1522 972">Збудовано коштом К. Левицького. У 1964 році костел висаджено в повітря, і на його місці збудували будинок культури.</p>
22	1930 р.	 <p data-bbox="596 1615 903 1682" style="text-align: center;">Костел Св. Архангела Михаїла</p>	с. Чабарівка (Чубарівка)	
23	1935 р.	 <p data-bbox="600 1995 900 2063" style="text-align: center;">Костел Благовіщення Пресвятої Діви Марії</p>	с. Шидлівці	

24	1900 – 1901 рр.		с. Яблунів	Збудовано на кошти пані Флорентини Ценської
Костел Св. Єлизавети				
Заліщицький р-н				
25	1824 р.		м. Заліщики	
Костел Св. Станіслава єп. мч.				
26	1887 р.		с. Лисівці	
Костел Пресвятого Серця Господа Ісуса				
27	1906 р.		с. Шипівці	Збудовано коштом Янковських-Ступницьких.
Каплиця Божого Милосердя				
Збарзький р-н				
28	1912 - 1913 рр.		с. Чорний Ліс	Збудовано коштом австрійської влади та збарзьких бернардинів на земельній ділянці, подарованій родиною Плавуцьких.

		Каплиця Різдва Пресвятої Діви Марії		
Зборівський р-н				
29	1889 р.	 Костел Непорочного Зачаття Пресвятої Діви Марії	м. Залізці (Заложці)	
30	1864 р.	 Костел Св. Йосифа	с. Озерна	Збудовано коштом парафіян
Козівський р-н				
31	1925 – 1934 рр.	 Костел Матері Божої Утішительки і Св. Йосифа Улюбленця	с. Великий Ходачків	Землю для костелу подарували Шеліські. Проект костелу належить Тадею Шнейдеру. Зараз святиня перебуває у стані руїни.
Кременецький р-н				
32	1857 р.	 Костел св. Станіслава еп. мч.	м. Кременець	Збудовано коштом парафіян та уряду за проектом Жана Тома де Томона - храму св. Катерини у Санкт-Петербурзі.
Підволочиський р-н				

33	1865 – 1868 рр.	 <p data-bbox="584 510 916 577">Костел Різдва св. Йоана Хрестителя</p>	с. Галушинці	Збудовано за проектом Я. Закревського коштом парафіян
34	1889 р.	 <p data-bbox="584 922 916 981">Каплиця Св. Станіслава Костки</p>	с. Дорофіївка	Збудовано з дерева
35	190? р.	 <p data-bbox="584 1326 916 1384">Костел Св. Апп. Петра і Павла</p>	с. Жеребки	За іншими даними, це була приватна каплиця
36	1935 - 1936 рр.	 <p data-bbox="584 1706 916 1776">Костел Матері Божої Остробрамської</p>	с. Новосілка	Збудовано коштом парафіян.
37	1899 - 1901 рр.	 <p data-bbox="584 2042 916 2074">Костел Матері Божої</p>	с. Остап'є	Збудовано коштом парафіян, Курії та В. Залеського

		Неустанної Допомоги і Св. Вацлава		
38	1907 - 1909 рр.	 Костел Св. Софії	м. Підволочиськ	У 1965 році храм було висаджено у повітря
39	1880 - 1883 рр.	 Костел св. Софії	м. Підволочиськ	Храм поляки продали євреям, а ті у 1909 р. –ГК громаді, які частково перебудували храм та освятили під титулом Пресвятої Трійці.
40	1894 р.	 Костел Св.Йосифа. Санктуарій Матері Божої Святого Скапулярію (фото http://www.rkc.lviv.ua)	с. Полупанівка	16 липня 2004 року костел став санктуарій Матері Божої Святого Скапулярію.
41	1910 - 1912 рр.	 Костел бл. Якова Стрепи (фото - https://ua.igotoworld.com/ua)	с. Старий Скалат	У 1995-1997 роках каплицю розбудовано на костел за проектом С. Юрченка
42	1816 р.	 Костел св. Станіслава єп. мч. (фото - Rbrechko)	с. Тарноруда	Збудовано коштом Є. Любомирської.

43	1931 – 1938 (?) рр.	 <p data-bbox="544 443 956 517">Костел Воздвиження Святого Хреста (власне фото)</p>	с. Хмелиська	Збудовано за проектом архітектора Я. Сас-Зубжицького коштом Курії, Фонду Праці та парафіян (попередній проект Л. Гюрковича забракували)
Теребовлянський р-н				
44	1911 р.	 <p data-bbox="624 831 877 869">Каплиця св. Софії</p>	с. Говилів	
45	183? – 1858 рр.	 <p data-bbox="549 1111 949 1149">Костел св. Станіслава єп. мч.</p>	с.м.т. Золотники	
46	1913 - 1922 рр.	 <p data-bbox="571 1525 930 1597">Костел Пресвятого Серця Господа Ісуса</p>	с. Ладичин	Будівництво здійснювалось за проектом Т. Обмінського та за кошти Й. Рейової і парафіян.
47	1870 – 1873 рр.	 <p data-bbox="579 1973 922 2002">Костел Св. Яна з Кентів</p>	с. Лошнів у 1935 р. 85% населення становили поляки, переважна більшість яких після війни виїхала до Польщі	Збудовано коштом В. Баворовського та місцевих парафіян

48	189? – 1902 рр.		с. Струсів	Збудовано коштом Й. Голуховського.
49	1924 - 1927 рр.		м.Теребовля	Збудовано у стилі давніх римських християнських базилік за проектом А. Богуша
Тернопільський р-н				
50	1858 р.		с. Драганівка, до війни поляків було утричі більше, ніж українців.	Збудовано на кошти вірних з Драганівки, і навколишніх сіл, релігійного фонду на земельній ділянці, подарованій Соболевськими.
51	1827 - 1830 рр.		с. Настасів, тут оселились переселенці з Мазовії	Збудовано у у Терезіанському стилі
52	1906 р.		с. Петриків, У 1906 р. чисельність вірних близько півтисячі	

		Павла		
53	1908 р.	 Костел Успіння Пресвятої Діви Марії	с. Скоморохи	В архітектурі прослідковуються неороманські та неоготичні мотиви.
54	1864 р.	 Каплиця на Микулинецькому цвинтарі	м. Тернопіль	
Чортківський р-н				
55	1927 – 1933 рр.	 Костел Матері Божої Ченстоховської	с. Білий Потік	Землю пожертвували М. Флорків, гміна та школа, Тернопільське воєводство та Львівська курія; проект виконав архітектор Втужецький
56	1894 р.	 Костел Успіння Пресвятої Діви Марії	с. Залісся	
57	1854 р.		с. Косів – Хом'яківка.	Каплицю-усипальницю коштом Подлевських перебудували на костел

		Костел Св. Антонія Падуанського		
58	1910 р.	 Костел Преображення Господнього	с. Пробіжна, чисельність католиків до війни сягала семи сотень	
59	1923 – 1934 рр.	 Костел Успіння Пресвятої Діви Марії	с.Ридодуби, до Першої Світової війни к-сть римо-католиків перевищувала півтисячі	Збудовано за проектом архітектора Т. Втужецького
60	1885 р.	 Костел Преображення Господнього	с. Семаківці До Другої Світової війни римо-католиків села було майже три сотні	
61	1904 – 1910 рр.	 Костел Матері Божої Св.Розарію і Св. Станіслава (власне фото)	м. Чортків	Перебудовано за проектом Я. Саса-Зубжицького. 3 листопада 2009 року храм проголошено санктуарієм Матері Божої Святого Розарію.
62	1904 р.	 Костел св. Марії Магдалини	с. Шманьківці	Власним коштом спорудили оо.-домініканці.

63	1842 р.		с. Ягільниця	Споруджений у стилі бароко.
Шумський р-н				
64	1852 р.		м. Шумськ	Збудований у мавритансько-готичному стилі коштом Людвіки Менжинської. Після 1945 року святиню закрили, перетворивши її спочатку на склад будматеріалів, а потім на свинарник. 19.04.1985р. храм висадили у повітря (залишився тільки фундамент). У 1995-2005 рр. костел відтворено на уцілілому фундаменті.

Таблиця складена за матеріалами натурних обстежень, досліджень Єпископа Мар'яна Бучека та Ігоря Седельника, викладених на сайті «Костели і каплиці України», архівних даних ДАТО, Центру міської історії Центрально-Східної Європи, даних обласних і районних Дієцезій Римо-Католицької Церкви в Україні. Фотографії за номером – 1-15, 17-39, 44-48, 50-60, 62, 63 - із сайту «Костели і каплиці України», власні фото – 16, 43, 44, 61, 63, фото із відкритих джерел – 40, 41, 43, 49.

Додаток С.6. Церкви Василя та Євгена Нагірних, спроектовані на території Тернопілля

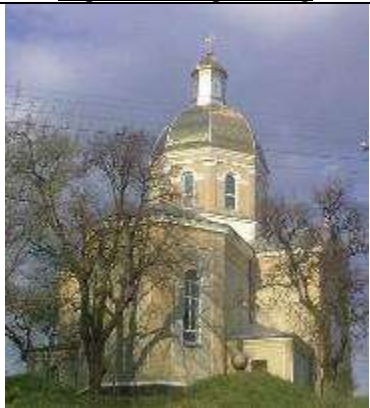

№ п/п	Назва храму / населеного пункту	Фото / примітки
Церкви Василя Нагірного		
1	Церква Покрови Пресвятої Богородиці у с.Вересневе (Босири) (Чортківський р-н) – мур. (1906 р.)	В енциклопедії «Вікіпедії» сказано, що «храм, збудований за проектом австрійського архітектора силами на кошти парафіян..»
2	Церква у с. Вовчківці (Зборівський р-н)	Проект не реалізований
3	Церква Покрови Пресвятої Богородиці у с. Гнилиці (Підволочиський р-н) (1901 р.)	 Фото - http://wikimapia.org
4	Церква Церква Іоанна Богослова у с. Гнилички (Підволочиський р-н) (1886 р.)	 Фото – ЯдвигаВереск https://uk.m.wikipedia.org/
5	Церква у с. Завалів (Бережанський р-н)(1893 р.)	 Власне фото, 2019 р.
6	Церква Покрови Пресвятої Богородиці у с. Клебанівка (Підволочиський р-н)(1898 р.)	

		Фото – з архіву АДМК ЛНГМ
7	Церква Св.Миколая у с. Копиченці (Гусятинський р-н)(1900 р.)	 <p>Фото - https://map.ugcc.ua</p>
8	Церква Святого апостола Івана Богослова у с. Кудобинці (Зборівський р-н)(1927 р.)	 <p>Фото - https://map.ugcc.ua</p>
9	Церква Пресвятої Богородиці у с. Лежанівка (Гусятинський р-н)(1927 р.)	 <p>Фото – library http://irp.te.ua</p>
10	Церква Святого Василя Великого у с. Лисичинці (Підволочиський р-н)(1902 р.)	 <p>Фото - Тарас Пусь https://1ua.com.ua</p>
11	Церква у с. Манаїв (Тернопільський р-н)(1930 р.)	знищена
12	Церква Вознесіння Господнього у с. Настасів (Тернопільський р-н)(1898 р.)	У селі є церква 1902 р.
13	Церква с. Олеша (Монастириський р-н)	Не реалізований

14	Церква Покрови Пресвятої Богородиці с. Оріховець (Підволочиський р-н) (1889 р.)	 <p>Фото – ЯдвигаВереск https://uk.wikipedia.org</p>
15	Церква Св. Архистратига Михаїла с. Остап'є (Підволочиський р-н) (1900 - 1905 рр.)	 <p>Фото - https://map.ugcc.ua</p>
16	Церква Введення в храм Пречистої Діви Марії с. Осташівка (Зборівський р-н)(1910)	 <p>Фото невідомого автора «National Library of Austria» - церква в Осташівцях у період Першої світової війни</p>
16	Церква святого Димитрія у с. Пізнанка (Гусятинський р-н)(1907 р.)	 <p>Фото - https://map.ugcc.ua</p>
18	Церква святого Миколая с. Потутори (Бережанський р-н)(1907 р.)	 <p>Власне фото</p>

19	Церква с. Присівці (Зборівський р-н)(1900 р.)	 <p>Фото - М.І.Жарких. https://www.pslava.info</p>
20	Церква Успення Пресвятої Богородиці у с. Пробіжна (Чортківський р-н)(1904- 1907 рр.)	 <p>Фото - https://templesua2.jimdofree.com</p>
21	Церква Святого Михаїла у с. Рожиськ (Підволочиський р-н)(1887 р.)	 <p>Фото – rbrechko http://ukrainaincognita.com</p>
22	Церква Воздвиження Чесного Хреста Господнього с. Ромашівка (Чортківський р-н)(1903 р.)	 <p>Фото - Максим Огородник https://uk.wikipedia.org</p>
23	Церква Преображення Господнього у с. Токи (Підволочиський р-н) (1902 р.)	 <p>Фото – Андрій Бондаренко https://ua.igotoworld.com</p>
24	Церква Пресвятої Трійці у с. Тростянці (Монастирський р-н)(1912 р.) – дерев.	

		Фото – Василя Слободяна (Лев, Слободян, Філевич, 2017)
25	Церква Івана Богослова с. Хлопівка (Гусятинський р-н)(1895? 1907 р.)	 <p>Фото - Святослав Дячук https://1ua.com.ua</p>
26	Церква Пресвятої Трійці с. Шили (Збаразький р-н)(1890 -і)	
Церкви Євгена Нагірного		
1	Церква у с. Беримівці (Зборівський р-н)	Не реалізована
2	Церква Воскресіння Господнього у с. Бишки (Козівський р-н)(1938 р.)	 <p>Фото - https://map.ugcc.ua</p>
3	Церква у с. Білоголови (Зборівський р-н)	Не реалізована
4	Церква у с. Будилів (Козівський р-н)	Не реалізована
5	Церква у с. Бураківка (Заліщицький р-н)	Не реалізована
6	Дзвіниця у м.Бучач	Не реалізована
7	Церква у с. Вибудів (Козівський р-н)	Не реалізована
8	Церква Покрови Пресвятої Богородиці у с. Хмелівка (Винявка) (Теребовлянський р-н)(1939 р.)	 <p>Фото - dombrovskii_a</p>
9	Церква Св. Миколая у с. Гарбузів (Зборівський р-н)(1939 р.- не завершена)	

		Фото - https://map.ugcc.ua
10	Церква Св. Архистратига Михаїла у с. Гнильче (Підгаєцький р-н)(1938 р.- не завершена)	 <p>Фото – Olga_M https://gnylche-zosh.pp.ua</p>
11	Проект добудови церкви у с. Конюхи (Бережанський р-н)(1930 –ті р.)	
12	Церква у с. Красносілці (Зборівський р-н)(1930 р.)	 <p>Фото - https://map.ugcc.ua</p>
13	Церква у с. Кривеньке (Чортківський р-н)	Не реалізована
14	Церква Введення в храм Богородиці у с. Куропатники (Бережанський р-н)(1939 р.)	 <p>Фото - https://map.ugcc.ua</p>
15	Церква у с. Манаїв (Зборівський р-н)	Не реалізована
16	Проект реконструкції церкви 1895 р. у с. Перволока (Бучацький р-н)(1914)	 <p>Фото - http://wikimaria.org</p>
17	Церква у с. Поручин (Бережанський р-н)	Не реалізована

18	Церква Різдва Пресвятої Богородиці у с. Присівці (Зборівський р-н)(1930 - ті р.)	 Фото - М.І.Жарких https://www.pslava.info
19	Церква у с. Семиківці (Теребовлянський р-н)	Не реалізована
20	Церква у с. Сновидів (Бучацький р-н)	Не реалізована
21	Церква у с. Тустоголови (Зборівський р-н)(1939)	Не завершена
22	Церква у с. Угринів (Підгаєцький р-н)(1935 р.)	 Власне фото
23	Церква у с. Урмань (Бережанський р-н)()	Не реалізована
24	Церква у с. Хоростець (Козівський р-н)	Не реалізована
25	Церква у м.Чортків	Не реалізована

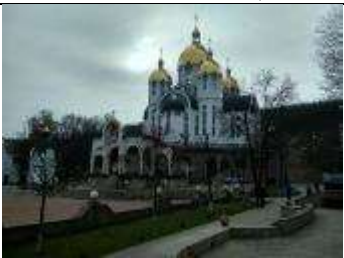

Таблиця складена за за матеріалами натурних обстежень, інформацією альбому «100 церков Нагірних»(Лев, Слободян, Філевич, 2015; 2017), даними АДМК ЛНГМ, за допомогою Інтерактивної карти Української Греко-католицької Церкви, проектів «Прадідівська слава. Українські пам'ятки», «Україна Інкогніта».

Додаток С.7. Найвідоміші монастирі Тернопільської області

№ п/п	Назва/фото основної будівлі	Час заснування/будівництва	Архітектор / Фундатор	Стиль основної будівлі	Конфесія/орден	Відновлення в період незалежності України
1	 <p>Монастир домініканців, м. Тернопіль (фото 1917р. з архіву АУК ТОДА)</p>	1749— 1779	арх. А.Мошинський, фонд. Йосиф Потоцький	бароко	РКЦ, УГКЦ	недіючий
2	 <p>Бернардинський монастир, м.Бережани (фото арх. ДІАЗБ).</p>	30-ті роки XVII ст.	фунд. Урсула Зофія Сенявська	бароко	РКЦ	недіючий
3	 <p>Скельний скит, с.Монастирок (Береж. р-н) фото-https://risu.org.ua</p>	?				недіючий
4	 <p>Свято-Воздвиженський василіанський монастир, с.Монастирок (Береж. р-</p>	Бл. 1600 р.	фунд.Стефан Потоцький		ПЦ, з 1700 р.- УГКЦ, ЧСВВ	недіючий

	н)фото - https://risu.org.ua					
5	 Монастир ЧСВВ, с.Краснопуца (Береж. р- н) фото V. Moroz: https://uk.wikipedia	1664, 1786— 1797, 1906	Ян Собецький (?),		ПЦ, з 1700 р.- УГК Ц	діючий з 1992 р., зберігається чудотв. ікона Богородиці
	 Василіанський монастир, м.Бучач (фото ст.гр.ОМ-24,Іванюк О.)	1753 – 1770	арх. Г.Гофман ? будів.І.Ші льцер, фунд. Стефан Алекс.р та Йоанна Потоцькі, Мик. Вас. Потоцький.	пізнє бароко	УГК Ц,ЧС ВВ	діючий з 1991 р.
7	 Монастир згромадження Сестер –Непорочниць, с. Язловець (власне фото)	1644— 1659 рр.	Х.Блажовс ький, Марцеліна Даровська	ренеса нс	РКЦ	діючий з 1990 р., зберіг. Язлівецька чудотв. фігура Божої Матері (копія), моці Блаженної Марцеліни Даровської
8	 Монастир Бернардинців, сmt. Гусятин (фото з архіву АУК ТОДА)	1610, 1623- 1625, 1645	Олександр Валентій Калиновсь кий, Мартін Калиновсь кий	Бароко , елем.ре несанс у та готики	РКЦ, отці- берна рдини	недіючий
9	 Бернардинський	1627- 1637, 1746	арх. Ян Ганц, фунд. Юрій Збаразький , Януш та Євгенія Вишневець кі,	бароко	РКЦ, отці- берна рдини	частково діючий з 2000 р.

	монастир, м. Збараж (власне фото,)		Станіслав Потоцький.			
10	 Єзуїтський монастир і колегіум, м.Кременець (власне фото.)	1731 – 1743 рр.	арх. П. Фонтана та П.Гіжицьк ий	бароко	РКЦ	недіючий
11	 Францисканський монастир, м.Кременець (власне фото)	1636 - 1832	арх. П. Гіжицький. Засн.і меценати: королева Польщі Бона Сфорца, Марцін Шишковськ ий, Станіслав Потоцький	собор - готико – ренеса нний, дзвіни ця - бароко	РКЦ, УПЦ (МП)	діючий з 1832 р.
12	 Богоявленський монастир, м.Кременець (власне фото)	1633- 1760 р	фунд. Данііл Маліновсь- кий та Лаврентій Древинськ ий, / арх. Антоніо Кастеллі	бароко	ПЦ, УГК Ц, УПЦ МП	діючий з 1990 р., зберіг. Кременецька чудотв. ікона Божої Матері «Всім скорботним в радість»
13	 Свято-Успенська Почаївська лавра, м. Почаїв (Кремен. р-н,)(власне фото.)	1240- 1771	Анна Гойська, Готфрид Гофман, Щусєв	Бароко , класи- цизм, модерн	ПЦ, УГК Ц, УПЦ МП	діючий, зберіг. слід правої Стопи Пресв. Богородиці, Почаївську чудотв. ікону Божої Матері, мощі Препод. Іова Почаївського та Препод.Амфіл охія

14	 Свято-Духівський Скит-монастир УПЦ, м.Почаїв (Кремен. р-н)(власне фото)	кін. XII (поч. XIII ст.)-XX ст.		Візантійсько-російський	ПЦ, УПЦ МП	діючий з 1990 р., зберіг.б ковчегів з мощами більш ніж 120 святих, чудотв. ікона Божої Матері «Споручниця грішних», дві ікони прп. Серафима Саровського, Чудотворний Хрест Св. М.Стовпника
15	 Монастир Кармелітів, м.Теребовля (власне фото)	1635 – 1640	Петро Ожга, Адам Комаровський	рисиренесансу і бароко	РКЦ	діючий
16	 Василіянський монастир святого Миколая, с.Струсів (Теребовл. р-н) (фото: http://andy-travel.com.ua)	XVIст.	Франциск Салезій Потоцький	бароко	УГКЦ	недіючий
17	 Марійський духовний центр, с.Зарваниця (Теребовл.р-н)(власне фото)	XIII ст.			УГКЦ	діючий з 1988 р., має статус відпустово-го центру,зберіг. Чудотворна ікона Божої Матері та чудотворний образ Розп'ятого Спасителя
18		XII ст./1633 рXVI – XVII ст.	Засн. (князь Василько?), Михайло	ренесанс	УГКЦ	недіючий

	Підгорянський монастир-фортеця чину Св. Василя Великого, с.Підгора (Теребовл.р-н)(власне фото, 2012 р.)		Вишневецький, Ян Собеський			
19	 Василіанський монастир, с.Буцнево (Терноп.р-н), фото - http://www.fototeka.ihs.uj.edu.pl	1744	Микола Василь Потоцький	бароко	УГКЦ	недіючий
20	 Монастир Босих Кармелітів. Костел Св. Міхала. с.Вишнівець (Збаразьк. р-н)фото - https://templesua.jimdo.co	1645,1648-1768 р.	Ярема Вишневецький,	бароко	РКЦ	недіючий
21	 Монастир домініканців, м.Чортків (власне фото)	1731, 1904-1910	фунд. С. Гольський, арх. Я. Сас-Зубжицький	Надвісянська готика	РКЦ	Діючий, з 2009 р. - санктуарій Матері Божої Святого Розарію, оо.-домінік.
22	 Монастир ЧСВВ, Францисканський мон., с.Шумськ	1715	Данило та Станіслав Сло-Малинські	готико-ренесансні риси з елем. бароко	УГКЦ, РКЦ, УПЦ (МП) і УПЦ КП	Недіючий

23	 <p>За гаєцький монастир святого Іоанна Милостивого, с. Великі Загайці (Шумськ. р-н) фото -https://trip.org.</p>	1637	Фунд. Ірина (Раїна) Ярмолинська	У візантійськом у стилі	ПЦ, УГК У, ПЦУ (МП)	діючий з 2001 р., зберіг.копія XIX ст. Загаєцької ік. Божої Матері Всемилоливої, ік. Св. Іоанна Милостивого та мученика Мамонта із частинами їх мощів, ік. «Ісус Христос на Голгофі»
24	 <p>Монастир Різдва Божої Матері Чину святого Василя Великого, с. Улашківці (Чортківськ. р-н) (Власне фото)</p>	XIV ст., 1738, 1856	Арх. Адальберт Гаар		УГК Ц	діючий з 1990 р, статус відпуст. місця, зберіг. чудотв. ікони: Пресв. Богородиці Улашківської (Одигітрія) та Предтечі Івана Хрестителя, мощі Івана Хрестителя, св. свщмч. Йосафата Кунцевича і фрагм. Чесного Животворящого Хреста

Таблиця складена за матеріалами натурних обстежень, архівних даних ДАТО, АДІАЗБ, НДВ КПДІАЗ, сайту Центру міської історії Центрально-Східної Європи, Інтерактивної карти УГКЦ, даних обласних і районних Дієцезій РКЦУ, спецпроектів «UKRAINE», «Замки і храми України», «Україна Інкогніта», «Невідома Україна. Соляний шлях».

Додаток С.8. Найбільш привабливі об'єкти релігійного туризму та паломництва у Тернопільській області.

Чудотворні ікони:

1. Почаївська чудотворна ікона Божої Матері знаходиться в Успенському соборі Свято-Успенської Почаївської Лаври в м. Почаїв Кременецького району;
2. Зарваницька чудотворна ікона Божої Матері знаходиться в парафіяльній церкві Святої Трійці с. Зарваниця Тербовлянського району;
3. Тернопільська чудотворна ікона Божої Матері знаходиться в церкві Різдва Христового по вул. Руська, 22 міста Тернополя;
4. Тербовлянська чудотворна ікона Божої Матері - оригінал знаходиться в соборі святого Юра у м. Львові, але є дві освячені копії, які знаходяться в Катедральному соборі Непорочного Зачаття Пресвятої Богородиці по вул. Сагайдачного, 14 в м. Тернополі, та у парафіяльній церкві святого Миколая Чудотворця міста Тербовля;
5. Язлівецька чудотворна фігура Божої Матері (копія) знаходиться в монастирі сестер Непорочного Зачаття Пресвятої Діви Марії в с. Язлівець Бучацького району;
6. Буцнівська чудотворна ікона Божої Матері знаходиться в парафіяльній церкві Непорочного зачаття Пречистої Діви Марії в с. Буцнів Тернопільського району;
7. Решнівська чудотворна ікона Божої Матері "Радість сумуючих" - знаходиться в парафіяльній церкві Преображення Господнього в с. Решнів Шимківецької сільради Збарзького району;
8. Улашківська чудотворна ікона Божої Матері знаходиться в монастирі Різдва Божої Матері отців-василіан в с. Улашківці Чортківського району;
9. Бережанська чудотворна ікона Божої Матері-знаходиться в соборі святої Трійці на площі Ринок в м. Бережани;

10. Савелівська чудотворна ікона Божої Матері знаходиться в парафіяльній церкві святого Івана Хрестителя села Савелівна Олешівської сільради Монастирського району;
11. Чернихівська чудотворна ікона Божої Матері знаходиться в парафіяльній церкві Пречистої Матері Божої села Чернихів Зборівського району;
12. Кременецька чудотворна ікона Божої Матері “Всім скорботним в радість” - знаходиться в Свято-Богоявленському жіночому монастирі в м. Кременець, вул. Дубенська, 2.

На території області кожна гілка християнства представлена великими духовними центрами:

1. Свято-Успенська Почаївська Лавра - ставропігійний чоловічий монастир Української Православної Церкви, знаходиться по вул. Воз'єднання, 8 в м. Почаїв Кременецького району;
2. Марійський духовний центр Зарваницької Матері Божої –Української Греко-Католицької Церкви, який знаходиться в с. Зарваниця Терехівського району;
3. Жіночий монастир Згромадження сестер Непорочного зачаття Пресвятої Діви Марії Римсько-Католицької Церкви, який знаходиться в селі Колодіївка Підволочиського району;
4. Чоловічий монастир святого Теодора Студита Української Греко-Католицької церкви, який знаходиться в с. Колодіївка Підволочиського району;
5. Чоловічий монастир Чесного Хреста Господнього провінції Найсвятішого Спасителя чину Святого Василя Великого Української Греко-Католицької Церкви, який знаходиться по вул. Адама Міцкевича, 19 в м. Бучач;
6. Свято-Богоявленський жіночий монастир Української Православної Церкви, який знаходиться по вул. Дубенська, 2 в місті Кременець;

7. Свято-Духівський Скит-чоловічий монастир Української Православної Церкви, який знаходиться по вул. Шкільна,36 в м. Почаїв Кременецького району;
8. Чоловічий монастир святого Івана Хрестителя провінції Найсвятішого Спасителя чину святого Василя Великого Української Греко-Католицької Церкви, який знаходиться в селі Краснопуца Урманської сільради Бережанського району.

Джерела із цілющою водою:

1. у Свято-Успенському соборі Почаївської Лаври знаходиться джерело, яке витікає з-під відбитку стопи Божої Матері;
2. джерело, яке знаходиться на території духовного комплексу Зарваницької Божої Матері;
3. джерело, яке знаходиться в урочищі “Божа Гора” біля села Великі Бережці Кременецького району;
4. за селом Колодіївка Підволочиського району, опікуються монахи-студити;
5. с. Острів Тернопільського району;
6. біля с. Ступки Тернопільського району;
7. с. Смиківці Тернопільського району;
8. с. Лучка Тернопільського району;
9. с. Дубівці Тернопільського району;
10. за с. Красівка Тернопільського району;
11. с. Озерна Зборівського району;
12. с. Рукомиш Буцацького району;
13. с. Будилів Козівського району;
14. Джерело “Святого Яна” біля монастиря отців василіан с. Улашківці Чортківського району;
15. Джерело “Святої Анни” знаходиться біля с. Лішня Білокриницької сільради Кременецького району (с. Онишківці Рівненської області).

Місцезнаходження мощів святих:

1. Преподобного Іова Почаївського –в Печерній церкві Свято-Успенської Почаївської Лаври;
2. Преподобного Амфілохія-ченця-зцілителя, в Печерній церкві біля “мощів” Іова Почаївського;
3. Блаженної Марцеліни Даровської - засновниці та настоятельки монастиря сестер Непорочного Зачаття Пресвятої Діви Марії в с. Язлівець Бучацького району;
4. Частина мощів Іоанна Хрестителя - в Троїцькому соборі, який знаходиться на площі Ринок, 1 у м. Бережани.